

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj.)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

Parimal Sanskrit Series No -4

NĀTYASĀSTRA

OF

BHARATAMUNI

WITH THE COMMENTARY ABHINAVABHĀRATI

By

ABHINAVAGUPTACHARYA

VOL. II

CHAPTERS 8-18

General Editor

Dr. R. S. NAGAR

Edited by

K. L. JOSHI

M.A. Vedalankar

Parimal Publications

DELHI — AHMEDABAD

Published by :

PARIMAL PUBLICATIONS

33/17 Shakti Nagar

Delhi-110007

(2)

7-B Jyotipark Society

Shah Alam

Ahmedabad-380008

© Publishers

First Edition 1984

Price : Rs. 100 00

Printed at :

Laxmi Composing Agency

20-D/4 Main Road, Baburpur

Shahdara, Delhi-110032

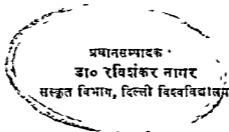
भरतमुनिप्रणीत

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्यविरचितया अभिनवभारती—
सस्कृतव्याख्यया समुद्रासितम्

द्वि ती यो भा गा

अध्याया. ८—१८

सम्पादक

कन्हैयालाल जोशी

एम० ए० वेदालकार

परिमल पब्लिकेशन्स

दिल्ली—ग्रहमदावाव

प्रकाशक :

परिमल पब्लिकेशन्स

३३/१७ शक्तिनगर

दिल्ली-११०००७

[२]

७ बी, ज्योतिपार्क सोसाइटी

घाह आलम

अहमदाबाद-३८००२२

© प्रकाशक

प्रथम संस्करण १९८४

मूल्य १०० ००

मुद्रक :

सदमी बम्बोजिंग एजेंसी

२०-D/४ मेन रोड बाबरपुर

घाहदरा दिल्ली-११०००३२

विषय सूची

अष्टमोऽध्याये अङ्गाभिनय

विषय	श्लोक सङ्ख्या	पृष्ठ सङ्ख्या
ऋषीणामभिनयविधिक्रम भेदाभ्रति प्रस्त.	१	१
अभिनयशब्दनिर्दिष्टि	६	१
अभिनयस्य चातुर्विध्यम्	६	१
आङ्गिकस्य त्रैविध्यम्	११	२
नाट्ये षडङ्गानि	१२	२
उपाङ्गानि	१३	२
अभिनयवस्तूनि	१४	२
शाखादिभेदत्रयम्	१६	२
शिरोऽभिनयस्य त्रयोदशभेदा	१८	२
आकम्पितकम्पितयोर्लक्षणम्	२०	२
आकम्पितस्य विनियोग	२१	२
कम्पितस्य विनियोगः	२२	३
घृतविधुतलक्षणे	२४	३
धुतस्य विनियोगः	२५	३
परिवाहिताघृतलक्षणे	२७	३
परिवाहित विनियोगः	२८	३
आघृतस्य विनियोगः	२९	३
अवधुतलक्षणविनियोगौ	३०	३
अञ्चितस्य	३१	४
निहञ्चितस्य	३२	४
परावृत्तस्य	३४	४
उत्क्षिप्तस्य	३५	४
अधोगतस्य	३६	४
सोलितस्य	३७	४
प्राकृतस्य	३८	४
रसदृश्य	४१	४

स्वायिदृष्टय	४२
पद्मिशाद् दृष्टय.	४३
शृङ्गारदृष्टि	४७
भीता दृष्टिः	४८
हास्या दृष्टि	४९
करणा दृष्टिः	५०
अद्भुतदृष्टि	५१
रोद्रदृष्टिः	५२
वीरदृष्टि	५३
बीभत्सा दृष्टिः	५४
शान्ता दृष्टि.	५५
रतिभाव दृष्टिः	५६
हामदृष्टि	५७
शोकदृष्टिः	५८
क्रोधदृष्टिः	५९
उत्साहदृष्टि.	६०
भयदृष्टि	६१
जुगुप्सादृष्टिः	६२
विस्मयदृष्टिः	६३
भूय्या दृष्टि	६५
मलिनदृष्टि	६६
श्रान्ता	६७
लज्जान्विता	६८
ग्वाना	६९
शङ्कता	७०
दिपादिनी	७१
मुकुला	७२
कुञ्चिता	७३
अभिनप्ता	७४
जिह्वा	७५
सलिता	७६
विनविता	७७

अर्धमुकुला	७८	८
विभ्रान्ता	७९	८
विप्लुता	८०	८
आकेकरा	८१	८
विकोशा	८२	८
शस्ता	८३	८
मदिरा	८४	८
मध्यमदा	८५	९
अधममददृष्टिः	८६	९
मूल्यादिदृष्टिप्रयविनियोगः	८८	९
श्रान्ता, ललिता, ग्लाना	८९	९
शङ्का, विपादिनी मुकुला	९१	९
कुञ्चिता, अभितप्ता तासा विनियोगः	९२	९
जिह्वा, वितकिता, ललिता	९३	९
अर्धमुकुला, विभ्रान्ता	९४	९
विप्लुताकेकरा	९५	९
विकोशा, शस्ता, मदिरा	९६	९
ताराकर्माणि नव	९६	९
भ्रमणम्	९९	१०
बलनम्, पातनम्, चलनम्, प्रवेशश्च	१००	१०
विवर्तनम्, समुद्बुत्तम्, निष्प्रभम्, प्राकृतम्	१०१	१०
वीररोद्रभयानककर्माणि	१०२	१०
हास्यवीभत्तयो करुणे चाद्भूते च ताराकर्म	१०३	१०
शृङ्गारे ताराकर्म	१०४	१०
दर्शनस्याष्टौ प्रकाराः	१०६	१०
सप्त साचीकृत च	१०८	११
अनुवृत्त आलोकितम्	१०९	११
विलोकित, प्रलोकित, उल्लोकित, अवलोकितम्	१०१	११
पुटकर्म । पुटकर्मभेदाः—नव	१११	११
उन्मेषः, निमेष. प्रसृतम्	११३	११

कुञ्चितं, समं, विवर्तितं, स्फुरितम्	११४
पिहितं, वितालितम्	११४
तेषां रसभावेषु विनियोगः	११५
सप्तविधभ्रूकर्माणि	११७
उत्क्षेप.पातनम्	११६
भ्रुकुटी, चतुरम्	११६
कुञ्चितं, रेचितम्	१२०
सहजम्	१२३
तेषां रसभावेषु विनियोगः	१२४
उत्क्षेपस्य, पातनस्य	१२५
भ्रुकुट्या	१२६
चतुरस्य	१२७
निकुञ्चितस्य	१२६
सहजस्य	१२६
नासाकर्माणि षट्	१३०
नता, भन्दा, विकृष्टा, सोच्छ्वासा	१३१
विकूणिता, स्वाभाविकी	१३२
नताविनियोग	१३३
भन्दाविनियोग । विकृष्टाया.	१३५
सोच्छ्वासविकुणितयोः	१३६
स्वाभाविवया	१३७
गण्डकर्म षड्विधम्	१३८
गण्डस्य विनियोगः	१४०
अधरस्य षट् कर्माणि	१४१
ओष्ठस्य विनियोगः	१४३
विवर्तनस्य	१४४
कम्पनस्य, विसर्गस्य	१४६
सदष्टस्य, समुद्रकस्य	१४७
चिबुककर्माणि षट्	१४८
तेषां लक्षणम्	१४८
तेषां विनियोगः	१५०

मुखकर्माणि	१५३	१५
तेषां लक्षणानि	१५५	१५
तेषां विनियोगः	१५७	१५
मुखरागस्य चातुर्विध्यम्	१६१	१६
तेषां विनियोग	१६२	१६
मुखरागस्य प्राधान्यम्	१६६	१६
प्रीचाकर्माणि नव	१७०	१६
समा, नता	१७१	१६
उन्नता, श्र्यक्षा	१७२	१६
श्र्यक्षा, रेचिता	१७३	१६
कुञ्चिता, अञ्चिता]	१७४	१६
वलिता, विवृता]	१७५	१७

नवमेऽध्याये उपाङ्गाभिनय

असयुतहस्ता	४	१६
सयुतहस्ता.	८	१६
नूत्तहस्ता	११	२०
पताकहस्तलक्षणम्	१८	२०
तस्य विनियोग	१६	२१
त्रिपताकलक्षणम्	२८	२२
तस्य विनियोग	२६	२३
चतुर्दशमुख	३६	२५
तस्य विनियोगः	४०	२५
अर्धचन्द्र	४३	२५
तस्य विनियोग.	४४	२५
अराल	४६	२६
अरालहस्तविनियोग	४७	२६
दुकुतुण्डः	५३	२७
तस्य विनियोगः	५४	२८
मुष्टिः	५५	२८

तस्या विनियोगः	५६
शिखर	५७
तस्य विनियोगः	५८
कपित्थ	५९
कपित्थविनियोगः	६०
खटकामुख.	६०
तस्य विनियोग.	६१
सूचीमुखः	६४
तस्य प्रयोग.	६५
पद्मकोश.	८०
तस्य विनियोग.	८१
सर्पशिराः	८४
मृगशीर्षकः	८६
तस्य विनियोग.	८७
काङ्गूलः	८८
तस्य विनियोग.	८९
अलपल्लवलक्षणविनियोगी	९१
भ्रमरहस्तलक्षणविनियोगी †	१०१
हृत्सवकलक्षण विनियोगश्च	१०४
हृत्सपक्षलक्षणविनियोगी	१०६
सदशलक्षणं विनियोगश्च	११०
उर्णनामस्य लक्षणविनियोगी	१२०
ताम्रचूडस्य लक्षणविनियोगी	१२५
ताम्रचूडलक्षणं मतान्तरे सयुतहस्ताः	१२२
अञ्जलेः लक्षणविनियोगी	१२८
कपोतस्य	१३०
ककंदस्य	१३४
स्वस्तिकस्य	१३६
खटकावर्धमानस्य]	१३७
नृसञ्जस्य	१३९

नियमस्य	१४१	४३
निष्कलङ्गा मन्त्रान्तरे	१४३	४३
नियमस्य कर्माणि	१४६	४३
दोलस्य लक्षण विनियोगश्च	१४८	४४
पुष्पपुटस्य	१५०	४४
मकरस्य	१५२	४५
पञ्चरत्नस्य	१५४	४५
जवहृत्यस्य	१५६	४५
वर्धनानस्य	१५८	४६
हृन्नाभिनयने विधिः	१६०	४६
हृन्नाभा कर्माणि	१६५	४७
हस्तप्रचारा.	१६६	४७
हस्तकर्माणि समवेष्ट्या अशाः	१७१	४८
उत्तभादीना हस्तकर्मणु विधिः	१७२	४८
हृन्नाभिनयवर्धनावनराः	१७६	५०
हृन्नाभिनयस्थाने वाविकप्राधान्यम्	१८०	५०
हस्तप्रचारे मन्त्रान्तरम्; नृत्तहस्ता]	१८१	५०
मन्त्रश्री तयोर्लक्षणम्	१८४	५१
उद्भृती तयोर्लक्षणम्	१८५	५२
तत्तनुयी तयोर्लक्षणम्	१८६	५२
स्वस्तिको विद्वकीर्णो च	१८७	५२
अरातघटमानुषी	१८८	५२
मन्त्रान्तरे तयोर्लक्षणम्	१८९	५२
आविद्धको तयोर्लक्षणम्	१९०	५३
मूर्चीमुक्ती	१९१	५३
मन्त्रान्तरे तयोः	१९२	५३
रेचिती	१९३	५३
अधरेचिती	१९४	५३
उत्तानाञ्चिती	१९५	५४
पल्लवी नितम्बो च	१९६	५४

केसवन्धो	१६७
सताश्रयो	१६८
करिहस्तः, तस्य लक्षणम्	१६९
पक्षवञ्चिको तयोर्लक्षणम्	२००
पक्षप्रद्योतको, गरुडपक्षी च	२०१
दण्डपक्षी	२०२
ऊर्ध्वमण्डलिनी, पार्श्वमण्डलिनी	२०३
उरोमण्डलिनी	२०४
उरः पार्श्वमण्डली	२०५
मुष्टिकस्वस्तिकी	२०६
नलिनीपद्मकोशी ।	२०७
उल्वणी	२०८
बलिनी	२०९
नृसहस्रप्रयोगः	२१०
हस्तानां वर्णानि चत्वारि ।	२१३
धायेष्टिककरणम्	२१५
उद्वेष्टितम्	२१६
व्यावर्तितम्	२१७
परिवर्तितम्	२१८
करणप्रयोगस्य वर्तनाश्रयता	२१९
अङ्गुलीप्रकारैः सर्ववर्तमाना मुनिनानुग्रहः	२२०
उरः कर्माणि पञ्च	२२३
अद्भुतलक्षणविनियोगी	२२४
निर्भुगस्य ।	२२६
विनियोगी मनान्तरे	२२८
प्रकम्पितस्य लक्षणविनियोगी	२२९
उद्धाहितस्य	२३१
सप्तस्य	२३२
पार्श्वकर्माणि पञ्च	२३४
मनपार्श्वस्य लक्षणम्	२३५

उन्नतस्य	२३६	६१
प्रसारितस्य, विवर्तितस्य	२३७	६१
घपमृत्स्य	२३८	६१
नतादीना विनियोगा	२३९	६१
जठरकर्माणि श्रीणि	२४०	६१
तेषा लक्षणानि	२४१	६१
मतान्तरे चत्वारि	२४३	६२
कटीकर्माणि पञ्च	२४४	६२
तेषा लक्षणानि	२४५	६२
तेषा विनियोग	२४८	६२
ऊरुकर्माणि पञ्च	२५०	६२
तेषा लक्षणम्	२५१	६२
तेषा विनियोग-	२५४	६२
जङ्घाकर्माणि पञ्च	२५७	६३
तेषा लक्षणानि	२५८	६३
तेषा विनियोग	२६२	६३
पादकर्माणि-पञ्च	३६५	६४
उद्धृष्टलक्षणविनियोगौ	२६६	६४
समपदस्य	२६८	६४
श्वश्रुपादस्य लक्षणम्	२७०	६४
मतान्तरे तस्यैव	२७३	६४
अप्रतलसञ्चरस्य लक्षण विनियोग.	२७३	६५
अञ्चितस्य लक्षणविनियोगौ	२७५	६५
कुञ्चितस्य	२७८	६५
मूचीपादस्य	२८०	६५
पादजङ्घोहरणाना सामरस्यम्	२८१	६६

दशमेऽध्याये-चारोविधानम्

चारिणन्दनिर्वचनम्	१	६७
करणसङ्गमसङ्गतलक्षणम्	३	६७
अभिज्ञये चार्या. प्राधान्यम्	५	६८

भूमिचायं षोडश	१०
आकाशिक्यदचायंः षोडश	११

भौम्यः

समपादा	१४
स्थितावर्ता	१५
शकटास्या	१६
अध्याधिका	१७
चापगति.	१८
विध्यवा	१९
एतकाश्रीदिता	२०
बद्धा	२१
उरुद्वृत्ता	२२
अद्विता	२३
उत्सन्दिता	२४
जनिता	२५
स्यन्दिता, अपस्यन्दिता	२६
समोत्सरितमत्तल्ली	२७
मत्तल्ली	२८

आकाशिक्यः

अत्रिक्रान्ता,।	३०
अपक्रान्ता	३१
पादवक्रान्ता	३२
उर्ध्वजानु	३३
सूची	३४
नृपुरगादिका	३५
दोलपादा	३६
आक्षिप्ता	३७
आविद्धा	३८
उद्धता	३९
विद्युद्भ्रान्ता	४०

अलाना	४१	७५
मुञ्जङ्गप्रासिता	४२	७५
हरिणप्लुता	४३	७६
दण्डपादा	४४	७६
भ्रमरी	४५	७६
उपाङ्गतामरस्यम्	४८	७७
स्थानस्य पङ्क्तेदाः	५१	७७
वैष्णवम्	५२	७७
तस्य विनियोग	५४	७८
समपदम्	५८	७८
तस्य विनियोगः	५९	७८
वैशाखम्)	६२	७९
तस्य विनियोगः	६३	७९
मण्डलम्	६५	७९
तस्य विनियोग.	६७	७९
आलीढम्	६८	७९
तस्य विनियोग	६९	७९
प्रत्यालीढम्	७१	८०
तस्य विनियोग	७२	८०
दास्यप्रमोक्षणन्यायाः	७३	८०
तेषा लक्षणानि	७४	८०
प्रविचारलक्षणम्	७६	८०
भारतप्रविचार-	७७	८०
सात्वतप्रविचार	८१	८१
वार्पगण्यः	८२	८१
कौशिक	८४	८१
प्रहरणे अकार्याणि	८५	८१
सौष्ठवस्य प्राधान्यम्	८८	८२
सौष्ठवलक्षणम्	९३	८२
चतुरथलक्षणम्	९५	८३

घनु प्रयोगे करणानि	६६
व्यायामविधानम्	६८
नस्यविधि	६९
आहारविधि	१००
व्यायामनियमः	१०१

एकादशोऽध्याये मण्डलविकल्पनम्

आकाशमण्डलानि दश	२
भूमिमण्डलानि दश	४
अतिक्रान्तम्	७
विचित्रम्	११
ललितसञ्चरम्	१६
सूचीविद्धम्	२०
दण्डपादम्	२२
विहृतम्	२५
अलातकम्	२९
वामविद्धम्	३२
सलितम्	३६
क्रान्तम्	४०
ध्रुवरम्	४४
आस्वन्दितम्	४७
आवर्तम्	५०
समोत्सरितम्	५३
एलकाञ्चीदितम्	५६
अद्वितम्	५८
घनटाम्यम्	६१
अध्यर्धनम्	६३
पिष्टवृष्टम्	६५
चापगतम्	६७
समम्	६८

द्वादशोऽध्याये गतिप्रचार

पात्राणा रङ्गप्रवेशविधि	२	६३
पादपातविधि	८	६४
गती लयविधि	१२	६६
उत्तमाना स्वभावगति	१५	६७
उत्तमाना सपरिवाराणा गति	२२	६८
दिवीरुमा गति	२४	६९
राजगती सशये शृपीणा प्रश्न	२५	६९
समाधानम्	२६	६९
राज्ञा देवानुकरणे दोषहीनता	२७	६९
सभ्रमाद्यवस्थामु गति	२९	६९
जडाना गति	३३	१००
ज्वरान्ततप श्रान्तानाम्	३८	१००
शृङ्गारे, शोके च	३५	१०१
अस्वस्यकामिते	३६	१०१
भावेपादौ	३७	१०१
गतिपु नियमा	३९	१०२
शृङ्गारिणी गति स्वस्यकामिते	४०	१०२
प्रच्छन्नकामिते	४४	१०३
रीद्रे गति	४८	१०४
तस्यास्त्रविष्यम्	४९	१०६
वीभत्ने गति	५५	१०५
वीरे गति	५७	१०५
विस्मये गति	५८	१०५
हास्ये	६०	१०६
करुणे	६०	१०६
शोते, वर्षाभिद्रुते	६६	१०७
भयानके	७०	१०७
बणिगति	७६	१०८
यत्नशोना गति	७९	१०९

लिङ्गिना गतिः	८३
व्रतिना	८५
पाशुपताना	८६
अन्धकारयानयो. गतिः	८७
रथगति	८८
विमानस्यगति	९१
आरोहणावरोहणयो.	९२
आकाशगमने	९३
आकाशघ्नधे	९५
प्रासादारोहणावरोहणयो.	९६
जले गतिः	९९
जलप्रतरणे	१००
नीस्यस्य गतिः.	१०२
सरिदवतरणे	१०४
केवलमनुभावे. सूचनम्	१०६
अश्वयाने गतिः	१०७
पद्मगतिः	१०९
विटस्य	११०
काञ्चुकीतस्य	११२
वृद्धस्य	११४
कृशव्याधिग्रस्तादीना	११५
दूराध्वनीनस्य	११६
मत्ताना	१२१
उन्मत्तस्य	१२३
खञ्जपङ्क्तु वामनाना	१३१
विद्रूपकस्य	१३७
अङ्गहास्ये	१३८
काव्यहास्ये	१४०
नेपथ्यहास्ये	१४१
स्वभावे गतिः	१४३

अघमाना	१४४	११७
चेदाना	१४८	११८
घकारस्य	१४९	११८
पुलिन्दादीना	१५१	११८
पदपादीना	१५२	११८
नरमिहस्य	१५४	११८
स्त्रीणा गति	१५९	११९
आयनस्थानम्, विनियोग	१६१	११९
अवहित्यस्थानम्	१६७	११९
विनियोग	१७०	१२०
अदक्कान्तम्	१७२	१२०
तस्य विनियोग.	१७३	१२०
स्त्रीणा प्रकृतिस्या गति.	१७८	१२१
रङ्गपीठारिक्रमे गति.	१८२	१२१
पादपाते नियम.	१८४	१२१
स्थानीयाया गतिविधिः	१८६	१२१
प्रेम्बाया.]	१८८	१२२
अधंनारोगति	१९०	१२२
बालाना गतिः	१९३	१२२
नपुंसकाना	१९४	१२२
स्त्रियः पुण्याभिनये	१९८	१२३
पुष्ट्यस्य स्त्रीवेपे	१९९	१२३
पुलिन्दादिगतिः, लिङ्गस्थायाः	२००	१२३
योपितामुद्धतधार्पंङ्गहाराणा चर्जनम्	२०१	१२३

आसनविधिः

उपने	२०३	१२४
सचिन्तस्य	२०४	१२४
मूर्छादिपु	२०७	१२४
व्याधिनिद्रादिपु	२०८	१२४
निवारदाने	२०९	१२४

नानास्ववस्यासु	२१०
मिहामनम्, वेत्रासनम्	२१५
कुयकाण्डमुण्डासनानि	२१६
तर्पणं स्त्रीणां	२१७
मसूरजासनम्, भूम्यासनम्	२२०
होमादियु	२२३
स्थानीयेभ्य आसनविधि	२२४
सममध्यभान्या भूम्यासनेषु नियमः	२२५
सहासनम्	२२७
पायनकर्माणि	२२८
आकुञ्चितम्	२२९
समम्	२३०
प्रसारितम्	२३१
विवर्तितम्	२३२
उद्धाहितम्	२३३
नतम्	२३४

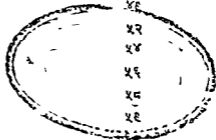
त्रयोदशोऽध्याये कक्ष्याविभागविधानम्

म्वानविभाग	३
वाह्याभ्यन्तरविभागः	८
पूर्वपश्चात्प्रविष्टनामाभिमुख्यविधिः	१०
पूर्वदिग्लक्षणम्	११
प्रवेशनिष्क्रमविधि	१३
वदयान्यत्वप्रयोगः	१५
विकृष्टमनिकृष्टभूमिविभागः	१७
विकृष्टगमने प्रवेशकाङ्क्षच्छेदावसरः	२३
अङ्गच्छेदे कालनियमः	२५
सैम्भता	२८
निष्प्रघदासिन	३०

नीलश्वेतपर्वतवासिनः	३१	१५५
शृङ्गवदासिन	३२	१५५
द्वीपान्तरवासिना कक्ष्याविधिः	३३	१५५
देवानामपि मनुष्यभावता	३५	१५६
आङ्गिरस्य प्राधान्यम्	३६	१५६

प्रवृत्तयः

प्रवृत्तिलक्षणम् चतुर्धाविभाग	३८	१५८
दाक्षिणात्याया देशा	३९	१५८
आवन्तिकाया देशा	४२	१५८
उडुमागध्या देशा	४५	१५९
पाञ्चालमध्यमाया देशा	४६	१५९
प्रदक्षिणाप्रदक्षिणाप्रवेशौ	५२	१६०
प्रवृत्तिभेदाद् द्वारभेद	५४	१६०
प्रवृत्तिलक्षणम्	५६	१६०
प्रवृत्तियोजना	५८	१६१
प्रयोगस्य द्वैविध्यम्	५९	१६१
आविद्धप्रयोग		१६१
आविद्धप्रयोगाश्रयरूपकाणि	६२	१६१
सुकुमारप्रयोगः	६४	१६२
विदिङ्गनिर्णयः	६५	१६२
धर्म्या द्वैविध्यम्	७०	१६२
लोनधर्मो नाट्यधर्मो च अभिनयभेदात्	७१	१६३
नाट्यधर्मो	७४	१६४

चतुर्दशोऽध्याये वागभिनये छन्दोविधानम्

वागभिनयस्य प्राधान्यम्	२	१६६
वाचो विभाग	४	१७१
सस्कृतपाठप्रत्यक्षम्	६	१७१
अक्षराणां विभागः	८	१७२
तेषां स्थानानि	१०	१७२
घोषाघोषत्वम्	११	१७२

शब्दलक्षणम्	२५
आध्यातम्	२६
उपसर्ग.	३०
निपातः	३१
प्रत्यय	३२
तद्धित	३३
विभक्ति	३४
सन्धि	३५
समासा]	३७
चूर्णपदलक्षणम्	४०
निबद्धपदलक्षणम्	४१
वृत्तस्य त्रैविध्यम्	४३
नाट्ये छन्दसः प्राधान्यम्	४५
उक्तादिष्वक्षरमङ्ख्या ।	४६
मालावृत्तलक्षणम्	५२
गायत्र्या वृत्तसख्या	५५
उष्णिहि	५५
अनुष्टुभि	५८
बृहत्याम् पङ्क्त्याम्	५९
त्रिष्टुब्जगत्योः	६०
अतिजगत्याम्	६१
दक्वर्ष्याम्	६१
अनिशक्वर्ष्याम्	६१
अष्टभ्याम्	६२
धृन्ध्याम्	६४
अतिधृत्त्याम्	६६
कृत्वा	६९
प्रकृतौ	६९
आकृत्याम्	७१
विकृत्याम्	७२

सकृती	७४	१७८
अभिकृती	७५	१७८
उत्कृती	१७७	१७८
आहत्य वृत्तसङ्ख्या	८०	१७९
गणविभागः	८३	१७९
जवारादिगणाः	८५	१७९
गुणलघुलक्षणम्	८९	१७९
गायत्र्यादीनां त्रिकादिगणसङ्ख्या	९२	१८०
स्वराद्विराड्विभागः	९८	१८१
भुरुलक्षणम्	१००	१८१
निवृल्लक्षणम्	१०१	१८१
छन्दोगतविषय	१०२	१८१
सम्पल्लक्षणम्	१०३	१८१
विरामलक्षणम्	१०४	१८१
छन्दसां स्थानविभागः	१०५	१८१
मन्त्रभेदेन क्षरीराश्रयभेदः	१०६	१८२
छन्दसा वर्णाः	१०८	१८२
मनान्तरे भुरुक्स्वरादादिलक्षणम्	११०	१८२
छन्दसा दिव्यादिविभागः	११३	१८३
नष्टोद्दिष्टविधिः	११७	१८३
प्रस्तारक्रमः	११८	१८३
मात्राच्छन्दसि भेदः	१२२	१८४
आर्यागीतकर्वतालीयादिपुमात्रागणाः	१२३	१८४
उद्दिष्टज्ञानम्	१२४	१८५
नष्टज्ञानोपायः	१३१	१८६

पञ्चदशोऽध्याये वागभिनये-वृत्तलक्षणम्

तनुमभ्या सोदाहरणा	१	१८७
मकरकरीषा	४	१८७
मानिनी	६	१८८
११११	९	१८८

उद्धता	१२
भ्रमरमाला	१४
सिंहलेखा	१७
मत्तचेष्टितम्	२०
विद्युन्माला	२३
चित्रविलासितम्	२६
मधुकरी	२८
उत्पलमाला	३१
शिक्षिसारिणी	३४
दोषरम्	३७
मोटकम्	४०
इन्द्रवज्रा	४२
उपेन्द्रवज्रा	४४
रपोद्धता	४६
स्वागता	४९
शालिनी	५१
तोटकम्	५३
कुमुदपद्मा	५६
कुमुदनिभा	५९
चन्द्रलेखा	६१
प्रमिताक्षरा	६३
वशस्या	६५
हरिणलुप्ता	६८
कामदत्ता	७०
अप्रमेया	७२
पद्मिनी	७४
पुटवृत्तम्	७८
प्रभावनी	८१
प्रह्विणी	८३
मत्तमयूरक-	८५

वसन्ततिलका	८७	१६५
अमम्बाघा	८६	१६६
शरभा	६१	१६६
नान्दीमुखी (मालिनी)	६३	१६६
मत्तेभललितम् (गजविलसित)	६५	१६६
प्रवरललितम्	६८	१६७
शिखरिणी	१०१	१६७
वृषभचेष्टितम्, हरिणी	१०४	१६७
श्रीधरा	१०७	१६८
वशपत्रपतितम्	१११	१६८
विलम्बितगति	११४	१६६
चित्रलेखा	११७	१६६
शार्दूलविश्रीडितम्	१२०	२००
सुवदना	१२५	२००
स्रग्धरा	१२६	२००
मद्रकम्	१३३	२०१
अश्वललितम्	१३७	२०१
मेषमाला	१४१	२०२
श्रीञ्चपादी	१४५	२०२
भुजगविजृम्भितम्	१५०	२०३
दण्डक.	१५३	२०४
विषमवृत्तलक्षणम्	१५६	२०४
अघममवृत्तम्	१५८	२०५
पथ्यालक्षणानि	१६२	२०५
अनुष्टुप्चपला	१६८	२०६
अनुष्टुप्त्रिपुला	१७०	२०६
वक्त्रम्	१७६	२०६
चान्दासिका	१७६	२०७
नेतुमती	१८१	२०७
अपरवक्त्रम्	१८३	२०७

पुष्पिताग्रा	१८६
उद्गता	१८८
सलिता	१९०
आर्या पञ्च	१९६
आर्याणा सामान्यलक्षणम्	१९७
आर्याणा यति नियम.	२१०
पय्याविपुलालक्षणम्	२१२
चपला	२१५
मुधचपला, जघनचपला	२१७
आर्याणा प्रस्तार	२२२

पोडशोऽध्याये लक्षणालंकारा-

उपजातिवृत्तपाठे लक्षणानामुद्देश-	१
विभूषणलक्षणम्	४
अक्षरमट् घान	६
शोभा	७
अभिमान.	८
गुणकीर्तनम्	९
प्रोत्साहनम्	१०
उदाहरणम्	११
निरुक्तम्	१२
गुणानुवाद, अतिशयः	१३
हेतु	१४
सारूप्यम्	१५
निष्प्राध्यवसाय	१६
सिद्धिः	१७
पदोच्चय	१८
आक्रन्द.	१९
मनोरथः	२०
आख्यानम्	२१
याञ्चा	२२
प्रतिषेध	२३
पृच्छा	२४

दृष्टान्तः	२५	२२७
निर्भासितम्	२६	२२७
सदायः	२७	२२७
आशीः	२८	२२८
प्रिववचनम्	२९	२२८
कपटम्	३०	२२९
क्षमा	३१	२२९
प्राप्ति	३२	२२९
पदचात्तापः	३३	२३०
अनुवृत्तिः	३४	२३०
उपपत्तिः	३५	२३१
युक्ति	३६	२३१
कार्यम्	३७	२३२
अनुत्तय	३८	२३२
परिदेवनम्	३९	२३३
अलङ्कारा	४०	२३३
उपमालक्षणम्	४१	२३४
उपमायाः पञ्चभेदाः	४६	२३४
प्रज्ञसोपमा	४७	२३४
निन्दोपमा	४८	२३४
कल्पिता	४९	२३५
सदशी	५०	२३५
दीपकम्	५३	२३५
रूपकम्	५६	२३६
यमकम्	५९	२३७
यमकभेदा दश	६०	२३७
पादान्तयमकम्	६३	२३७
काञ्चीयमकम्	६६	२३७
समुद्रयमकम्	६८	२३८
वित्रान्तयमकम्	७०	२३८
चक्रवालयमकम्	७२	२३८
सन्दष्टयमकम्	७५	२३९

पादादियमकम्	७७
पादान्तयमकम्	७९
चतुर्व्ययमितम्	८१
मालायमनम्	८३
वाच्यदोषा	८८
सूढार्यान्तरलक्षणे	८९
अर्थहीनभिन्नार्थलक्षणे	९०
एकार्थाभिप्लुतार्थलक्षणे	९२
न्यायापेतविषमलक्षणे	९३
विसृष्टि, शब्दच्युतम्	९४
गुणलक्षणम्	९५
गुणाः	९६
श्लेषः	९७
प्रसादः	९९
समता	१००
समाधि	१०२
माधुर्यम्	१०४
ओज	१०५
सौकुमार्यम्	१०७
अर्थव्यक्ति	१०८
उदारता	११०
कान्ति	११२
रत्नेषु वृत्तविभागः	११४
काव्यबन्धेषु शब्दमाधुर्यम्	१२०
पाठ्येऽन्तरविधि.	१२२

लक्षणानि

भूपणाद्युद्देश.	१३०
भूपणम्	१३४
अक्षरसङ्घातः	१३६
शोभा	१३७
उदाहरणम्	१३८
हेतुः	१३९

सहाय	१४०	२५८
दृष्टान्तः	१४१	२५९
प्राप्ति	१४२	२५९
जभिप्राय	१४३	२६०
निदर्शनम्	१४४	२६०
निवृत्तम्	१४५	२६०
सिद्धि	१४६	२६०
विशेषणम्	१४७	२६१
गुणातिपात	१४८	२६१
अतिशय	१४९	२६१
तुल्यनकं	१५०	२६१
पदोच्चय	१५१	२६२
दृष्टम्	१५२	२६२
उपदिष्टम्	१५३	२६२
विचार	१५४	२६३
विषयं	१५५	२६३
भ्रम	१५६	२६३
अनुनय	१५७	२६४
माला	१५८	२६४
दाक्षिण्यम्	१५९	२६४
गर्हणम्	१६०	२६५
अर्थापत्ति	१६१	२६५
प्रसिद्धि	१६२	२६५
पृच्छा	१६३	२६६
नारूप्यम्	१६४	२६६
मनोरथ	१६५	२६६
तेज	१६६	२६७
क्षोभ	१६७	२६७
गुणकीर्तनम्	१६८	२६७
अनुक्तसिद्धिः	१६९	२६८
प्रियोक्ति.	१७०	२६८

सप्तदशोऽध्याये भापालक्षणं तन्नियमलक्षणं काकुस्वरू

प्राकृतलक्षणम्	२
तद्ध्रदत्रयम्	३
विभ्रष्टाप्राकृतसामान्यरूपम्	६
धनंयुक्ताक्षराणां भ्रष्टरूपाणां सूत्राणि	७
सयुक्ताता च	१६
भापायाश्चत्वारो भेदाः.	२६
अतिभापादिलक्षणम्	२५
जातिभापा	२६
योग्यन्तरीभापा	३०
नायकानुगुणपाठयम्	३२
सस्कृतस्वाप्रयोगः	३४
प्राकृतपाठयस्य पात्राणि	३६
गणिकाया सस्कृतपाठयम्	३६
स्त्रीणां पाठयम्	४१
चवंरादिषु पाठयविकल्प.	४६
भापाः सप्त	४६
मागधीप्रयोग	४१
आवन्ती, मूरसेनी	४२
दाक्षिणात्या	४३
शकारम पा	५४
वनचरेषु भापाविधिः.	५६
देशभेदेनाक्षरप्रापुर्यम्	५६
नुकारबहुला भापा	६०
चकारबहुला	६१
उकारबहुला	६२
खोकारबहुला	६३
पात्राणां सर्वोपनविधिः	६५
भगवच्छब्दप्रयोगः	६७
आर्यतातादिप्रयोगः	६६
राज्ञा संवीचनम्	७०
नाम्ना भाप्याः	७२

‘मार्यं’ भाव प्रयोग.	७४	२७८
आपुष्मत्सःपुसब्दप्रयोगः	७४	२७८
शिष्यमुत्सबोधनक्रम	७८	२७९
शाक्यादीना	७९	२७९
राज्ञा भृत्यादीना वाच्यक्रमः	८०	२७९
नायकाना स्त्रीभि	८३	२७९
स्त्रीणा वाच्यक्रम	८६	२७९
काव्ये नामविधानम्	९५	२८०
स्त्रीणाम्	९८	२८१
पाठ्यविधानम्	१०१	२८१
पाठ्यगुणा , सप्तस्वराणा रसेषु विनियोगः	१०२	२८२
स्थानत्रयलक्षणम्, काकुभेदाः	१०४	२८३
उर काकु	१०७	२८४
तस्या दीपन, घमन च	१०८	२८५
उत्तादादीना चतुर्णा वर्णानां रसेषु विनियोग	१०९	२८५
काकोट्टविध्यम्	११०	२८६
तयोर्लक्षणम्	१११	२८६
पङ्क्तद्वारा	११३	२८७
तेषा लक्षणविनियोगविधि	११४	२८८
रसेषु द्वुतादिकाकुभेदविनियोग	१२८	२८९
पङ्क्तानि, तेषां लक्षणानि रसेषु विनियोग.	१३०	२९१
विरामलक्षणम्	१३२	२९२
पाठ्ये हस्तप्रविचारः	१३६	२९३
विरामनियम	१३८	२९३
विरामे कृप्याक्षराणि	१४०	२९४
विरामकाव्योरस्थानानि	१४६	२९५
पाठ्यधर्मा	१४७	२९५

अष्टादशोऽध्यायेदशरूपलक्षणम्

दशरूपनाणि	२	२९८
सर्वरूपकाणां वृत्तिमातृकत्वम्	३	२९८
नाटकप्रकरणयो. सर्ववृत्तिमत्वम् कौटिलिकीहीनानि रूपकाणि	७	३००
नाटकलक्षणम्	१०	३०२

अङ्कलक्षणम्	१४
अङ्करचने नियमाः	१७
अङ्केषु वस्तुविभजनविधिः	२४
प्रवेशकविधानम्	२६
प्रवेशकलक्षणम्	२८
अङ्के कालनियमः	३१
अङ्के देशनियमः	३२
प्रवेशकविधानावमरः	३३
अङ्के प्रत्यक्षाप्रयोज्यानि	३८
अङ्के नायकवर्धनिराकरणम्	३९
अङ्के जनमङ्गलनिराकरणम्	४१
काव्यानामुत्तरोत्तरोदात्तता	४२
नाटकान्तेऽद्भुतरसनिराह-	४३
प्रकरणलक्षणम्	४५
प्रकरणशब्दनिर्वचनम्	४६
प्रकरणे वर्जनीयनायकचरितादि	४९
प्रकरणे वर्णनीयनायकाः	५०
वेद्यानायिनास्वे विधिः	५१
वेद्याङ्गुलम्ब्रीनायिके प्रकरणे भाषाविधिः	५३
विरकम्भनविधानम्	५४
नाटिकालक्षणम्	५९
समवकारलक्षणम्	६३
विद्रव्यलक्षणम्	७०
त्रिविधकपटनिरूपणम्	७१
त्रिशृङ्गारलक्षणम्	७२
ईहामुगलक्षणम्	७८
द्विमलक्षणम्	८४
व्यायोगलक्षणम्	९०
उत्सृष्टिकाङ्कलक्षणम्	९५
प्रहसनलक्षणम्	१०१

नाट्यशास्त्रम्

अष्टमोऽध्याय

कथय ऊचु ।

भावानां च रसानां च समुत्थानमथाक्रमम् ।
 त्वत्प्रसादाच्छ्रुतं सर्वमिच्छामो वेदितुं पुनः ॥ १ ॥
 नाट्ये कतिविधं कार्यं तज्ज्ञैरभिनयप्रम ।
 कथं वाभिनयो ह्येष कतिभेदस्तु कीर्तितः ॥ २ ॥
 सर्वमेतद्यथातत्त्वं कथयस्व महामुने ।
 यो यथाभिनयो यस्मिन् योक्तव्यं सिद्धिमिच्छता ॥ ३ ॥
 तेषां तु वचनं श्रुत्वा मनीनां भरतो मुनिः ।
 प्रत्युवाच पुनर्वाक्यं चतुरोऽभिनयात् प्रति ॥ ४ ॥
 अहं यं कथयिष्यामि निखिलेन तपोधना ।
 यस्मादभिनयो ह्येष विधिबद्धः समुदाहृतः ॥ ५ ॥

यदुक्तं चत्वारोऽभिनया इति तान् वर्णयिष्याम । जत्राह—अभिनय इति
 कस्मात्, अत्रोच्यते—अभोत्युत्तमं णोष् इति प्रायणार्थं चो वातु । अस्याभिनीत्येव
 व्यवस्थितस्य एरजित्यप्रत्ययान्तस्याभिनय इत्येव रूपं मिदम् । एतच्च धात्वर्थानुवचने-
 नावधार्यं भवति ।

अत्र श्लोकी

अभिपूरंस्तु णोत् धातुराभिमूह्यार्थनिर्णये ।
 यस्मात्पदार्थान्नपति तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ६ ॥
 विभावयति यस्माच्च नानार्थान् हि प्रयोगतः ।
 शाखाङ्गोपाङ्गस्युक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥ ७ ॥
 चतुर्विधश्चैव भवेन्नाट्यस्माभिनयो द्विजा ।
 अनेकभेदवाह्यं नाट्यं ह्यस्मिन् प्रतिष्ठितम् ॥ ८ ॥
 आङ्गिको चाधिकश्चैव ह्याहार्यं सात्त्विकस्तथा ।
 ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्रः चतुर्षां परिकल्पितः ॥ ९ ॥

१ NS चाभिनयो । GOS KS. यभि० ।

२ KSS भगवन् वक्तुमर्हति । NS, GOS, same as above

३. GOS धात्वर्थवचनेनावधार्यम् ।

४ KSS आहार्यं ।

सात्त्विक पूर्वमुक्तस्तु भावैश्च^१ सहितो मया ।
 अङ्गाभिनयमेवादी गदतो मे निबोधत ॥ १० ॥
 त्रिविधस्तवाङ्गिकी श्रेय^२ शरीरो मुखजस्तथा ।
 तथा चेष्टाकृतश्चैव शाखाङ्गोपाङ्गसंयुत ॥ ११ ॥
 शिरोहस्तकटीवक्ष पाद^३पादसप्तन्यित ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंयुक्त^४ पङ्क्तौ नाट्यमंग्रह ॥ १२ ॥
 तस्य शिरोहस्तोर पाद^५कटीपादत पङ्क्तानि ।
 नेत्रभ्रूनामापरकपोलत्रिबुकाग्युपाङ्गानि ॥ १३ ॥
 अथ^६ शाला च नृत च तथैवाङ्कुर एव च ।
 वस्तुन्यभिनयस्येह विज्ञेयानि प्रयोक्तृभि ॥ १४ ॥
 भाङ्गिकस्तु भवेच्छाला ह्यङ्कुरः^७ सूचना भवेत् ।
 अङ्गहारविनिष्पन्न नत तु करमाश्रयम् ॥ १५ ॥
 मुखजेऽभिनये विप्रा^८ नानाभावरसाश्रये ।
 शिरस^९ प्रथमं धर्म गदतो मे निबोधत ॥ १६ ॥
 आकम्पितं कम्पितं च घृतं विषुतमेव च ।
 परिवारहितमापूत^९ मवधूत तथाञ्चितम् ॥ १७ ॥
 तिहञ्चितं परावृत्तमुत्सिप्त चाप्यधोगतम् ।
 लोलितं चैव^९ वितेय त्रयोदशविधं शिरः ॥ १८ ॥
 क्षनेराकम्पनादूर्ध्वमधश्चाकम्पितं भवेत् ।
 द्रुतं तदेव बहुश कम्पितं कम्पितं शिरः ॥ १९ ॥
 ऋजुस्थितस्य चोर्ध्वार्ध क्षेपादाकम्पितं भवेत् ।
 बहुशश्चलितं पञ्च तत्कम्पितमिहोच्यते ॥ २० ॥
 सन्नोपदेशपृच्छासु स्वभावाभाषणे तथा ।
 निदेशा वाहने चैव भवेदाकम्पित शिर ॥ २१ ॥

१. KSS तु ।

२. KSS. दृष्टः ।

३. KSS तस्य ।

४. KSS. प्रकृतः ।

५. KSS. समाश्रये GOS. NS. रमाश्रये ।

६. KSS. हिनोद्वाहितम् । GOS, NS. Same as above

७. KSS चैव NS, GOS चेति ।

८. KSS निदेशे NS, GOS. निदेशा ।

रोये वितर्के विज्ञाने प्रतिज्ञानेऽथ तत्रने ।
 'प्रश्नातिशयवाच्येषु शिर कम्पितमिष्यते ॥ २० ॥
 शिरसो रेचन पत्तु दानंस्तद् धृतमिष्यते' ।
 द्रुतमारेचनादेतद्विधृत तु भवेच्छिर ॥ २३ ॥
 अनीप्सिते विषादे च विस्मये प्रत्यय तथा ।
 पादवावलोकने दून्ये प्रतिषेधे धृत शिर ॥ २४ ॥
 शीतपस्ते भयात्ते च' प्राप्तिते ञ्वरिते तथा ।
 पीतमात्रे तथा मद्ये विधृत तु भवेच्छिर ॥ २५ ॥
 'पर्यायश पाद्वर्गत शिर' स्यात् परिवाहितम् ।
 'आधृतमुच्यते तिर्यक् सकृद्वाहित तु यत् ॥ २६ ॥
 साधने विस्मये ह्यर्थे स्मिते' चामपिते' तथा ।
 विचारे विहृते' चैव लोलायां परिवाहितम् ॥ २७ ॥
 "गर्वच्छादयने ध्वं" पाद्वर्गस्योर्ध्वानिरोक्षणम् ।
 "आधृत तु शिरो ज्ञेयमात्मसम्भावनादिव ॥ २८ ॥
 यदथ सकृदाक्षिप्तमवधृत तु तच्छिर ।
 सन्देशावाहनालापसजादिषु नदिष्यते ॥ २९ ॥
 किञ्चित् "पाद्वर्गनतप्रोव शिरो विज्ञेयमञ्चितम् ।
 ध्यायिते मूर्च्छिते मत्ते चिन्तायां "हनुधारण ॥३० ॥

- १ KSS प्रतिज्ञानेऽथ NS प्रतिज्ञाने च GOS. Same as above
- २ NS पृच्छानि KSS व्याध्यमर्षणयोदध्वं ।
३. NS उच्यते ।
- ४ KSS तु GOS. NS च ।
५. KSS पर्यायन ।
- ६ KSS मादुद्वाहितमिति स्मृतम् । NS GOS Same as above
- ७ KSS स्थिते । NS., GOS स्मृते ।
- ८ NS. वामपिते KSS GOS चामपिते ।
- ९ NS निहृते KSS, GOS विहृते ।
- १० NS गर्वात्मदयने । KSS, GOS गर्वच्छा ।
- ११ तथा चोर्ध्वं NS, GOS Same as above
- १२ KSS उद्वाहित तु कृतंभ्य ।
- १३ KSS, NS पादवर्ग ।
१४. KSS मच्चित्ते तु चित्ते भवेत् । NS, GOS. Same as above.

'उन्निष्पत्तासावसवन यन्नुच्चित्तभूलतं शिरः ।
 निहृच्चित्तं तु विज्ञेयं स्त्रीणामेतत् प्रयोजयेत् ॥ ३१ ॥
 गर्बे' माने विनासे च त्रिविके कित्तिच्चित्ते ।
 मोह्यायिते कुट्टमिते' स्तम्भमाने निहृच्चित्तम् ॥ ३२ ॥
 परावृत्तानुकरणात् परावृत्तमिहोच्यते ।
 तत् स्यान्मुलाग्रहणे पुच्छतः प्रेक्षणादिषु ॥ ३३ ॥
 उद्विष्टप चापि विज्ञेयमुन्मुलावस्थित शिरः ।
 प्राग्निदिव्यात्मयोगेषु स्यादुन्निष्पत्तं प्रयोगत ॥ ३४ ॥
 'अधोमुख स्थितं चापि मूढा प्राहुरधोगतम् ।
 तज्जाया च प्रणामे च दुत्ते चाधोगतं शिरः ॥ ३५ ॥
 सर्वतो भ्रमणाच्चैव शिरः स्यात् परिलोहितम् ।
 मूर्च्छादिव्याधिमदावेश'ग्रहीतत्रादिषु स्मृतम् ॥ ३६ ॥
 श्रुत्वावभावमस्यान प्राकृतं तु स्वभावजम् ।
 मग्न्याद्ययनध्यानस्वभावजयकर्मसु ॥ ३७ ॥
 एम्बोऽप्ये वृद्धो नेत्रा लोकाभिनयमधिरा' ।
 ते च लोकस्वभावेन प्रयोक्तव्या शयोक्तृभिः ॥ ३८ ॥
 त्रयोदशविधं ह्येतच्छिरःकर्म मयोदितम् ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि दृष्टीनामिह लक्षणम् ॥ ३९ ॥
 वान्ता भयानका ह्यस्या करणा चाद्मुना तथा ।
 गेह्री धीरा च धीमन्ना विज्ञेया रमदृष्टय ॥ ४० ॥

- १ KSS उन्निष्पत्तासावसवनयन्नुच्चित्तभूलतमिहोचर NS वाङ्मिहोचर ।
- २ NS मिहो ज्ञेय । KSS, GOS तु विज्ञेय ।
- ३ NS गर्बे विनासे लनिने KSS, GOS, MG Same as above.
४. NS, GOS स्तम्भे माने ।
५. KSS, NS. परावृत्त शिरः स्मृतम् GOS Same as above
- ६ KSS दिव्यात् NS, GOS. दिव्यार्थे ।
- ७ NS अधोमुखस्थित चापि शिरः प्राहुरधोमुखम् KSS अधोमुख स्थित रधोगतम्
GOS Same as above,
८. KSS, NS भवेत् GOS शिरः ।
- ९ KSS, NS सर्वतो लोडनाच्चापि शिरः स्यात्परिलोहितम् GOS Same
as above
- १० KSS. मदावेशगृह्ण GOS NS. मदा'गग्रह ।
११. मयिनाः GOS, NSS मयया ।

स्निग्धा हृष्टा च बोना च क्रुद्धा वृष्टा भयान्विता ।
जुगुप्सिता विस्मिता च स्थायिभावेद् वृष्टय ॥ ८१ ॥

शून्या च मलिना चैव धान्ता लज्जान्विता तथा ।
ग्लाना च शङ्किता चैव विषण्णा मुकुला तथा ॥ ८२ ॥

कुञ्चिता चाभितप्ता च जिह्या सन्नतिता तथा ।
वितर्कितार्थमुकुला विभ्रा ता विप्लुता तथा ॥ ८३ ॥

भाक्केकरा विकोशा च 'प्रस्ता च मदिरा तथा ।
षट्प्रशब्द वृष्टयो ह्येता ताम् नाद्य प्रतिष्ठितम् ॥४८॥

अस्य वृष्टिविधानस्य नानाभावरमाश्रयम् ।
लक्षण सम्प्रवक्ष्यामि यथाकम प्रयोगत ॥ ८५ ॥

हृद्यंप्रसावजनिता कान्ताऽप्ययं 'समन्वया ।
सम्भ्रक्षेपकटाक्षा च शृङ्गारे वृष्टिरिव्यते ॥ ८६ ॥

प्रोद्भूतनिष्ठस्यपुटा स्फुरदुद्भूततारका ।
वृष्टिभयानकात्यर्थं भीता ज्ञेया भयानके ॥ ८७ ॥

कमावाकुञ्चितपुटा 'विभ्रान्ताकुलतारका ।
हास्या वृष्टिस्तु कर्त्तव्या कुह्वानिनय प्रति ॥ ८८ ॥

पतितोर्ध्वंपुटा साध्या मन्दुमन्धरतारका ।
नासाघानुगता वृष्टि करुणा करुणे रसे ॥ ८९ ॥

या 'त्वानुञ्चितपरुमाया साश्चर्याद्भूततारका ।
सौम्या विकसितान्ता च सावन्ता वृष्टेरद्भूते ॥ ९० ॥

शूरा 'रुधादणोद्भूतनिष्ठस्यपुटतारका ।
भ्रुकुटीकुटिता वृष्टि रौद्रे रौद्रे रसा स्मृता ॥ ९१ ॥

१ KSS चस्ताऽय ।

२ KSS, NS नामतोऽभिहित्वा मया ।

३ NS रमाश्रितम् KSS GOS रमाश्रयम् ।

४ KSS, NS मममया GOS मरुमया ।

५ KSS प्रसङ्गद्वय ।

६ KSS सविभ्रान्ता ।

७ NS चाकुञ्चिता ।

८ NS शणोद्भूत KSS शणाद्भूता GOS शणाद्भूता

दीप्ता विकसिता क्षुब्धा गम्भीरा समतारका ।
 उत्फुल्लमध्या दृष्टिस्तु वीरा वीररताश्रया ॥ ५२ ॥
 त्रिकुञ्चितपुटापाङ्गा 'घूर्णोपप्लुततारका ।
 सदिलष्टस्मिरपक्षमा^१ च वीरता दृष्टिरिष्यते ॥ ५३ ॥
 'नात्ताप्रसक्ता निमिया तपाद्योभागचारिणी ।
 आकेकरपुटा शान्ते शान्ता दृष्टिर्भवेदसौ ॥ ५४ ॥
 रसजा दृष्टो ह्येता विज्ञेया लक्षणाब्दिता ।
 भत पर प्रवक्ष्यामि स्वामिभावसमाश्रया ॥ ५५ ॥
 ध्याकोशमध्या मधुरा 'स्थितताराभिलाषिणी ।
 सानन्दाश्रुप्लुता दृष्टि स्निग्धेय रतिभाषजा ॥ ५६ ॥
 चला हसितपर्भा च 'विशतारानिमेपिणी ।
 किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टि हृष्टा हासे प्रकीर्तिता ॥ ५७ ॥
 अवस्यस्तोत्तरपुटा^२ किञ्चित्सरन्घतारका ।
 मन्दसञ्चारिणी दीना ता शोके दृष्टिरिष्यते ॥ ५८ ॥
 रक्षा स्थिरोद्धतपुटा निष्टब्धोद्धततारका ।
 कुटिला भ्रुकुटिर्दृष्टि क्रुद्धा क्रोधे विधीयते^३ ॥ ५९ ॥
 सस्थिते तारके यस्या स्थिता विकसिता तथा ।
 सत्त्वमुद्गरती दृप्ता दृष्टिरस्ताहसम्भवा ॥ ६० ॥
 विस्फारितोभयपुटा भयकम्पिततारका ।
 निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु भयभावे भयान्विता ॥ ६१ ॥
 संकोचितपुटाध्यामा^४ दृष्टिर्मीलिततारका ।
 पद्मोद्देशात् समुद्दिग्ना जुगुप्सायां जुगुप्सिता ॥ ६२ ॥

१. NS, KSS. घूर्णोपप्लुत ।

२ KSS सदिलष्टस्मितपक्षा NS, GOS, Same as above

३ KSS does not read this verse

४ KS स्मरगा KSS. स्मरतारा GOS Same

५ KS विशताराभिलाषिणी KSS, GOS. Same as above.

६ KS अवस्यस्तोत्तरपुगा NS अवस्यस्तोत्तर GOS अवस्यस्तोत्तर

७ GOS, KSS Same as above NS क्रोधेऽभिधीयते ।

८ NS, KSS संकोचिनपुटग्यामा ।

भ्रूशमुद्बृत्ततारा च नष्टोभयपुटान्विता ।
समा विकसिता दृष्टिविस्मिता विस्मये स्मृता ॥ ६३ ॥
स्यायिभावाभ्या ह्येता 'विजया. दृष्टयो बृधं ।
सचारिणीनां दृष्टीनां सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥ ६४ ॥
समतारा समपुटा निष्कम्पा शून्यदशाना ।
बाह्यार्पाष्वाहिनी ध्यामा' शून्या दृष्टि प्रकीर्तिता ॥ ६५ ॥
'प्रस्यन्दमानपश्माप्रा नाह्ययंमुकुते पुटे ।
मतिनाभता च मतिना दृष्टिविस्मिततारका' ॥ ६६ ॥
धमप्रम्लापितपुटा धामा बुञ्चितलोचना ।
सन्ना पतिततारा च श्रान्ता दृष्टि प्रकीर्तिता ॥ ६७ ॥
किञ्चिदञ्चितपश्माप्रा पतितोर्ध्वपुटा ह्यिषा ।
प्रपाधोपततारा च दृष्टिलंज्रान्विता तु सा ॥ ६८ ॥
'स्तानभ्रूपटपश्मा या शिथिला मन्दचारिणी ।
'कमप्रवृत्ततारा च गताना दृष्टिस्तु सा स्मृता ॥ ६९ ॥
किञ्चिच्चला स्थिरा किञ्चिद्दुग्ता' तिर्यगापता' ।
गूढा चकिततारा च शङ्किता दृष्टिरिष्यते ॥ ७० ॥
विषादविस्तोर्ध्वपुटा पर्यस्तान्ता निमेषिणी ।
किञ्चिन्निष्टधतारा च कार्या दृष्टिविषादिनी ॥ ७१ ॥
'स्फुरदाश्लिष्टपश्माप्रा' मुकुतोर्ध्वपुटाञ्चिता ।
'सुखोन्मीलिततारा च मुकुता दृष्टिरिष्यते' ॥ ७२ ॥

-
- १ NS दृष्टयो लक्षिता मरा KSS. लक्षिता दृष्ट्यामया ।
 २. NS., KSS धामा ।
 - ३ NS., KSS प्रस्यन्द ।
 ४. KSS. GOS. प्रपाधामुपतारा ।
 - ५ KSS. गतान ।
 ६. KSS स्वम । NS, GOS स्वम ।
 - ७ KSS किञ्चिदुत्तुङ्गा NS. किञ्चिदुत्तुङ्गा ।
 ८. KSS किञ्चिदाराणा ।
 - ९ KSS. स्फुरिनाश्लिष्टपश्माप्रा ।
 - १० KSS गुयो (श) मोलित ।
 ११. NS उच्यते ।

आनिकुञ्चितपदमाघा पुटंराकुञ्चितस्तथा ।
 गनिकुञ्चिततारा च कुञ्चिता दृष्टिरिष्यते ॥ ७३ ॥
 मन्दापमानतारा या पुटं प्रचलितैस्तथा ।
 सन्तापोपप्लुता दृष्टिरभितप्ता तु सव्यया ॥ ७४ ॥
 लम्बिताकुञ्चितपुटा शनैस्तिष्यन्निरोधिणी ।
 निगृह्णा गृह्णतारा च जिह्वा दृष्टिरदाहृता ॥ ७५ ॥
 मधुराकुञ्चिदान्ता च 'सभ्रक्षेपा च सस्मिता ।
 मममन्यविचारा च दृष्टि सा ललिता स्मृता ॥ ७६ ॥
 वितर्कोद्भूतितपुटा तपंबोन्फुल्लतारका ।
 'अधोगतविचारा च 'दृष्टिरेया वितर्किता ॥ ७७ ॥
 अघंघ्याशोशपदमा' च ह्लादाघंमुकुलं पुटं ।
 स्मिताघंमुकुला दृष्टि किञ्चिल्ललिततारका ॥ ७८ ॥
 अनवस्थिततारा' च विभ्रान्ताकुलदशना ।
 विस्तोर्णोत्फुल्लमध्या च विभ्रान्ता दृष्टिश्च्यते ॥ ७९ ॥
 पुटो प्रस्फुरितौ यस्य' निष्कृष्यौ पतितो पुनः ।
 विप्लुतोद्भूततारा च दृष्टिरेया तु विप्लुता ॥ ८० ॥
 धाकुञ्चितपुटापाङ्गा सङ्गतापनिमेषिणी ।
 मृदुभ्यावृत्ततारा च दृष्टिराकेकरा स्मृता ॥ ८१ ॥
 विषोशितोभयपुटा प्रोत्कृन्ता चानिमेषिणी ।
 अनवस्थिततारा' विषोशा दृष्टिश्च्यते ॥ ८२ ॥
 श्रासोद्भूतपुटा या तु तयोत्कम्पिततारका ।
 सन्त्रासोत्फुल्लमध्या च त्रस्ता दृष्टिरदाहृता ॥ ८३ ॥
 'आघूर्णमानमध्या या क्षामान्ताञ्चितलोचना ।
 दृष्टिविभ्रमितापाङ्गा सदिरा तरणे मदे ॥ ८४ ॥

१. KSS मञ्जुक्षेपाऽथ ।

२. GOS. अघोमुकुलना ।

३. KSS दृष्टिरिष्या ।

४. KSS तारा ।

५. NS अनवस्थित ।

६. GOS, KSS यस्य, NS यस्या ।

७. GOS अनवस्थिततारा च ।

८. NS, KSS श्राघूर्णं ।

किञ्चिद्वाकुञ्चितपुटा ह्यनवस्थिततारका ।
 तथा चलितपक्ष्मा च वृष्टिमध्यमदे भवेत् ॥ ८५ ॥
 सनिभेयानिमेया च किञ्चिद् बक्षिततारका ।
 अधोभागचरी वृष्टिरथमे तु मदे स्मृता ॥ ८६ ॥
 इत्येव लक्षिता ह्येता षट्त्रिंशद् वृष्टयो मया ।
 रसजा 'सहजाश्चासां विनियोग निबोधत ॥ ८७ ॥
 रसजास्तु रसेष्वेव स्यापिपु स्यापिवृष्टय ।
 'शृणुत व्यभिचारिण्य सञ्चारिपु यथास्थिता' ॥ ८८ ॥
 शङ्खा वृष्टिस्तु चिन्तायां स्तम्भे चापि प्रकीर्तिता ।
 निर्वेदे चापि मलिना वंद्ये च विधीयते ॥ ८९ ॥
 धान्ता श्रमात् 'स्वेदे च लज्जायां ललिता' तथा ।
 अपस्मारे तथा ध्याधो ग्लान्यां ग्लाना' विधीयते ॥ ९० ॥
 शङ्खाया शङ्किते ज्ञेया विषारायें विषादिनी ।
 निद्रास्वप्नसुषार्येषु मुकला वृष्टिरिष्यते ॥ ९१ ॥
 कुञ्चितासूयितानिष्टदुष्प्रेक्षाक्षिप्ययासु च ।
 अभितप्ता च निर्वेदे ह्यभिघाताभितापयोः ॥ ९२ ॥
 जिह्वा वृष्टिरसूयायां जडतालस्ययोस्तथा ।
 धृतो ह्ये सललिता स्मृती तर्के च तर्किते ॥ ९३ ॥
 आह्लादिष्वधंमुकला गन्धस्पशंसुखादियु ।
 विभ्रा ता वृष्टिरावेगे सम्भ्रमे विभ्रमे तथा ॥ ९४ ॥
 विलुता 'चपलोन्मावदु आतिमरणादियु ।
 आकेकरा बुरालोके बिच्छेदप्रेक्षितेषु च ॥ ९५ ॥
 विबोधगर्वामयो'पधमतियु स्याद्विकीर्णता ।
 प्रस्ता प्राप्ते भवेद वृष्टिमंदिरा च मदेत्विति ॥ ९६ ॥

- १ KSS नावजा ।
- २ KSS शृणुध्वम् ।
- ३ KSS यथाहिता ।
- ४ KSS यमातो' ।
- ५ KSS लज्जिता ।
- ६ KSS, NS ग्लाने ग्लाना ।
- ७ NS, KSS चाप्ये ।
- ८ KSS विबोधाभासमर्षाङ्ग ।

षट्त्रिंशद् दृष्टयो ह्यंता यथावन् समुदाहृता ।
 रसजाना तुं दृष्टीना भावजानां तथैव च ॥ ९७ ॥
 तारापुटभ्रुवां कर्म गदतो मे निबोधत ।
 भ्रमण चलनं पानश्चलन सम्प्रवेशनम् ॥ ९८ ॥
 त्रिवर्तनं समुद्भूत निष्काम- प्राकृत तथा ।
 पुटान्तर्मण्डलावृत्तिन्तारयोर्भ्रमण स्मृतम् ॥ ९९ ॥
 चलनं गमनं श्यन्न पातनं वस्तता तथा ।
 चलनं कम्पनं ज्ञेयं प्रवेशोऽन्तःप्रवेशनम् ॥ १०० ॥
 त्रिवर्तनं कटाक्षस्तु समुद्भूतं समुन्नतिः ।
 निष्कामो निर्गमं प्रोक्तं^१ प्राकृतं तु स्वभावजम् ॥ १०१ ॥
 'अर्थया रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
 भ्रमणं चलनोद्भूते निष्कामो धीररीद्रयो ॥ १०२ ॥
 निष्कामणं सञ्चलनं कर्तव्यं तु भयानके ।
 हास्यबोभस्तयोश्चापि प्रवेशनमिहेष्यते ॥ १०३ ॥
 पाननं कश्चे कश्चिं निष्कामणमवाद्भूते ।
 प्राकृतं शेषभाषेषु शृङ्गारे च त्रिवर्तितम् ॥ १०४ ॥
 स्वभावसिद्धमेवंतन् कर्म लोकश्रियाश्रयम् ।
 एवं रसेषु^२ भावेषु ताराकर्माणि योजयेत् ॥ १०५ ॥
 'अथाऽत्रैव प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वक्षंस्य तु ।
 समं साध्यनुवृत्ते च^३ ह्यातोक्तिविलोकिते ॥ १०६ ॥
 प्रलोकितोऽस्तोकिने चाप्यवलोक्तिमेव च ।
 समतारं च सौम्यं च यद्दुष्टं तत् समं स्मृतम् ॥ १०७ ॥

१. KSS प्रतिपादिता ।

२. GOS प्राकृत ।

३. KSS तथैवा ।

४. KSS. सर्वेषु ।

५. KSS ताराकर्मं नियोजयेत् ।

६. KSS तथा तत्रैव वक्ष्यामि प्रकारं ।

७. KSS तु आलोकिन ।

८. KSS चावलोकि NS वाप्यवलोकिन ।

पदमान्तगततार च ध्यत्र साचीकृत^१ तु तत् ।
 रूपनिर्वर्णना^२ युक्तमनुवृत्तमिति स्मृतम् ॥ १०८ ॥
 सहसा दर्शनं यत् स्यात्तदालोकितमुच्यते ।
 विलोकितं पृष्टतस्तु पादवाभ्यां तु प्रलोकितम् ॥ १०९ ॥
 ऊर्ध्वं मुस्तोकितं ज्ञेयमवलोकितमप्यथ ।
 इत्येषु दर्शनविधि सर्वभावरसाध्य ॥ ११० ॥
 ताराकृतोऽस्यानुगतं पृष्टकर्म निबोधत ।
 उन्मेषश्च निमेषश्च प्रसृतं कृञ्चितं समम् ॥ १११ ॥
 विवर्तितं स स्फुरितं विहितं सविताडितम्^३ ।
 विदलेषु पृष्टयोस्तु स तुन्मेष प्रकीर्तित ॥ ११२ ॥
 'समागमो निमेष स्यादायाम् प्रसृतं भवेत्'^४ ।
 आकृञ्चितं कृञ्चितं स्यात् समं स्वाभाविकं स्मृतम् ॥ ११३ ॥
 विवर्तितं समद्वलं स्फुरितं स्पन्वितं तथा ।
 स्पगितं विहितं प्रोक्तमाहृतं तु विताडितम् ॥ ११४ ॥
 अयंयां रसभावेषु विनियोगं निबोधत ।
 त्रयोपे विवर्तितं कार्यो निमेषोन्मेषणं सह ॥ ११५ ॥
 विस्मयाधेषु हर्षे च वीरे च प्रसृतं स्मृतम् ।
 अनिष्टदर्शने गन्धे रसे स्पन्दे च कृञ्चितम् ॥ ११६ ॥
 भृङ्गारे च समं कार्यमोर्ष्यासु स्फुरितं तथा^५ ।
 सुप्तमूर्च्छितवातोष्णधूमवदाञ्जनातियु ॥ ११७ ॥
 नेत्ररोगे च विहितमभिघाते विताडितम् ।
 इत्येव रसभावेषु तारकापृष्टयोर्विधि ॥ ११८ ॥

-
- १ KSS साचीकृत ।
 - २ KSS रूपनिर्वाणना ।
 - ३ KSS स्फुटम् ।
 - ४ NS, KSS प्रस्फुरितं विहितं सविताडितम् ।
 - ५ KSS ममागतो ।
 - ६ KSS आयामस्तु प्रमारितम् ।
 - ७ KSS विवर्तितं कार्यं ।
 - ८ KSS वीर्यं ।
 - ९ KSS भवेत् ।

'कार्यान्नुगतमस्यैव भ्रुवो कर्म निबोधत ।
 उत्क्षेप पातनश्चैव भ्रुकुटी चतुरं भ्रुवो ॥ ११८ ॥
 कुञ्चित रेचित चैव महज चैति सप्तधा ।
 भ्रुवोरुन्नतिरुत्क्षेप सममेकैकशोर्षि वा ॥ १२० ॥
 'अनेनैव क्रमेणैव पातनं स्यादधोमुखम् ।
 भ्रुवोमूत्समुत्क्षेपात् भ्रुकुटी परिकीर्तिता ॥ १२१ ॥
 चतुर किञ्चिदुच्छ्वासान्मपुरायतयाभ्रुवो ।
 एकस्या उभयोर्वापि मृदुमङ्गस्तु कुञ्चितम् ॥ १२२ ॥
 एकस्या एव तलितादुत्क्षेपाद्देचितं भ्रुव ।
 महजात तु सहज कर्म स्वाभाविक स्मृतम् ॥ १२३ ॥
 अर्थाया संप्रवक्ष्यामि रसभावप्रयोजनम् ।
 कृपे धितकं हेलाया लीलादी सहजे तथा ॥ १२४ ॥
 ध्वषणे दर्शने चैव भ्रुवमेका समुत्क्षिपेत् ।
 'उत्क्षेपो विस्मये हर्षे रोषे चैव द्वयोरपि ॥ १२५ ॥
 'आसूयितजुगुप्सायां हास्ये ध्राणे च पातनम् ।
 शोषत्यानेषु वीप्सेषु योजयेत् भ्रुकुटीं द्रुघ ॥ १२६ ॥
 शृङ्गारे ललिते सौम्ये सुखे स्पर्शे प्रबोधने ।
 एव विधेषु भावेषु चतुरतु प्रयोजयत् ॥ १२७ ॥
 "ह्रीपुरुषयोश्च संलापे नानावम्यान्तरात्मके ।
 मोहृयिते कृदृमिने विलासे कितकिञ्चित्ते ॥ १२८ ॥

१ KSS कार्येऽनुगत ।

२. KSS उत्क्षेप ।

३ NS. भ्रुवोऽद्गति ।

४. NS नममेकैकशोऽप्येव पातनं स्यादधोगतिः । KSS एतस्य वा द्वयोर्वापि पातनं स्यादधोमुखम् । GOS, Same as above

५ NS, KSS मधुगायतयोः ।

६ GOS हि द्वयोर्वापि ।

७. KSS, NS मृदुमङ्गलम् ।

= KSS रेचने ।

८ KSS उत्क्षेपे ।

१० KSS NS समुत्क्षिपन्नुत्क्षेपाया ।

११ KSS NS do not read this verse

'निकुञ्चित तु कतंश्च नृत्ते योग्यं तु रेचितम् ।
 अनाविद्धेषु भावेषु विद्यात स्वाभाविकं बुधः ॥ १२६ ॥
 इत्येव तु भ्रूय प्रोक्तं नासाक्षमं निबोधत ।
 नता मन्दा विकृष्टा च सोच्छ्वासा च विकृणिता' ॥ १३० ॥
 स्वाभाविका' चेति बुधं षड्विधा नासिका स्मृता ।
 नता मृदु श्लिष्टपृटा मन्दा तु निभृता स्मृता ॥ १३१ ॥
 विकृष्टोत्फुल्लितपृटा सोच्छ्वासा कृष्टमादना ।
 'विकृणिता सकृच्चिता समा स्वाभाविका स्मृता ॥ १३२ ॥
 नासिकालक्षणं ह्येतत् विनियोगं निबोधत ।
 मन्दोत्कम्पसमायुक्ते नारीणामनुरोधने ॥ १३३ ॥
 निश्वासे च नता कार्या नासिका नाट्ययोग्यताभिः ।
 विच्छिन्नमन्दरदिने सोच्छ्वासे च नता स्मृता ॥ १३४ ॥
 निर्वेगीत्सुष्यचिन्तासु मन्दा शोके च योजयेत्' ।
 'तीव्रगन्धे विकृष्टा तीव्रे वीरे तथैव च ॥ १३५ ॥
 'दृष्टप्राणे तयोच्छ्वासे दीर्घोच्छ्वासा प्रयोजयेत् ॥
 'विकृणिता च कतंश्च जगुष्णायामसूयतादिव ॥ १३६ ॥
 'कार्या शेषु भावेषु ततः स्वाभाविका तथा ।
 क्षाम फुल्ल च घृणं च कम्पित कुञ्चित समम् ॥ १३७ ॥
 षड्विधं गण्यमुद्दिष्टं तस्य' सक्षणमुच्यते ।
 क्षाम 'षावनत ज्ञेयं फुल्लं विकसितं भवेत् ॥ १३८ ॥

- १ KSS विकुञ्चित ।
- २ NS, KSS विष्णुणिता ।
- ३ NS स्वाभाविका ।
- ४ NS, KSS विष्णुणिता ।
- ५ KSS, NS read as विच्छिन्नमन्दरदिने सोच्छ्वासे च नता स्मृता ।
- ६ KSS, मन्दा शोके तु कीर्तिता NS मन्दा शोके प्रकीर्तिता ।
- ७ KSS, NS विकृष्टा तीव्रगन्धाद्यंश्वासरोगन्यातिषु ।
- ८ KSS, NS सोच्छ्वासा मधुरे गन्धे दीर्घोच्छ्वासासृष्टेषु च ।
- ९ NS विष्णुनितानां हास्येषु च जगुष्णायामसूयिते ।
 KSS विष्णुनिता हास्येषु जगुष्णायामसूयिते ।
१०. KSS, NS स्वाभाविका गोपनावेदिविष्येव नासिका स्मृता ।
११. NS, अस्य ।
१२. KSS, NS त्ववनत ।

'वितत धूर्णमप्रोक्त कम्पितं स्फुरित भवेत् ।
 स्यात् कुञ्चित सकुञ्चित सम प्राकृतमुच्यते ॥१३६॥
 गण्डयोलक्षणं प्रोक्तं विनियोग निबोधत ।
 क्षाम दुःखेषु कर्तव्यं प्रहर्षे 'फुल्लमेव च ॥१४०॥
 'पूर्णमुत्साहवर्षेषु रोषहर्षेषु कम्पितम् ।
 कुञ्चितं च सरोमाञ्च स्पर्शं शीते भये ज्वरे ॥१४१॥
 प्राकृत शोषभावेषु गण्डकर्म भवेदिति ।
 'विचर्तनं कम्पनं च विसर्गो विनिगूहनम् ॥१४२॥
 सन्दष्टकं 'समुद्गं च घट् कर्माण्यधरस्य तु ।
 विकृणितं विचर्तस्तु घेपनं कम्पनं स्मृतम् ॥१४३॥
 विनिष्क्रामो विसर्गस्तु प्रवेशो विनिगूहनम् ।
 'सन्दष्टकं द्विजदंष्ट्रं समुद्गः सहजोन्नति ॥१४४॥
 द्वयोष्टलक्षणं प्रोक्तं विनियोग निबोधत ।
 असूयावेदना'घजाभयादिषु विचर्तनम् ॥१४५॥
 कम्पनं 'वेपना शीतभयरोषजयादिषु हास्या ।
 एषीणां विलासे दिव्योके विसर्गो रञ्जने तथा " ॥१४६॥
 विनिगूहनमायासे सन्दष्टं "श्लोककर्मसु ।
 समुद्गस्तवनुकम्पायां चुम्बने चाभिनन्दने ॥१४७॥
 द्वयोष्टककर्माण्युक्तानि चिदुक्तस्य निबोधत ।
 कुट्टनं सञ्जनं छिन्नं "चुविकृतं लेहन'(ग्रहण) समम् ॥१४८॥

१. NS, KSS उन्नत पूर्णमप्रोक्तं ।
२. KSS फुल्लमिष्यते ।
३. KSS, NS धूर्णमुत्साह ।
४. NS कम्पे ।
५. KSS निवर्तने ।
६. NS. समुद्गश्च ।
७. KSS सन्दष्टको द्विजदंष्ट्रः. समुद्ग महिता गति । NS सन्दष्टको द्विजदंष्ट्रः समुद्गस्तु समुद्गकः ।
८. KSS. सञ्जावस्थादिषु । NS सञ्जातम्यादिषु ।
९. NS कोपशीतातिभयरोषजयादिषु KSS वेपन शीतज्वररोषजयादिषु ।
१०. NS विसर्गं. सुरते स्मृतः KSS विसर्गं रञ्जने तथा ।
११. KSS श्लोककर्मणि ।
१२. NS चिदुक्तं KSS चिदुक्तं । -

दष्ट च दन्तक्रियया चिबुक त्विह लक्ष्यते ।
 कूट्टन दन्तसर्घ्यं 'सस्फोट' लण्डन मुहुः ॥१४६॥
 छिन्न तु गाडसश्लेषश्चुक्कित दूरविच्युति' ।
 लेहन जिह्वया लेह किञ्चित् श्लेष' सम भवेत् ॥१५०॥
 दन्तबंधेऽधरे दष्टमित्थेषां विनियोजनम् ।
 भयशोतन्वरक्रोधप्रस्ताना कूट्टन भवेत् ॥१५१॥
 जपाध्ययनसल्लापभक्ष्ययोगे च लण्डनम् ।
 छिन्न व्याधी भये शोते व्यापामे शरिते मूते' ॥१५२॥
 जम्भये 'चुक्कित कार्यं तथा लेह्ये च लेहनम् ।
 सम स्वभावभावेषु सग्वष्ट' क्रोधकर्मसु ॥१५३॥
 इति दन्तोष्ठजिह्वाना करभाच्चिबुकक्रिया ।
 विद्युत् 'विनिवृत्त च निर्भृन्न भुनमेव च ॥१५४॥
 विद्युत् च तयोद्गाहि कर्माप्यत्रास्यजानि तु ।
 व्यावृत्त विनिवृत्त स्याद्विद्युत् तिर्यंगागतम् ॥१५५॥
 'अवाङ्मुखत्व निर्भृन्नं व्याभुन किञ्चिदागतम् ।
 विहित्तोष्ठ च विद्युत्तमुद्गाह्युत्क्षिप्तमेव च ॥१५६॥
 विनिवृत्तमसूयायां ईर्ष्याक्रोधकृतेन च ।
 अवज्ञा विहृतादौ च स्त्रीणां कार्या प्रयोक्तृभिः ॥१५७॥
 विद्युत् वारणे चैव नैवमित्थेवमादिषु ।
 निर्भृन्न चापि विज्ञेय गम्भीरालोकनादिषु ॥१५८॥
 भुन लज्जान्विते योग्य यतीनां तु स्वभावजम् ।
 निर्वदोत्सुक्ष्मचिन्तासु नये च विनिमन्त्रणे ॥१५९॥
 विद्युत् चापि विज्ञेय हास्यगोकभयादिषु ।
 स्त्रीभामुद्गाहि लीलायां गर्वे गच्छत्यनादरे ॥१६०॥

१. GOS सफोट ।
२. NS चिक्कित दूरमुद्यतम् । KSS चुक्कित दूरविच्युति ।
३. KSS., NS. चेषः ।
४. NS., KSS शरिते शिते ।
५. NS चिक्कित KSS चुक्किते ।
६. KSS., NS. सग्वष्टः ।
७. KSS., NS. विद्युत् विनिवृत्त च निर्भृन्न भुनमेव च ।
८. KSS., NS. अवाङ्मुख च ।

एवं नामेति कार्यं च कोपयास्य विचक्षणैः ।
 तमं साध्यन्घृसादि यच्च दृष्टिविकल्पितम् ॥१६१॥
 तज्ज्ञंस्तेनानुसारेण कार्यं तदनुय मुखम ।
 मथातो 'मुखरागस्तु चतुर्धा परिकीर्तित ॥१६२॥
 स्वाभाविक प्रसन्नश्च रक्त श्यामोऽयंसश्रय' ।
 स्वाभाविकस्तु कर्तव्य स्वभावाभिनयाश्रय ॥१६३॥
 मध्यस्थादिषु भावेषु मुखराग प्रयोक्तृभिः ।
 प्रसन्नस्त्रद्भृते कार्यो हास्यश्रृङ्गारयोस्तथा ॥१६४॥
 वीररौद्रमवाद्येषु रक्त स्यात् कवणे तथा ।
 भयानके सद्योभस्ते श्याम सञ्जायते मुखम् ॥१६५॥
 एवं भावरणार्थेषु मुखराग प्रयोजयेत् ।
 शाखाङ्गोपाङ्गसंयुक्त कृतोऽप्यभिनय शुभ ॥१६६॥
 मुखरागविहीनस्तु नैव शोभान्वितो भवेत् ।
 शरीराभिनयोऽप्योऽपि मुखरागसमन्वित ॥१६७॥
 द्विगुणां लभते शोभा रात्राविद्य निशाकर ।
 नयनाभिनयोऽपि स्थानानाभावरसास्फुट १ ॥१६८॥
 मुखरागान्वितो यस्मान्वाट्यमत्र प्रतिष्ठितम् ।
 यथा नेत्र प्रसपेत मुखमूदृष्टिसयुतम् ॥१६९॥
 तथा भावरसोपेत मुखराग प्रयोजयेत् ।
 इत्येव मुखरागस्तु प्रोक्तो भावरसाश्रय ॥१७०॥
 अत परं प्रवक्ष्यामि 'श्रीवाकर्माणि च द्विजा ।'
 समा सतोन्नता श्यावा रेचिता कुञ्चिताञ्चिता ॥१७१॥
 वसिता च निवृत्ता च श्रीवा नवविधायन्त ।
 समा स्वाभाविकी ध्यानस्वभावजपकर्मसु ॥१७२॥
 मता मतास्यालङ्कारबन्धे कण्ठाबलम्बने ।
 उन्नताम्पुन्नतमुखी श्रीवा चोर्ध्वनिवेशने ॥१७३॥
 श्रद्धा पाद्वंगता ज्ञेया' स्कन्धभारेऽति दु लिते ।
 रेचिता विधुतध्रान्ता हावे मयननतयो ॥१७४॥

१ KSS. मुखरागश्च चतुर्धा परिकीर्तितः ।

२. NS., KSS नानाभावरगाव्वितः ।

३. NS श्रीवाकर्म द्विजोत्तमाः ।

४. NS. चैव KSS चैव स्वन्दमारोऽय ।

कुञ्चिताकुञ्चिते मूर्ध्नि 'धारिते गतरक्षणे ।
 अञ्चितापसृतोद्गन्धकेशकर्पोर्यवदर्शने' ॥१७५॥
 पाश्वान्मुखी स्याद्वलिता 'ग्रीवाभेदे' च वीक्षणे ।
 निवृत्ताभिमुखीभूता स्वस्यानाभिमुखादिषु ॥१७६॥
 इत्यादिलोकभावायां ग्रीवाभङ्गं रनेकथा ।
 ग्रीवाकर्माणि सर्वाणि शिर कर्मानुगानि हि' ॥१७७॥
 शिरस कर्मण कर्म ग्रीवाया सप्रवर्तते ।
 इत्येतत्त्वक्षण प्रोक्त शीर्षोपाङ्गसमाश्रयम् ॥१७८॥
 अङ्गकर्माणि शेषाणि 'गदतो मे, निबोधत, ॥१७९॥

इति भरतीये, नाट्यशास्त्रे, उपाङ्गविधान नाम अष्टमोऽध्यायः ।

-
- १ NS भारिते ।
 २. KSS, NS कर्पोर्यवदर्शने ।
 - ३ KSS NS ग्रीवाभङ्गे ।
 ४. KSS. च ।
 ५. KSS, NS बदतो ।

॥ श्री : ॥

नाट्यशास्त्रम्

नवमोऽध्याय

एवमेतच्छिरोनेत्रभ्रूनासोऽङ्गुलीनजम् ।
कर्म लक्षणसंयुक्तमुपाङ्गानां गणोदितम् ॥१॥
हस्तोर पार्श्वजठरकटीजङ्घोऽपादत ।
लक्षणं सम्प्रवक्ष्यामि विनियोग च तत्त्वत ॥२॥
'हस्तादीनां प्रवक्ष्यामि कर्म नाट्यप्रयोजकम् ।
यथा योनाभिनेय च तन्मे निगदत शृणु' ॥३॥

अभिनवभारती

अलङ्कियन्ते गात्राणि यस्पर्शविधसस्थिते ।
स्पर्शान्मानत्रयुगं मस्तुम परमेश्वरम् ॥

निष्पाणामनुसन्धानवृद्धये प्रावतनार्योपमहारपूर्वक वस्वन्नरमामूत्रयन्नाह-
एवमेतदित्यादि । किञ्च इति कर्म अभिनेप्रमित्यर्थं, हस्तेति हस्तादीनामिति पादान्ता-
नामनेनाध्यायेन नक्षण वदयामि । विनियुज्यतेऽनेनेति विनियोग तद्यथा—एषोऽग्नि
वर्षधागनिरूपणे (९-२०)' इत्यादि । तत्रेति कर्तव्यता—नयथा—'प्रविरत्नविना-
शुण्णि' (९-२०) इत्यादि । तत्त्वत इति । अभिनवस्य द्विविधा इति कर्तव्यता लोका-
धर्मी नाट्यधर्मी च । आद्या द्विविधा आन्तरा बाह्या च । तत्रान्तरा चित्तवृत्त्यपेक-
त्वेनानुभावस्य, यथा—'गर्भेऽप्यहमिति तज्जर्मल्लाटदेशोच्छ्रित' (९-१०) इति ।
केवलबाह्या अवयवरूपा वा, यथा—पद्मकीशस्य कथमपि निरूपणे ; नाट्यधर्म्यपि
द्विधा—नाट्योपयोगमूलभूतैर्कौशिकीमप्यादनादिनालीकिकशोभाहेतु, यथा—आवेष्टि-
नाटिचतुर्विधकरणशरा । कानित्त्वमेत लोकाधर्मावति, यथा—नपांतुरेण हस्तेन
तत्र तत्र व्यवहितेन लोक उपजीव्यते । लोको ह्यनिर्देश्यनाशेष वस्तु निर्दिदिशुरीदृश
नाट्यधर्म्यधर्म्यमन्यवमरे कथयतीति प्रयुक्तमेव चतुरैः । एव जनान्निवादी वाच्यम् ।
नटममयमात्ररूपा नाट्यधर्मी, ममधर्म्यकिञ्चित्करस्य कल्पने प्रयोजनाभावात् ।२-३।

१. NS KSS हस्तादीनां ।

२. KSS. नाट्यप्रयोजकम् ।

३. GOS गहनो मे निबोधन ।

पताकश्चिपताकश्च तथा वै कर्तरोमुख ।
 अर्धचणो ह्युरालश्च शुकतुण्डस्तर्ध्व च ॥४॥
 मुष्टिश्च शिखराक्षयश्च कपित्थ 'पटकामुष्ट ।
 मूल्यास्य. पद्मकोशश्च तथा' वै सर्पशीर्षकः ॥५॥
 मृगशीर्षं परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभि ।
 'काङ्गुलकोऽलपद्मश्च चतुरो भ्रमरस्तथा ॥६॥
 हसास्यो हसपक्षश्च सन्दशो मुकुलस्तथा ।
 ऊर्णनाभस्ताम्रचूडश्चतुर्विंशतिरीरिता' ॥३॥
 असयुता सयुताश्च गदतो मे निबोधत ।
 अञ्जलिश्च कपोतश्च फकंट स्वस्तिकस्तथा ॥८॥
 खटकावर्धमानश्च ह्युत्सगो निपथस्तथा ।
 दोत पुष्पपुटश्चैव तथा मकर एव च ॥९॥
 गजदन्तोऽजहित्यश्च वर्धमानस्तर्ध्व च ।
 एते तु सयुता हस्ता मया प्रोक्ताः त्रयोदश ॥१०॥

हस्तानुपदिशति पताक इत्यादिना । तथा चतसरेण त्रिपताक प्रकारस्तस्यैव कर्तरोमुख इति दर्शनात्निष्पत्तय महिनाकार्यदृष्टाध्ययनपरमार्थगतध्यान (विषयक) मन्दबद्धस्थान्दरेषु दृश्यमानेन विषयेन तद्वृद्धिं दर्शयति । एवमन्येऽपि त्रिपताकादिवद् व्याख्येया । क्वचित्तु हस्तपद्महस्तान्तरस्वीकाराय हमपक्षश्च मन्दस इति मन्दशब्दान्तर चकारेण अङ्गुष्ठमध्यमाग्रनिष्ठीडिनाग्रममज्जनीलक्षणोऽपि पूर्वभास्वरविद्युदाद्यभिनयविषये नृताचार्यप्रवाह्मिद्व बोहलतिविनोऽपि हस्त सङ्गतो भवतीति हस्तान्तराण्युप्रेक्ष्याणि । ते त्रययुता अपि भवन्ति । सयुक्त्करणं कार्य इति (६।२०) वक्ष्यते यत् यथाप्येतन्नास्ति तत्रापि प्रयोगमुक्त्या हस्तद्वयप्रयोगो भवत्येव, यथा परेण हारे नीयमाने भयान्पताकाद्वयस्यामादिक्षेत्रे पराङ्मुखस्य प्रयोगः । एव प्रनापनादावपि । एवमन्यत्रोप्रेक्षणीयम् । किञ्च पताकादीनामपि द्विसो युगपत् प्रयोगे युतत्वमभिनेयविधेये । तथाप्येताभिनय कवित्त्वस्य ऊर्ध्वाधोभावेन पताकस्य 'कुणिल्लग्रह, अस्नमन्ध्वरु महिमोमहिच्छत्रजति' । वित्राभिनये

१ KSS कटकामुष्ट ।

२. GOS, सर्पशिखा तर्ध्व च ।

३ NS माङ्गुलकोऽलपद्मश्च KSS माङ्गुलकोऽलपद्मश्च । NS, KSS add a line in this verse मृगशीर्षः परो ज्ञेयो हस्ताभिनययोक्तृभि ।

४ NS, KSS चतुर्विंशतिमे करा ।

५ KSS खटवा ।

नृत्तहस्तानतश्चोर्ध्वं गदतो मे निबोधत ।
 चतुरस्रो तयोद्बृत्ती तथा तलमुलौ स्मृतौ ॥११॥
 स्वस्तिको विप्रकीर्णो चाप्यरातलखटकामुखौ ।
 आविद्धवश्री सूव्यास्यौ रेचितावर्परैचितौ ॥१२॥
 उत्तानावञ्चितौ व्यापि पल्लवो च तथा करो ।
 नितम्बौ चापि विज्ञेयो वेशवगधो तथैव च ॥१३॥
 सम्प्रोक्तौ करिहस्तौ च तताह्यौ च तथैव च ।
 पक्षवञ्चितकौ चैव पक्षप्रद्योतकौ तथा ॥१४॥
 शेपो गदडपक्षौ च हंसपक्षौ तथैव च ।
 ऊर्ध्वमण्डलिनी चैव पार्श्वमण्डलिनी' तथा ॥१५॥
 उरोमण्डलिनी चैव उरपार्श्वार्धमण्डली ।
 मूढिकस्वस्तिकौ चापि नलिनीपद्मकोशकौ ॥१६॥
 अलपद्माबुन्वणौ च तसितौ बलितौ तथा ।
 मत्तपष्टिकरा ह्येते नामतोऽभिहिता मया ॥१७॥
 'यथा लक्षणमेतेषां कर्माणि च' निबोधत- ।
 'प्रसारिता समा' सर्वा पस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि ।
 कुञ्चितश्च तथाङ्गुल्यः स पताक इति स्मृत ॥१८॥

चैतन् । एते तु मयुना एव । नन्वेव एव, 'पताकादीनामपि प्रयोगे खचित्प्रयुतन्वान् ।
 एते च त्रयोदश मयुक्तावपिरेकेण न स्वार्थस्य गमका ॥८-१०॥

एतेषां स्वभिनयस्मानामजातचक्रप्रतिमनां दर्शयितुं, मार्गाणां मसृणीदतछिद्र-
 वर्तनान्मवाया मसृणनादि निवृत्तये शालुकोशेषणेन, उद्धनोन्तारणेन छिद्रच्छादनेन-
 चैकवर्तनानुप्रवेशवन् एकाभिनेयार्थे विद्वान्तना प्रषयितुं, नृत्तस्य च वस्तुमूलत्वे-
 नोक्तस्य स्वरूपमभिधानुं, नृत्तस्यैवेति नृत्तादिविषये तु मूलाङ्कुरादाभुप-
 योगमपि च दर्शयितुं नृत्तस्यैव विज्ञेय निदिशति नृत्तहस्तानित्यादिना । सयुतास्युत-
 रूपोपजीवित एतद्व्येवाकिनोऽपि प्रयुज्यन्ते [नाशंभन्न इति शब्देऽपि न सन्ति
 दर्शयित् (१)] नन्विद यथा लक्षण यथा च कर्मण्यभिधेयेतेति तथा निबोधतेति
 मन्मन्वः ॥१७॥

अथ ययोर्हेन पताकादीनां लक्षणमाह—प्रसारिता समा इति । समा- इति
 प्रकृतिस्थं इत्यर्थं । प्रसागिताशा वा इति पाठः । प्रसारिता- प्रधाना इत्यर्थः ।
 मनाः सहिता अविरलाः । कुञ्चितत्वं पादस्य बद्धने तन्मक्षणोपजीवनेनाङ्गुल्य-

१. KSS अथ ।

२ KSS, NS प्रसारिताशाः सहिता ।

एष प्रहारपाते - प्रतापन नोदने प्रहर्षे च ।
 गर्वेऽप्यहमिति तस्मैतंताटदेभोत्थितं कार्यं ॥१६॥
 एषोऽग्निवर्षधारानिरूपणे पुष्पवृष्टिपतने च ।
 सप्ततकरणः कार्यः प्रविरलचलिताङ्गुलिर्हस्तः ॥२०॥
 स्वस्तिक विच्युतिकरणात् पत्न्यतपुष्पोपहारशय्याणि ।
 विच्युततमूर्वासस्यं यद् द्रव्यं तच्च निर्हृदयम् ॥२१॥
 स्वास्तिकविच्युतिकरणात् पुनरेवाधोमुखेन कर्तव्यम् ।
 सवृत्तविवृत पाल्य छन्न निबिडं च गोप्यं च ॥२२॥

मन्निवस्य कार्यं इत्यर्थं । पनाकाकारत्वात्पताक । अतएव पनाकाप्यनने-
 वाभिनया । एवमन्येष्वपि हस्तेषु नामतिबंधनानुसारेण विनियोग प्रदर्शनीय ।
 प्रविरलचलिताङ्गुलित्वादिमांगेष्वपि एकदेशविकारे तत्त्वप्रत्यभिज्ञानानुवागर्गोद्-
 यादेव मूलमग्निवेशाश्रयणात्पताकात्वमेव । एवमन्यत्रापि ॥१८॥ प्रहारस्य पातने
 कृतव्ये, स्वयं, परेण च त्रियमाणे । प्रतापने शीतप्रमनाग्निस्पर्शप्रवृत्त, राज्ञा च
 प्रतापे शयद्ददयस्तानिमित्तभतप्रतिदिग्निर्होपात्मनि तथा एकदेशे च आतप्यते

उत्प्रेक्षणीयः । प्रहारे हृदयलग्नतस्य ईपत्कार्यमाने, प्रहर्षे च रोमाञ्चु मम्मृग उद्गम ।
 अग्निसन्दायंस्त्रिहिनो (अह) यथा अहमदयो नरेषु अहमपि ममापि मयापि मय्यपीत्यादौ
 गर्वगर्भे प्रयोगे पाश्चात्तरास्त्रनास्त्रंमागच्छेत्तलाटानिपुणः कर्तव्य इति ॥१६॥
 एष इति एतस्मिन्नर्थेऽभिनेता स्या (दिग्नि च) द्विभक्तिरतन्त्रा, एतदर्थनिरूपण इत्यर्थं ।
 अग्ने धारा ज्वाला । पुष्पवृष्टिग्रहणमप्रमिष्टपामुग्गनादिबृष्टयन्तरोपलक्षणम् ।
 सप्ततकरण इति हस्तद्वयमोद्गा कर्तव्यमित्यर्थं सनुनासमुत्तमस्वन्धा लोकोचिता चलन-
 तथया त्रिया यस्य तेनाग्निज्वालामूर्ध्वगमन, जलयागात् अधोगमनमट्गुलीनामूर्ध्व-
 मुत्तहस्तस्य पुष्पवृष्टौ शिरोदेशे अधोमुखस्य स्थितस्य त्रमाञ्चलाङ्गुलेश्चोद्योगमनमिति
 मगृहोत्तम् । तेनैवाग्निर्होत्थि यत्प्रयोगदर्शनं तदवहृष्टम् । प्रविरलतास्मत्प्रचलिता
 प्रविरल कृत्वा चलिता अङ्गुल्यो यत्रेति समास । सप्ततहस्तलक्षणात् रवगितकमुप-
 जोच्य नृसस्तलक्षणात् ॥२०॥

तेन मम्मृगो पनाको मणिबन्ध भुवि यस्त्वो कृत्वा बाहूपरिभ्रमणमुक्त्वा स्वपादव-
 मम विच्युतिः तत्प्रियाया । पन्वन स्वल्पोदक सरः । पुत्तप्रकर मण्यं च हृद्यं तृण

१. NS, KSS. तलाटदेभोत्थितं ।
 २ KSS विवृति ।

अस्पृच चाङ्गुलीभिरघोमुलप्रस्थितोरित्यतचलाभिः ।
 वायुमिवेगवेलाक्षोभदचौपदच' कसंध्यः ॥२३॥
 उत्साहनं बहु तथा महाजनप्राज्ञपुष्करप्रहृतम् ।
 पक्षोत्क्षोपाभिनयं रेचककरणेन' प्रयुञ्जीत ॥२४॥
 'परिघृष्टतलस्येन तु धीत मृदितं प्रमृष्टपिष्टे च ।
 पुनरेव शंलधारणमुद्घाटनमेव' चाभिनयेत् ॥२५॥
 एवमेव प्रयोक्तव्यः स्त्रीपुंसाभिनये करः ।
 पताकाम्या तु हस्ताम्यामभिनयः प्रयोक्नुभिः ॥२६॥
 'दशाक्षयश्च शताक्षयश्च सहस्राक्षयस्तथैव च ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि त्रिपताकस्य लक्षणम् ॥२७॥
 पताके तु यदा वक्राङ्गनामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् ।
 त्रिपताक' स विज्ञेयः कर्म चास्य निबोधत ॥२८॥

यच्च भूमौ पिच्छिल बलितण्डुलवैचित्र्यन्यायेन स्थापित तदभिनयेदिति लोकासोप-
 जीविना नाट्यधर्मा ॥२१॥ पुनरेवेति वचनात् स्वस्तिकस्तद्विच्युति विच्युतिपूर्वक
 स्वस्तिक इति श्रमः । तत्राद्योमुखेन स्वस्तिकेन तद्विच्युत्या च संबृतविवृतमर्थं सर्वतमर्थं
 च विवृणुम् । यथा "घटयेदाटकवाटघटित जवेन" इति । पारस्य पतनाद्रक्षणीय
 विच्युतिपूर्वकं शीघ्रं स्वस्तिनकरणात्, छलं निबिडं स्पष्टं तथैव गो-य, अन्धो मा
 द्राक्षीदिति तज्जातं करणं स्वस्तिककरणात् । चकारेण अपाये, अनाच्छन्ने, अनति-
 निबिडे अगोप्ये चाभिनयः ॥२३॥ स च स्वस्तिकविच्युतिरूप इति दर्शयति । रेचयति
 स्वमग्निवेशाद्यापयति स्वस्त्रेणाद्या या क्रिया तद्वैचित्र्यकरणम् । यथा यथायोगं तथ
 परस्पोन्साहनं प्रेरणं उत्साहननं सत्पुरुषाभिनयनं च विरलाङ्गुलिश्लेषेणालपन्तवा-
 वारवन् प्रथमतः वस्तु अश्रमकरणेन निजपाश्वरंगमनेन पादवर्तगतम् । प्राशान्तमूर्ध्व-
 गनात् पुष्करप्रहणने अथ पातनं, पक्षं पत्रत्रिणां मुहूर्ध्वं इतिक्षेत्रे उत्साहनवत्
 उत्क्षेपं कृतमयोर्ध्वगमनेन । अभिनयशब्दवत्पारस्य च । अभिनयशब्दस्य वैचित्र्य
 पश्यन्त उपाध्याया व्याचक्षते अभिशब्देनाभिमुख्यं, नशाब्देन निषेधो, यशाब्देन

१ NS लोमाश्चौपदच KSS लोभदचौपदच ।

२ NS प्रहृष्टम् ।

३. KSS करणं ।

४. KSS. परिमृष्ट ।

५. NS मुत्पाटन ।

६. NS, KSS Omit this verse

आवाहनमवतरण विसर्जन वारण प्रवेशश्च ।
 उन्नामन प्रणामो निदर्शन विविधवचन च ॥२६॥
 मङ्गलस्यद्रव्याणां स्पर्शं शिरसोऽप्य सन्निवेशश्च ।
 उष्णोष्णमुकुटधारण मासास्यश्रोत्रसवरणम् ॥३०॥
 अर्घ्यं च चाङ्गुलीभ्यामधोमुखप्रस्थितोत्थितचलान्म्याम् ।
 तद्युपवनस्रोतोभुजगभ्रमरादिकान् कुर्वात् ॥३१॥
 अधुप्रमाजने' तिलकविरचन रोचनयातम्भनक च ।
 त्रिपताकानामिकया स्पर्शनमलकस्य' कार्यञ्च ॥३२॥

यदर्थो लभ्यते, तेन स्वपाद्वोन्मुखदेशागमनेनाभिमुख्यमभिमुख्यं च पादवक्षेत्रे तु रचन-
 पूर्वमधोमुखोत्तानपरिवतनेन च यच्छब्दायंमभिनयेदिति । २६। परिशब्द शंघ्रपात्पादव-
 तोऽर्थे उभयतो वाऽर्थे समन्तादर्थे च, तेन परिघुष्ट यत्तल नत् द्वितीयपताकहस्तेन
 पताकाकारेण धालन मर्दन मार्जन पेयण तद्विशिष्टमपि द्वयमभिनयेत् । यथा-
 प्रम च परिशब्दायं योज्य पुनश्चब्द । पवनोद्धारण मूलशिलादेश्चोत्पाटनम् ।
 चकाराङ्गदानमभयदानमित्येवमाद्यभिनयेत् । परिघुष्टेतीतिवर्तंभ्यता प्रसवना
 वारयितुमेवकार, "एतत् पुणापरिघुष्टिचइति कोणे जिजिब्रातिह" (?) इत्यादौ
 यथापुन शब्द एवाथंयोनिकस्तथाङ्गिङ्गैऽपि पताकादिस्तयेति व्यवहारदर्शनात् ॥२५॥
 न चैतावानेवास्य विषय इति दर्शयितुमाह—एवमनेन प्रकारेण स्वबुद्ध्या तां तामिति-
 र्तंभ्यतामुत्प्रेक्ष्य प्रयोजनस्य । स्त्रीपुंसयोरुभयोरपि अभिनेत्राभिनेययोर्वा । अन्धे तु
 नपुमरतिङ्गस्य स्त्रीपुसाभ्यामेव स्वीकारात् समस्ते शब्दायैऽभिनेतव्ये विशिष्टेति-
 वर्तंभ्यतायुक्तस्यार्थस्य प्रयोग इत्याह ॥२९॥

अथ त्रिपताकमाह पताकेत्वित्यादि । अनामिका वक्रा रनीयर्मातजनीमध्यमाना
 तिसृणा पताकचदवस्थानात् त्रिपताक त्रित्वस्याभिनेयत्वात् । कर्मेत्यभिनेयम् । २७-२८।
 आवाहन पराङ्मुखीनतजनीमध्यमाकुञ्चनात्, "जार्थे दनस्तावत्" इत्यादौ ।
 रथादे अवतरणमधस्तलकृतेन पादवोन्नतरगमनात् "अवतरत्वायुष्मान्" इत्यादौ ।
 विसर्जनमनादरकृत वहिरङ्गुलिद्वयोपात् । वारण "एव मा सर्पा" रिति प्राङ्मुखे-
 नाङ्गुलिद्वयचलनात् । प्रवेशन पादवर्तलेनापगमनात् यावत्प्रविशामीति । यथोन्नामन
 चिबुकादौ क्षालनेनोत्तानाङ्गुलिद्वयात् । प्रणमन शिरोगतेन पादत्रय प्रणयनान् स्वम-
 मर्षणम् । प्रदर्शनमुपमानोपमेयभावेनपट्टिरत्नेनाङ्गुलिद्वयेन । विविध विचित्रमिद
 वा स्यादिद वेत्यादिना अङ्गुलिपुगनामोन्नामात् । रचन भाषण मुखक्षेत्रे उत्तर-

१. KSS प्रस्थितो स्थितवत्ताभ्याम् ।

२. NS तपुपुस्यवचनशारी KSS तपुपटपवायाया नृवचन ।

३. KSS, NS अधुप्रमारजतितान् ।

४. NS स्पर्शनमलकस्य KSS दशनमलकस्य रापञ्च ।

'स्वस्तिकी त्रिपताकी तु गुरुणा 'पादवन्वने' ।
 विच्युती चांलतावस्थो कार्यावुद्धाहृदशने ॥३३॥
 परस्परप्रसंसित्यौ कर्तव्यौ 'नृपदशने' ।
 त्रिपङ्क् स्वस्तिकसम्बद्धौ स्यातां तौ 'ग्रहदशने ॥३४॥
 तपस्विदशने 'कार्यावुद्धौ' चापि पराङ्मुखौ ।
 परस्परान्निमुखौ च कर्तव्यौ 'परदशने ॥३५॥
 उत्तानाद्योमुखौ कार्यावुद्धे 'वक्रस्य' संस्थितौ ।
 यद्वर्तनलसङ्ग्राममकराणां च 'दशने ॥३६॥

स्वाप्रगमनात् ॥२६॥ मङ्गल्यद्वेष्याणां पूर्णकुम्भादीनामधोमुखेनाह्गुलिद्वयेन । स्पृशं
 द्रव्यादीनां शिरसि । स्पृशं । निवेशनं निवेश सम्बन्धोऽनामिकया शिरसो वा सन्नि-
 वेशनं तत्क्षेत्रे सम्मुखमण्डलगतोर्णापघारण, शिरस्यर्धामुनेन भ्रमना मुकुटधारण
 त्वुधेक्षेत्रे । सवरणमनिष्टे गन्धे वचने च अर्धेऽपि नामादी अह्गुलीद्वयेनाच्छाद-
 नम् ॥३०॥ अस्वयं चेति । अतश्च मुकुटादिदशनेन तद्वेत्तुः राजादेरप्यभिनयः, तेन येन
 हस्तेनाभिनेय यथाव्यभिचारित्वेन बहुसो निर्दिष्ट तदनिर्दिष्टमपि तेनैवाभिनेयम् ।
 यथा मुकुटधारणाभिनयेन राजानः रेचितपताकयोगेन वसितः । अगुल्यो ये निर्य
 क्षित्ये इत्येवकार, तेन च त्रिपताकस्येन इत्यप्य ग्रहणम् । चकारेणान्वाचयंकृत
 मङ्गुल्यन्तरस्य 'अधोमुखादिरूपत्वमनुजानाति । अधोमुखे च द्वे प्रस्थातोर्न्वानयो
 चने चेति ममात् । समुत्पक्षिगद्वत्कादीन्, कटिक्षेत्रे लघुचाल । लघु च 'स्रोत
 प्रमेणोर्ध्वमधस्तिर्यंगत्या लघुसर्पान्नप्रगत्याभिनयेत् । अमरमक्षिकादीनां पुनश्चपादन
 पश्चित्वेनाप्रसिद्धे, तेन कटीक्षेत्रस्यागेन यथेष्टमेवा 'क्षेत्रमित्युक्त भवति ॥३१॥ अधु-
 णस्तत्प्रमाणस्य चानामिकया स्वक्षेत्रगतयाधोगच्छत्याभिनयः । तिलकस्याभिनयो
 रोचनाचन्दनादिना तद्विरचनस्य च । एतेन विषाकनयोस्तृत्याभिनयोऽप्यत्रापीति
 सूचयति । तेन पत्रनवत्पतितोऽपि कर्तरीमुख इत्याचूह्यम् । रोचनाचन्दनस्य
 मङ्गुल्यतिलकादिनां स्वीकारादिक व्याचक्षते । रोचनया अरण्यश्चित्तदयते, तथा-
 नानिनाड्यसंघट्टेनाभिनयः । यथा—

कोउहस्तणाह तथा तथा च केन समानिवशात् ।

सूकरं भर्तृसुखं च दुःखं च ॥ (?)

'बालम्भनं शरीरस्पर्शन, श्रोणिनाचमनम्, तस्मान् मजायाऽपि वन् ।
 सज्ज्वेयमिति नभेरत्रामनवान् । बाहोपदयो उपमर्गः, न नन् ममाम, स्वत्पत्वं च ।
 यथातिगीरवानिम्नेहादिना तथानामिरयं स्वर्गनात् "गामी श्रवा उच्चं अमीउ-

१. KSS does not read स्वस्तिरौ to नृणा प्रयोऽपि ।

२. NS पादयन्दनम् ।

अभिनयास्त्वनेनेव वानरप्लवनीमंथ. ।
 पवनश्च स्थिरश्च नाट्ये नाट्यविचक्षणं ॥३७॥
 समुत्प्रमृताङ्गुष्ठ काप्यौ बालेन्दुदर्शने ।
 पराङ्मुखस्तु कर्तव्यो याने नृणा प्रयोस्तुभिः ॥३८॥
 त्रिपताके यदा हस्ते भवेत् पृष्ठावलोकनी ।
 तर्जनी मध्यमायाश्च तदासौ कर्तरीमुख ॥३९॥
 'पथि चरणरचनरञ्जनरङ्गणकरणान्यधोमुखेनैव ।
 ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्याद् दष्ट शृङ्ग च तेष्य च ॥४०॥
 पतनमरणव्यतिक्रमपरिवृत्तवितर्कित तथा न्यस्तम् ।
 भिन्नवर्तितेन कुर्यात् कर्तव्यास्याङ्गुलिमुखेन ॥४१॥
 सपुत्रकरणो वा स्यादसपुत्रो वा प्रयुज्यते तर्जने ।
 इवचमरमहिषसुरगजवृषणोपुरनंतशिखरेषु ॥४२॥
 यस्याङ्गुल्यस्तु विनता सहाङ्गुष्ठेन चापवत् ।
 सोऽर्धचन्द्रो हि विनोप कर कर्मास्य वक्ष्यते ॥४३॥
 एतेन बालतरव शशिलेखाकम्बुकलशवलपानि ।
 'निर्घाटनमापस्त मध्योपम्य च पीन च ॥४४॥

तोरड" (?) इति स्वर्गनमनश्चस्य रचनार्थं स्थापानरचनयन, यथा रत्नावल्यामुदयनेन
 मुमङ्गताया । अचिरम्य तत्राटम्य स्वर्गनमनश्चरनेनोत्तानानरमञ्जनमित्यादा-
 वित्यये ॥३३॥

तर्जरीमुख नक्षयति त्रिपताक र्दा । चरणेण पणे नीयते । अवलोकनीति
 नमस्तिटाट इति वावन् । तर्जनीं ईदृशमेव रूप माहरने तथानीयते । पथीति पुष्यपदमिति
 इव इत्यादौ मार्गप्रदर्शने, तेनायाधोमुखेनेति मवहरने । चरणस्य रचन इत्युग्रादिना
 पत्रभङ्गादिक्रिया रञ्जनमलयनकेन । रजयत्यस्मिन् हृदयमिति रङ्ग कुङ्कुमादिकृत-
 र्वनपुष्कोष्ठे भङ्गस्तिरकादि त वगैति रङ्गयति । एवकारेण तर्जनीमुखलक्षणमुख-
 स्याधोगतनानन्तरमेव पृष्ठावलोकित्व पुनरधीगमन पुन पृष्ठावलोकनमिति चलन
 माह । दष्टमिति दशन तत्तुल्य च तर्जनादि नागिकक्षेत्रात् कर्णानि गच्छता, शृङ्ग
 स्वङ्गक्षेत्रे हस्तद्वयेन, तेष्य पदवाचिष्टस्य राचनम् । वृत्तिक्रमोऽपराध ॥४०॥

१ NS पथिकरण KSS पथिरचरणरचनरञ्जनगमन ।

२ NS does not read it

३ KSS निपटन ।

'रशनाजघनकटीनामानतलपत्रकुण्डलादीनाम् ।
 कर्तव्यो नारीणामभिनययोगोऽर्धचन्द्रेण ॥४१॥
 आद्या धनुर्नता कार्या कुञ्चित्ताड्गुष्ठकस्तथा ।
 शोषा भिन्नोऽर्धवलिता^१ ह्यारालेऽङ्गुलयः करे ॥४६॥
 एतेन सत्त्व^२ शोण्डीयंघृतिकान्तिदिव्यगाम्भीर्यम् ।
 आशीर्वादाश्च तथा भावा^३ हितसत्तका कार्याः ॥४७॥
 एतेन पुन. स्त्रीणां केशाना सप्रहोत्कपो^४ ।
 सर्वाङ्गिक तयैव च^५ 'निर्वणनमात्मन कार्यम् ॥४८॥
 कौतुकविवाहयोगं प्रदक्षिणेनैव सप्रयोग च ।
 अङ्गुल्यप्रस्वस्तिकयोगान् परिमण्डलेनैव ॥४९॥

परिवृत्त पराङ्मुखीभूत विषयंस्त च । वितर्कितमूहनम् । न्यस्त निक्षेपणम् । भेदन
 वैपरीत्य मध्यमयोस्त्वर्जनीपृष्ठगत्व, चलन पुन स्वरूपाप्तिस्तयो समाहारे द्वन्द्वः ।
 एतेन यथायोग सघातविगृहीतविषयंस्तप्रयोगो द्विन्त्रिदशेत्याद्युह्यम् । कर्तव्यास्यस्य
 वतंरोमुखस्य यदङ्गुलीरूप मुख प्रधान तेन भेदनचलनसहितेनेति सङ्गति ॥४१-४२॥
 अर्धचन्द्रमाह—सहाङ्गुष्ठेनेति । अङ्गुष्ठोऽपि विनत. चापवदिति श्लिष्टा-
 हस्वत्व निषेधनि । स्यात् इति नाम्नेव लघुरूप ॥४३॥ बालतरवदचोर्ध्वं मरुद्वता,
 उपयुक्तानेन, अर्धेन्दुरित्यन्वर्धवलाल्लव्यम् । तेन शशिवेनेत्यनेन लेखामात्रमभिनये
 विश्लिष्टतर्जनीकेनेत्युक्त भवति ।

कम्बुरिति शल एवानेगानिनेय तद्ग्रहण तु न कंटे यक्षते । प्रकोष्ठान्तर-
 मुमुखेन वलय । निर्घातन चलान्निष्क्रासनमिति । तस्यायम्नमटवीषोपगमितमत्,
 आयम्न मेद पराङ्मुखेन गण्टभ्रूविभ्रमात्तमभिनयेत् । मध्ये उदरादी । उपमीयत
 इत्युपमा तन प्यत्र, तेनायमर्थो मध्यस्य यद्रुपमीयमानत्वं वाश्यं तदभिनयेत् ।
 पीन च पीवर, अर्थान्मि मध्यमेव । चकारादर्थेचन्द्रद्वयेनाभिनयेत् । अन्ये तु पान
 चपकादि व्याचक्षते पाननि पठन्त ॥४४॥ जघनो - इडेरप्रभाग, पार्श्वभागश्च
 वटी । आननतने च पत्राणि भङ्गा । तलपत्रमाभरणविशेष पत्रं दन्तपत्र

१. NS रशना ।

२. KSS ह्यारालाङ्गुलय ।

३. NS शोण्डीयंघृतिकान्तिदिव्य । KSS. शोण्डीयंघृतिकान्तिदिव्य ।

४. KSS भावानिसंज्ञका कार्या ।

५. KSS सङ्ग्रहोत्कपो ।

६. KSS निर्वणण ।

प्रादक्षिण्य परिमण्डल च कुर्यान् महाजन च ।
यच्च' महोत्तरचित द्रव्य तच्चाभिनेय स्यात् ॥५०॥
आह्वाने च निवारणनिर्माणे चाप्यनेकवचने च ।
स्वेदस्य चापनयने' गन्धाघ्राणे शुभ शुभे चंय ॥५१॥
त्रिपताकहस्तजानि तु पूर्वं यान्यभिहितानि कर्माणि ।
तानि 'त्वरालयोगात् स्त्रीभि सप्तक प्रयोज्यानि ॥५२॥
अरानस्य यदा वप्राज्नामिकात्वद्गुर्निवेत् ।
शकतुण्डस्तु स कर कर्म चास्य निबोधत ॥५३॥

ननिनीदल वा । आदिगन्धान्मुणालादि । एतच्च तत्तत्क्षेत्रगेन यथायाग पाद्वद्वययोग
पाद्वद्वयान्नावधावत्तितलेनैकैकेनान्यमहितन वाभिनयेत् । ४५।

ज्वालमाह—आद्या धनुर्नैतेति । आशास्तजनीमध्यामादय कनिष्ठान्ता पूर्वया
पृष्ठेण्यदूरे तिष्ठन्तीति । अय इत्तस्त्वरात् कुटिलम्यात् । ज्वालपक्षमण इ-वादी
वत्रार्थेऽगामवद ॥६६' सत्त्व स्वयंम् शीण्डोयं गव । बोधेमुत्तमाह । कान्ति-
दशोभा, दिव्य गगनम्य, गाम्नीर्य—

यस्य प्रभावादाकारा श्रीऽहर्षभयादिवृ ।
भावेषु नोपलक्षयन्ते गाम्नीर्यमिति तत्समूतम् ॥

भासीर्वादा स्वस्ति नम पुण्याहनिम्त्यादय । हितमजका मुखभावा । तत्र
हृदि पाद्वेऽग्रत रंरेण चरत्वेन भ्रमणागमन यथायाग प्रयोग । ग्वाजस्यनेऽप्य-
भिनेयमगमेन ॥६७॥ सप्रहो अग्रत केगानाम् उत्कर्षो विकर्षणैतावादनम् । पुन-
ग्रहणाद्द्विस्त्रिगन्तगतस्य गमनभ्रमणादि लभ्यत । तर्ष्व चैति यथा सर्वाङ्गनिवर्णन
भवति तथा तार्थमिति । तेन द्वितीयपाद्वेऽग्रपाद्वेऽगमन लभ्यते ॥६८॥ त्रीनुक्तं
विवाहात्पूर्वभावी यथुव्यागानाया अन्तरिवाह प्रमिद्ध । विवाहाज्जो माधिणि
बध्ना बहूतम् । अट्-गुरुयघ्राणा इत्येवप्रगनाना स्वस्तिनाकारेण यद्योजन तनापवक्षितेन
परिमण्डल प्रादक्षिण्यविवर्षमेव भ्राभ्यता त्रीनुक्तविवाहयोगाभिनेय । चसद्वस्तुगन्ध-
स्वार्थे । एवकागे भिन्नश्रम । सन्प्रयोग मक्षेपमात्रस्तु अगुत्पद्यस्तिस्त्रियागादेव
केवनात् ॥६९॥ देवताविषय प्रादक्षिण्यश्रम, परिमण्डल उतुल, महाजन जनममूह ।
विचिति पुपप्रत्तगादि । एतन्त्र परिमण्डलेन पाद्वेऽग्रतगन्धवपाद्वे गच्छताभिनयेत्

- १ KSS NS महोत्तरचिति ।
- २ NS, KSS निवारणनिर्माणे चाप्यनेकवचने च ।
- ३ KSS चाभिनयन गन्धाघ्राणे शुभा चंय । NS गन्धघ्राणे शुभे चंय ।
४. KSS, NS त्वरात्तयोगात् ।

एतेन त्वभिनेय नाह न त्व न कृत्यमिति चार्थे ।

आवाहने विसर्गे धिगिति वचने च सावज्ञम् ॥१५॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य तलमध्येप्रमत्स्यता ।

तासामुपरि चाङ्गुलः स. मुष्टिरिति सजितः ॥१५॥

एष प्रहारे व्यायामे निर्गमे षोडशे तथा ।

सवाहनेऽसिपट्टीना कुन्तदण्डप्रहे तथा ॥१६॥

अल्पं च तु यदा मुष्टेरुर्ध्वोऽङ्गुल प्रयुज्यते ।

हस्तः स शिखरो नाम तदा ज्ञेय प्रयोक्तृभिः ॥१७॥

१५०। आह्वाने पनदङ्गुलि । निवाग्णे वहि क्षिप्ताङ्गुलि । निर्माण अपूर्वं उदय यदा उदिनो भगवान् मृगलाञ्छन । 'भगव मिश्रलछव' इत्यादी । निम्नोपेण वा मान पश्चिच्छेदो वर्तन वा, यथा "जलनिहिजल वंश" (जलनिधिजल वेगात्) इति । निर्दान तृणाद्युत्पाटनमित्यन्ये । अमूता सृष्टिर्वाप्सा निर्दानमित्यन्ये । अनेक पृथग्भूत संबन्धाभावरूपं यत्रोच्यते तत्र पुन वहि क्षिप्ताङ्गुले प्रयोग । यथा "कहि ह कहि ह" इत्यादी । गन्धस्य सुगन्धित्वादाघ्राणम् । शून शूभे चंष इति पाठ । एष हस्त इत्यर्थः । चंवेत्यन्ये पठन्ति अद्याहार कन्ययन्, एवमारेण तन्त्रेणत्वे हस्तम्येयाह ॥१॥ त्रिपञ्चाकस्य पान्यावाहनमवतरणमित्यादीन्यभिनेयानि तान्यगान्यस्य यत्प्रयोगाङ्ग-युक्त्या सम्प्रतिर्भवति ततेनापि प्रयोज्यानि स्त्रोभिः न तु तामा त्रिपञ्चाके, निपिष्यते, पुंसस्त्रिपञ्चाकन्यानेऽरालो निपिष्यते ॥१२॥

शुक्लतुण्डमाहारालस्येति । तु पूर्वम्भाद्विषेपमाह । द्वितीयस्तुरपिशब्दाथे, तत्रंन्या अपि वक्रिमाणमनुजानाति तदाकारत्वात् । शुक्लतुण्ड इति शब्देन प्रत्येकमेव एव ह्यर्थं वाक्यार्थं । नाह न त्व, न कृत्यमिति । न च सर्वथा निषेधे अयमभिनयः, अपि तु अर्थे अर्थनाया मय्यामीर्ष्याप्रपञ्चपञ्चादाविति यावन्, अर्थनमर्थ, "अकर्त्तृणि" इति षन् । सावज्ञ यदाह्वान विसर्गश्च पञ्चभिरङ्गुलिभि लोपात्पृथक् इति चर्तन्व्यता, मङ्गु, द्विमिर्वा प्रयोगयुक्त्या । धिगित्यनेन निन्दार्थेनानु-पादेय नश्यते, "विन्नेन बालवधपानकदूषितेन" इत्यादावयमभिनय इत्यर्थः ॥१२-१५॥

मुष्टिमाह—अङ्गुल्यो यस्येति । तलमध्ये इति अङ्गुल्युत्पन्नान्गुला समयति । अग्रे सम्यन्स्थिता इति अग्रेणनेन विरमत् चव पश्चिरति । उपरीति मध्यमाङ्गुलिदेशं मन्पीडयन्तिर्यथ । सजित. लोके इत्यत्रैव मुष्टियन्त्र प्रमिद इत्यर्थः । व्यायाम इति

१. NS., KSS हस्तपीडने ।

२. NS., KSS. दण्डकुन्तप्रहे ।

३. NS तथा ।

रश्मिकुशाड् कुशाधनुषा तोमरदाक्षितप्रमोक्षणो' च व ।

अधरीष्टपादरञ्जनमतकस्योत्क्षेपण चं व ॥५८॥

अस्यं व शिक्षराभ्यस्य ह्यङ्गुष्ठकनिपीडिता' ।

यदा प्रदेशिनी वक्त्रा स कपित्थस्तदा स्मृत ॥५७॥

असिचापच यतोमरकुन्तगदाशक्तिवच्चबाणानि' ।

शस्त्राभ्यभिनेयानि तु 'कार्यं सत्य च पथ्य च ॥६०॥

उत्क्षिप्तवक्त्रा तु यदातामिका सकनीयसी ।

अस्यं व तु कपित्थस्य तदासौ खटकामुक्तः' ॥६१॥

होत्र हृष्य छत्र प्रग्रहपरिकर्यण ध्यजनकञ्च ।

आदर्शधारण क्षण्डन तथा पेपण चं व ॥६२॥

युद्धे प्रतिमन्त्रप्रकोष्ठग्रहणे खङ्गयुद्धे च । निगमे आर्शकादिस्वरमस्य निष्वायने ।
पीडने स्तनपीडने गोमहिष्यादिदोहन च । सबाहने मृत्पीडने अथवा मृदुपीडने ।
अभियष्टानामथ यष्टानामिति बह्वचनग्रहणात् क्षुरिवायुद्धदृष्टपात्रेण इत्यादि योग्यम् ।
तथेति मवाहने धारणे धारणे मार्जने वा ॥५५-५६॥

निखरमाह अस्यं व चेति । पुनमु'ष्टिग्रहण (मुष्टिकृतं नामधिकारे ?) मुष्टेराकारे
निखरेणाभिनेये द्वये तत्कर्मणा च दृढपीडनादौ मुष्टिमाह—अत एवोक्त प्रयोक्तृभि-
मिति । रश्मि प्रग्रहः किम्बो वा तेषा मवाहन ग्रहणमिति मबन्ध । अत्र च
द्वयोरेकस्य वा प्रयोग उतानापोमुत्पत्ताद्वंगादिभिश्च । प्रयोगानुसारेणातस्स्योत्क्षेपण
गण्डनभादेरुत्पीडन वा कुट्टिकीकरणार्थम् ॥५७-५८॥

कपित्थमाह अस्यं वेति, नामोच्चारणस्य पूर्ववत् प्रयोजन, कपित्थाकारेऽस्मिन्
अङ्गुष्ठवर्जन्यावङ्गुली । शस्त्राप्नोति गगत्पर्यणानीत्यर्थः । कार्यं मुक्तम्, अत्र
छोटिकाप्रयोग ॥५९-६०॥

अथ खट्वामुक्तमाह उत्क्षिप्तवक्त्रेति । उत्क्षिप्त्वा सती वक्त्रा अनामिका कपित्थस्येति
पुनर्नामोच्चारणात् शरावर्षणकार्यं मत्स्यपध्यादावस्य प्रयोग । तुरेक पूर्वस्माद्विधेये,
तुष्टितोयोञ्जधारणे । विरलत्व मनाक् अनामिकाकनिष्ठिकयोर्भवेति मरुनोपसां ।
महान्दात् विद्वेषाच्छू न स्यात् । खट् काशायामिन्ध्रमात् धृत्त्विपामानोषेयु

१ KSS, NS प्रमोक्षण ।

२. KSS., NS मुखेऽङ्गुष्ठकनिपीडिता ।

३. GOS. वज्रवर्णाणि ।

४ KSS, NS. read as कार्यं सत्य च पथ्य च ।

५ KSS वक्त्रा ।

६. KSS. कटकामुक्तः ।

आयतदण्डग्रहणं मुषताप्रालम्बसग्रहं चैव ।
 स्रग्दामपुष्पमाला वस्त्रान्तालम्बनं चैव ॥६३॥
 मन्थनशरावकर्षणपुष्पावचयप्रतोदकार्पाणि ।
 भङ्गुशरज्वाकर्षणस्त्रीदर्शनमेव कार्यं च ॥६४॥
 'खटकाख्ये यदा हस्ते तर्जनी सप्रसारिता ।
 हस्तसूचीमुखो नाम तदा ज्ञेय प्रयोक्तृभिः ॥६५॥
 'अस्य विविधान् योगान् वक्ष्यामि समासतः प्रदेशिभ्याः ।
 ऊर्ध्वनतलोकम्पितविजृम्भितोद्वाहित्वाया ॥६६॥

पुनः । खटको विटविभ्रमगतिषु, तस्य आमुखे यतोऽयं ऋषयतेऽनं खटकामुख ॥५१॥
 होत्र स्रुगादि उत्तानेन । हन्त्रमाज्जाद्यामुत्तानेन । प्रग्रहस्य वस्त्रादेः परिकर्षण गतिरोध-
 नाय । व्यजन तालवृन्तादिकं चलता । आदर्शधारण समुत्तानेन । आदर्शो ज्ञातो यानिम्ना
 गौरीवस्त्राक्रान्तिमानेनाभिनयन्ति खण्डन तालवृन्तादिव्यजनव्यापारो वा । पेषण कुङ्कु-
 मस्य मृगमदचन्दनचन्द्रादेः हस्तद्वयेन भागद्वये दार्धवृत्तध्रुवकमणाद्यैः, "परिवृत्तपाद"
 इत्यादौ ॥६२॥ आयतदण्डकाष्ठानां ग्रहणं, मुषताप्रालम्बानां तमजाशौचादुद्धयमुभयान्त-
 ग्रहणसूचकम् ? बाहुद्वयाभयान्नाभ्यां सग्रहणं सूच्यते । वस्त्रान्तालम्बनं च विवाहे
 यधूना प्रणययोपादौ च पथानुसरणे । आवर्षणस्य केलिवशेन वेषादेरयतभिनयः ।
 उत्तरीयालम्बनं स्वभावायोगात् स्त्रीप्रदर्शनेऽयमभिनयः, स्वक्षेत्रे चातुरश्रदार्धं तत्क-
 पंरावधि द्वितीयस्य निवेशं कुर्वन्ति ॥६३-६४॥

सूचीमुखमाह खटकाख्य इति सूषकाकारमेवास्य मुखम् ।६५। नना अधोमुखी लोला
 पादवन्तिर यांती, वम्पिता तत्रैव स्पन्दमाना, विजृम्भिता व्याकुलञ्चितता, प्रसारिता
 उद्वाहिता ऊर्ध्वं गच्छन्ती, चला अभिनयत्वेन व्रजन्ती ।६६। चक्रम् वायुधेः कर्माणकरणे
 रथाङ्गे च राष्ट्रजने च । चक्रे ऊर्ध्वमुख पाङ्चगत पादवन्तिर ध्रमन्ती नार्पा, विद्युत्पु-
 ष्वंमुखा गतागता । एवमन्यत्रात्प्रेष्यम् । मञ्जरी लता, वर्णवूलिका वर्णपूर कुटिल-
 गतयो मीनाद्या, माधुवादाः भद्रं नामनमित्याद्या ।६७। बालगर्वाणां पृथगुपादान
 गतिर्वैलक्षण्यान्मीनेभ्यः । वन्तीलनामञ्जरीणामवान्तरभेद उन्प्रेष्य तद्यथा - अलावू
 भूतयो वरत्य । द्राक्षाप्रभृतयो लता । नृतादीना मञ्जरी । शिखण्ड कुमाराणा वाक्-
 पक्ष । परिपतनं पात, वक्रं वक्रत्व, मण्डल वतुलत्व, समाहारे दण्ड । उर्ध्वलोलित-
 त्वोक्तिः प्रदोगवृत्त्या वैचित्र्येण विभजनीया ।६८। भूयो बहुतरमित्यस्मिन्नर्थे चायम-
 भिनयः । तारा नक्षत्राणि । घोषा नासिनाः । एक एकत्वस्यचया । दण्ड पर प्रति-
 तर्जनम् । यष्टि सगुड पृथुर्वा, नक्षत्रे तर्जन्पूर्वा । दष्टिषु चकारादृष्टित्वेनाप्रमिदे-

५. KSS कटकाख्ये ।

६. KSS, NS अस्या ।

चक्र तद्विपत्ताकामञ्जय कर्णचूलिकाश्च ।
 कुटिलगतपदच सर्वे निर्देश्याः सापुवादाश्च ॥६७॥
 बालोरगबल्यव'धूपदीपवल्ती'सताशिक्षण्डाश्च ।
 परिपतनवक्रमण्डलमभिनेया' न्युध्वं'लोत्तितया ॥६८॥
 वदनाभ्यासे कुञ्चिततविजृम्भिता वाक्यरूपणे कार्या' ।
 भूयश्चोर्ध्वं'विरचिता ताराघोर्णकदण्डपट्टिषु च ।
 किन्ता च पुन कार्या रद्विष्टु च तथास्ययोगेन ॥६९॥
 पुनरपि मण्डलगतया सर्वप्रहण तथैव लोकस्य ।
 'प्रणतोन्ते च कार्ये ह्याद्ये शीर्षे च दिवसे च ॥७०॥
 [श्रवणाभ्यासे वक्रा विजृम्भणा वाक्यरूपणावमरे ॥]
 'मेति वदेति च योग्या प्रसारितोत्कम्पितोत्ताना ॥७१॥

एवमि राक्षसादिषु । आस्ये योगो भाग मुक्तिक्षणस्तेन मन्वद्भानता सती । तथेति
 तेन दष्टाकारेण कार्यासम्भूतनला कार्यैत्यर्थं । ६८ । पुनरपीप्युर्ध्वायोमुत्तत्वप्रभूतम
 वधार्यते । प्रहणमिति भावप्रधान सर्वगद्द, कारस्त्र्येन प्रहणमित्यर्थं । लोकस्य
 प्रत्यक्षेणावलोक्यमानस्य वा स्मर्यमाणस्य वा । तथैवेति अयमिति पुरोवर्तिनिर्देशेन,
 म इति च कर्णक्षेत्रे परोक्षवृत्तिनिर्देशेन, प्रहणस्य लोकेत स्मरणात्मकमभिनय । एक-
 शब्देन प्रथमत्वात् आद्यो मुखो ह्रस्वश्च, वीप्तापेक्षया तत्र तत्र प्रणता, उर्ध्वा यागती
 शीर्षे तुन्नता विपरीता दिवसे एकतोऽधस्तलप्रणता अन्यत प्रोत्तानतलोन्नता परस्पर-
 दिस्रष्टा मयुक्त्तकरणत्वेन पास्वात्पार्श्वसञ्चरणादुदयास्तमयमूचिका । ७० । पूर्वं
 कुञ्चिता ततो विजृम्भिता प्रसारिता वक्राङ्गिके कार्यविचारे यदा याप्यु-मारिता-
 भिनीयते । "श्रवणाभ्यासे वक्रा जृम्भण उन्मुचना वाक्यरूपणावमरे" इति वा पाठः ।
 मेति वारणार्थे प्रसारिता, वदेति अत्रार्थे उत्कम्पितोत्तानाकुञ्चितप्रसारितेत्यर्थं ।
 रोपस्य दर्शने स्वेदमात्रं च प्रसारितैव तलाटपट्टादी स्वेद हरन्ती । ७१ । कुन्तला
 केना, गण्डाश्रया पत्रभङ्गादय नद्विषयेऽभिनये कर्णभ्ये गर्बे योऽहङ्कार तत्राभिनये
 तलाटगता । रिपोः प्रत्यक्षस्य निर्देशे अग्रनता, परोक्षस्य रणपूर्वसंग्भे तु विशेष ।
 अनुसन्धाने त्रितयात्मिका "स चाय दुष्टात्मा" इति । क्रोध इति सरम्भपूर्वं क्रोध

१ KSS NS पल्लव ।

२ KSS मभिनेय चोर्ध्व ।

३ NS. प्रणतोत्ताना च कार्यो ध्यायदर्थे च दिवस च । KSS प्रणतोत्ताना च कार्या
 ध्यायदय (?) च ।

४ KSS वाक्यरूपणे कार्या । NS वाक्यरूपणे मूले ।

५ KSS, NS सेति वादिनि (?) ।

कार्या प्रकम्पिता रोषदर्शनं स्वैबल्यमणे चैव ।
 कुन्तलकुण्डलाङ्गदमण्डाश्रयसध्रयेऽभिनयः ॥७२॥
 गर्वोऽहमिति ललाटे रिपुनिर्देशे तथैव च श्रोत्रे ।
 कोऽसाविति निर्वेशेऽप्यङ्गणकण्डूयने चैव ॥७३॥
 संयुक्ताः सयोगे कार्या विश्लेषिता धियोऽपि च ।
 कलहे स्वस्तिकयुक्ता परस्परोन्पीडिता बन्धे ॥७४॥
 द्वाभ्यां तु वात्मपार्श्वे दक्षिणतो निननिशावसानानि ।
 अभिमुखपराङ्मुखाभ्यां विदित्पट्याभ्यां प्रदङ्गजोत ॥७५॥
 पुनरपि च भ्रमिताप्रस्था शिलावतंश्रद्धालेषु ।
 परिवेषणे तथैव हि कार्या चाधोमुखी नित्यम् ॥७६॥
 श्लिष्टा ललाटपट्टेष्वधोमुखी शम्भुरूपणे कार्या ।
 शकत्याप्युत्ताना तज्जर्तस्तिर्यक्स्थिता कार्या ॥७७॥
 द्वाभ्यां सन्दर्शयेन्नित्यं सम्पूर्णं चन्द्रमण्डलम् ।
 श्लिष्टा ललाटे शत्रस्य कार्या ह्युत्तानश्रया ॥७८॥

पूर्वकृत इति ॥७२॥ किमर्थात्मा प्रद्वन, तथासाविति च दूरगतवस्तु निर्देशे ।
 कण्ठकण्डूयनं प्रसिद्धम्, कटुकवचनमपि च ॥७३॥ संयुक्तेति अघस्तलयो
 पार्श्वनेत्रयोर्दित्यर्थः । तद्विभागात् भुवि विश्लेषिताभ्यां द्वाभ्यामभिमुख
 पराङ्मुखाभ्यां वामपार्श्वे गच्छन्तीभ्यां दिशावसानमभिनयेत् । वामो हि सोमस्य
 दक्षिणस्तु सूर्यस्याधभाग दक्षिणपार्श्वे गच्छन्तीभ्यां दिशावसानम् । विदित्पट्याभ्या-
 मिति तालमाश्रान्तराभ्यामिति शीर्षह्रस्वताशस्वाङ्गोपचारिकाभ्याम् । द्वाभ्यां तु
 इत्यञ्जुष्ठ प्रमारणे सति आकुञ्चनादित्यर्थः ॥७३॥७४॥७५॥ परिमण्डलं भ्रमिताया
 मण्डलमादर्शयेच्च चन्द्रस्येति अशब्दो विकल्पार्थः । हरस्य भगवतस्तृतीयनयने
 प्रदर्शिते मति यदभिनयनं तत्र कर्तव्ये सति ललाटे उर्ध्वा वा कार्या । एव शत्रस्य-
 भिनयने ललाटे एवोत्ताना निरदर्शना च, अङ्गुल्या एवात्र प्राधान्यात् । खट्वामुख
 मध्यमया यल्लीके महेश्वरगत्राभिनयनं दृश्यते तथालाक्षणिक इति मन्त्रव्यम्
 ॥७६॥७७॥७८॥

१. NS स्वेवमार्जने ।

२. KSS गण्डाश्रयमण्डनाभिनये ।

३. KSS वामगमन ।

४. NS, KS पराङ्मुखाभ्यां ।

५. १७ KSS, NS read it after पुनरपि द्वयादि two verses.

परिमण्डल भ्रमितया मण्डलमावशयेच्च' चन्द्रस्य ।
हरणयने च सलाटे शकस्यऽप्युत्ताना' ॥७६॥

यस्याङ्गुल्यस्तु वितता सहाङ्गुष्टेन कुञ्चिता ।
ऊर्ध्वा ह्यसगताप्राश्च स भवेत् पद्मकोशक ॥८०॥

वित्त्वरूपित्यक्तानां प्रहणे कुचदर्शनस्य नारीणाम् ।
प्रहणे ह्यामिपलाभे भवन्ति ता कुञ्चिताप्रास्तु ॥८१॥

यदुन्नातिबीजपूरुमामिपलण्ड च निवेशयम् ।
देवार्धनवलिहरणे समुद्गके' साप्रपिण्डदाने च ।
कार्यं पुष्पप्रकरद्वेष पद्मकोशेन' हस्तेन ॥८२॥

'मणिवन्धनविश्लिष्टान्या प्रविरलचक्षिता' गुलिकराभ्याम् ।
कार्यो विवर्त्सिताभ्यां विकसितकमलोत्पत्तावित्तय ॥८३॥

अङ्गुल्यः सहता' सर्वा सहाङ्गुष्टेन यस्य च ।
तथा निम्नतलद्वेषं स तु सर्पेशिरा कर ॥८४॥

अथ पद्मकोश लक्षणं यस्याङ्गुल्यस्तु विरला इति । उच्यते चतुर्भेद रचना इति यावत् । पद्मस्यैव कोणोऽङ्गुल्यः विरल इत्येति तथा ॥७६॥ प्रहणमिति गृह्यतेऽनेनेति प्रहणमभिनय इत्यर्थः । एव कृत्वा द्दयने अनेनेति कुचदर्शनं पद्मकोश इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । श्लेषार्शना तु प्रहणे न एवाङ्गुल्योऽप्यप्यङ्गुलि-वित्तादच भवति । ऋषादानामामिपलाभे आमिपप्रहणे च । तन्निग्रहणे । आमिपलाभे मति यद् प्रहणं तथेति केचित् ॥८०॥ वनेर्हरणं वात वेचिश्चद्राण वा । अत्रपिण्डो गवाहे, भोजनाय, यत्र यत्रोत्सवादी तादीमुपश्राद्धादानवमभ्यना न तातुं पद्मपिण्डदानम् । पुष्पप्रकरद्वेषेति द्वित्रिविधीनांश्रेण ॥८१-८३॥

सर्पेशिरमनाह अङ्गुल्यसहता इति । सहता श्लिष्टा सहाङ्गुष्टेनेति कुञ्चिताप्रास्तु इत्यर्थः । निम्न उक्त मध्यस्थानिभूत्वस्य, सप्रपिण्डु-त्वात् । वास्येव नाम ॥८४॥ सलिलप्रदानं देवेभ्यः, मनिभे च प्रतिग्रहार्थं प्रदीयमानं प्रति-

- १ KSS, NS मण्डलयोर्देशयेच्च ।
- २ KSS, NS शकस्याभ्युत्थानात् ।
- ३ KSS सगृहे चाप ।
- ४ NS पद्मकोशेन ।
- ५ KSS, NS मणिवन्धनविश्लिष्टान्या ।
- ६ KSS सहिताः ।

एष सलिलप्रधाने भुङ्गती तोयसेचने चैव ।
 आस्फोटने च योग्य करिकुम्भास्कासनाद्येषु ॥८५॥
 अधोमुखीना सर्वासामङ्गुलीना समागमः ।
 कनिष्ठाङ्गुलकाङ्गुलीं त भवेत् मृगशीर्षकः ॥८६॥
 इह सप्रतमस्तपद्य 'शक्तेश्चोत्लासनेऽभपाते च ।
 स्वेदापमार्जनेषु च कुट्टमिते 'प्रचलितस्तु भवेत् ॥८७॥
 त्रेताग्निसंस्थिता मध्या तर्जन्यङ्गुलका यथा' ।
 काङ्गुलेर्जामिका यथा यदाश्चोर्ध्वा कनीयसी' ॥८८॥
 एतेन तदणफलाणि नानाविधानि च समूहि ।
 कार्याणि 'रोयजाणि स्त्रीवचनाम्यङ्गुलिक्षेपं' ॥८९॥
 मरुतवन्दूपदिः' प्रदर्शनं सुमनसा च कर्तव्यम् ।
 ग्राह्यं मरालपदमिति तज्जरेषु प्रयोगेषु ॥९०॥

गृहीतुरभिनयो येन । सर्वगनावधोमुखः । तोयोपसेचनं कृद्कुम्भश्चन्दनादौ । आस्फोटनं
 मल्लयुद्धं ऊरुवाह्यादियु ॥८५॥

मृगशीर्षकमाह - मृगस्यैव शिरस्स्ये शृङ्गे यस्य । शीर्षकाब्दः प्रकृत्यन्तरम् ॥८६॥
 इहेति प्रत्यक्षाधिकरणनिर्देशे । सात्प्रतमिति वर्तमानकालनिर्देशे । अस्तीत्यभ्युपगमा-
 भिनये मंभवाभिनये च । अष्टौति वर्तमाननिर्देशेन गतायंस्वेऽपि साभिनयेन
 सूचीमुखेन वाधा मामूदिनि पुनरुपगतम् । एतापत्यधोमुखोऽयम् । शक्तेश्चोत्लासनेऽस-
 पाते चोर्ध्वमुखः । गण्डादौ स्वेदमार्जने स्वेदाभिमुखतश्च उर्ध्वमुखः । कुट्टमिते हृषं-
 यान्महदूःखोपचारेण स्त्रीणां चेटालकारः तत्राभिमुखतस्तौ बाह्ये विस्तीर्णाङ्गुलिः ॥८७॥

काङ्गुलमाह - त्रेताग्निसंस्थिता इति । त्रेतारूपा अग्नय आहवनीयादयः तद्वत्-
 स्थानमामाभिनिव । शिरलयोः श्लिष्ट एवाग्रयोऽङ्गुल इत्ययं । कङ्गु प्रियङ्गुः ता
 भ्रातीति तस्याग्रमर्थः । कङ्गुञ्चयने कीदृशः करो भवति । काङ्गुलो वृषिचक्र इति
 तु कैचित् ॥८८॥ एतेन तदणानि फलानि मुक्ताफलवदराणि गत्या तेषामुद्योते,

१. NS, KSS यक्यश्चेत्याने ।

२. KSS कुट्टमिते ।

३. KSS तथा ।

४. NS शीर्षकनीयमी ।

५. KSS रोयजाति ।

६. KSS, NS वंदूपरीना ।

आर्वात्ता करतले यस्याद्गुण्यो भवन्ति हि ।
 'पाश्वर्गागतविकीर्णाश्च स भवेत्तपस्तपः' ॥६१॥
 प्रतिषेधकृते योग्यकस्य त्यक्तास्ति नून्यवचनेषु ।
 पुनरात्मोपन्यास स्त्रीणामेतेन कर्तव्य ॥६२॥
 तिल प्रसारिता यत्र तथा चोर्ध्वा कनोपसो ।
 तासां मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठ स करद्वयतुरस्मृत ॥६३॥
 'नयविनयनियमसुनितुणवासातुर'सत्यकंतवाप्येषु ।
 वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये प्रथमे च विनियोग्य ॥६४॥
 एकेन द्वाभ्यां वा किञ्चिन्मण्डलकृतेन हस्तेन ।
 विहृतविचारितचरित विवर्कित^१ सञ्चित धं ॥६५॥
 नयनोपम्य पद्यवसरूपेण हरिणरुणंनिर्देश^२ ।
 समुत्करणेनैव तु चतुरेणंतानि कुर्वीत ॥६६॥

लघुनोति परिमितानि मृत्पिण्डसदृशानोत्तर्यं । अङ्गुत्य अङ्गुष्ठस्तज्जंनोमधामे च
 तासां बहि धेप ॥६६-६७॥

अलपत्नवनाह — आर्वात्ता इति । वनिष्ठाया जमेण वर्तना परिवर्तन वा
 कुर्वन्त्य । इयनीत्यत्र चल । चलपल्लवाकारत्वादलपत्तव । अलपत्तव इति च
 तन्नाम । प्रतिषेधस्य कृते अभिनयकरणाय । कस्य न्यमिति, नास्तीति च मिथ्या-
 धिसोपायं च । नून्यवचनानि 'तच्छास्त्रमसत्प्रयुक्त' मित्यादीनि । पुनरर्थे प्रथमर्थे
 उपन्यासे च विस्मये अभिनयः स्त्रीणामुपन्यस्यते पुन पुनरभिनीयते विस्मयापाद-
 कत्वादित्युपन्यास ॥६१-६२॥

चतुरमाह तिल प्रसारिता यत्रेति । मध्य इति मध्यमाया मध्य एव ।
 चतस्रोऽङ्गुलयोऽङ्गुष्ठद्वित्पट्टवेन सन्त्यस्मिन्निति, अन्वप्रदयाकारान्तश्चतुरस्र^३ ।
 चतसृणामभिनयनाहा चतुरः सत्यकंतवादिषु मुखिरागनेदाद्भेद^४ विवृण
 प्रकारमेकेन अनावेष्टे, तु द्वाभ्याम् नयनयोगनिनेययो. उपमानोपमेयभावे पद्मदस्तादिके
 चंकारिता निवेद्ध्युमेवकार. ॥ ६३-६५ ॥ परमन लोलासननाभिनीयत इति

१ KSS पाश्वर्गता ।

२. NS पपक ।

३ KSS नयनतुण ।

४ KSS शाठ्य ।

५ KS विप्राविचारिचरित । NS विवृतविचारिचरित ।

६. KSS विवृता ।

७. KSS, NS. निर्देशम् ।

'लीला रती रुचि च स्मृतिवृद्धिभिभावनाः क्षमा पुंल्लि च ।
 सञ्ज्ञामात्रा प्रणय विचारणं सङ्गतं शौचम् ॥६७॥
 चातुर्यं भाधुर्यं वाशिष्य मारदं सुखं शीलम् ।
 प्रश्न वार्तापुंक्ति वेष मृदुशाद्वलं स्तोत्रम् ॥६८॥
 विभवविभो सुरतं गुणामुणौ यौवनं गृहान् दारान् ।
 नानावर्णाश्च तथा चतुरेण्यं प्रमृञ्जीत ॥६९॥
 यित्तमूर्ध्वेन तु कुर्यात् रक्तं पीतं च मण्डलकृतेन^१ ।
 परिमृदितेन तु नील वर्णाश्चतुरेण हस्तेन ॥१००॥
 मध्यमाङ्गुष्ठसन्दंशो यत्रा^२ चैव प्रवेशिनी ।
 ऊर्ध्वमन्ये प्रकीर्णं च द्व्यङ्गुल्यो भ्रमरे करे ॥१०१॥
 पद्मोत्पलकुमुदानामन्येषा चैव दीर्घवृत्तानाम् ।
 पुष्पाणां ग्रहणविधि कर्तव्य कर्णपुरदच ॥१०२॥
 विच्युतदच सशब्दच कायो निभंस्तनादिषु ।
 बालावापे च शीघ्रे च ताले विश्वात्तने तथा ॥१०३॥
 तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठास्रेताग्निस्था निरन्तरा^३ ।
 भयेपुंसस्यत्रस्य शोषे द्वे सम्प्रसारिते ॥१०४॥

रुचि दीप्तिम् । विभावन ऊहापोहरूपा प्रकर्म वा दृष्टिव्यापारे तु कर्तरीमुख एव ।
 सङ्गत मंत्रीमन्योम्यमग्रदलेपात् ॥६७॥ भाधुर्यं हृद्यत्व, शकारादिवचनादिषु
 दाक्षिण्यमानुकृत्य, मारदं मृदुत्वम अङ्गुष्ठमध्यमादशनेन । शील स्वभाव । वेष
 नेपथ्य वेश वा गणिकास्थानम् ॥६८॥ विभव पादवर्त्यादत्र मच्छता, अविभवम-
 गच्छता चाग्निवेषित्वेचमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । दारान् रायुताभ्या समुत्सवस्वितकेन
 दण्डेदिति । एष वक्ष प्रभृतिनिरोद्धने क्षेत्रविशेषे । मयुतासयुतत्वे चञ्चलत्वस्थिरत्वे
 समुत्सपराह् भुक्तोत्तानापोमुत्सव्यथत्वादिर्क च यथायोगमुरप्रेक्ष्य अभिनयविशेष
 कुर्यात् ॥६९-१००॥

भ्रमर दर्शयति मध्यमाङ्गुष्ठेति । सन्दंशोऽग्रमयोग तदादृष्टित्वाद्भ्रमरो
 हस्त ॥१०१-१०३॥

हस्तभ्रमराह—तर्जनीमध्यमाङ्गुष्ठा इति । निरन्तरा इति विरलत्व निषे-
 धति ॥१०४॥

१. KSS, NS. लीला रति रुचि ।

२. NS, KSS. सञ्ज्ञामात्रा ।

३. NS. मण्डलकृते च KSS मण्डलकरेण ।

४. KSS वक्त्रे ।

श्लक्ष्णात्पशितलाद्यनिस्ताराण्ये' मृत्त्वयोगेषु ।
 कार्योऽभिनयविशेष किञ्चित्प्रत्यन्विताद्येण ॥१०५॥
 समा प्रसारितास्तिष्ठस्तथा षोडशा वनीयमा ।
 अङ्गुष्ठ कुञ्चितदन्तव हस्तपञ्च इति स्मृत ॥१०६॥
 'एष च निवापसत्तिले दातव्ये गण्डसधये' चंय ।
 कार्यं. 'प्रतिग्रहाचमनभोजनायैषु विप्रानाम् ॥१०७॥
 आतिङ्गने महास्तम्भदर्शने रोमहृषणे चंय ।
 स्पष्टोऽनुलेपनायै योग्य सवाहने चंय ॥१०८॥
 पुनरेव च नारोषा स्तनान्तरस्थेन विभ्रमशिशोषा ।
 कार्या पयारस स्युर्दुःखे हनुधारणे चंय ॥१०९॥

श्लक्ष्णादय श्लक्ष्णत्वादी वर्तन्ते । प्रत्यन्वितमदनमधनविधूनः क्षेपणाभ्या-
 वनानापसारणादि रूप यथायोग युक्त्या योग्यम् ॥१०५॥

हमपद्यमाह—समा प्रसारिता इति वनीयस्या ऋध्वंत्वम् । तदंति परिस्तिष्टा
 मूलविनता कार्या इति यावत् ॥१०६॥ निवापमणिले त्रिभुज्यो दके दातव्ये धर्मयि
 चोदरदाने । पराङ्मुखात्तु तिमृष्टेन च चिन्तया गण्डसधये केचिद् । तदसत्,
 हनुधारण ह्येतत् कस्माद् गण्डसधय पत्रभङ्गादि ॥१०७॥ आतिङ्गने महास्तम्भे
 चानिनेये मनुनकरणश्च मन्त्रश्च वादृढमण्डनीकरणेन, द्विजगण्ड्यात् सन्ध्यान्तरग-
 मनेन रोमहृषणान् परोक्षे विप्रवनस्यार्जे द्वितीयहस्तेन स्पष्टिकेन । अनुलेपन अङ्गसमा-
 तम्भने । पयारसमिति शृङ्गारदास्याद्भुनादी वरुणादायनि स्वभिवारि विशेषयोगात्
 मनाव्यन एवम् । दुःखे च सति हनुधारण मत्तदत्र रमेषु य नाय धनुभावा
 दृष्टिविनेयरोमाञ्चादय तंहात् हिन स्पृष्टीकृत (रतो १११) इति सङ्घट्टविशेषाय
 मन्त्रव्य मध्ये परिभाषणात् ॥१०८-१०९॥

मन्दममाह—तत्रैव्यङ्ग्यत्सन्ध्या इति स्पष्टाय । पुष्पाणा मूहनाणामपचये
 भ्रमन्वश मन्वाता गण्ड्यादीनां ग्रहे । वृत्तामाह्वय पुनस्येऽरूपे मदा
 तुङ्गमपुष्पादे । यतिप्रताप्या अञ्जननादिनायतिना मन्वादीना पुरनम् । घेघने

- १ KSS, NS. तिसारायां ।
- २ KSS. एष विधिः ।
- ३ KSS, NS. गण्डसधये ।
- ४ KSS, NS. शिवायवमात् ।

तर्जन्यङ्गुष्ठसन्धशस्त्व' ह्यरालस्य यथा भवेत् ।
 आभ्रं तलमध्यस्थं स' सन्धश इति स्मृत ॥११०॥
 स' दशस्त्रिविधो ज्ञेयो ह्यग्रजो मुखजस्तथा ।
 तथा पाश्वरगतः चैव रसभावोपबृ' हित ॥१११॥
 पुष्पापनयप्रयत्ने ग्रहणे तूष्णपर्णकेशसूत्राणात् ।
 शल्याकपग्रहणापकर्षणे चाग्रसन्धश ॥११२॥
 मन्तात् पुष्पोद्धरण वृत्तिशलाकाद्विपूरणं चैव ।
 धिगिति च दधन रोपे' मुखसन्धशस्य कर्माणि ॥११३॥
 यत्तोपवीतघारणवेधनगुणसूक्ष्मबाणलक्ष्येषु ।
 योगे ध्याने स्तोके समुक्तकरणस्तु' कर्तव्य ॥११४॥
 पेशलकुत्तासूयासंशोषयधने च वामहस्तेन ।
 किञ्चिद् विवर्तितकराग्र' प्रयुज्यते पाश्वरसन्धश ॥११५॥
 आलेहयने श्ररञ्जनवितकं युग्मप्रचाल' रचने च ।
 निष्पीडनं तथा लक्ष्मकस्य कार्यं च नारीभिः ॥११६॥

मुक्तादीना, यो गुणो घनुरादेस्तत्र संयुक्तकरणत्व च न सदलेपणस्यैव, अपि तु
 हस्तद्वयस्यापारमात्रमेव । तच्च पाश्वरद्वयगतत्वेन उपर्यु' परिभावेनोत्प्रेक्ष्यम् ।
 पेलक्षमसारम् । प्रवालस्य रचन गण्डतलबाहुशिखरादौ पत्रभङ्गकरणमित्यर्थ । यदि
 वा पल्लवस्यैव पत्रच्छेद्यालङ्कृतस्य ललाटादौ निवेशितस्य तत्रापसदलेपणार्थमस्य
 हस्तस्य प्रयोगः नारीभिरिति परिमितालक्ष्मकपीडनमनेनेति दशमिति ॥११०—११६॥

मुकुलमाह—समानताया इति । मुकुलाकारत्वान्मुकुलः । देवाचंनादि प्रारम्भे
 मुकुलव्यापारादेशे तु पत्रकोशवदिति पठता पिटकस्य चुम्बन इति केचित् । विटिति
 पाठः । स्वाभिप्रायमाविष्कृतं प्रमदासन्निधौ स्वहस्तमेव मुकुलित विटादचुम्बन्तीति

१. KSS, NS. सन्धशो ह्यरालस्य
२. KSS. ज्ञेयो अग्रजो । GOS ज्ञेयो म्त्वग्रजो ।
३. KSS, शल्याकपग्रहणापकर्षणे ।
४. KSS रोपात् NS. रोषान् ।
५. KSS, योगेऽप्यने ।
६. NS KSS. समुक्तकरस्तु ।
७. KSS. विवर्तितकराग्र ।
८. KSS रचनेषु ।

'समा गताया सहिता यस्याऽऽगुत्यो भवन्ति हि ।
ऊर्वा हसमुत्स्येव स भवेन्मुकुन कर ॥११७॥
बेवाचर्चनबलिकरणे पधोत्पलकुमुदरूपणे चंब ।
बिटचुम्बने च कायो विकुत्सिते विप्रकीर्णदश ॥११८॥
भोजनहिरभ्यगणनामुत्सकोचप्रदानशीघ्रेषु ।
मुकुत्तितकुसुमेषु च तथा तर्जंरेषु प्रयोक्तव्य ॥११९॥
पद्यकोशस्य हस्तस्य' ह्यङ्गुल्य कुञ्चिता यदा ।
ऊर्णनाभ स विज्ञेयः केशचौर्यग्रहादिषु' ॥१२०॥
शिर' कण्डूयने चंब कुष्ठव्याधिनिर्हपणे ।
'सिंहव्याघ्रेष्वभिनय' प्रस्तरग्रहणे तथा ॥१२१॥

बिटचुम्बनम् । यदि वा विटंनारीणा कुचचिबुकादि स्थानेषु अङ्गुनिपञ्चकेन मम समन्द नसस्पर्शने कामसूत्रेष्वान्धुरितकमिति तडिटचुम्बनम् । हिरभ्य कच्छुण्डारे णाभिनोयतेऽङ्गुलीयकादीना तु मोचन । गणना पञ्चसङ्ख्या । तर्जंरिश्चुचितामिति-
कर्तव्यतामनुसंधापयति ॥११७-११९॥

ऊर्णनाभिमाह—पद्मकोशस्येति । ऊर्णनाभिर्जालकार. क्रिमिः । तस्य यतो मक्षिणादिग्रहणे ईदृक्करणात् सन्निवेशो भवत्यत स तथा । मत्स्यधोऽप्यत्रैव, बेदाना चौर्येण ग्रहण परदमनशङ्कया लापवाद्यद् ग्रह' । यत्र सिंहव्याघ्रादि स्वस्तिकेन चिबुक्क्षेत्रे गतेनाभिनयेत् । ते हि स्थिता स्वस्तिकेन आसने कररुहकतदश । प्रस्तर पायाण , निकपपायाण इत्यग्रे । दभंछटा इत्येके ॥१२०-१२१॥

ताम्रचूडमाह—मध्यमाङ्गुष्ठसदृश इति । चूडामुक्त्तुकुटाकारवाताम्रचूड' । तातेष्विति (नाल इति) देगमानो यथा क्वचित्तानभुवि सहिष्णु (?) इत्यादौ । गणित बालादेराह्वानम् । अन्य तु लक्षणान्तरमस्य पठन्ति, "अङ्गुल्य सनुवता'

- १ NS. KSS गमागताया ।
- २ KSS, NS मुकुलाः ।
- ३ KSS Omits हि ।
- ४ KSS गृहादिषु ।
- ५ KSS. व्याघ्राभिनय ।

मध्यमाङ्गुष्ठसन्द शो वक्रा चंद्र प्रदेशिनी ।
शोषे तलस्ये कर्तुं ध्ये ताम्रचूडकरेङ्गुली' ॥१२२॥

विच्युतश्च सशब्दश्च कार्यो निर्भस्तरादिषु ।
ताले विश्वस्तने चंद्र शीघ्रायै संज्ञितेषु च ॥१२३॥

तथा कलासु काष्ठासु निमेषे तु क्षणे तथा ।
एष एव कर कार्यो बालालापनिमन्त्रणे ॥१२४॥

अथवा अङ्गुल्य सहिता यथा उपर्यङ्गुष्टपीडिता ।
प्रसारिता फनिष्ठा च ताम्रचूड कर' स्मृत- ॥१२५॥

शत सहस्र लक्ष च करेणैकेन योजयेत् ।
क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीभिस्तु स्फुलिङ्गान् विप्रपस्तथा ॥१२६॥

असयुता करा ह्येते मया प्रोक्ता द्विजोत्तमा ।
अतश्च सप्तान् हस्तान् गदतो मे निबोधत ॥१२७॥

पताकाम्या तु हस्ताम्या सश्लेषादञ्जलि- स्मृत ।
देवताना गृहणां च मित्राणां चाभिवादाने ॥१२८॥

इत्यादि । गुच्छिरेव प्रसाग्निक्वनिष्ठ इत्यर्थ । क्षिप्रं कृत्वा मुक्ताभिर्गङ्गुलीभिरिति ॥१२२-१२६॥

असंयुता इति । असयुनाम्नावदेने भवति । तन्वेतेऽसयुना एव । नाप्यने एव मोहलादिभिरन्येषा दर्शनान् । अतश्चेति । एभ्य एवानुमद्युनेभ्यः अन्यश्लेषाद्ये सयुना सन्पद्यन्ते तान् स्वयं निबोधत मदीयं वचनमनादृशपोरप्रैक्षध्वम् । तथा हि कूर्पराधीननिपतावेन पार्श्वे लटकांमुभेन स्त्रीणामभिनयः । यत्केन वामेन वर्णन्तिमा- गच्छना च वपित्यमुष्ट्या दक्षिणेन बाणमोक्षस्य । एताञ्चनाभिनये प्रविजामग्न्याम इत्यास्ता तावत । चनारादग्यानि च वक्ष्यमाणानि निबोधनेति गम्यन्धः ॥१२७॥

तेषामञ्जलि ताद-लक्षयनि पताकाम्या इति । अन्ययो- श्लेषेऽपि न नामान्तरम् । यथा सूक्ष्मांशुषो संबन्धादभिनयन्ते । अत्र तु नामान्तरमिति तुशब्द । स्मृत इति दत्तोक्तेऽपि "प्राञ्जलि-पुण्यवेतु" (सुमार २-६३) इत्यादौ प्रसिद्ध इत्यर्थं सम्यग्रूपेण सम्युक्तं सर्वामामद्गुलीनामय श्लेषो लक्षयते । उक्तमेव विविधयोग

१. NS KSS ताम्रचूडे कराङ्गुली ।

२. GOS ताम्रचूडकर. ।

स्त्रयान्यस्य पुनस्त्रीणि वक्षो वक्षत्र शिरस्तथा ।
देवतानां शिरस्पस्तु गुरुणामास्यत्स्थित ।
वक्षस्यदक्षं मित्राणां स्त्रीणां त्वनिपतो भवेत् ॥१२१॥

उभान्यामपि हस्तान्यामग्न्योऽग्न्य पाद्वंशङ्घहात् ।
इस्त कपोतकी नाम कर्म चास्य निबोधत ॥१३०॥

एष विनयान्युपगमे प्रणामकरणे गुरोश्च सम्भाषे ।
शीते भये च कार्यो वक्षस्य कम्पित स्त्रीनि ॥१३१॥

भयंवाङ्गुलिपरिष्पृष्यमाणमुक्तस्तु सिन्नवाङ्गेषु ।
पतापदिति च कार्यो नैदानो वृत्यमिति धार्षे ॥१३२॥

अङ्गुल्यो यस्य हस्तस्य ह्यग्न्योऽन्तरनिस्ता ।
स ककट इति ज्ञेय र कम च वक्ष्यते ॥१३३॥

विनयनि देवतानामिति नियोऽनिवादानापेक्षया समणि पठ्य, स्त्रीणामिति कर्तरि पठ्यी ॥१२६-१३०॥

कपोतमाह— उभान्यामिति । सङ्ख्यापदापाठान् यथारुचि जाधाराधेयभावप्रति-
पश्ययंम । कम्पय इति श्रुत्या नीरु पत्ता त-प्रकृतिरन्वयवि कर्तानस्तस्य यत् इय
भयत्पता नाम्नेष नातोपपत्तास्य । तथा हि— रामान्युस्य प्रथमङ्कु वटा । वक्षस्य
इति सत्रत्र मरुधरो । नीरुनिनर तु कम्पितर्त्ता । स्त्रानिस्त्रिषमपलक्षणम् ।
कुचाभिनशयमेव प्रदान । पितृप्रहादो दुष्टनादावपि । जयमव च कूर्मारार-
त्नात् कभेर टो वाके प्रमिद । अङ्गुलिपरिष्पृष्यमाणमात्रवत्त्वान् अङ्गुलिष्वप्य-
माणसमुक्त । संदर्शिता ॥१३१-१३२॥

ककटमाह— अङ्गुल्यो यस्येति । अन्वयस्य गानराणि मध्वानि तंनिस्ता ।
अन्वयस्यमुपसर्गटद्धट्टाद्वारात् अङ्गुलीनामत्रावस्थानान् ककट । मदनङ्गुल्यो
अङ्गुलीनां अत्र पठ्यता उर्वना नृत्रयुक्तात्पराङ्मुखाङ्गुलि । मुष्णोत्थितपद-
मुपलक्षणम् । सर्वदा हि अन्वयस्य प्रयोग । बहुदेहानिनय तुदरक्षेत्रे सम्मुत्तलोऽय
रत्त । इत्युपर्येऽङ्गुलिष्वटन्नित्वापि रमुदन । सङ्ख्याग्रहणे रिञ्चितसङ्घुचिती-

१. KSS NS सोदे त्वनिपतो ।

२. KSS कम्पित ।

३. KSS Omits हि ।

एष मवनाङ्गमर्दं सुप्तोरिषतविजृम्भणे बृहद्देहे' ।
'हनुधारणे च योग्य 'शङ्काग्रहणेऽपंतस्त्वमैः ॥१३४॥

मणिबन्धनविन्यस्तावरालो स्त्रीप्रयोजितौ ।

उत्तानो वामपार्श्वस्थो स्वस्तिक परिशीततः ॥१३५॥

स्वस्तिकविच्युतिकरणाद् विज्ञो घना' लं वनं समुद्राश्च ।

श्रुतवो मही तथोद्य विस्तीर्णं चाभिनेय स्यात् ॥१३६॥

खटक खटके न्यस्तः खटकावर्धमानकः' ।

शृङ्गारार्थेषु योक्तव्य प्रणामकरणे तथा ॥१३७॥

अग्ये—कुमुदोत्पलकन्देषु कर्तव्यश्लेषधारणे । इति ॥१३८॥

ऽन्योन्याभिमुखाङ्गुलि । एतदेवाह—अर्षेति—अभिनेयस्यायंस्य यत्तत्त्व परमाणं ।
तथे जानन्त्यभिनेयेऽनुसन्धात् शक्नुवन्ति तं ॥१३३-१३४॥

अथ स्वस्तिकमाह—मणिबन्धनविन्यस्ताविति । यत्र शुद्धमेव स्वस्तिकपदमुपा-
दीयते तत्रेदं एव सन्निवेश प्रदेसोपु मन्तव्य, यथा—चित्राभिनेयादावर्धप्रकरणा-
दिवशास्वन्वत्रापि प्रवर्त्येत । यथा—स्वस्तिकविच्युतिकरणादित्यादौ (८-१०) पताक-
योगेऽपि तथापि मणिबन्धनविन्यस्तत्व नामानुयाय्येव रूपम् । अत एव केचिदेता-
वतास्य लक्षण परिशिष्ट सूदाहरणदिगर्धमिति प्रतिपन्ना । स्त्रीप्रयोजिताविति ।
पताकस्वस्तिककर्माणि स्त्रीभिरनुर्वैव कार्याणीत्यर्थं । स्वस्तिकावर्धलक्षणसमाकृतित्वा-
त्स्वस्तिक ॥१३५-१३६ ॥

खटकावर्धमानकमाह—खटक इति । लभ्यते । अग्ये त्वन्योन्याभिमुख खटव-
द्वयमस्य रूपमित्याह । खटकस्य आ समन्तात् घहिरन्तर्षोगादिव नाम । शृङ्गारार्थेषु
शृङ्गारप्रयोजनेषु ताम्बूलग्रहणादिषु । तथा हि बहयते—

खटकावर्धमानो तु कृत्वा विटपतिं व्रजेत् इति । (अ १२-११०) तथेति
प्रयोजन एव प्रायेणेश्वरी प्रसादनाशौ प्रणाम इत्यर्थं ।

“कुमुदोत्पलकन्देषु कर्तव्यः श्लेषधारणे” इति वा पाठ ॥१३७-१३८॥

१. KSS विजृम्भणे बृहद्देहे ।
२. NS अनुधारणे ।
३. KSS शङ्काग्रहणे च तत्त्वज्ञे ।
४. KSS घना ।
५. NS, KSS तथान्यद् “चाभिनेया ।
६. NS, KSS. कटो वर्धमानकः ।

अरालो तु विपर्यस्तावृत्तानो वधंमानको^१ ।
 उत्साङ्ग इति विभेय स्वर्गस्य ग्रहणे कर ॥१३६॥
 'सनिष्येपकृते चंघ रोषामर्गकृतेऽपि च ।
 निष्पीडित पुनश्चंब स्त्रीणामर्घ्याकृते भवेत् ॥१४०॥
 मुकुल तु यदा हस्त कपित्थ परिवेष्टयेत् ।
 स मन्तव्यस्तवा हस्तो नियधो नाम नामत ॥१४१॥
 सग्रहपरिग्रहो धारण च समयश्च सत्यवचन च ।
 सङ्क्षेप सक्षिप्त निष्पीडितेनाभिर्नेतव्यम् ॥१४२॥
 शिखरस्तु यदा हस्तो मृगशोर्दण पीडित ।
 नियधो नाम विभेय स भयार्त्त विधोयते ॥१४३॥
 गृहीत्या वामहस्तेन कूर्पराभ्यन्तरे भुजम् ।
 दक्षिण चापि धामस्य कूर्पराभ्यन्तरे न्यसेत् ॥१४४॥
 स चापि दक्षिणो हस्त सम्यङ् मुष्टीकृतो भवेत् ।
 इत्येव नियधो हस्त कर्म चास्य निबोधत ॥१४५॥
 एतेन धर्ममदगधर्मोऽष्टबोत्सुक्यविभ्रमाटोषा ।
 'भिमानावष्टम्भ स्तम्भस्पर्षादिय' कार्याः ॥१४६॥

उत्साङ्गमाह—अरालो त्विति । विपर्यस्ताविति स्वस्तिकरूपो । उत्सानाविति स्वसम्मुखो, उधंमानकाविति विनतो तन दक्षिणो वामगन्धधेन इति यावन् अत एव च प्रकोष्ठस्वरितकत्व लक्षयते । स्वस्तिक एव दक्षिणपादवस्थ इति विपर्यस्तत्वमिति केचित् । अधानस्यत्वमित्यन्य । स्वस्तिकानारो तूर्पो कृत्वा दक्षधेत्रात् प्रवेश-मुक्ताडाह्योऽङ्गुत्यो यदा भवन्ति पृष्ठ च हस्तयोर्बहिर्मुख तथा विपर्यस्तत्वमिति तु युक्ततरम् । उत्साङ्गग्रहणयोग्यत्वकरणानुत्साङ्ग । स्वर्गस्य परोक्षस्य ग्रहणेऽभिनये । निष्येप पीडनम्, तेन सह यदात्त्रयते अतिप्रयत्नेन साध्य इत्यर्थः । रोषकरणे यथा—एषोऽस्मि तं ददुनिषोऽन्नवाहुयःप्रोत्पादो । अमर्षकरणे यथा—विद्रुपकादेरी-र्ष्याकरणे प्रसादनाः रङ्गीकरणे पर्दायात्मवृत्प्रक्षेपात् । सिंहावलोकित इत्यन्ये पठन्ति । तर्तरि नर्मणि पठ्यानि व्याचक्षते ॥१३६-१४०॥

नियधमाह—मुकुलन्विति । कपित्थहस्तेन परिवेष्टयमानमुकुल लवभ्यन्तरे नियधो यत्तं इत्यनोऽय नियधः । सङ्ग्रह मन्त्याग्रहण साम्प्रदायिके, परिग्रह-

१ KSS वधंमानतो ।

२ NS कायं सिंहावलोकित ।

३. NS KSS सनिष्येपकः ।

अथवा—

ज्ञेयो वं नियधो नाम हसपक्षी पराङ्गमुल्लो ।
जालवातापनादीनां प्रयोक्तव्योऽभिघट्टने ॥१४७॥

अंसो प्रशिथिलो मुक्ती पताको तु प्रलम्बितो ।
यदा भवेतां करणे स बोल इति सति ॥१४८॥

सम्भ्रमविपादमूर्च्छितमवाभिघति तथैव चाऽऽवेगे ।
व्याधिप्लुते च 'शस्त्रक्षते च कार्पोऽभिनययोगः ॥१४९॥

यस्तु सर्पतिराः प्रोक्तस्तस्याङ्गुलिनिरन्तरः ।
द्वितीयः पार्श्वसद्विलष्टः स तु पुष्पपुटः स्मृतः ॥१५०॥

'धान्यफलपुष्पसदृशाऽपनेन नाताविधानि युक्तानि ।
प्राह्याण्युपनेयानि च तोपानयनापनयने च ॥१५१॥

स्वीकार धारणमत्यजनम्, समयो नियम सत्प्रवचन तथ्यमिति, महक्षोपस्तात्पमम्, ममस्तमनेर्नय संक्षिप्यमाणमपि । संक्षिप्ताभिनयेन हि तद्वति द्रव्येऽभिनय इत्युक्तम् संक्षिप्त सम्यक् क्षिप्त क्वचित्स्यापितमित्यर्थं ॥१४९-१४७॥

दोन लक्षयति असाविति । हस्तयो प्रकर्षेण लम्बमानत्वादेव स्फुटयोः संक्षिप्यमदृश्व भवति । पताकाङ्गुलीनामवष्टम्भानामुद्धारणाय वा करणक्रियायाम-
ङ्गुलिर्गोचरित्यलक्षणाया सत्यामित्यर्थः । दोलाकारत्वेन दोला । अभिनयनव्यापारे
योगो यस्य स तथाविधोऽयं हस्तः । कार्यं इत्येनेन तत्र तथाभिनये पार्श्वत्पार्श्वान्तर-
गमन निपतन म्बधत्वमिर्यादिवा तावदिति तद्व्युत्पत्ता सूचयति । अभितोऽग्न्यादि-
व्यसनत्रो दोष अभिघात ॥१४८-१४९॥

पुष्पपुटमाह— यस्तु सर्पतिरा रति । अङ्गुलि स्थाने निरन्तर वाडमपि ममु-
पत्व माभूदित्याह पार्श्वेति । द्वितीय इति सर्पतिर हस्तः । हस्तपुटेनेदृशेन पुष्प-
प्रहणमिति पुष्पपुट इत्यर्थः ॥१५०-१५१॥

१. KSS शश्रूक्षते ।

२. KSS मुद्विलष्टः ।

३. KSS. धान्यजलपुष्पम आऽपनेयनानाविधानि ।

पताकी तु यदा 'हस्तावृद्धाङ्गुष्ठावधोमुत्तौ ।
उपर्यपरि विन्वस्तौ तदा स मकर कर ॥१५२॥
सिंहव्यालद्विप्रदशनं' नक्रमकरमत्स्थानाम ।
ये धान्ये क्वप्याहा ह्यग्निनेपास्तेऽप्ययोगेन ॥१५३॥
'कूर्परासोचिती हस्तौ यदास्तां संपरीर्यकौ ।
गजदन्त स' विज्ञेय क्रमं चास्य निबोधत ॥१५४॥
एष च वधूवराणामुद्गाहे चातिभारयोगे च ।
'स्तम्भग्रहणे च तथा गंतशितोत्पादने च ॥१५५॥
शुकगुण्डी करो कृत्वा यक्षस्यभिमुत्ताञ्चिती ।
शनेरधोमुखाविद्धौ सोऽवहित्य इति स्मृत ॥१५६॥
दोर्बन्धे नि शसिते मायानां दशनं तनुत्वं च ।
उत्कण्ठिते च तर्जं रभिनमयोगस्तु कसंव्य ॥१५७॥

मकरमाह—पताकी त्विति । अङ्गुष्ठयोर्मकरकर्णद्वयवदवस्थानान्मकर ।
द्वीपिनश्चक्रकाया । मत्स्थानामिति प्रदशनमिति संबन्ध । अप्ययोगेनेति अत्रपादवा-
दिषु स्थितचतनादिनानाप्येवयात्प्रयोग इत्यर्थ ॥१५२-१५३॥

बधदन्तमाह - कूर्परासोचिताविति । कूर्परासदन्तेनोभयमामोष्य तयोस्तत्रान
मृच्छते पूर्वदक्षिणे तु यदा तत्र कुञ्चिती तत्स्थानस्यवेष्टनपरी । तद्यथा वामे बाहो
दक्षिणे, दक्षिणे वामो हस्त रत स्तम्भाकारवेष्टितदन्ताकृतियोगाद्गजदन्त । वधूना
वराणा च विवाहस्थाननयने धिनोत्पादने गतामनाश्च मन्तव्यम् ॥१५४-१५५॥

नवहित्यकमाह—शुकगुण्डीविति । यभिमुच्छी पूर्वाननावञ्चिती दशनया
यधोमुच्छी मन्तावाविद्धावयोगधिनौ । यवहित्यमूषक-वाश्चित्य । एष हि
कूर्वाणाद्यनतपीय बो धिनस्ति ॥१५६-१५७॥

१. KSS- हस्तौ पूर्वा ।
२. KSS द्विप्रददशने ।
३. KSS अग्निनेपास्तेष हस्तेष ।
४. KSS, NS कूर्परासञ्चिती ।
५. KSS स विज्ञेय ।
६. KSS. स्तम्भे ग्रहणे ।

'मुकुलस्तु यवा हस्त कणित्पपरिवेष्टित ।
 वर्धमान स विज्ञेय कर्म चाग्र निबोधत ॥१५८॥
 संङ्ग्रहपरिग्रहौ धारण च समप्रश्च एत्यवचन च ।
 संक्षेपतस्तु सल्लिप्त निर्योद्धतेनाभिनेतव्यम् ॥१५९॥
 'ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु हस्तपक्षौ पराङ्मुखौ ।
 शालपातायनाशीना प्रयोक्तव्यो विघाटने ॥१६०॥
 'उक्ता ह्येते द्विविधा ह्यसद्युता सद्युताश्च संक्षेपात् ।
 'भिनयकरास्तु ये त्विह तेऽन्यत्राप्यर्थत साध्या ॥१६१॥
 माहृत्या चेष्टया चिह्नं ज्ञातया विज्ञाप तत्पुन ।
 स्वयं 'वितर्क्य कर्तव्य हस्ताभिनयनं बुधं ॥१६२॥
 नास्ति कश्चिद्वहस्तस्तु 'नाट्येषोऽभिनय प्रति ।
 यस्य यद् ब्रूयते' स्य बहुशस्तन्मयोपितम् ॥१६३॥

वर्धमानमाह—ज्ञेयो वै वर्धमानश्च हस्तपक्षौ पराङ्मुखौ । अन्योन्यं स्वस्तिकवदवस्थितौ लक्ष्ये तु अन्योन्यनिकटौ दृश्येते । स्वस्तिकताहीनावेव केवलं पराङ्मुखौ परम्परचलनेन विन्तारयोगाद्बर्धमानत्वम् । बाह्यशब्देन वक्ष्यन्त्यादि ॥१५८-१५९॥

उपसहरन् सूचयति उक्ता ह्येते इति । यस्मादेते उक्ताः सङ्क्षेपमाश्रित्याभिनयेप्रविषये निरूपिताः । तुरीरितं तस्मादग्यत्राप्युक्तात् अभिनेयात् अर्थादर्शान्तरेऽपि अर्थतोऽभिनयत साध्यं ताभिमित्वा शक्यादवाहृदश्च । (तुह्येवौ, यस्मादाभिमूह्यतया, नाद्यं मनो करोति त्वदृष्टार्थं मर्षेऽर्थतः) ॥१६०-१६१॥

एवमभिनयमभिधायाभिनयान्तरमप्यन्तीति दर्शयति नास्ति कश्चिदिति नाट्यमिह तदुपयोगिनो विभावादयः । अत्र हेतुः यस्य यद्ब्रूयते इति ॥१६२॥

एवमुक्तानामिवाभिनयानां साङ्ख्येण प्रयोगमनुजायानुवचनमपि सङ्ग्रहीतुमाह अन्ये चापीति । अर्थोऽभिनयसामर्थ्यं योमातिशयः । छन्दस इति नाट्याधार्य-

१. KSS., NS. विज्ञेये ।

२. KSS, GOS does not read.

३. NS उक्ताश्चेते ।

४. NS. अभिनयकरा ये ।

५. KSS ते ह्यत्राप्यर्थत ।

६. KSS वितर्कत् ।

७. KSS. नाट्यार्षानि ..NS नाट्याभिनयन ।

८. NS. मद्ब्रूयते ।

अन्ये 'चाप्ययं सयुक्ता लोकिषा ये करास्तिवह ।
 छन्दस्तस्ते नियोक्तव्या रसभावविचेष्टितं ॥१६५॥
 देश कालं प्रयोगं चाप्ययं युक्तिमवेक्ष्य च ।
 हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्या 'नृणां स्त्रीणां विशेषत ॥१६५॥
 सर्वेषामेव हस्तानां यानि कर्माणि सन्ति हि ।
 तान्यहं सप्रवक्ष्यामि रसभावकृतानि तु ॥१६६॥
 उत्कर्षण विकर्षण तथा चंवापकर्षणम् ।
 परिग्रहो निग्रहश्चाह्वान नोदनमेव च ॥१६७॥
 सश्लेषश्च वियोगश्च रक्षण मोक्षण तथा ।
 विज्ञोपधूनने चंवं 'विसर्गस्तदनं तथा ॥१६८॥
 छेदन भेदन चंवं स्फोटन मोटन तथा ।
 ताडन चेति विज्ञेय तज्ज्ञं कर्म करान् प्रति ॥१६९॥
 'उत्तान पाद्वंगश्चंवं तथाऽधोमुखं एव च ।
 हस्तप्रचारस्त्रिविधो नाट्यतत्त्वसमाधय ॥१७०॥

षष्ठाप्रवाहानुसारीत्यर्थं । रसा स्यायिन । भावाः सञ्चारिणः तस्सूचकानि यानि
 विचित्राणि सात्त्विकोपाङ्गानि तै सह । एव लोकाधर्माप्रदर्शने प्रसिद्धोदाहरणमात्रम-
 भिनयानां परिगणनमित्याख्येयम् ॥१६५॥ देश क्षेत्रविशेष । प्रयोगः मुकुमारो-
 द्दतरूपकविशेष । प्रयंस्य युक्तिरूपपत्ति मुख्यगौणलाक्षणिकव्यङ्ग्यादिभेदेन ।
 मन्वेत्येति विचार्येत्यर्थं । प्रयोक्तव्या इति शक्यार्थे कृत्य । विशेषत इति । पुरुषाणां
 तदपेक्षया सामान्या आचारा भवन्ति । अत एवोत्तमानामतिस्वल्पप्रचारो हस्ताभि-
 नय ॥१६५॥ रसाभावकृतानीति । स्यायिसञ्चारिभेदेन तत्तद्विभावेन देवशादित्यर्थे ।
 तथा हि, केशानां विदूषक प्रत्याकर्षण खटकामुक्षेन, प्रिया प्रत्यरालेन, श्रीढायां वल्लहं
 च मूष्टिनेत्याद्युत्प्रेक्ष्यम् ॥१६६॥ उर्ध्वाधोदूरगमनादन्यथाकरणमुत्कर्षणं च । परिग्रहो
 पगडलेन ग्रहणम् । निग्रहो विनाशन, तोदन प्रेरण ताडनमाहनन विधेय सावज्रे
 त्याग धूननं कम्पनम् । विसर्गं सादर त्याग, स्फोटन विकासन, मोटन सञ्चोचन
 इति प्रकारे । एव प्रकारेण अन्येऽपि । रसभावकृतानीति तदुक्त तत्स्पष्टयितुमाह

१. KSS च अर्थे ।
२. KSS. स्त्रीणां नृणां ।
३. KSS. चंवापकर्षणम् ।
४. KSS विसर्गस्तदनन्तरम् ।
५. KSS NS मोहन ।
६. NS KSS do not read this verse

सर्वे हस्तप्रचाराश्च प्रयोगेषु यथाविधिः ।
 नैत्रभ्रूमुखरागोश्च^१ कर्तव्या भवञ्जिता ब्रुवन् ॥१७१॥
 करणं कर्म स्थानं प्रचारयुक्तिं क्रियां च संश्लेष्य ।
 हस्ताभिनयस्तज्जं^२ कार्या^३ सौकोपचारेण ॥१७२॥
 उत्तमानां करा कार्या सनाटक्षेत्रचारिणा^४ ।
 वक्षःस्थाश्चैव मध्यमानामभमानामपोगता ॥१७३॥

सर्वे नैत्रभ्रूमुखरागाद्येभ्यश्चिन्ता कार्या इति । प्रचार उद्भवोद्धर्तनपादवाधोमुखादिः ।
 परोक्षभिनयने दृष्ट्यादयो हस्तानामनुगता । प्रत्यक्षे तु विपर्यय ॥१७१-१७२॥

एतन्मूर्धमुपसहरति करणमिति । करणमावेष्टितानि, कर्म विधेयं, स्थानं
 लताटादिकेत्र उत्तमानादिमन्निवेशस्थितिश्च, प्रचार स्वल्पादि युक्तिमूर्त्यगोणाद्य-
 पपत्ति, न हि गौर्यं ब्राह्मण इत्यत्र मृगाद्यो हृत्विधाभिनयने कर्तरीमुपमृगमीपेक
 प्रायेणाभिनीयते । अपि तु भौक्ष्याभिनये, चतुरशुकुण्डलितखरनिपद्यप्रायेण । युक्तिश्च
 विशेषणविशेष्यभावादिश्चिन्तार । गद्यदा तद्गुणसंविज्ञाने बहुर्वाहो वृत्तिपदार्थाभ्य-
 पदार्था अभिनेया, सुपुलकस्वेदोद्गमोक्त्यप्येति (रत्ना १-१) । उपलक्षणविमुक्तने
 त्वन्वयपदार्थमात्र, तत्राप्युपलक्षणनाप्रत्ययै वृत्तिपदार्थोऽयमिनेय । स त्वनावेत्त इति
 तूपाध्यायाः । त्रिधा त्रिधा विधिनियेषानुभयरूपा । गच्छ मा गच्छेत्यादौ विधौ हि
 प्रत्ययार्थस्यैव, नियेषे चार्थस्यैव, अनुभयरूपे प्रकृत्यर्थस्यैव । अवतरत्यायं इत्यादौ तु न
 विधि, अपि तु प्रकृत्यर्थमात्र प्रदर्शयितव्यम् । नोटा तु स्वाभिप्रायमात्र प्रकाशयमान-
 मप्रधानमिति प्रकृत्यर्थ एवाभिनेय, । अत्र ध्यापक हेतुमाह सौकोपचारेणेति ॥१७२॥

करणं कर्मण्येव स्थानमुवक्तम् । तद्विभक्त्युत्तमानामिति । उत्तमे मूर्धवा-
 दिद्रव्ये सन्निकृष्टाः । मध्यमे मध्यमा । अधमे विप्रकृष्टाः । सनाटादिगमना-
 मुपलक्षणार्थत्वादिति केचित् । एतेषु क्षेत्रेषु वर्तनानिवेद्यपूर्वकमुत्तमादयो रागामात्य-
 षिटूपकादयोऽभिनयान् यथोचित एवाभिनयस्थाने कुर्युंरित्यनेनोत्तमा देवतागुण-
 नुपाशयो यदा निर्दिश्यन्ते तदा सनाटक्षेत्रचारिणि अञ्जत्यादिहस्तैः, मध्यमान्
 चतुरादिभिवंशक्षेत्रचरं, अधमा शुकगुण्ठाद्यंरक्षेत्रचरं । तेन चन्द्रतारादि-
 दर्शनेऽप्यस्यारि सनाटक्षेत्रचरा इस्ता इत्यादि न विद्मदिति । इह च युक्ततर-
 मित्युपाध्याया — ये चतुरारानाद्ये मत्यानुत्तमाभ्योपेदोष्ठीर्पादिविद्मदियया उपता-
 स्तेषां विभागाद्यैर्दिहं वचनम् । ये चाग्यादय उत्तमा धर्यास्तेषामभिनेये सनाट-
 क्षेत्रचर्यामायादिभ्येण ॥१७३॥

१. KSS. रागोश्च ।

२. NS, KSS प्रकाट्युक्ति ।

३. GOS कार्यस्तज्जः ।

उद्येष्ठे स्वल्पप्रचारा स्तुर्मध्ये मध्यविचारिणः ।

अधमेषु प्रकीर्णाश्च हस्ताः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥१७४॥

लक्षणव्यञ्जिता हस्ताः कार्यास्तुत्तममध्यमः ।

लोकप्रियास्वभावेन नीचैरुत्पयंसधया ॥१७५॥

80520

अभिनयगत विशेषान्तरमप्याह उद्येष्ठे स्वल्पप्रचारा स्तुर्मित्यादि । प्रयोगे उद्येष्ठे नाटकादौ चतुर्वर्गाभावोपदेशिनि प्रत्यक्षनाप्राधान्यादन्वयो हस्ताभिनयो, मध्यमे तु रञ्जनाफने भाणकादौ मध्यम प्रवक्ष्ये हि तत्राकाशभाषितप्राधान्यात् । अधमे तु नूतकाव्ये विद्वकादौ च प्रकीर्ण इति केचित् । एतद्व्यवस्थितत्वादयुक्तम् । नाटकेऽपि भूयस्त्वमस्य । परस्परव्यभिचारेण तु प्रधान एवाभिनय कारो न विशेषणम्, अस्मिन्नाट्ये गृहीतविशेषणा विशेषणमिति मध्यमाना एतद्व्यवस्थोप्ये त्वाहुः—यत्र पदार्थसमुदायो ह्येकेनाभिनयेन शक्यप्रतिपत्तिरनेकेन वा चलत्वात् । तद्यथा—“या स्रष्टुः सृष्टिराद्या” (शाकु १-१) इत्यत्र । तत्रैक एव जनहृताशानाभिनय उत्तमेन प्रयोज्य । अधमेन त्वनेकश्च चलत्यभावत्वान् । मध्यमेन मध्यम इति प्रचारो वर्तना योत्तमेऽप्येति वा । एतत्तु शोभाविच्युत्तिवारित्वात्, ‘अथ नवन-समुत्थ’ (रघु २-७५) इत्यादौ प्रयत्नोपहनस्य पदार्थे वाक्यरचनमित्यस्य शीघ्रव-स्याभिनये नानुसन्धप्रसङ्गान्नाद्रियते । ये परिमितमभिनये गमयन्ति ते स्फुटमेवा-पंस्य गमका । अर्थप्रकरणादेश्चत्र मुखेन महात्वात् अनन्तार्थजातव्यवच्छेद-शक्त्ये हि वक्ष्येत् । तादृशा उत्तमप्रकृतिषु हस्ता । अधमान्शु यथावचन दिनादमाहु-स्तथा प्रतीर्णभूयस्त्वमभिनये सदिदृष्टमानस्याभिनयापत्तमुत्कर्षण विरपणामित्यादि—एव केचित् । अपरे त्वाहु प्रचारमिधया गन्धया च चदयेन तत्रोत्तमस्य च पल्लवादेकरस एवोत्तमादिक प्रचार, अधमस्य स्थितिसकीण इति । ददन्त्वत्र युजननमम्—उद्येष्ठेऽभिनये प्रत्यक्षवर्तमानात्मप्रत्ययवियये हस्तव्यापारोऽप्य । ‘हिरप्र-समस्मस’ (शाकु अ ७) इत्यादौ । तथा “तन्वी मेघजलाद्बल्ललतया” (शिक ४२०) इत्यादौ । अत्र हि मास्त्रिकभूयस्त्वान् उद्येष्ठत्वम् । अधप्रत्यक्षमाविभूतपरस्परव्यये तु मास्त्रिककावकाशाभावोऽन्येसादिनि तत्राधमोऽभिनय, सस्वहीनोऽधम स्मृत (२२-२) इति वचनात् । तत्र विप्रकीर्णा विशिष्टा गहनतमा हस्ता । यथा कुञ्जरकस्तुन्दरादीना परस्परवृत्तगुच्छवर्णने । एतद्व्यतिरिक्ते तु मध्यमो हस्तप्रयोगः । यथा विद्वककेण प्रत्यक्ष दृश्यमाने नानावस्थावेदाकारिणि उद्यानादिवर्णन ॥१७४॥ लक्षण मोष्ठव लक्षण शोभ वर्तनात्रमयाजितम् ।

(१०-७७) इति तद्वीना अधमानाम् ॥१७५॥

अथवत्यादि । अद्येष्ठवाहु—यादृशेषां लक्षणमुक्त ततोऽप्यथाऽऽतिपूर्नस्तिष्टा-हृत्तयोऽभिनयादीना दिष्टरणीञ्चारणरिति । विपरीतनि नयनगुणादियथा

१ GOS, मध्ये कृत्री मध्यमः ।

अथवाग्यादृशं प्राप्य प्रयोगं कालमेव च ।
 विपरीताश्रया हस्ता प्रयोक्तव्या बुध्नं वा ॥१७६॥
 विषण्णे मुच्छित्ते भीते' जुगुप्साशोकपीडिते ।
 म्लाने 'स्वप्ने विहस्ते च निरक्षेष्टे तन्निरे जडे ॥१७७॥
 व्याधिप्रस्ते जराते च भयाते शीतविस्तृते ।
 मत्ते प्रमत्ते चोग्मत्ते विन्तायां तपसि स्थिते ॥१७८॥
 हिमवर्षहते बद्धे वारिष्णात्प्रवस्यिते ।
 स्वप्नापिते च संभ्रान्ते नतसंस्फोटने तथा ॥१७९॥
 न हस्ताभिनयः कार्यः कार्यः सत्त्वस्य संग्रह' ।
 'तथाकाकुविशीपदश्च 'नानाभावरसान्वितः ॥१८०॥
 'यत्र व्यथाबुभी हस्तौ ततद् दृष्टिविभोक्तनः' ।
 वाचिकभिनयं कुर्याद्विरामैरर्षदरांशः ॥१८१॥

शीतकालादियोगे च सौष्टवमस्फुटाकृतित्व, अवहित्यादौ चासौष्टवयोगेऽपि
 सौष्टवमित्यादि विपरीत्यम् ॥१७६॥ विहस्तौ हस्तवैकल्यापान, मत्ते, मत्तेन, प्रमत्त
 प्रमादात्, उन्मत्तोऽनस्मागे ॥१७७-१७९॥ किं सर्वं एवान् हस्ताभिनय इत्याद्यङ्ग
 प्रतिप्रमवायंमाह कार्यं इति । ये हस्ता आन्तरौ चित्तवृत्ति मूचयन्ति । कपोतक इव
 भयं, कर्कटक इव मदनविजृम्भा, दोन इव शोक, सुकतुण्ड इवेर्ष्या ते कार्य एव,
 सात्त्विकवदनुभावस्य भावन्वासेषा मात्त्विकश्च कार्य एवेत्यावृत्त्वा । ये तु बाह्यद्रव्य-
 गुणादिगमनास्ते न कर्तव्या इति ॥१८०॥ यत्र तु सर्वं एव न कर्तव्यार्स्तं विषयमाह
 यदा व्यथाविनि । यथा मारये. प्रतीदग्दिमव्यग्रहस्तनायाम् । विभोक्तनैरिति
 विभोक्तते चित्तवृत्तिरनेनेनि मुखरागादि, कुर्यादिति स्फुटयैदित्यर्थः । अपंदरांशैरिति
 अनुवृत्तिसंशयोऽरोषकृत्तरित्यर्थः ॥१८१॥

हस्तानां दिग्भेदावस्थानकृत प्रचारमाह — वृत्तान् इत्यादि । यथा 'विरचित-
 भूर्वासि' मित्यभिनये (६२२) पताक । यथा वा जिह्वाभिनये आस्यशेत्रगोऽग्र-

१. GOS ह्राते ।
२. KSS, NS मुत्ते ।
३. GOS NS सत्त्वसमाश्रयः ।
४. NS., KSS तथाकार ।
५. GOS. नालार्यश्च ।
६. KSS, NS. यथा ।
७. KSS, तत्र दृष्टिविभोक्तं । NS तत्र दृष्टिविभोक्तनः ।

उत्तानः पादवंगश्चैव तथाऽधोमुख एव च ।
 प्रचारस्त्रिविधोऽङ्गानां नाट्यनृत्तसमाधयः ॥१८२॥
 'उत्तानो वत्तु'लस्यथ. स्थितोऽधोमुख एव च ।
 पञ्च प्रकारा हस्तस्य नाट्यनृत्तसमाधया ॥१८३॥
 'एव त्रेयाः करा ह्येते नानाभिनयसञ्चिताः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि हस्तान् नृत्तसमाधयान् ॥१८४॥

त्रिपताक । पादवंगो यथा घनुरभिनयं मुष्टि । अधोमुखो यथा समुद्राभिनये
 सलाटशत्रुग स्वस्तिरुपताक । यथा "सर्वत्रविवृत्तं पालयमित्यत्र त्रिपताक"।
 उत्तानोऽधस्तलस्थश्चोऽग्रगोऽधोमुख एव च । पञ्च प्रकारा हस्तस्येति शब्दोद्भूत
 पठति । तत्रापस्तलेऽधोमुखोऽन्तर्भूत । उत्तानेऽग्रज इत्यर्थः त्रिपादवंग एव । अत्रापि
 तु ममविद्यमश्चिन्नाद्यवान्तरभेद उत्तानादेर्भवति । इत्येवंविध्यमेव युक्तम् तत्र
 रसनिष्पादनमभिनयस्य वस्तिवत्युक्तं तत्र करणमनूभावात्मकं, तत्राङ्गहारा करण-
 सञ्चया । करणस्य च लक्षणमुक्तम् "यानि स्थानानि याश्चापि नृत्तहस्ता."
 (४-५९) इत्यादि । तत्र स्थानकथायं स्वक्षेत्रे (अ-१३) लक्षयिष्यन्ते ॥१८१-१८२॥

हस्तप्रमङ्गान्नुत्तहस्ता वचनभ्या । किञ्चाभियकृताप्येषा नवविद्वेषाक्तुं यथा
 सताहस्यो प्रतिपद्येते नृत्ताभिनयन प्रि (१-२००) यथा वा करिहस्तस्य हस्त्यभिनय-
 नम् । एव चनुरश्रादीनामपि प्रयोगवशात् इष्टव्यमित्यागवेनाह—अत उर्ध्वमिति ।
 वृत्तस्य करणारम्भस्याश्रयाद्दे तुता । एभ्योऽभिनयहस्तेभ्य उर्ध्वमित्येतद्गणना पृष्टेऽभि-
 नयनहस्तत्वेनापि गणनायोग्यादित्यर्थं । तत्र चातुरथ्यमूल नृत्तेऽङ्गस्य जावितमिति
 तन्निमित्तभूवो चतुरथो तावदाह वक्षस इति । वक्षोऽर्पितस्य याऽष्टाङ्गुतो देग
 तत्रस्थो परस्पर स्वष्टाङ्गुलान्तरत्वात् प्रत्युत चातुरथ्य भवतीत्युत्प्रेक्ष्येमेव । प्राङ्मुखा-
 विनि यत्समुत्त प्रयोक्तव्यं यत्समुखावेव, न तु प्रयोक्तृसमुखो । कूर्परयोरनयोश्च
 तुलापारणवत्समत्वमर्थव्यम् । अङ्गुलातुरदयदानाच्चतुरथो । आक्षर्यविशेष एवाप-
 मभिनयोऽपि द्विवचनादपवादविहीनत्वे द्वयोरेव प्रयोग उपपादनीयो हेतुर्हस्तान्तरस्य
 द्वितीयप्रकारयोगेऽपि केवलस्यैव चतुरथतापदेश एव, तस्यरूपात्वाच्च न चतुष्पष्टिना-
 न्याहतिरिति एव सर्वत्र ॥१८३-१८४॥

अधोद्वृत्तो हस्तपक्षकृताविति । आधो चतुरथो तत उद्वेष्टितवर्तनया हस्तपक्ष
 कृत इति कृतशब्देनाह विधिम् । एको विवर्तते उत्तानं च त्, परस्त्वधोमुख

१ KSS reads it as —
 उत्तानोऽधस्तलस्थियं गूर्वाधोमुख एव च ।
 हस्तप्रचारा विज्ञेया नाट्ये नृत्ते च पञ्चया ॥
 २ KSS does not read it-

'वक्षमोऽट्टाङ्गुलम्भी तु प्राङ्मुखो खटकामुखी' ।

ममानकूर्परासी तु चतुरस्रो प्रकीर्तितो ॥१८५॥

हृमपक्षकृतो हस्तो ध्यावृत्तो तालवृन्तवत् ।

उद्धृत्ताविति विज्ञेयावयवा तालवृन्तकी' ॥१८६॥

चतुरस्रस्थितो हस्तो ह्रापक्षकृतो तथा ।

तिपङ्कस्थितो चाभिमुखो शेषो तलमुखाविति ॥१८७॥

तावेव मणिबन्धान्ते स्वस्तिकाकृतिसस्थितो ।

१. स्वस्तिकाविति विख्यातो विच्युतो विप्रकीर्णको ॥१८८॥

१. अलपल्लवमंस्यानावर्ध्यास्यो पक्षकोशकी ।

४. अरालखटकाख्यो चाप्यरालखटकामुखी ॥१८९॥

मन्वावर्तते ऋशम्भान्गिन्यस्यं । एतदेवाह तावृन्तवदिति । आवर्तनकाल उर्ध्वं वर्तमानत्वादुदवृत्तो । नामान्तरेण तावृन्तविषयत्वमभिनेयत्वं प्रूते ॥ १८५॥

अथ तावृन्तः—चतुरस्रस्थिताविति । तथेति व्यावृत्तोद्धृत्तपूर्वकत्वमग्याह । तेन परिममानिकान्ते स्वस्वपादत्रंस्याङ्गो त्र्यश्रस्थितो हृमपक्षायेव । अग्योग्यमंमुख-
तलत्वात्तलमुखी । "मदल मङ्गरिजिम नञ्जह" (मदल मधुर वादयति) इत्यादि-
विषये चापमभिनयोऽपि ॥१८६॥

अथ स्वस्तिकी विप्रकीर्णो च तावेवेति । तलमुखावेवेत्यर्थः । अग्नस्मर्त्तौ । स्वस्तिको नाम लक्षणविशेषः । विच्युताविति विशेषेण महत्त्वा च्युतावित्यर्थः । एव पूर्ववृत्तनृत्तवचनपुष्टवस्वरूपोपजावित्वं स्वस्तिकविप्रकीर्णयोः ॥१८७॥

अरालखटकामुखावाह—अलपल्लवमंस्यानाविति । स्वस्तिकवत्पताकी कृत्वा अलपल्लवोपलक्षितया व्यावर्तितरक्षणवर्तनया परिवर्तनान्तया तावेवोर्ध्वमुखी पक्ष-
कीनी विद्यार ममतन्त्रमेव भासित्वितीपक्षकोशाम्बागगानवर्तनया एकमराल-
द्वितीयं खटकामुखं चानुगृह्यसंस्थानेन कुर्यात् । स्वस्तिकेनेति स्वपरे । अरालो तल-
खटकावित्येके ॥१८८-१८९॥

अथाविद्वक्त्रावाह—भुजामकूर्पराद्येति । वृत्तानुगोपादेव पठितम् । अथ-
त्वर्थं प्रसाम्ना कूर्पराश्रम्या भुजाश्रम्या च श्रमेणोपलक्षितं यत्कुरितं सविलासं

१. KSS वक्षस्यो ।

२. KSS खटकामुखी ।

३. KSS तालवृन्तवत् ।

४. KSS कटकः ।

५. NS. वाप्य ।

६. KSS, खटकामुखी ।

'तथैव मणिवन्धान्ते ह्यरातो' विच्युतावृभो ।
 शेषो प्रयोक्तृभिर्निव्यमरात् लटकाविति ॥१६०॥
 भुजासकूर्परप्रस्तु कुटिलावर्तितो करो ।
 पराद् मुसतला'विद्धो शेषापाविऽयक्रो ॥१६१॥
 हस्तो तु सर्पशिरसो 'मध्यमाङ्गुष्ठको यदा ।
 तिर्यक्प्रसारितास्यो च तदा सूचीमुखो स्मृतो ॥१६२॥
 'सर्पशीर्षो' यदा हस्तो भवेतां स्वस्तिकस्थितो ।
 मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठो शेषो सूचीमुखो तदा ॥१६३॥
 रेचितो चापि विज्ञेयो हसपक्षो द्रुतध्रमो ।
 प्रसारितोत्तान्तलो रेचिताविति 'सन्नितो ॥१६४॥

(पताको) कृत्वा आवर्तन व्यावर्तितकरण कनिष्ठादि तद्युक्तावाविदौ हसपारिणो
 सन्तावधोमुखतलो तदा भवतस्तयेद नाम ॥१६०॥

अथ सूचीमुखो - हस्तो तु सर्पशिरसाविति । चतुरश्रस्यान्गो सर्पशिरसो
 मध्यमाङ्गुलिनिविष्टाङ्गुष्ठो हस्तो यदा तिर्यक्प्रसारित पार्श्वमनेः सह विनातित
 मुख तर्जन्यग्रहरूप द्वयोन्नादयो वाहू (बहि ?) प्रसारणेन पर्याप्त त्रियेते तदा
 सूचीमुखो सूचीयद्वाहू (दहि ?) प्रसारणात् । तत्र तुशब्द पर्याय छांतयति ।
 सूचीमुखो मध्यप्रसारिताङ्गुष्ठो स्वस्तिको सर्पशीर्षको इत्येकेषां पाठ ॥१६१-१६२॥

अथ रेचितो - अधरेचितो चापीति । केचित् रेचितो रेचितावित्यस्य धौन-
 रुच्यपरिजिहोर्षयो द्वे लक्षणे इत्याहू तेन द्रुतो भ्रान्तायभिवृतायेव हसपक्षो रेचितो
 तथा प्रसारितात्तान्तलत्वेन निहृताथपि रेचिताविति । अन्य वेदमेव वाच्य-
 मित्याहू । रेचितो मन्तो यो द्रुतध्रमो तो रेचिनसनाविति न धौनरुच्यम् । सन्नय-
 वार्धरेचिते लक्षणे पुनर्वनमशेषेण चातुरश्रस्य स्थिति मूचयन् नृत् हस्तान्तरेणपि-
 अङ्गपर्यायेण प्रयोग मूचयति ॥१६३-१६४॥

अधोत्तानायञ्चितो - अञ्चिताविति । त्रिपताको हस्तवमकरोत्तलसटाणाम-
 न्यतमक्षेत्रे कृत्वा अञ्चनत्रियया युक्तौ अन्योन्याभिमुखावर्धन्तिरश्चोवो, तथांसयो

- १ KSS does not read it
२. NS ह्यरात् ।
- ३ KSS, NS तथा ।
४. KSS, NS मध्यस्था ।
- ५ KSS does not read this verse.
- ६ KSS, NS सहितो ।

चतुरस्रो भवेद्द्वामः सध्यहस्तश्च रेचितः ।
 वित्तो यो नृत्ततम्बज्जैर्यं रेचितसंज्ञको ॥१६५॥
 अञ्चितो कूर्परंसी तु त्रिपताको करो कृत्सी ।
 किञ्चित्तिपंगतावेतो स्मृतावुत्तानवञ्चितो ॥१६६॥
 मणिवन्धनमुक्तो तु पताको पल्लवो स्मृतो ।
 बाहुशोर्षाद्विनिष्कान्तो नितम्बाविति कोतितो ॥१६७॥
 केशदेशाद्विनिष्कान्तो परिपार्श्वोत्थितो यदा ।
 वित्तो यो केशबन्धो तु करावाचार्यसम्मतो ॥१६८॥
 तिपङ्कप्रसारितो चैव पार्श्वसंस्थो तथैव च ।
 लताख्यो च करो ज्ञेयो नृत्ताभिनयनं प्रति ॥१६९॥
 समुन्नतो लताहस्त पार्श्वत्पाश्वं विलोलित ।
 त्रिपताकोऽपर कर्णे कारुहस्त प्रकौतित ॥२००॥

कूर्परयोश्चाञ्चन किञ्चित्चञ्चलन भवति । अञ्चनसम उत्तानत्वप्राप्ते पुनरप्यञ्चने-
 नोद्गमनक्रियायोगान्मृद्गतानावञ्चितो ॥१६५॥

अथ पल्लवो—मणिवन्धनमुक्तो त्विति । कर्ष्वग्यावतितकरणेन बाहु प्रसायं
 परिवर्तितक्रियया स्वस्तिकाकृती पताको । पल्लवाकारत्वात् यथोक्तो । शिथिलो
 पल्लवाविरयन्ये पठन्तः त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति ।

अथ नितम्बो—बाहुशोर्षादिति । पताकाविति अनुवर्तते । स्वन्धक्षेत्राद्विनिष्क-
 त्वेनोत्तानत्पाधोमुखत्वपर्यायत्वेन निष्कान्तो पताको, नाम्ना क्षेपस्याक्षेपात् नितम्ब-
 क्षेत्रे तथैव पर्यायेण वर्तमानो नितम्बो ॥१६६॥

अथ केशबन्धो केशदेशादिति । आदौ पार्श्वक्षेत्रात् तत्पार्श्वपरिवर्णन-
 पूर्वकमुत्थितो सारः क्षेत्र प्राप्नोति, अत एव केशदेशान्तिनितम्बहस्तोवतवदेव विचित्र-
 हस्तत्वेन निष्कान्तो तथा तेनैव प्रकारेण पुन केशदेश एव पर्यायस्यो गतागतत्वेन
 प्रत्यावर्तमानो । केशसंबन्धात्केशबन्धो । आचार्यसम्मतो च शोभातिशय-
 करणात् ॥१६७॥

अथ लताहस्तो—तिपङ्कप्रसारितो चेति । पताकाविति वर्तते । अन्ये तु
 नितम्बाविषु त्रिपताकावित्यनुवर्तयन्ति लताहस्तान्तेषु ॥१६८॥

१. KSS अर्धरोचित ।
२. KSS, NS., त्रिपताकाकृती करो ।
३. KSS शोर्षादिनिष्कान्तो ।
४. NSS NS, परिपार्श्वोत्थितो ।
५. KSS करिहस्तो ।

कटिशोर्यनिविष्टाद्यो' त्रिपताको यदा करो ।
 पक्षवञ्चितको हस्तो तदा ज्ञेयो प्रयोस्तुभि ॥२०१॥
 तावेव तु परावृत्तो पक्षप्रद्योतको स्मृतो ।
 अधोमुखतलाविद्धो ज्ञेयो गण्डपक्षको ॥२०२॥
 हसपक्षकृतो हस्तो ध्यावृत्तपरिवर्तितो ।
 तथा प्रसारितभुजो दण्डपक्षाविति स्मृतो ॥२०३॥
 ऊर्ध्वमण्डलिनो हस्तावूर्ध्वदेशविवर्तनात् ।
 तावेव पादर्वविन्यस्तो पादर्वमण्डलिनो स्मृतो ॥२०४॥

अथ करिहस्तः—समुन्नत इत्यादि । सरलेपक्रमेण य उन्नत । विलोलित इति दोलावन्नीत । अपरग्रहणानु त्रिपताक एव लक्षणा इति केचित् । सटका-
 र्थोऽपर इत्यग्रे पठन्ति । मुद्रातीव्रतपानारम्भोऽस्य चतुरश्रकृत विजातीयारम्भोऽपि
 नृत्ताभ्यासस्य व्यपदेशानुसाललक्षकामुल्लेखत् । अतो न द्विवचनम् । एकस्य पृथक्-
 प्रयोगे करिहस्तत्वाभाषो दित्येकवचनमेव । तदाकारत्वाच्चेद नाम ॥२०६॥

अथ पक्षवञ्चिता पक्षप्रद्योतो च - कटिशोर्येति पाठः । वृत्तो पक्षावञ्चितो
 गतो, तत्सम्मुखो तु तद्योतयेति तथोक्तो । एवकारेणानुप्रो व्यामिप्रतया प्रयोग-
 दोभा भवतीत्याह ॥२००-२०१॥

अथ गण्डपक्षो अधोमुखेति । अधोमुखो नितम्बक्षेत्रे भूत्वा तलेनाविद्धो
 ऊर्ध्वगमन ऋटिति कुर्वाणो ताक्ष्यंभुजाकाराक्षेपात् लिङ्गवाक्यप्रमाणत्वात्मुकरण
 प्राप्त त्रिपताकवाधेन पनाकावुपलभ्येते ॥२०२॥

अथ दण्डपक्षो—हसपक्षकृताविति । एकस्य हसपक्षस्य व्यावर्तने विलासेन
 पार्श्वद्विध क्षेत्रस्य निकटस्य वर्तनं तत्समकालमेव द्वितीयस्य स्वदेहपरिवर्तनेन वर्तनं
 भुजप्रसारणपर्यन्तं पुनरपरेणाङ्गेनति द्वावपि प्रसारितभुजो व्यावर्तितपरिवर्तितो च
 भवत इति पक्षे पार्श्वतो दण्डवद्भुज इति दण्डपक्षो । युगपदेव द्वयोरपि प्रसारन
 व्यावर्तनपरिवर्तने तु क्रमेणेत्यन्ये ॥२०३॥

अधोर्ध्वमण्डलो उर्ध्वमण्डलिनाविति । वक्षोदेशाद् व्यावर्तितकरणेन सलाह-
 क्षेत्रेण पार्श्वगमने विधाय ततोऽपि मण्डवद् भ्रमणेन प्रसारितावूर्ध्वमण्डलिनो ।
 प्रसारितभुजाविति अनुवर्तते । सलाहप्राप्तिपर्यन्तेनैवानयोर्लक्षणं सिष्टं तु पार्श्व-
 मण्डलिनोरिति केचित् । तावेव पार्श्वविन्यस्ताविति वचनानुत्तप्रसिद्ध (चक्र) वर्त-
 नात्मकावूर्ध्वमण्डलावित्यन्ये ॥२०४॥

उद्धृष्टितौ भवेदेकी द्वितीयश्चापधेष्टितः ।
 भ्रमितावुरसः स्थाने ह्युरोमण्डलिनी स्मृती ॥२०५॥
 'अलपल्लवकारालावुरोर्ध्वभ्रमणक्रमात् ।
 पादर्शावर्तश्च विभेदावुरः पार्श्वार्धमण्डली ॥२०६॥
 हस्तौ तु मणिदन्धान्ते कुञ्चित्तावञ्चितौ यदा ।
 'खटकाण्यो तु ती स्याता मुष्टिकस्वस्तिकी तदा ॥२०७॥
 पद्मकोशो यदा हस्तौ 'ध्यावृत्तपरिवर्तितौ ।
 नलिनीपद्मकोशो तु तदा ज्ञेयो प्रयोक्तृभिः ॥२०८॥

अथ पार्श्वमण्डली—तावेवेति । उर्ध्वमण्डलावेव पार्श्वगती पनाकाकृतौ परस्परसम्भुली । अन्ये तु निर्बचनसमर्थताशयेन स्वपार्श्व एवाविद्धभुजभ्रमणवर्तनात्मकमगयो रूपमाहुः ।

अधोरोमण्डलिनी—उद्धृष्टित इति । चकारसनियोगेन योगपद्यमाहु । उसर इति पञ्चमी । तत आरभ्य पार्श्वक्षेत्रे भ्रमितावेकास्यागमनस्य परस्य गमनमिति वर्तनया । पृष्ठीत्यन्ये वदन्तः तत्रैव स्थानमित्याहु । उर्ध्वपार्श्वोरोमण्डलिपु हस-पक्षावित्यपरे वर्तयन्ति ॥२०५॥

अधोःपार्श्वमण्डली—अलपल्लवकारालाविति । वक्षोदेशत उत्तानो हस्तः सस्तम्भोऽलपल्लवसस्थानदायिना ध्यावर्तितकरणेन निष्कृत्यते । तस्मिन्काले च पार्श्वप्रसारितभुजो । द्वितीयो हस्ततर्ज्याद्युद्धृष्टितसन्निवेशनारालरूपदायिना वक्षो-देशमानीयते पुनरेवमिति । उरसि अधमेको हस्तः पार्श्वे च द्वितीयो मण्डलवद्गतागत-श्रमेण कूर्कत इति ततोवती ॥२०६॥

अथ मुष्टिकस्वस्तिकी—हस्तौ तु मणिदन्धान्ते इति । एकः कुञ्चितोऽराल-वर्तनया अपरोऽञ्चितोऽलपल्लववर्तनया पुनरङ्गपर्याय इत्येव वर्तनानन्तर खटका-मुखाभ्या स्वस्तिक इति पारम्पर्येण मुष्टिप्रभवत्वात्खटकस्य मुष्टिकस्वस्तिकव्यपदेशो मुष्टिशिखरकपित्थखटकानामन्यतमप्रयोगानुज्ञानार्थमिति तद्विद्वि ॥२०७॥

अथ नलिनीपद्मकोशाविति । पद्मकोशो सम्भुजो श्लिष्टमणिवन्धो । ततोऽधोऽस्य कनीयसी समुत्तो अपरस्याङ्गुष्ठ समुत्त क्रियया परिवर्तनमिति केचित् ।

१ KSS द्वितीयश्च विचेष्टित ।

२. KSS omits हि ।

३. NS. अरालपल्लवकरा ।

४. KSS. कटका ।

५. KSS. ध्यावर्त ।

करावृद्धेऽपि तापो तु प्रविधायतपल्लवो ।
 ऊर्ध्वप्रसारिताविद्धो 'कल्लं व्यावृत्तव्यावृत्ति ॥२०६॥

पल्लवो च शिरोदेशे सप्राप्तो ललितो स्मृतौ ।
 कूर्पूरस्वस्तिकगती सताह्यो बलिताविति ॥२१०॥

करणे तु प्रयोक्तव्यो नृत्तहस्तो विशेषतः ।
 तयार्थाभिनये चैव पताकाया प्रयोक्तृनि ॥२११॥

सकरोऽपि भवेत्तेषां प्रयोगोऽथयशात्पुनः ।
 प्राधान्येन पुनः सजा नाट्ये नृत्ते करोष्विह ॥२१२॥

इदं त्वत्र युक्तम् - व्यावृत्तेन परिवृत्तौ यदा पक्षकोशाविति सङ्गति । अस्मिन्
 मूष्टिक एव स्वस्तिकक्षेत्रे करो कृत्वा द्वयोरपि यदा व्यावृत्तकरणेन कनिष्ठादीनां
 परिवर्तनमन्योन्यपराङ्मुखता तदन्तर पक्षकोशादय तदा । नतिग्यामनेककमल-
 ममवादिद नाम ॥२०६॥

अपोल्लवणो । करावृद्धेऽपि ताप्राविति । वक्ष्ये शोभादुद्धेऽपि तप्रधानो हस्तो
 विधापोर्ध्वस्वस्तिकक्षेत्रे प्रमाणितावाविद्धो च स्वस्वानिमुत्तमचन्द्रललाकावलपल्लवो
 भवतस्तदोल्लवणो । हृष्यं परवसा चित्तवृत्ति मूचयत इत्युल्लवणो ॥२०६॥

अथ ललितो पल्लवो वेति । अल्पल्लवणविव तु शिर शोभप्राप्तो ललितो
 ललितो चातुरश्र्येणाङ्गलातिस्वोपादानात् ।

अथ वनिनी - कूर्पूरस्वस्तिकगताविति । कूर्पूरस्यान स्वस्मिनी सताहस्तो
 बाह्योर्ध्वललात्तलितो । इति शब्द एवप्रकारवर्तनान्तरभूषकः ॥२१०॥

करणसध्याङ्करान् बध्यामोति । करणामत्रात्वादिशेषणनागस्यैव सधिय-
 माणस्य करणस्य प्ररचन फलति । यथा साहिताष्णीया ऋत्विज प्रचरन्तीति वचना-
 न्तरादुत्तिवा प्रचारलानात् इति विति जीविभक्तिरूपपदाधविधानपरेति । करणमिति
 करणानि इति अर्थे पाठ । यत् क्रियते संपाद्यते यथादेवानिभनवविज्ञेयो येनाद्गुति-
 तुलनक्रियाविज्ञेयेण तत्करणम् । स्वसनाप्नो विरावाद्भा, परिसमाप्सभावे तु
 वर्तनाया विज्ञानगताद्भा । तदेवेदमङ्ग उत्सविदस्त्रोत्तमङ्गस्येति व्यवहरन्ति ।
 तेन देव ह्म्येषु तत्रत्यादे कृत्वन तेष्वरालयत् क्रिया, यथा मूर्खतुष्टचतुरमु-
 शायकादिषु । एवमन्वदुत्तरेषु । पताकस्य तु सर्ववचनाम् कार्यकरणतया साधारण्य

विपुता संयुताश्चैव नृत्तहस्ताः प्रकीर्तिताः ।
अतः परं प्रथम्यानि करान् करणसंभयान् ॥२१३॥

सर्वेषामेव हस्तानां नाट्यहस्तनिदेशिभिः ।
विघातय्या प्रपन्नेन करणं तु घतुर्विधम् ॥२१४॥

अपवेष्टितमेकं स्यात् उद्वेष्टितमयापरम् ।
व्यावर्तितं तृतीयं तु घतुर्षं परिवर्तितम् ॥२१५॥

आवेष्टयन्ते यवङ्गुल्यस्तजंन्याद्या यथाक्रमम् ।
अभ्यन्तरेण करणं तदावेष्टितमुच्यते ॥२१६॥

उद्वेष्टयन्ते यवङ्गुल्यः तजंन्याद्या बहिर्मुखम् ।
क्रमज्ञः करणं विप्रास्तुद्वेष्टितमुच्यते ॥२१७॥

'आवेष्टयन्ते कनिष्ठाद्या । 'ह्यङ्गुल्योऽभ्यन्तरेण तु ।
यथा क्रमेण करणं तद् व्यावर्तितमुच्यते ॥२१८॥

सर्वप्रकृतित्वम् । तत एव प्राधान्यात् पताकव्यपदेश । नाट्यशाब्देनाभिनयनहस्ताः
नृत्तशाब्देन नृत्तहस्ता सूचिताः । अभ्यन्तरेण तलसमुपलब्धेन बाह्यपाद्वर्ति देह प्रति वल-
क्षेत्रपर्यन्तप्राप्त्या । अतो वंपरीत्येन कनिष्ठाद्यावर्तितं बहिर्मुखत्वं वक्ष्यते अत्रात् बहिर्नि-
गमन इति तलसमुपलब्धमेवाभ्यन्तरत्वम् । एतद्विपर्ययितेन बाह्यता ॥२११-२१८॥

अनु किमेतैरावेष्टिताद्यैरित्याशङ्क्य एतेषां माधनतमत्वं दर्शयति — नृत्तेऽभिनय-
क्षेत्रे चेति । नृत्ते नाट्ये च करणानि प्रकरणेण योजयेत् । केन हेतुनेत्याह पाणिभिरिति,
यतो वर्तना जाता अन्यजनकाश्च पूर्वपदचान्नाविशेन । पाणयो नृत्तनाट्यहस्ता ।
कथं प्रयोजयेदित्याह—मुखध्रुवनेत्रयुक्तानीति । यतो हि वर्तना आवन्ति तत एव मुख-
दीनीति तात्पर्यम् । नेत्रध्रुवमुखरागाः संव्यञ्जिता इति त्वियमभिनयेषु पूरणार्था
प्रक्रिया । इयं तु वर्तनाद्विषयपीनरक्तम् ॥२१९॥

१. KSS. तजंन्या बहिर्मुखाः ।

२. -KSS. आवर्तन्ते ।

३. GOS. omits हि

४. KSS. यत् ।

उद्धर्त्यन्ते कनिष्ठाद्या बाह्यतः^१ क्रमशो यथा ।
अङ्गुल्यः करण विप्रास्तदुक्त परिवर्तितम् ॥२१६॥

नृत्तेऽभिनययोगे वा पाणिभिर्वर्तनाश्रये ।
मुखध्रुनेत्रयुक्तानि करणानि प्रयोजयेत् ॥२२०॥

^२तिर्यक्तघोर्ध्वंसस्थो ह्यधोमुखश्चाञ्चितोऽपविद्धस्तु ।
मण्डलगतस्तथा स्वस्तिकश्च पृष्ठानुसारी च ॥२२१॥

उद्धेष्टितः प्रसारित इत्येते च स्मृताः प्रकारास्तु ।
बाह्योरिति करणगता वित्तयो नित्य नृत्तप्रयोक्तृभिः ॥२२२॥

हस्तानां करणविधिर्मया समासेन निगदितो विप्राः^१
भत ऊर्ध्वं ध्यास्यास्ये दृढयोदरपाऽर्ध्वकर्माणि^२ ॥२२३॥

आभुग्नमथ निर्भुग्न तथा चैव प्रकम्पितम् ।
उद्धाहित सम चैव उर पञ्चविध स्मृतम् ॥२२४॥

बाहुलग्नत्वाद्ङ्गुलित्रियायास्तद्भेदानाह तिर्यक्तघोर्ध्वंसस्थ इत्यादि । तिर्य-
गिति पादवर्गस्या, उर्ध्वंसस्थ गिरसोऽप्युपरि गच्छन्, अधोमुखो भुवमाश्लिष्यन्,
अञ्चितो वक्षोदेशान्निष्क्रम्य शिरक्षेत्रमेव प्रत्यागत, अपविद्धो मण्डलगते सर्वतो
भ्रमन् । पृष्ठ स्वकायस्यानुसरतीति पृष्ठानुसारी ॥२२०॥ उद्धेष्टितोमणिबन्धन-
वर्तनया निष्कामणम् प्रसारितस्य तु स्पष्टमेवग्रमनुधावन् । एतेषु करणेषु चतुषु^३
द्रुतमध्यविलम्बितादिवंचित्र्येण बाहुपर्यायेण च समस्तानि योजनया यथा नियुज्यन्ते
तथा पातवर्तनादिस्तनसहस्राण्यत्रैवान्तर्भूतानीति यदेके चत्वारिघटमन्ये षष्ठमाहु-
स्तन्मिथ्यैव । तदाह करणगता विशेषा अवश्य ज्ञातव्या इति । नित्यमेतद्भ्यतिरिक्त-
प्रयोजनाभावात् ॥२२१-२२२॥

अघोरस कर्माण्याह—आभुग्नमित्यादि ॥२२३॥ निम्नमिति सप्तश्लोचम् ।
बद्धिदिति मध्ये मध्ये, इत्यथ शिथिलम् । निरवष्टम्भ कृत्वा ध्याभुग्नान्वाद्य
पतन्ताविवांसी ॥२२४॥ यत्र क्षीतेनापि विना क्षीतस्पर्शे । एवमेव मार्गे भ्रमणमिति

१ KSS बाह्यतः.

२. KSS. तिर्यगूर्ध्वंगत चैव तथाऽधोमुख एव च ।

३. KSS. ends here 9th chapter.

निम्नमुन्नतपृष्ठं च 'व्याभुग्नात् श्लथं स्वच्छित् ।
 व्याभुग्न् तदुरो ज्ञेयं कर्म चास्य निबोधत ॥२२५॥

सभ्रमविषादमूर्च्छाशोकभयव्याधिहृदयशत्येषु^१ ।
 कार्यं 'शीतस्पर्शं धर्मं 'सञ्जान्वितेऽर्थवशात् ॥२२६॥

स्तव्यं^२ च निम्नपृष्ठं च निभुग्नात् समुन्नतम् ।
 उरो निभुग्न्मेतद्वि कर्म चास्य निबोधत ॥२२७॥

स्तम्भे मानप्रहणे विस्मयदृष्टे च सत्यवचने च ।
 अहमिति च दर्पवचने गर्वोत्सर्के^३ तु कर्तव्यम् ॥२२८॥

['दोषनिवृत्तिते चैव जृम्भणे मोटने तथा ।
 द्विव्योके च पुनः स्त्रीणां तद्विज्ञेयं प्रयोक्तृभिः] ॥२२९॥

कार्योत्सर्पेणरो 'यत्र निरन्तरकृतं कृतम् ।
 प्रकम्पितं तु 'विज्ञेयमुरो नाट्यप्रयोगतृभिः ॥२३०॥

हसितरवितादिगंभ्रमभयथ मव्याधिपीडितार्थेषु ।
 नानाभावोपगतं कार्यमुरो नाट्ययोगेषु ॥२३१॥

हसितरवितेषु कार्ये धमे भये इवाप्तकाशयोश्चैव ।
 हिक्कादु से च तथा नाट्यतं र्थयोगेन ॥२३२॥

धर्मं इत्युक्तम् ॥२२५॥ मय्यगुन्धितं कृत्वा निष्क्रान्तो शुद्धो भुग्नावसी यत्र ॥२२६॥
 हिक्का स्पष्टम् ॥२३०॥

१. NS., KSS व्याभुग्न् संज्ञार्थं ।
२. NS शिल्पेषु ।
३. -KSS तेन स्पर्शे ।
४. -KSS, लज्जायिते ।
५. NS स्वच्छ ।
६. KSS गर्वोत्साहे तु ।
७. KSS does not read it
८. KSS यत् ।
९. KSS विज्ञेयमुरो ।

उद्धाहित'मूर्ध्वगतमुरो ज्ञेय 'प्रयोस्तुभि ।
 बीर्धोच्छ्वसनता लोके जम्भणादिषु चेष्यते ॥२३३॥
 सर्वे ससौष्ठवंरङ्ग'श्चतुरस्रकृतं कृतम् ॥
 उरः सर्गं तु विज्ञेय स्वस्य सौष्ठवसयुतम् ॥२३४॥
 एतदुक्तं मया सम्यगुरसस्तु विकल्पनम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पाद्वंयोरिह लेक्षणम् ॥२३५॥
 नत समुन्नतं चंद्र प्रसारितविवर्तिते ।
 'तयापसृतमेवं तु पाद्वंयो कर्म पञ्चधा ॥२३६॥
 'कटिर्भवेत्तु घ्याभुना पाद्वंमाभुनमेव च ।
 तयंवापसृतास च किञ्चित्पाद्वंनत स्मृतम् ॥२३७॥
 'तस्यैव चापर पाद्वं विपरीत तु युक्तितः ।
 कटीपाद्वंभुजासंश्राम्युन्नतं रत भवेत् ॥२३८॥
 आयामनावुभयतः पाद्वंरो स्यात् प्रसारितम् ।
 'परिवर्तात्प्रिकस्यापि विवर्तितमिहेष्यते ॥२३९॥
 'विवर्तिततापनयनाद् भवेत्पसृत पुन ।
 पाद्वंलक्षणमित्युक्त विनियोग निबोधत ॥२४०॥
 उपसर्गे नत कार्यमुन्नत चापसर्पणे ।
 प्रसारित प्रहर्षादी परिवृत्ते विवर्तितम् ॥२४१॥
 'विनिवृत्ते स्वपसृतं पाद्वंमर्षवशाद्भवेत् ।
 एतानि पाद्वंकर्माणि जठरस्य निबोधत ॥२४२॥

शिष्टकटोत्रिकस्त्रन्धकर्माणि पाद्वंकर्माणीनि ॥२४०॥

- १ GOS. तूर्ध्वंक्रुत ।
- २ KSS प्रयोगत ।
३. GOS' पर ।
- ४ KSS तथा वसृतमेव ।
५. GOS. कटी ।
६. GOS नतस्यैवापर ।
- ७ KSS, NS परिवर्तित ।
८. NS विवर्तितोपनयनात् KSS विवर्तिततापनयनात् ।
- ९ KSS परिवर्तितौ ।

क्षामं सत्त्वं च पूर्णं च संश्लेषतमुदरं त्रिधा ।
तनु क्षामं मतं कर्त्वं पूर्णमाप्नातमुच्यते ॥२४३॥

क्षामं 'हास्येषु' रचिते निःशब्दे जन्मणे भवेत् ।
व्याधिते तपसि ध्यान्ते क्षुद्रात्ते सत्त्वमिष्यते ॥२४४॥

पूर्णमुच्छ्वसिते स्थूले व्याधितात्यशनादिषु ।
इत्येतदुदरं प्रोक्तं कट्या कर्म निबोधत ॥२४५॥

अथे तु क्षामं सत्त्वं तमं पूर्णमुदरं त्याञ्चतुर्विधम् ।
छिन्ना चैव निवृत्ता च रेचिता कम्पिता तथा ।
उद्वाहिता चैव कटौ नाट्ये नृते च पञ्चधा ॥२४६॥

कटौ मध्यस्य बलनाच् छिन्ना सपरिकीर्तिता ।
पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता स्यान्निवर्तिता ॥२४७॥

सर्वतो भ्रमणाच्चापि विज्ञेया रेचिता कटौ ।
तिर्यग्गतागता क्षिप्ता' कटौ ज्ञेया प्रकम्पिता ॥२४८॥

नितम्बपादबोद्धहनात् दानैर्द्वाहिता कटौ ।
कटौकर्म मया प्रोक्तं विनियोगं निबोधत ॥२४९॥

छिन्ना व्यायामसंभ्रान्तव्यावृत्तप्रेक्षणादिषु ।
निवृत्ता वर्तने चैव रेचिता भ्रमणादिषु' ॥२५०॥

कुञ्जवामननीवानां गती कार्या प्रकम्पिता ।
स्पृशेत्पद्माहिता योग्या स्त्रीणां लीलागतेषु च ॥२५१॥

कम्पनं बलनं चैव स्तम्भनोद्धतने तथा ।
निवर्तनं च पञ्चतान्युदकर्माणि कारयेत् ॥२५२॥

नमनोन्नतनात्पाण्डुः स्थावुरकम्पनम् ।
गच्छेद्व्यन्तरं ज्ञानु' - यत्र तद्वर्तनं स्मृतम् ॥२५३॥

स्तम्भनं चापि विलेयमपविद्धक्रियात्मकम् ।
वलिताविद्धकरणादुबोद्धतनं स्मृतम् ॥२५४॥

गतेषु तदुदरमपविद्धक्रियात्मकमिति त्रिप्लियत्त्वमिति यावत् ॥२५५॥

१. KSS. हास्ये च ।

२. GOS. क्षिप्तं ।

३. KSS. भ्रमणेणु च ।

४. KSS. NS अन्यन्तराज्जानु ।

पाणिणरम्यन्त गच्छेद्यत्र तत्तु निवर्तनम् ।
गतिष्वधमपात्राणां भये चापि हि कम्पनम् ॥२५५॥

वत्तन चंय कर्तव्य स्त्रीणां स्वरपरिक्रमे ।
साध्यते च विद्यारे च स्तम्भन तु प्रयोजयेत् ॥२५६॥

ध्यायामे ताण्डये चंय कार्यमुद्धतन युषः ।
निवर्तन तु कर्तव्य सभ्रमादिपरिभ्रमे ॥२५७॥

'यथावर्शनमन्यच्च लोकाद् प्राह्य' प्रयोक्तुभिः ।
इत्यूर्वात्तक्षणे प्रोक्त जङ्घायास्तु निबोधत ॥२५८॥

आवर्तित नत क्षिप्तमुद्गाहितमपापि च ।
परिवृत्त तथा चंय जङ्घाकर्माणि पञ्चधा ॥२५९॥

वामो दक्षिणपार्श्वेन दक्षिणश्चापि धामत ।
पादो यत्र व्रजेद्विप्रा' । तदावर्तितमुच्यते ॥२६०॥

जङ्घास्वस्तिकयोरेन क्रमादावर्तित नयेत् ।
जानुन 'कुञ्चनान्चंय नत शेष प्रयोक्तुभिः ।

'विक्षेपाच्चंय जङ्घाया क्षिप्तमित्यभिधीयते ॥२६१॥
['नत स्याज्जानुनमनात् क्षिप्त विक्षेपणाद् बहि] ।

उद्गाहित च विज्ञेयमूर्ध्वमुद्गाहनावपि ।
प्रतोपनयन यत्तु परिवृत्त तदुच्यते ॥२६२॥

आवर्तित प्रयोक्तव्य 'दिवूपरुपरिक्रमे ।
नतं चापि हि कर्तव्य स्थानासनगतादिषु ॥२६३॥

बहि पाणिणोपाच्च पतनमाविद्धमूरो वर्तन । करण इति क्रियायां
सत्यामित्यनेन पुन पुन पाण्यो पतनम् । पादतलाघातु स्थान च कर्तव्यमिति

१ GOS. सम्प्रयोजयेत् ।

२. KSS. तथा दर्शन' ।

३. KSS. कुञ्चन ।

४. KSS. विक्षेप ।

५. KSS. does not read it.

६. KSS., NS सम्भ्रमादि ।

७. NS. गमादिषु ।

क्षिप्तं व्यापामयोगेषु ताण्डये च प्रयुज्यते ।
 तथा चोद्वाहितं 'कुर्यादाविद्वगमनादिषु ॥२६४॥
 ताण्डयेषु प्रयोक्तव्यं परिष्कृतं प्रयोक्तृभिः ।
 इत्यंतरङ्गकृत्यो कर्म पादयोस्तु निबोधत ॥२६५॥ -
 उद्घटितः समश्चैव तथाप्रतप्तसञ्चरः ।
 अञ्चित 'कुञ्चितश्चैव पाद' पञ्चविध स्मृत ॥६६६॥
 स्थित्वा पादतन्वाप्रेण पाणिभूमौ निपात्यते ।
 यस्य पादस्य करणे भवेदुद्घटितस्तु सः ॥२६७॥
 'अपमुद्घटितकरणे त्वनुकरणार्थं प्रयोगमासाद्य ।
 द्रुतमध्यमप्रचारः सकृदसकृदा प्रयोक्तव्यः ॥२६८॥
 स्वभावरचिते भूमौ समस्थाने च यो भवेत् ।
 'सम. पाद स विज्ञेयः स्वभावाभिनयाश्रयः ॥२६९॥
 'स्थिरस्वभावाभिनये नानाकरणसंशये ।
 चतितश्च पुनः कार्यो विधिज्ञः^१ पादरेचिते ॥२७०॥
 'ममस्यैव यदा पाणिः पादस्याम्पन्तरे भवेत् ।
 बहिः पादस्यस्थितोऽङ्गुष्ठस्यश्चपादस्तु स स्मृतः ॥२७१॥
 'त्यक्त्वा (कृत्वा ?) समपदं स्थानमश्वजान्ते तथैव च ।
 स्याद्विषयतयादिष्वयेषु व्यथः पादो यथाविधि ॥२७२॥
 अस्यांश्च समपादस्य पाणिरम्पन्तरे भवेत् ।

दर्शयति । ऊर्ध्वकृतस्य घट्टानाहुद्धट्टिनं । उद्घटितस्य यत्करणमुद्घट्टयन्ते यदङ्गुल्य
 इत्यादि तदेव बाहुकर्मभेदादबहुधा । तत्रास्य प्रयोग इति वतनाश्रयो विनियोगः ।
 केचित्तु प्रयोगमासाद्यानुकरणार्थमप्यस्य प्रयोग इत्युच्यते यथा विप्रमोर्वंश्यादौ
 पुङ्खरव प्रभृते । एतेन नाट्यविषयो विनियोग उक्तः । अग्रणे तलेन च मञ्चरत
 इति ॥२६६॥

१. GOS कार्यम् ।

२. NS कुञ्चित- सूचीपाद. षोडा प्रकीर्तित ।

३. KSS, NS. अपमुद्धु - द्रुतकरणे ।

४. GOS, समपाद ।

५. KSS स्थिरः स्वभावः ।

६. KSS, NS. विज्ञेयः ।

७. KSS, NS do not read verses ममस्यैव to संश्रयः ।

श्यथपादः स विज्ञेयः स्थानकादिषु सथयः ॥२७३॥
 उत्क्षिप्ता तु भवेत्पाणिः प्रसृतोद्गुष्ठकस्तथा ।
 अङ्गुल्यश्चाञ्चिता सर्वा 'पादोद्गतलसञ्चर ॥२७४॥
 तोदननिकुट्टने स्थितनिगुम्भने भूमिताडने भ्रमणे ।
 विक्षेपविधरेचक'पाणिःकृतागमनमेतेन ॥२७५॥
 पाणिपर्यस्याञ्चिता भूमौ पादमग्रतल तथा ।
 अङ्गुल्यश्चाञ्चिता सर्वा स पादस्त्वञ्चित स्मृत' ॥२७६॥
 'पादाग्रतलसञ्चारे वतितोद्गतिते तथा ।
 'एष पादाहते कार्यो नानाभ्रमरवेपु च ॥२७७॥
 उत्क्षिप्ता यस्य पाणिः स्यादङ्गुल्य कुञ्चितास्तथा ।
 तथा कुञ्चितमध्यश्च स पाद' कुञ्चित स्मृत ॥२७८॥
 उदात्तगमने चं व वतितोद्गतिते तथा ।
 'उत्क्षिप्ता तु भवेत्पाणिरङ्गुष्ठाप्रेण सस्थित ॥२७९॥
 वामश्चं व स्वभावस्य सूचीपादः प्रकीर्तित ।
 'नृत्ते नृपुरकरणे प्रयोगस्तस्य कीर्यते ॥२८०॥

तथा तोदन प्रेरणम्, निकुट्टन तदवग्रहणम्, स्थित स्थानकादि, गुम्भन पीडन ताडन
 हननम्, भ्रमण मनस, विक्षेपो भूतस्यापसारणम् । विधरेचक करपादरेचक
 ॥२७५॥ अञ्चिता इति प्रसृता अञ्चितमुद्गतित विदूषकादिगती ॥२७६॥ भ्रमरी
 चारी, वेपु प्रथीनेषु ते भ्रमरका ॥२७७॥ सूची पठ पादमन्ये पठन्ति । नृपुरस्य
 पादभूषणस्य करणे वन्धने । कट्यूरुजङ्घापादकर्माण्येव परव्यामिथीभूततावंचिश्येण
 ममुदिनतया प्रयुज्यमानानि चारीर्युज्यन्ते । तत्समुदायस्य मण्डलभेदेन गतिनिष्पद्यत
 इति नट्यादिपादान्तकर्मणैव चायं उच्यते । अत एव तासां विनियोग पृषङ्
 नीकन ॥२८०॥

१. GOS पादोद्गतलसञ्चर ।
२. KSS, NS पाणिंसता ।
३. NS स पादोऽञ्चित उच्यते ।
४. NS. पादाग्रस्थितसञ्चारे ।
५. NS. अनिप्रान्तप्रभे चं व पादमेत प्रयोजयेत् ।
६. KSS उत्क्षिप्त ... सस्थिता ।
७. NS नृत्तेऽन्त पुरकरणे कीर्तित ।

अतिशान्तकमे चैव पादमेतं प्रयोजयेत् ।
 पादजङ्घोदकरणं कर्म कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२८१॥
 पादस्य करणं सर्वं जङ्घोदकमिष्यते ।
 यथा पादः प्रवर्त्तते तथैवोर प्रवर्त्तते ॥२८२॥
 'अनयोः समानकरणात् पादचारी प्रयोजयेत् ।
 इत्येतवङ्गं प्रोक्तं लक्षणं कर्म चैव हि ॥२८३॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि चारीव्यायामलक्षणम् ॥२८४॥
 'इति भरतीये नाट्यशास्त्रे अङ्गाभिनयो नाम नवमोऽध्यायः ।

समनन्तरं त्वध्यायत्रयं तद्वैचित्र्योदाहरणप्रदर्शनार्थमित्येतत्सर्वं मनसि कृत्वाह
 पादजङ्घोदकरणमित्यादि । सममिति सङ् ॥२८१॥ अत्र दृष्टुं पादस्येति नाभि-
 जङ्घाहरणमित्यादिकर्मभ्योऽन्यत् पादकर्मैत्यर्थः ।

एतदेव स्फुटयति तथा पाद इति ॥२८२॥ अनयोरिति मध्ये अङ्गाणि स्वीकृता
 अत्रैव सर्वमाङ्गिकमित्यनेवोक्तमिति दर्शयति इत्येति ॥२८३॥ अनन्तरवक्तव्य-
 मामुत्रयति ।

अतः परमिति । चारीव्यायामा लक्ष्यन्ते उदाहरणतया येनेति शिवम् ॥ २८४ ॥

शिशिरतरकरिणकलिकावह्नारविभक्तिभक्तभङ्गुरताप ।

अभिनवगुप्तो नवमाध्याये सन्देहाहुमपनुदतति स्म ॥

इति श्रीमहोमाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेद

विवृतावभिनवभारत्या आङ्गिकाध्यायो नवमः ॥

१. NS. तयो ।

२. KSS इति भरतीये नाट्यशास्त्रे चारीव्यायामलक्षणं नाम नवमोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ दशमोऽध्यायः

एवं पादस्य जङ्घाया ऊर्ध्वो ' वृटपास्तयंब च ।
समानकरणे चेष्टा सा चारीत्यभिधीयते ॥१॥
'विधानोपगताश्चार्यो ध्यायच्छन्ते परस्परम् ।
यस्माद्ङ्गसमायुक्तास्तस्माद्दृष्याम उच्यते ॥२॥
एकपादप्रचारो य सा चारीत्यभिसंज्ञिता ।
द्विपादक्रमणं यत्तु करण नाम तद्भवेत् ॥३॥

अभिनवभारती

निश्चलमिषतिमद्भ्योमभूचारीमद्गतिप्रदः ।

सर्वदा ध्वनिमात्रात्मा शम्भुविजयतात् प्रभु ॥

चारीव्यायामलक्षणमित्युक्तम् ॥१॥

तत्र समासे सन्देह व्यायामशब्दार्थे च । शरेहि करणे भावे वा औषादिके इत्, कृदिकागदकित्तन 'ऊर्ध्व' इति च चारीशब्दः प्रसिद्धार्थ इत्यभिप्रायेण सन्देहद्वयमपास्तुमाह— विधानोपगता इति । अन्वयोन्ययोजनापत्तिताश्चार्यो व्यायामशब्दस्यायं इति तात्पर्यम् । चार्य एव व्यायाम इति कर्मधारय इत्यर्थः । अस्यायंस्तु अन्वयं व्यायच्छन्ते परस्परतया आपनन्ति इति । कुत्र नियम इत्याह—परस्परमिति । पूर्वा चारी परत्र नियता न तु पूर्वस्यामिति तेनारम्भं कत्वादात्मनेपदम् । परस्परोपपदाच्चेति कर्मन्वयतिहारजमात्मनेपद निषेधति, न तु आडो यमहन इति । ननु किं तन्निवमनमित्याह । विधानोपगता इति विधानेनैकस्या नियततेति अपरा उपगता वलादेवागता । नन्वेवमन्वयोन्याय्यम् ? न, अङ्गं प्रधानभूतेन केनचित्, सम्यगायुक्ता प्रयुक्ता प्रवृत्तिना । यत्नायत्नापेक्षया बहुवचनम् । एतदुक्तं भवति—किंचिदङ्ग प्रधानं यत् प्रभवति यथा हस्तो वा अभिनये, पादो वा गती, तदा तदुपयोगिनी चारी प्रधानं, तच्चारीमपत्युचिता च पूर्वा चारी आधीयते परया चेति परस्परनियमव्यवहारो व्यायाम इति ॥२॥

तत्र व्यायामस्य मक्षिप्तमध्यमविस्तीर्णतया भेदान्तिरूपमिति । एकपादप्रचारो य इति । एकारुपादेन श्रोत्र्यादिप्रचारो व्याधिप्तः द्विपादेति । पादगन्देन तत्प्रचार नामेति प्रसिद्धार्थम् । तुर्थायामप्रसिद्धादन्वयेदेव सजातेनापुनंब नियम्यत इत्यर्थः । एष मक्षिप्तो व्यायाम अभिनयान्तरादौ ॥३॥

१. GOS. उरो. ।

२. KSS, NS. विधानोभवतः ।

करणात् समायोग^१ लण्डमिन्यभिधीयते ।
 लण्डः त्रिभिश्चतुर्भिर्वा संयुक्तं मण्डलं भवेत् ॥४॥
 चारीभिः प्रसृतं नृत चारीभिश्चेष्टितं तथा ।
 चारीभिः शस्त्रमोक्षश्च धार्यो युद्धे च कीर्तितः ॥५॥
 यदेतत्प्रसृतं नाट्य तच्चारीष्वेव समितम् ।
 नहि धार्या^२ बिना किञ्चिन्नाट्येऽङ्गं सप्रवर्तते ॥६॥
 तस्माच्चारीविधानस्य सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।
 या यस्मिस्तु यथा योग्या नृते युद्धे गतो तथा^३ ॥७॥

करणानामिति बहुवचनान् श्राणि तानि, “कपिञ्जलानालभेत” नि यथा ।
 अन्यथा चट्टवानियमे लण्डाना मण्डलेभ्य भव प्रथिभागः । एष उपयुक्त्येधमानो
 मध्यमो व्यायाम, त्रिभिश्चतुर्भिस्त्रियेत्तच्चनुरवनालाभिप्रायेण, बाणहणाम्मिश्रणमपि
 सूचयन् सङ्ख्यातरमपि गृह्णाते । तथा हि—चतुर्वे सूचीविद्याभ्ये (११-२१) मण्डले
 तु यादवागेवंदयति । सूचीं वामपद दशान् इत्यादि । सप्तमे स्वनातामिन्ये—‘घ्रान्त्वा
 चारीभिरैतामि पययिणाथ मण्डलम् । पद्मस्य सप्तगङ्गा^३ वा इति (११-३०)
 दशमेऽष्टाधिका (१०-१७) इति एवमन्यत्र ॥४॥

तत्र सौविचल्य तावच्चारीणा दानमनि चारीभिरिति । नृत वाऽङ्गहारात्मकं
 तच्चारीभिः प्रसृतं च व्यायामिभिः प्रत्येकं चेष्टितं गतिः शस्त्रमोक्ष इति । चक्रकुन्तादि-
 युद्धम् । युद्धे चेति, सङ्ग्रहणनादि युद्धे नियुद्धे च ॥५॥

प्रवृत्तेऽप्युपयोजयति—यदेतदिति । यच्छब्देन व्याख्यातधर्मपूर्वकं, एतच्छ-
 ब्देन व्याख्यारयमानधर्मयोगं परामृश्यत इति विस्तीर्णता नाट्यस्याह । किञ्चिदङ्गमिति
 निरोद्धृत्तादि, किञ्चिद्धि धार्या सह किञ्चित्पूर्वापरमावेन । संप्रवर्तत इति; तत्तत्वेन
 सवर्तते, अनियन्त्वेन प्रवर्तते, सम्यक् प्रवर्तते वा, इति यथा नियया संवन्धिकोऽप्यु-
 पमर्गयोगः तथाङ्गोऽपि स्वीकारः, तत्र निरूप्यत इति भर्तृमिप्राचार्यः ॥६॥

प्रवृत्तापिचारिभेदावह्वाच्च न पदवाचयविश्वरिचितताप्रवर्तनमात्रनातसाःम-
 क्रमविरिति विरम्यते । लक्षणमिति उदाहरणम् । नृत इति यस्मिन्निति ।
 ‘नपुमक’ मित्येकशेष तथेति उक्तं, बधयते चेति शेषः । करणाङ्गहारादी ।
 तत्र नृतं उक्तं, युद्धे बधयते व्यायेपूह्यमिति शेषः, गतो च द्वादशाध्याये बधयते
 इत्यध्यायप्रथमार्यं इह सूचितं ॥७॥

१. KSS समायोगान् ।

२. NS धार्या ।

३. NS. reads it as तथा गतो ।

समपादा स्थितावर्ता' शकटास्या तथैव च ।
 अध्यधिका चापगतिविच्यवा' च तपापरा ॥८॥
 एडकाफ्रीडिता वद्धा ऊढद्वृत्ता तथाडिडता ।
 उरस्पन्दिता च जनिता स्पन्दिता चापस्पन्दिता ॥९॥
 समोत्सरितमत्तत्त्वो मत्तत्त्वो चेति' योडश ।
 एता भौम्य स्मृताश्चायं शृणुताकाशिकी. पुन ॥१०॥
 अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता पार्श्वभ्रान्ता तथैव च ।
 ऊर्ध्वजानुश्च सूची च तथा नूपुरपादिका ॥११॥
 उोत्तपादा तथाक्षिप्ता' आबिडोद्वृत्तसजिते ।
 विद्युद्भ्रान्ता ह्यजाता च भुजङ्गनासिता' तथा ॥१२॥
 मृगप्लुता च दण्डा' च भ्रमरो चेति योडश ।
 आकाशिष्य स्मृता ह्येता लक्षण च निबोधत ॥१३॥
 पार्श्वेनिरन्तरकृतैस्तथा समनखैरपि ।
 समपादा स्मृता' धारी विज्ञेया स्थानसभया ॥१४॥

तत्रोद्देशमाह—भौम्य एता इति । भूमौ भवा भौम्यः, एवमाकाशिस्य
 उपरिचरनाम् । स्मृता इति वेदोदाहरणेऽन यावत्स्मर्यंते तावद्ब्युत्पादनार्थं सिष्टा ।
 तैवंवतव्यम् तेनेतन्नागशुनीयम् । यदि नैद परिगणन कियता भेदेनोक्तेति न तथ
 स्पष्टम् । मन्त्रलक्षणमन्वर्थं च तच्चान्त्रियते ॥८-१३॥

अथ समपादा—ननु समपादा कथं वा धारीत्याह—स्थानसभयेति यदा सम-
 पादा एव स्थानान्तर गच्छति तदा चरणान्वारी भवत्येव योग्यतया तथा व्यपदेशा-
 दिति भावः ॥१४॥

अथ स्थितावर्ता—भूमिपृष्ठेनेति । अग्रतलसञ्चरेणान्यन्तरमण्डल द्वितीयपादपं-
 जानुस्वस्तिकान्त, पुनः शब्दो विशेष द्योतयन् सन्निवेशयोगमाह । तेन च चेत्,

१. KSS, NS. स्थिता वर्ता ।
२. KSS, NS. विच्यवाचा ।
३. KSS, चापि ।
४. KSS, NS. आबिडोद्वृत्तसजिते । BHU आबिडोद्वृत्तसजिते ।
५. NS. भुजङ्गनासिता ।
६. BHU. दण्डपादा ।
७. GOS तु सा ।

भूमिपृष्ठेन पादेन शृत्वान्यन्तरमण्डलम् ।
 पुनस्तदादधेदन्यं स्थितावर्त्ता^१ तु सा स्मृता ॥१५॥
 निषण्णाङ्गस्तु चरणं प्रसापं तलसञ्चरम् ।
 चङ्घारितमुरः शृत्वा शकटास्या^२ प्रयोजयेत् ॥१६॥
 सद्यस्य पृष्ठतो शानश्चरणस्तु यदा भवेत् ।
 तस्यापसर्पणं^३ चैव श्रेया साध्यधिक्य युधे ॥१७॥
 पादः प्रसारितः सध्यः पुनश्चैवोपसर्पितः ।
 वाम सध्यापसर्पो च चापगत्या विधोयते ॥१८॥
 विच्यवान् समपादाया विच्यवा सम्प्रयोजयेत् ।
 निकुट्टयन्तलाप्रेण^४ पादस्य धरणीतलम् ॥१९॥

स्वस्तिकत्वेन द्धिष्टस्ततो द्वितीयमुत्सारयेन् स्वपाद्वं कर्षयेदेकस्य स्थानमपरस्या-
 मिति तथा ॥१५॥

अथ शकटाम्या—निषण्णाङ्गस्त्विति । प्रयत्नवृत्पूर्वकाय इत्यर्थं । शकटमसनीय
 शेष्य यथा । एवस्मिन् पादे समेद्गुह्यञ्चित्त पलेतर शृत्वा जानुन कुञ्चने जह्वा
 प्रसारणे च स्वपाद्वं च श्याश्रितजसञ्चरस्यापनं तु निरोधन रेचनमिबेति केचिदेता-
 माहुः । एतच्च लक्षण लक्षणासङ्गतमेव ॥१६॥

अथाध्यधिक्यं सव्यस्येति दक्षिणस्य । पृष्ठत इति पार्श्वदेशे । तस्येति
 दक्षिणस्योपसर्पणे स्वपाद्वं शिथिलतया स्थितिः । अव्यतिरेकेति अध्यधेनावान्तर-
 त्वादयो मन्तव्या । एकस्म पूर्णा गतिरभ्यस्य पादस्य पूर्णधिक्येन्ये । करणप्राधा-
 न्याच्चैवमुक्त्वा वामस्यापि पृष्ठसङ्गतमेव ॥१७॥

अथ चापगतिं सध्य इति सव्योपसर्पणं च सर्वत्र प्रसारित इति
 तालमात्रमप्रत, पुनः स एवापसर्पितो द्वितालमात्रं पदचान्नीतः, वाम सव्येन
 सहापसर्पति । किञ्चिदुत्प्लुस्य सध्यवामावपसर्पतः दिनप्यतश्चेति सत्रासमपसर्पणादी
 चापस्यैव गतिः चापगतिः । सव्योपसर्पो चेत्यन्ये पठन्ति, तत्र सव्योपसर्पणो-
 दित्पृष्ठत्वमपसर्पणं चार्थः ॥१८॥

अथ विच्यवा—पादस्येति पादयोस्त्वर्थं ॥१९॥

१ NS, KSS. स्थिता वर्त्ता ।

२. KSS., शकटास्यं ।

३. KSS, NS सव्योपसर्पणं BHU. तस्योपसर्पणे ।

४. KSS, NS. विच्यवाद् समपादायां विच्यवा सम्प्रयोजयेत् ।

५. KSS, NS. तथाप्रेण ।

तलसञ्चरपादभ्यामुप्लुत्य पतन तु यत् ।
 पर्यायशच' क्रियते एशकाक्रीडिता तु सा ॥२०॥
 अन्योन्यजङ्घासवेधात् कृत्वा तु स्वस्तिकं ततः ।
 उदभ्यां बलन यस्मात् सा वद्धा चार्यु'बाहुता ॥२१॥
 तलसञ्चरपादस्य पाणिर्बाह्योन्मुखी यदा ।
 जङ्घाञ्चिता तथोद्भूता ऊर्ध्ववृत्तिं सा स्मृता ॥२२॥
 अग्रतः पृष्ठतो वापि' पादस्तु तलसञ्चरः ।
 द्वितीयपादो निर्घुंष्टः यस्या'स्यादङ्गिता तु सा ॥२३॥

अर्थलकाक्रीडिता=उप्लुत्य, किञ्चिदेकवार, सविद्यगुल्फदेशेभ्य पृनकृत्स्नुति
 अङ्गान्तरेणैवमिति पर्यायश पतन यत्र चार्या सा अजकागनितुस्यत्वादेश-
 काक्रीडिता ॥२०॥

अथ वद्धा—केवलयोरेवोर्ध्वतलन स्थित एव जङ्घास्वस्तिक इति वद्धा
 केचिदाहुः । अन्ये तु स्वस्तिकापसरणेन पादतलाग्रयोर्मण्डलभ्रमणपूर्वकं यत् स्वस्व-
 पारश्वंगमनं तदूर्ध्वबन्धनमाहुः । जङ्घयोः सवन्धनादनुवद्धा ॥२१॥

अथोद्भूता—अग्रतलसञ्चरस्य पादस्य सवन्धनो पाणिर्द्वितीयपादपृष्ठभाषो-
 न्मुखी यदा भवति जङ्घा च तथा उद्भूता तदा जानुनमनादाकुञ्चिता, द्वितीयजङ्घा-
 सम्मुख बलनात् । ऊरोर्ध्वविवर्तनात् लज्जेर्प्यादिविषया उद्भूता । अन्ये तु
 पाणिर्द्वितीयपादाग्रतलसञ्चरबाह्योन्मुखीत्याहुः ॥२२॥

अथाङ्गिता—अग्रत इति । अपिहसमुच्चये, वा पर्याये । तेन समस्थित एकोऽग्र-
 तलसञ्चरः पाद द्वितीय क्रमादग्रे पृष्ठे च निर्घुंष्ट स्तिष्ठतः कार्यं इति अङ्गिता,
 पादस्य स्वस्थानातिक्रमणात् । अङ्ग अतिप्रमाहंसयोरित्यस्य इतवि रूपम् पठन्ति, सत्त्वं
 च ॥२३॥

अथोत्सन्दिता—चाह्येन वनिष्ठाङ्गुलिभागेन जभ्यन्तराङ्गुलभागेन निवर्तते
 धेनुभाभ्यां पादाभ्यां गमागमं कुरुते । किमवधीत्याहुः—पादरेचितस्यापसारम्, घोभा-

१. KSS, NS पर्यायत ।

२. NS. चापि ।

३. KSS, यत्र ।

शनः पादो निवर्तते वाह्येनान्यन्तरेण च ।
 यद्ब्रह्मकान्तारेण सा चार्यस्यन्दिता स्मृता ॥२४॥
 मुष्टिहस्तदक्ष दक्षस्य करोम्यदक्ष प्रवर्तिनः ।
 तलसञ्चरपाददक्ष जनिता चार्यदाहता ॥२५॥
 पञ्चतालान्तरपादं प्रमाद्यं स्यन्दितां न्यमेत् ।
 द्वितीयेन तु पादेन तथापस्यन्दिनामपि ॥२६॥
 तलसञ्चरपादास्मा^१ पूगंमानोपगर्षणैः ।
 समोत्सरितमत्तलो^२ ध्यायामि समुदाहताः ॥२७॥

पेशयोत्त्रान्तमस्याम् । यन्नद्याः प्रत्यावर्तनरूपस्यन्दिनवृत्तं तन्नुभवादिषमुत्स्यन्दिना ।
 रेचकं नूतहस्तमत्र केचिदाहुः ॥२४॥

अथ जनिता—तलसञ्चरपादः प्रवर्तिन इति । एतदेवास्मात् स्वरूप
 मुष्टेर्ब्रह्मोनामित्त्र हस्तान्तरस्य च प्रवर्तनमिति वक्तव्यतामाश्रम्य । समस्तगतीनामिदं
 वचनं करोति प्रारम्भरूपत्वादिति जनिता ॥२५॥

अथ स्यन्दितापस्यन्दिने - ऋषसमो निपलाय पादो दक्षिणस्यु पञ्चतालान्
 प्रसारितः 'अर्धैव दक्षिणं पादं पञ्चतालान् प्रसारितः । तात स्मृदो मध्यमया
 इति । सा स्यन्दिता प्रसारणपर्यन्तत्वात् । एतद्विपर्ययादपस्यन्दिनेति । अङ्गविपर्ययाच्च
 लक्ष्याभेदा प्रयोगे साहचर्यनिश्चयपनार्थं पृथग्विपर्ययात् । दार्ढ्यादप्रत्यासीदयोस्तु
 पादद्वयमपि अश्रितसंस्थानं मण्डनबोवित्त्वद् बद्धयते मण्डनेन प्रयोजयेत् ॥२०-६६॥
 स्यन्दितायाम्पु नैवमिति शेष । स्थानस्य स्थितिप्रधानता चायांस्तु गतिप्रधानतेरपि
 विशेषः ॥२६॥

अथ समोत्सरितमत्तलो—तलसञ्चरयोगेन जड्यास्वस्तिकाभ्यन्तरे दद्यान्वस्य
 तदेव च द्वितीयतलसञ्चरं करोति ततो पूगंमानयोस्तयोः एवसर्षणमित्यन्ये । समः
 अविच्छेदः । य अचनं रक्षणम् उन् ऊर्ध्वं सरित् । गतिमान् समोत्सरितः । मदनं मत् तं
 मदनं तनोतीति मत्तत् तस्य तयो गमनं मस्यामिति मत्तलो । सरित्तद्वयो रि गतो
 इत्यस्मात् क्वप्रत्यये विन्यस्यते । सङ्घेन समासं साधने च । मदनं मत् । तननं तत् ।
 तयनं सौः । सर इति प्रातिपदिकात् इति वा सरित्तद्वयम् । सम् आ उन् सरित्
 इत्यन्ये पठन्ति । मदेन यो न विच्छेदीनूत रक्षणं चान्यतः पनास्ये तस्य वै द्विषा
 गतिरिति मध्यमद्विपर्ययं चारी सम्पद्यते ॥२७॥

१. KSS., NS. विवर्तते ।

२. GOS पादस्य ।

३. KSS., NS. समोत्सरितः ।

उभाम्यामपि पादाभ्या घूर्णमानोपसर्पणं ।
उद्वेष्टितापविर्घ्णश्च हस्तमंसत्पुदाहृता ॥२८॥
एता भूम्य^१ स्मृताश्चार्यो नियुद्धकरणाश्रया ।
भाकाशकोर्ना चारीणा सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२९॥
कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पुरतः सम्प्रसारयेत् ।
उत्क्षिप्य पातयेच्चैनमतिश्रान्ता तु सा स्मृता ॥३०॥
ऊरभ्यां बलन कृत्वा कुञ्चित पादमुदरेत् ।
पाद्वे विनिक्षिपेच्चैनमपश्रान्ता तु सा स्मृता ॥३१॥
कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पाद्वेनोत्पतन^२ न्यसेत् ।
उद्वेष्टितेन पावेन पाद्वंश्रान्ता विधीयते ॥३२॥

अथ मत्तल्ली—पादाभ्यामिति भूमिदिल्लिष्टाग्रनलाभ्यामिति जट्टपास्वस्तिक-
योपेनार्धभ्यश्रितभागाभ्या घूर्णमानत्वेनापसर्पणाद्वा, अगाढमदविषया चारी मत्तल्ली
॥२८॥

नियुद्धकरणाश्रया इति । नियुद्धेऽनादिषिद्धा एता, करणाद्गहारेषु च नतो
नाट्ये । स्मृता इत्यनेनोपबेदमवस्थत्वेन बेदोऽत्र प्रमाणमिति दर्शित विनियोग-
दिवप्रदर्शनं चेद मन्तव्यम् ॥२९॥

अयातिश्रान्ता—“उक्षिप्ता यस्य पाणिंरिति” (६-२७७) कुञ्चित तद् द्वितीय-
गुल्फक्षेत्रे कृत्वा किञ्चित् पुरतः प्रसायं प्रकृतिभेदेन चतुस्तालान्तरमुत्क्षिप्याश्रेण भूमौ
निपात्यत इति गन्तव्यातिक्रमादतिक्रान्ता ॥३०॥

अयापश्रान्ता—ऊरभ्या बलनोपलक्षिता (बद्धा) पूर्व कृत्वा ततः पादमुदृत्य
पाद्वे क्षिपेदित्यपक्रमणादपश्रान्ता ॥३१॥

अथ पाद्वंश्रान्ता—कुञ्चित पाद स्वपाद्वेनोपरि नीत्वा भूमौ पाद्व्यां पातय-
दिति पूर्वं कुञ्चनद्विलादेवोद्घाटितत्व भवति, तस्य हि लक्षण “स्थित्वा पादतलाश्रेण
पाणिभूमौ निपात्यते” इति (६-२६६) । इयमेव पाणिचण्डघातेति प्रसिद्धा ।
अन्ये तु द्वितीयोदक्षेत्रे पाददुत्क्षिप्योद्घाटितेन पातयेदित्याहुः ॥३२॥

१. KSS NS, भूम्य ।

२. KSS, NS, नियुद्धत ।

३. NS, पाद्वेत्यानगति । KSS. पाद्वेत्यानोद्गति GOS जानुत्तनसप्त ।

कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य जानुस्तनसम न्यसेत् ।
द्वितीयं च प्रमात् स्तब्धमूर्ध्वजानु प्रकीर्तिता ॥३३॥

कुञ्चिर्न पादमुत्क्षिप्य जानूर्ध्वं सम्प्रसारयेत् ।
पानयेच्चाप्रयोगेन सा सूची परिकीर्तिता ॥३४॥

पृष्ठतो ह्यञ्चित कृत्वा पादमग्रतलेन तु ।
द्रुत निपातपेद्भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥३५॥

कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य पादार्धात्पादार्धं तु दोलयेत् ।
पातयेदञ्चित र्ध्वं दोलपादा तु सा स्मृता ॥३६॥

कुञ्चितं पादमुत्क्षिप्य आक्षिप्य त्वञ्चित न्यसेत् ।
जङ्घास्वस्तिरुक्तप्रवृत्ता चाक्षिप्ता नाम सा स्मृता ॥३७॥

वधोर्ध्वजानु—कम्पस्तब्धमिति यथा तस्योऽशेषस्तथास्य स्तब्धतेत्यर्थं ॥३३॥

अथ सूची—जानूर्ध्वं जानुपदंभ्यां जघा प्रसारयेत् । यदि वा जानोर्ध्वंमूढ-
पर्वन्ता जङ्घा सरुया प्रसार्याप्रयोगेनापातयेदिति । मूर्ध्वाकारत्वात् सूची ॥३४॥

अथ नूपुरपादिका—पृष्ठत इति “पाणिग्रेस्य स्थिना भूमौ” इत्यञ्चिन
(६-२०५) कृत्वा त पृष्ठत स्मिक्पाणिस्तेपपर्यन्तं नीत्वा स्वपार्श्वेऽग्रतलेनाञ्चिता
जङ्घा पानयेदिति । नूपुराणां मण्डलमिति वादजननान् त्वरिनायंत्वमनया भवति
नूपुरयोजनं चेति तयोक्त्या ॥३५॥

अथ दोलपादा—उन्मिष्येति दक्षिणक्षेत्रान्त स्वपार्श्वं निर्माय ततोऽपि
स्वपार्श्वे दोलयेदिति दोलाकारेण नयेत्, तत स्वपार्श्वे पाष्ण्यां निपातयेत् ॥३६॥

अपाक्षिप्ता—आक्षिप्येति । अग्रतन्निशान्त्वोऽशेषपादधर्मण्डलवत्, पार्श्वान्तर
नीत्वा स्वस्तिकेन पाष्ण्यां भुवि पातयेत् ॥३७॥

१. GOS नम ।

२. KSS does, not read this verse. NS. reads it after पृष्ठतो etc.

३. KSS, NS पार्श्वं ।

४. GOS, NS प्रकीर्तिता ।

५. NS व्याक्षिप्य KSS व्याक्षिप्यं चाञ्चित ।

६. NS अक्षिप्ता KSS. उक्षिप्ता ।

७. KSS भवेत् ।

स्वस्तिकस्याप्रत पाद कुञ्चितस्तु^१ प्रसारित ।
 निपतेदञ्चिताविद्ध^२ आविद्धा नाम सा स्मृता ॥३८॥
 पादमाविद्धमावेष्ट्य समुत्क्षिप्य निपातयेत् ।
 परिबृत्य द्वितीय च सोद्वृत्ता चायुंदाहृता ॥३९॥
 पृष्ठतो वलितं पाद शिरोघृष्ट प्रसारयेत् ।
 सर्वतो मण्डलाविद्ध विद्युद्भ्रान्ता तु सा स्मृता ॥४०॥
 'पृष्ठ प्रसारित' पादो वलितोऽभ्यन्तरीकृत ।
 पाणिप्रपतितश्चैव ह्यलाता सम्प्रकीर्तिता^३ ॥४१॥
 कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य श्यन्नमूह विवर्तयेत् ।
 कटिजानुविवर्त्तञ्च भुजङ्गत्रासिता भवेत् ॥४२॥

अथाविद्धा—विरिलष्टजङ्घस्यैव स्वस्तिकस्य सबधी कुञ्चिन पाद प्रसारित
 तत आविद्धस्तन् स्वपार्श्वे द्वितीयपाष्णे धेत्रे पाष्ण्या पातित कार्य ॥३८॥

अथोद्वृत्ता—आविद्धमिति आविद्धचारीसम्बन्धिन कुञ्चिनमित्यनेन
 आविद्धाशेषभूतेयमिति दर्शयति । भावेष्टन द्वितीयोदक्षेत्रमपाष्णित्वम् । तमेव पाद-
 मुत्प्लुत्य भ्रमरक कृत्वा पातयेत् । ततो द्वितीयमित्युर्ध्वं वर्तमानत्वादुद्वृत्ता ॥३९॥

अथ विद्युद्भ्रान्ता—पृष्ठत ऊरुमूलादिति केचित् । उपाध्यायास्तु पृष्ठतः
 पार्श्वत् पश्चाद् भागे वलित कृत्वा शिरः सश्लेषात् तद्द्वारेण सर्वत उर्ध्वाधः
 पार्श्वेषु मण्डलवद् भ्रमित प्रसारयेदिति विद्युद्भ्रान्ता ॥४०॥

अथालाता—पूर्वं पश्चाद्भागे प्रसारितस्ततो वलनेनाभ्यन्तरीकृतो द्वितीयोददेशा
 दभिमुखतल च नीत, तत स्वपार्श्वपाष्ण्या पातित इति अलातत्राकृतिरलाता
 ॥४१॥

अथ भुजङ्गत्रासिता—द्वितीयोदक्षेत्रान्त कुञ्चितमुत्क्षिप्य वटिजानु
 निवननेन नितम्बसम्मुखपाष्णिम्यधमूह विवर्तयेत् । स्वपार्श्वगजानुकमुत्तानपादतल
 कुर्यादिति पादोपान्तभुजगभय भावितगतिसादस्याद् भुजङ्गत्रासिता ॥४२॥

अथ हरिणप्लुत्ता—अनियन्तचायुं वतकुञ्चिन पादमुत्क्षिप्योत्प्लुत्य च तमेव

१. NS च ।

२. GOS ताविद्धमाविद्ध ।

३. NS. पृष्ठतः सर्वतः पादो वलितोऽभ्यन्तरीकृतः । GOS. पृष्ठप्रसारितः ।

४. KSS सा प्रकीर्तिता ।

अतिशान्तप्रमं कृत्वा समुत्तुत्य निपातयेत् ।
 जङ्घाञ्चितोपरिक्षिप्ता सा ज्ञेया हरिणप्लुता ॥४३॥
 नूपुरं चरण कृत्वा पुरत सम्प्रसारयेत् ।
 क्षिप्रमाविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥४४॥
 अतिशान्तप्रमं कृत्वा त्रिकं तु परिवर्तयेत् ।
 द्वितीयपादभ्रमणात्तलेन^१ भ्रमरी स्मृता ॥४५॥
 आकाशिक्य स्मृता ह्येता ललिताङ्गक्रियात्मिका ।
 धनुर्वञ्चासिद्धास्येणा प्रयोक्तव्या^२ प्रयोक्तृभि ॥४६॥
 अग्रगो पृष्ठगो^३ चापि 'ह्यनुगो चापि योगत ।
 पादयोस्तु द्विजा^४ हस्तौ कर्तव्यौ नाट्ययोक्तृभिः ॥४७॥

पातयेत् । तदनन्तरं द्वितीया जङ्घा अञ्चितपादा सती पृष्ठभागे पश्चाद्देशे क्षिप्ता
 कार्पेति मधुप्लुतितुल्या, 'सन्धि होतु' इत्यादी चिरूपवादेर्हस्यते ॥४३॥

अथ दण्डपादा—नूपुरपादोक्तं कुञ्चितं पाद द्वितीयपाद्विषयं कृत्वाग्रतः
 प्रसारयेत्, कथं, क्षिप्रं कृत्वा तथा आविद्धकरणं, आविद्धस्वदेहधेनसम्पुटीकृत-
 जान्वप्रात् प्रिया यत् । ऊरुजागुजङ्घन्य स्तब्धत्वेन दण्डाकारत्वाद् दण्डपादा ॥४४॥

अथ भ्रमरी—अतिशान्तचायुर्वत कुञ्चित पादमुत्क्षिप्य भुजङ्गमासितवत्
 श्वश्रुमूर्धं विवृत्यं द्वितीयपादतलभ्रमणे त्रिक परिवर्तयेदिति सर्वसरोरपरिवर्तनद्वारेण
 नेमिभ्रमणाद् भ्रमरी ॥४५॥

इति कर्तव्यताशेष विनियोगादिक चासा दर्शयति—ललिताङ्गक्रियात्मिका इति
 धनुर्वञ्चेत्यादि च ॥४६॥

अथ कायसोमा निरूपयन् व्यापनविनियोग चारीणा दर्शयति—अग्रपा-
 वित्यादि । इदं तात्पर्यम्—इह कदाचिद्गते प्राधान्यं, कदाचिदन्तव्यापारस्य,
 कदाचिद् द्वयोः । आद्ये पक्षे पादविशेषस्यानुगो तदनुसारिणी तत्पश्चाद्भाविनी
 च हन्ती, द्वितीये हस्तव्यापारस्यानुसारेण पश्चाद्भावेन च पादौ, तृतीये द्वयोरपि
 तुल्यकालनाविनियोगपारतन्त्र्येण च प्रवृत्ति । योग औचित्यम् ॥४७॥

१. NS. हरिणीप्लुता ।
२. NS. चने ।
३. KSS NS वञ्चादि ।
४. NS भोक्तव्याः ।
५. KSS. अग्रगो ।
६. KSS. Omits हि ।
७. KSS. द्विजहस्तौ ।

यतः पादस्ततो हस्तो यतो हस्तस्ततस्त्रिकम् ।
 पादस्य निर्गमं^१ ज्ञात्वा तयोपाङ्गानि योजयेत् ॥४८॥
 पादचार्या यथा पादो धरणीमेव गच्छति ।
 एव हस्तश्चरित्वा^२ तु कटिदेशं समाश्रयेत् ॥४९॥
 एताश्चार्या^३ मया प्रोक्ता ललिताङ्गश्रियात्मिका ।
 स्थानान्यासा प्रवक्ष्यामि सर्वशस्त्रविमोक्षणे ॥५०॥
 वृष्णव समपादश्च वंशाप्य मण्डल तथा ।
 प्रत्यालीढं^४ तयालीढं स्थानान्येतानि षण् नृणाम् ॥५१॥
 द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तरं भवेत् ।
 तयोः समस्थितस्त्वेकं श्यस्य पक्षस्थितोऽपर ॥५२॥

कायशोभायोजनायेह अग्रे चात्राद्यपाये चार्यं प्रस्तुता (१०-७३) इति तत्प्रा-
 प्त्य यदा भवति नदा योजना भीदुशी कार्येति स्पष्टयितुमाह—यतो हस्त इति ।
 तपेति तेनैव प्रकारेण, उपाङ्गानि भ्रूनेत्रादीनि ॥४८॥

ननु हस्तस्य त्रियाया यदि पादस्य गतित्रिया तर्हि तद्विधान्तो हस्तस्य को
 वृत्तान्त इत्याशङ्क्याह— पादचार्यामिति समाप्तायामिति शेष । एवकारोऽप्यसनावना
 निरस्यति । हस्त इति ॥४९॥

अर्धचन्द्रो नाट्ये, नृत्ते तु पक्षप्रद्योती पक्षवच्चितावपि । पादस्य धरणीप्राप्तौ
 श्रीदूक् कायसन्निवेशे इत्याशयेन स्थानका यभिर्धत्तु पूर्वोपसंहारपूर्वक प्रतिजानीते—
 एताश्चार्या इति । ललितत्वमङ्गम्य यत इयतीभिरेव इमा उत्तानत्वे । तावानव गनि-
 प्रकार इति यावन् । स्थानानि भावे करणेऽधिस्तरणे वा व्युत्पत्त्या कायसन्निवेशाश्चार्या
 उच्यन्ते । सर्वशस्त्रविमोक्षण इति साधारणो विनियोग उक्त । आसामपि चारीणा
 पूर्वं गनिरूपत्व, गतेश्च पदवाङ्माविनी स्थितिरिति भाव ॥५०॥

नृणामिति स्थानयानि तु निरूपयित्वाऽन्त इत्यर्थं ॥५१॥ पक्षस्थित इति पादार्वा
 भिमुत्ताङ्गुलि । श्यस्य इति किञ्चिदगानिमुख्यमस्पृशत् ॥५१-५२॥ अञ्चिता कुटिला

१ NS निर्गति ।

२ KSS, NS हस्त चरित्वा ।

३ KSS एताश्चार्या ।

४ KSS प्रत्यालीढमयालीढ ।

५ NS, KSS श्यस्यपादस्थितोऽपर ।

किञ्चिदञ्चित्तजड्य च सौष्टवाङ्गयुरसकृतम् ।
वेत्स्येव स्यान्मेतद्धि विष्णुरत्राधिर्देवतम् ॥५३॥

स्थानेनानेन कर्तव्यं संल्लापस्तु स्वभाषज ।
नानाकार्यांतरापेतं नृभिस्तममध्यमे ॥५४॥

[चप्रत्य भोक्षणे चंद धारणे धनुपस्तया ।
धैर्यदानाङ्गलीलासु तथा श्रोत्रे प्रयोजयेत् ॥५५॥

इदमेव विपर्यस्तं प्रणयश्रीध इष्यते ।
उपात्तमभकृते चैव प्रणयोद्वेगयोस्तया ॥५६॥

शङ्कासूयोप्रताचिन्तामतिमृत्पि चैव हि ।
दैन्ये चपलतायोगे शर्वाभीष्टेषु शक्तियु ॥५७॥

शृङ्गाराद्भुतबीभत्सवीरप्राधान्ययोजितम् ।
तमपादे समी पादौ तातमाश्रान्तरस्थितौ ॥५८॥

स्वभावसौष्टवोपेतौ ब्रह्मा धान्नाधिर्देवतम् ।
अनेन कार्यं स्थानेन विप्रमङ्गलधारणम् ॥५९॥

रूपे पक्षिणां चंद वर' कीतुकमेव च ।
स्वस्थाना स्थन्दनस्थाना विमानस्थायिनामपि ॥६०॥

जानुतमनाज्वहृषा यप । सौष्टवे यदङ्ग वदयते तेन पुररकृत पूजितम्, अप्रधाने वा अङ्गे
सौष्टव पुंशुच प्रधानम् । हि यस्मात् विष्णुरत्राधिर्देवतम् तस्माद्वेत्स्यवम् । तेन
तस्य तादृशस्य वाङ्मोप्रधानस्य मूत्रधारादे प्रयोगे स्थानवमिदम् । एवमुत्तर
मन्मध्यम् ॥५३॥ एतदेवाह—स्थानेनानेनेति स्वभावज अनाविहित ॥५४॥ विप्रम-
ङ्गलेति विप्रः त्रियमाग यन् मङ्गलाशीर्देवनादि तस्य धारणं प्रतीच्यन् ॥५९॥
सस्यादीनामिद स्थानवम् ॥६०॥ लिङ्गस्था' शंवाद्या व्रतस्था उर्ध्वतायादिप्रतनाङ्गा.

१. NS देवाधि ...

२. KSS, NS प्रवर्षाधिकलस्तया ।

३. NS मन्त्राधिकवेपु ।

४. NS, परम् ।

तिस्रस्यथा व्रतस्थाना स्थानमेतत् कारयेत् ।
 तानास्त्रयोऽर्धतालश्च पादयोरेतर भवेत् ॥६१॥
 तानास्त्रोनर्धतालाश्च निष्पणोः^१ प्रकल्पयेद् ।
 यत्नो वक्ष स्थितो चं व तत्र पादो प्रयोजयेत् ॥६२॥
 वंशाखस्थानमेतद्वि स्कन्दश्चात्राधिर्वचतम् ।
 स्थानेनानेन कर्तव्यमरवाना वाहन दुर्धे ॥६३॥
 व्याधामनिर्गमश्चैव स्थूल^२पक्षिनिष्पणम् ।
 शरणा च समुत्क्षेपो व्याधामकरणे तथा ॥६४॥
 रेचकेष च कर्तव्यमिदमेव प्रयोक्तृभिः ।
 ऐन्द्रे तु मण्डले पादौ चतुस्तालानान्तरस्थितौ ॥६५॥
 अश्वी पक्षस्थितौ चं व कटिजान् समौ तथा ।
 धनुर्व्यासिशशत्राणि मण्डलेन प्रयोजयेत् ॥६६॥
 वाहनं कुञ्जराणा^३ तु स्थूलपक्षिनिष्पणम् ।
 अस्यैव दक्षिण पाद पञ्च तालान् प्रसाय तु ॥६७॥
 बालोढ स्थानकं कुर्याद् रश्मिचक्राधिर्वचतम् ।
 अनेन कार्यं स्थानेन वीररीडकृतं तु यत् ॥६८॥
 उत्तरोत्तरसंज्ञको रोषामवंदृतस्तु यः ।
 मस्तानाञ्चैव सफेटं शत्रूणां च निष्पणम् ॥६९॥

॥६१॥ तिस्रस्यथाकाशदेश इत्याह—तालास्त्रयोऽर्धतालश्चेति सार्धतालप्रयादयो नभोदेश
 इत्यर्थः । निष्पणापक्षौ विधान्तौ तु उक्तं यत्र मूच्युर्धया ॥६२॥ विनात, स्कन्द ।
 व्याध्याङ्गानामेव मुञ्जादौ निर्गमनान् तेषामेव वमादानप्राप्तिसौदनात्रमेण ॥६३-६४॥
 ऐन्द्रे स्थिति मेवं धोनयन् सार्धतालद्वयान्तरनभोदेशनिष्पणोऽखमत्रापि मूचयति ॥६५॥
 मण्डलेऽत्र विषयत्वात् मण्डलम् ॥६६॥ अस्वानां वाहने वंशाण, रश्मि तु हस्तिनां, तेभ्य
 स्तूनानामिति शक्यमात् स्तूनां पक्षिणोऽत्र गृह्णादयो मन्त्रयाः ।

अस्प्येति निष्पणोऽख तथा उपधत्त इपो मूचयति ॥६७॥ त्रामक्यालोका
 त्पृष्ठा भूमिर्धनेत्यालोवम् ॥६८॥ सफेटं सपर्यं ॥६९॥

१ NS पक्ष ।

२ KSS, NS वरः ।

३ NS कुञ्जरादीनां ।

तपाभिद्वयं चैव शस्त्राणां चैव मोक्षणम् ।
 कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा वामं पारं प्रसार्य च ॥७०॥
 शालोटपरिवर्तस्तु प्रत्यालीढमिति स्मृतम् ।
 शालोटमहितं शस्त्रं प्रत्यालीढेन मोक्षयेत् ॥७१॥
 नानाशस्त्रविमोक्षो हि कार्याग्नेन प्रयोक्तृभिः ।
 न्यायाच्चैव हि विज्ञेयाश्चत्वारः शस्त्रमोक्षणे ॥७२॥
 भारत सात्वतश्चैव वार्यगण्योऽप्य केशिक ।
 भारते तु वटीच्छेद्य पादच्छेद्यं तु सात्वते ॥७३॥
 वरुसो वार्यगण्ये तु शिरच्छेद्यस्तु केशिके ।
 एभिः प्रयोक्तृभिर्न्यायेनानाचारीतमुत्थितैः ॥७४॥
 प्रविचार्य प्रयोक्तव्यं नानाशस्त्रविमोक्षणे ।
 न्यायाग्निर्नरुहार्न्यायाच्चैव समुत्थितैः ॥७५॥
 यस्माद् युद्धानि वर्तन्ते तस्मान् न्याया प्रकीर्तितः ।
 वामहस्ते विनिक्षिप्य श्लेष्कं शस्त्रफेटकम् ॥७६॥
 शस्त्रमादाय हस्तेन प्रविचारमथाचरेत् ।
 प्रसार्य च करोत् सम्यक् पुनराक्षिप्य चैव हि ॥७७॥

शालोटपरिवर्त इतीपदेव लक्षणं पूर्वमुक्तम्, तु पद इतिकर्तव्यतास्पष्टकरणार्थम्
 ७०। कुञ्चितमिति प्रसारणविपरीतं भूय उत्तानाकुञ्चितोऽप्य पादः ७१। ननु
 प्रयोक्तृभिः शस्त्रविमोक्ष कार्या इत्युक्तम् । तस्य (प्रयोक्तृभिः ? (न्यायात्वादित्?)
 न्यायात्वाच्चैति नामानुसारादेया कृतिविभागे परिशेषता । आरभतया वार्यगण्य.
 ७२। शटिच्छेद्य-मिति भावे कृत्य (वटीस्थानादिषु परस्व्य हन्तव्येष्वतिश्रमेण चत्वारः
 ७३। एभिरेति एभिर्न्यायेरुपलक्षिता. ७४। शस्त्रमोक्षणाविषया प्रविचारा प्रवृष्टा-
 विचित्रा चारा गतिविज्ञेयाः । (परिश्रान्तिशब्दा ?) प्रयोक्तव्या चारीत्यावामकरण-
 क्षममष्टमात्मका. वार्या. ॥७५॥

न्यायमन्वदस्यार्थे दर्शयति न्यायाग्निरेति न्यायेनाग्नीक्षिप्येन यान्यद्गो-
 दाहरणादि न्यायादेव च परवन्द्यनस्वभावविनाशित्वात् प्रवर्तितानि तैः यत् एतयोः
 त्रिधा अतो न्यायान्या ७६। अथापि क्षेत्रमन्तर क्षेत्रार्थे ७७। परिवेष्टनेन गमन

१. NS नीपते ।

२. NS. पुनरावर्त्य ।

छेदक भ्रामयेत् पदवान् पारवान् पाद्वंषयापि च ।
 शिरःपरिगमश्चापि कार्यं शस्त्रेण योजनुरि ॥७८॥
 'कपोलस्यान्तरे चापि' शस्त्रस्योद्घोष्टेन' तथा ।
 पुनश्च खड्गहस्तेन ललितोद्घोष्टितेन' च ॥७९॥
 छेदकेन च कर्तव्यं शिरःपरिगमो ब्रुवं ।
 एष प्रचारः कर्तव्यो भारते शस्त्रमोक्षणो ॥८०॥
 शास्त्रे च प्रवक्ष्यामि प्रविचारं यथाविधिः ।
 स एष प्रविचारस्तु खड्गपेटकयो स्मृतः ॥८१॥
 केवलं पृष्ठतः शस्त्रं कर्तव्यं सतु सास्त्रते ।
 गतिश्च पार्श्वेभ्योऽपि सास्त्रेण श्रेयः ॥८२॥
 'शस्त्रखेटकयोश्चापि भ्रमणं सविधीयते ।
 शिरःपरिगमस्तद्वच्छस्त्रस्येह भवेत्तथा' ॥८३॥
 उरस्योद्घोष्टेन कार्यं शस्त्रस्याग्निश्च वा पुनः ।
 भारते प्रविचारोऽयं कर्तव्यः स तु कश्चिके ॥८४॥
 विभ्रमय्य' तथा शस्त्रं केवलं मूर्ध्नि पातयेत् ।
 प्रविचारा प्रयोक्तव्या' ह्येवमेतद्गङ्गातीतया ॥८५॥
 धनुर्व्याप्तिसंशयानां प्रयोक्तव्या विमोक्षणो ।
 न भेषः तापि तु च्छेदने चापि रुधिरस्यति ॥८६॥

नयन परिगम ७८। मणिगन्धोद्घोष्टेन शस्त्रस्योद्घोष्टेनम् । उद्घोष्टितेति उद्घोष्टिते-
 नेति ७९। पृष्ठत इति दावस्य पदवाङ्गामे ८२। युद्धप्रगुणेन सर्वं प्रयोज्यमापततीत्या-
 शङ्कयाङ्—न श्रेयमिति भावे प्रत्यय ८६। सन्नामाशेषेति । यथा परो जानाति
 मुष्पेने इमाविति एष विमोक्षणोऽपि विषय निधाय नाटकादी सन्नामाशेषापि, तेन

१. NS कपोलाशान्तरे ।
२. NS KSS चापि ।
३. NS पटन ।
४. NS पतितेन ।
५. NS खड्ग ।
६. NS शिरःपरिगमस्तद्वच्छस्त्रस्य नयनम् ।
७. NS विभ्रमश्च ।
८. KSS. कर्तव्या ।
९. KSS यथादि ।

रङ्गे प्रहरणे कार्यो न चापि ध्वस्तघातनम् ।
संतामायेण कर्तव्यं शस्त्राणां मोक्षणं दुषं ॥८७॥

अथवानिनयोपेन कुर्माच्छेद्य विधानतः ।
अङ्गसौष्टवसंपूर्वतरङ्गहारविभूषितम् ॥८८॥

व्यापानं कारयेत् सम्यक् तयतालसमन्वितम् ।
सौष्टवे हि प्रघतस्तु कार्यो व्यापामसेविभि ॥८९॥

सौष्टवे लक्षणं प्रोच्यते बलेनाशमभोजितम् ।
शोभा सर्वत्र नित्यं हि सौष्टव समुपाधितः ॥९०॥

अथञ्चलमङ्गलं चास्तन्गात्रमयापि^१ च ।
नान्पुच्छं चलपादञ्च^२ सौष्टवाङ्गं प्रयोजयेत् ॥९१॥

वटी कर्णसमा यत्र कूर्पराऽशशिरस्तथा ।
समृन्मनपुरदर्वच सौष्टव नाम तदुभयेन ॥९२॥

नहि सौष्टवहीनाङ्गं शोभते नाट्पनस्तथो ।
अत्र निर्यं प्रयत्नो हि विधेयो मध्यमोत्तमैः ॥९३॥

नाट्यं नूतं च सर्वं हि सौष्टवे संपतिष्ठितम् ।
वटीनाभिचरो^३ हस्ती वक्षश्चैव समृन्मत् ॥९४॥

नानुचितमिति दर्शयति ॥८७॥ अथवेति व्यवस्थितविरहः ॥८८॥ अङ्गसौष्टवमुक्तं
तस्य सिद्धये परिवरमाह— व्यापामसिति । व्यापामाङ्गसिद्ध्यान्वयमव्याप्त्युद्योगकाल-
एव । एवं इत्यादि । चञ्चलपुटादेऽनानुमन्तरङ्गमात्मीकृतन्नालाभ्यपश्यते ॥८९॥ सन्त-
स्वविद्यान्निर्गणितं गात्रं सम्य ॥९०॥ कूर्परास्तशिर इति प्राण्यङ्गत्वादेववद्भावः ।
तपेति साम्येनेत्यर्थः ॥९१॥ अथमानामत्र स्वानन्ध दशंयुति मध्यमोत्तमेति ॥९२॥
सौष्टवमदपं तन्मन्त्रं सामान्यभूतं सानुरथ्यमाह— वटीनाभिचराविति प्रसंगे यो-
पत्तेन च ॥९४॥ अङ्गसुद्धे यथाग्यायाम्पथा यत्सुद्धेऽपि यमाणि सन्तीति दर्शयति

१ NS. प्रहरणं KSS अङ्गप्रहरणे कार्यं ।

२ NS गता ।

३ NS सन्गात्र तयं च ।

४ NS. चतुर्णाम् ।

५ KSS कूर्परोऽम्पिनमनया ।

६ NS वरी ।

वैष्णवं स्थानमित्यङ्गं चतुरस्रमुवाहुतम् ।
परिमाणंनमादानं सन्धानं मोक्षणं तथा ॥६५॥

धनुवस्तु प्रयेक्ष्य करणं तु चतुर्विधम् ।
'समाजंनं परामर्शं भादानं' पृहणं क्रिया ॥६६॥

सन्धानं शरविन्यासो विशेषो मोक्षणं भवेत् ।
तैलान्यक्तेन गात्रेण यवागूमुक्तेन च ॥६७॥

व्यायामं कारयेत् श्रीमान् नित्तावाकाङ्किकं तथा ।
योग्याया मातृका मितिस्तस्माद्भ्रुतिं समाश्रयेत् ॥६८॥

नित्तो प्रसारिताङ्गन्तु व्यायामं कारयेन्नरम् ।
मत्तार्थं च निषेवेत नस्य वस्तिविधिं तथा ॥६९॥

स्निग्धान्यनीनि च तथा रसकं पानकं तथा ।
आहारेऽधिष्ठिता प्राणा प्राणं योग्या प्रतिष्ठिता ॥१००॥

तस्माद्योग्याप्रसिध्यर्थमाहारे यत्नवान् भवेत् ।
अशुद्धकायं 'प्ररत्नान्तमतीवक्षुत्पिपासितम् ॥१०१॥

प्रमाणंनमिति प्रथमं धनुषो माजंनं तनाऽऽदि वाणस्य ग्रहस्ततोऽपि शरस्य सन्धानं ततो मोक्ष ॥६६॥ व्यायामे प्रस्तुते तदुपयोगिं सौष्टव्यं तत्प्रमङ्गगतं च धनुः कर्मभिधाय प्रयोगमेव व्यायाममाह - तैलान्यक्तेनेति । तैलमत्र तिलतैलम् । यवागूमवान्नम् ॥६७॥ योगाय विद्याविशेषसम्बन्धाय प्रभवतीति योग्या गुणनिष्ठा ॥६८॥ नस्य वस्तिविधिश्च तैलघृतादिभि यथादेशकालप्रवृत्तीनि मन्त्रव्यमःसुवेदात् ॥६९॥ रसकमिति मांसरस सपेतेति सन्ध्य । पानकाणि च स्निग्धानीनि सम्बन्ध । योग्या वा । विमनेनेत्याशङ्क्याह—आहाराधिष्ठिता इति ॥१००॥ अशुद्धकायमित्यनेन यमनविरेचनविशुद्धगात्रस्य व्यायामेऽधिकार इति दशयति । अशुद्धगात्रत्वं चात्रोर्णयोगेऽपि । प्ररत्नान्तमिति अत्रथमादिना ॥१०१॥ अचलंरिति यत्र यत्र निवाया योग्यो तत्र

१. NS त्वङ्गचतुरस्य ००।

२. GOS प्रमाणं ।

३. NS प्ररत्नान्तमधीर ।

अतिपीतं तथा भुक्तं ध्यायामं नैव कारयेत् ।

अघलेमंभुरंगान्त्रंश्चतुरस्रेण वक्षसा ॥१०२॥

ध्यायामं कारयेद्वीमान् नरमङ्गत्रियात्मकम् ।

एव व्यायामसमोणे कार्येद्विचारोक्तो विधिः ॥१०३॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मण्डलानां विकल्पनम् ।

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे चारीविधानो नाम
दशमोऽध्यायः ।

तत्रैव प्राप्तपरिणतिभिरित्यर्थः । मधुरंरिति ललितं ॥१०२॥ अङ्गक्रिया अङ्गतिद्धिः ।
एवमित्युपसहरन्मध्यायान्तरमासूत्रमिति । विकल्पनं विचित्रतया कल्प्यन्ते येन प्रकारेण
तं वक्ष्यामीति सूत्रयन्तद्भागुसारायातचारोपरम्परात्मना मण्डलात्मनामसङ्घर्षेणैव
सूत्रयन्मुदाहरणमात्रार्थमध्यायान्तरमिति निरूपयतीति शिवम् ॥१०३॥

इत्थं दशममध्यायं व्याचष्टे च समाप्ततः ।

शिवस्मृतिवृत्तायोऽपि परार्थं बुद्ध्यात्मजः ॥

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेद-
विवृताभिनवभारत्या चारीविवरणो नाम दशमोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

'अथ एकादशोऽध्यायः ।

एवाश्चार्यो मया प्रोक्ता यथावच्छस्त्रमोक्षणे ।
धारीसंयोगजानीह मण्डलानि निबोधत ॥१॥
भतिशान्त विचित्र च तथा ललितसञ्चरम् ।
सूचोविद्ध 'दण्डपाद विहृतासातके तथा ॥२॥
वामबन्ध सललित कान्तञ्जाकाशगामि च ।
'मण्डलानि द्विजधोष्या । भूमिगानि निबोधत ॥३॥
भ्रमरास्कन्दिते स्यातामावर्तं च तत. परम् ।
तमाकन्दितमप्याहुरेडकाकोडितं तथा ॥४॥
अद्भिडत शकटास्य च तथाऽप्यधंक्रमेव च ।
पिष्टबुट्टं च विज्ञेय तथा घायगत पुनः ॥५॥
एतान्यपि दशोक्तानि भूमिगानीह नामतः ।
आद्य पाद च जनित कृत्वोद्गाहितमाचरेत् ॥६॥
अन्ततं वामक चैव पादवंकान्त च दक्षिणम् ।
सूचोवाम पुनश्चैव पादवंकान्त च दक्षिणम् ॥७॥

अभिनवभारती

गतिमण्डलवंचि'यमासूत्रपति या सरा ।
तथा नेरिष्ठनिर्माणं शशित बन्धे महेशितुः ॥
स्वल्पेऽपि पाठ्ये न त्याज्यः कोऽप्यापो मया यत
विभोविश्वात्मनः स्तोत्र मुख्यमन्यत्रसङ्गत ॥

शस्त्रमोक्षणे मण्डलानीति सम्बन्ध । इहेत्यस्मिन्नध्याये श्रुते श्रुततद्विद्यान्या-
न्यपि निबोधत, । एषामियत् सामान्यतक्षण धारीसंयोगजानीति ।

आकाशगतानां युद्धपरिचयेषु प्राधान्यात्पूर्वमुद्देश आकाशभूधारीप्राप्त्यर्थमण्डलेषु
तथात्वम् ॥१-५॥ आद्यमिति दक्षिणम् । उद्गाहितमिति तदध्वंकरेणैव शकटाद्यां

१. KSS. द्वादशोऽध्यायः ।

२. KSS. NS दण्डपादविहृत...

३. KSS NS do not read

४. KSS आद्यपाद नु त कृत्वा उद्गाहितमपाचरत् ।

सूत्रो वामत्रय दद्यादपशान्तं च दक्षिणम् ।
सूत्रो वामं पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥८॥

तथा दक्षिणमुद्वृत्तमनात्त्रयं वामकम् ।
परिच्छन्नं तु फलं ह्य बाह्यभ्रमरकेण हि ॥९॥

अतिशान्तं पुनर्वामं दण्डपादञ्च दक्षिणम् ।
[चित्तेयमेतद् स्यायामे त्वतिक्रान्तं तु मण्डलम् ॥१०॥

आद्यं तु जनितं कृत्वा तेनैव च निकुट्टकम् ।
आह्वयितं तु वामेन पार्श्वक्रान्तं च दक्षिणम् ॥११॥

वामं सूत्रोपदं दद्यादपशान्तञ्च दक्षिणम् ।
भुजङ्गवासितं वाममतिक्रान्तं च दक्षिणम् ॥१२॥

'उद्वृत्तं दक्षिणं चंदाशान्तं चंदात्र वामकम् ।
पार्श्वशान्तं पुनः सद्यः सूत्रो वामत्रयं तथा ॥१३॥

विशेषो दक्षिणस्य स्यादपशान्तं च वामकम् ।
[बाह्यभ्रमरकञ्चैव विशेषञ्चैव योजयेत्] ॥१४॥

चित्तेयमेतद्दद्यायामे विचित्रं नाम मण्डलम् ।
कृत्वोर्ध्वजानुचरणमार्गं सूत्रो योजयेत् ॥१५॥

अपशान्तं पुनर्वामं आद्यं पार्श्वगतं भवेत् ।
वामसूत्रो पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥१६॥

पार्श्वशान्तं पुनर्दद्यात्प्रतिपातश्च वामकम् ।
सूत्रो वामत्रयं कृत्वा ह्यपशान्तश्च वामकम् ॥१७॥

सूत्रवति । एवमन्यत्र । ६ । त्रिकमिति भ्रमरीमाह ॥८॥

बाह्यभ्रमरकेण वामपार्श्वेन । ९ । आह्वयितमिति स्पष्टितान्त्यारीमाह, तामेवान्यं
आह्वयितेतराह ॥११॥

१. KSS NS, सूत्रो पाठ ।

२. KSS, NS. do not read this verse

३. NS. उद्वृत्तं ।

४. NS. ह्यपशान्तं ।

५. NS. does not read

पादवंशान्त 'पुनश्चाद्यमतिक्रान्त च वामकम् ।
 परिच्छिन्न च कर्त्तव्य बाह्यभ्रमणकेन हि ॥१८॥
 एष चारीप्रयोगस्तु कार्यो तत्तितसञ्चरं ।
 सूचीवामपद दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ॥१९॥
 पादवंशान्त पुनश्चाद्यो' वामोऽतिक्रान्त एव च ।
 सूचीमाद्य पुनर्दद्यात् अतिक्रान्तञ्च वामकम् ॥२०॥
 पादवंशान्त पुनश्चाद्य सूचीविद्ये तु मण्डले ।
 आद्यस्तु' जनितो भूत्वा स च दण्डकमो भवेत् ॥२१॥
 'वामसूची पुनर्दद्यात् त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
 'उद्भूतो दक्षिणश्च श्यादलातश्चैव वामक ॥२२॥
 पादवंशान्त पुनश्चाद्यो' भुजङ्गत्रासितस्तया ।
 अतिक्रान्त पुनर्वामो दण्डपादश्च दक्षिण ॥२३॥
 वामसूचीत्रिकावर्त्ता दण्डपादे मण्डले ।
 आद्य तु जनित कृत्वा तेनैव च निकुटकम् ॥२४॥
 'आस्फुटित च वामेन' ह्युद्भूत दक्षिणेन च ।
 अलात वामक पाद सूचीं दद्यात् दक्षिणम् ॥२५॥
 पादवंशान्तः पुनर्वाम आक्षिप्तो दक्षिणरतया ।
 'समावृत्यं त्रिकं ध्वं दण्डपाद प्रसारयेत् ॥२६॥

दण्डकम् इति दण्डपादानारी (लक्ष्यते) ॥२१॥

त्रिकावर्त्तादिषु अन्ते पठितव्यात् परिममाधित्म्यानयनामेव भ्रमणमाधित्य यन्मण्डल
 दण्डपादाभ्य तत्रैति संबन्ध । निकुटकमित्यनेन तलमञ्चरपादो लक्ष्यते ॥२४॥ उद्भूत-
 मूर्च्छुत्तादिकां चारीम् ॥२५॥ समावर्तन सम्भगावर्तन सध्यापसम्भ्रमरवद्वयेन ॥२६॥

१. NS. पुनश्चाद्यो वामोऽतिक्रान्त एव च ।
२. KSS. NS. अन्वो ।
३. NS. तद्गतो ।
४. KSS. उद्भवतो NS. तद्भूता ।
५. KSS. अन्वो ।
६. KSS. NS निकुटनम् ।
७. KSS. NS आस्फुटित ।
८. KSS. उद्भूत NS ह्युत्तम्न ।
९. KSS. परिवृत्य ।

सूचीवामपद दद्यात् त्रिकं तु परिवर्त्तयेत् ।
भुजङ्गनासितदद्याद्यो वामोऽतिप्रान्त एव च ॥२७॥

एष चारोप्रयोगस्तु विद्यूते' मण्डले भवेत् ।
सूचीमाद्यप्रम कृत्वा चाऽपन्नात् च वामकम् ॥२८॥

'पाद्वंशान्तस्तनःचाद्योऽप्यलातदक्षेय वामकः ।
'[भ्रान्त्वा चारोभिरेताभिः पर्यायेणाय मण्डलम् ॥२९॥

पट्टसह्यं सप्तसह्यं च तत्तितं. पाद्विप्रक्रमः ।
अधिकुर्यादपप्रान्तमतिप्रान्तं च वामकम् ॥३०॥

अपप्रान्त. पुनदद्याद्यो वामोऽतिप्रान्त एव च ।
पादभ्रमरकदच स्यादलाते एतु मण्डले ॥३१॥

सूचीमाद्यप्रमं कृत्वा ह्यपप्रान्तं च वामकम् ।
आद्यो दण्डप्रमदक्षेयं सूचीपादस्तु वामकम् ॥३२॥

कार्यग्निकविवर्त्तद्वच पाद्वंशान्तद्वच दक्षिण ।
आसिप्त वामकं कुर्यात् दण्डपादर्वं च दक्षिणम् ॥३३॥

ऊहद्वयं च तेनैव कर्त्तव्यं दक्षिणेन तु ।
'सूचीवामप्रम कृत्वा त्रिकं च परिवर्त्तयेत् ॥३४॥

दत्तान्ध भवेद्दामः पाद्वंशान्तद्वच दक्षिणः ।
अतिप्रान्तः पुनर्वामो 'वामवये तु मण्डले ॥३५॥

एताभिश्चार्गभिः पर्यायेण पट्टस्त्रयं सप्तकृत्वो वा प्रभृत्वाभिः परिमण्डले
चतुर्दिकं भ्रान्त्वान्तगतिकं पादधोर्ष्विदमिदं कुर्यादिति मन्तति । सस्याद्यभेदाभ्या-
वृत्तित्दमने ॥३०॥

१. NS विद्यूते ।

२. NS पाद्वंशान्त पुनदद्याद्यो ह्यलाते ।

३. इत प्रभृति KSS पुस्तके सार्धगण्डय नास्ति ।

४. KSS, NS पाद ।

५. NS. सूचीवामप्रमदक्षेयं KSS सूचीवामपद ।

६. NS. चार्यो सन्निवचर. । एष पादप्रचारस्तु सन्निव मण्डले भवेत् ।

सूचीमाद्यक्रमं कृत्वा ह्यपक्रान्तं च वामकम् ।
 पाद्व्यंकान्तं पुनश्चाद्यो भुजङ्गप्रसितं तच्च ॥३६॥
 [अतिक्रान्तं पुनर्वामं जाक्षिप्तो दक्षिणस्तथा ।]
 अतिक्रान्तं पुनर्वामं ऋत्स्वत्तस्तयं च ॥३७॥
 अनातश्च पुनर्वामः पाद्व्यंकान्तश्च दक्षिण ।
 सूचीवामं पुनर्दद्यादपक्रान्तस्तु दक्षिण ॥३८॥
 अतिक्रान्तं पुनर्वामं कार्यां सतितस्रजकः ।
 एष पादप्रसारस्तु सतिते मण्डले भवेत् ॥३९॥
 सूचीमाद्यनेमं कृत्वा ह्यपक्रान्तश्च वामकम् ।
 पाद्व्यंकान्तं पुनश्चाद्यं वामपाद्व्यंनम तथा ॥४०॥
 भ्रान्त्वा चारीभिरेतानि पर्यायेणाय मण्डलम् ।
 वामसूचीं ततो दद्यादपक्रान्तं च दक्षिणम् ॥४१॥
 स्वभावगमने ह्येतन्मण्डलं सविधीयते ।
 शान्तमेतत्तु विज्ञेयं नामतो नाट्ययोगतृभिः ॥४२॥
 एतान्याकाशगामोनि ज्ञेयान्येव दशव भु ।
 अतः परं प्रवक्ष्यामि भौमानामिह लक्षणम् ॥४३॥
 'आद्यस्तु जनितं कार्यां' वामश्चास्यन्दिता भवेत् ।
 शकटास्य पुनश्चाद्यो वामश्चापि प्रसारितः ॥४४॥
 आद्यो भ्रमरकः कार्यांस्त्रिकुञ्चं परिवर्तयेत् ।
 'आस्कन्वितं पुनर्वामं' शकटास्यश्च दक्षिणं ॥४५॥

अतिक्रान्तस्वैव विमोषणं सतितं सञ्चरतीत्यन एव मण्डलस्यैव नाम । ३९।
 म चेति । एवेत्यर्थः ॥४१॥

- १ KSS NS. चासितं तथा ।
- २ KSS. NS. do not read
- ३ KSS. NS वृत्त ।
४. NS अपि ।
- ५ KSS आद्यन्तु ।
६. KSS NS आस्कन्दिता ।
- ७ KSS. NS आस्कन्दिता ।

वाम पृष्ठावसर्पो च दद्यात् भ्रमरकं तथा ।
 स एवास्फन्दितः^१ कार्यंश्चेत्तद् भ्रमरमण्डलम् ॥४६॥
 आद्यो भ्रमरक कार्यो वामदक्षेवाद्द्विदतो भवेत् ।
 '[कार्यस्त्रिकविवर्तंश्च शकटास्त्र्यंश्च दक्षिणः ॥४७॥
 उद्द्वृत्तः स एव स्याद्द्वामदक्षेवावसर्पित ।
 कार्यस्त्रिकविवर्तंश्च दक्षिणः 'स्फन्दितो भवेत् ॥४८॥
 शकटास्यो भवेद्द्वामस्तदेवास्फोटन भवेत् ।]
 एतदास्फन्दित नाम व्यापामे युद्धमण्डलम् ॥४९॥
 'आद्यस्तु जनित कृत्वा वामदक्षेव निकुट्टकम्' ।
 शकटास्य पुनश्चाद्य ऊरुद्वृत्तः स एव तु ॥५०॥
 'पृष्ठावसर्पो वामश्च स च चापगतिर्भवेत् ।
 'आस्फन्दित पुनर्दक्ष शकटास्यश्च वामकः ॥५१॥
 आद्यो भ्रमरकश्चैव त्रिकञ्च परिवर्तयेत् ।
 'पृष्ठावसर्पो वामदक्षेत्यावर्ते मण्डले भवेत् ॥५२॥
 समपाद वृष्टः कृत्वा स्थान हस्तौ प्रसारयेत् ।
 निरन्तरावूर्ध्वतलावायेष्टयोर्द्वेष्य चैव हि ॥५३॥
 षटीतटे विनिसिष्य "चाद्यमावर्तयेत् त्रमात् ।
 यथाक्रम पुनर्वापमावर्तेन प्रसारयेत् ॥५४॥

आस्फोटनमिति पादनेन भूमितादन युद्धेत्वास्फानमिति प्रसिद्धम् ॥६०॥

१. KSS. एवास्फन्दितः ।
२. KSS does not read these verses
३. NS. स्फन्दितो ।
४. NS मण्डले ।
५. KSS. आद्यन्तु ।
६. NS वामेन तु निकुट्टनम् ।
७. KSS चाप्य ।
८. KSS NS पृष्ठावसर्पो ।
९. NS आस्फन्दित पुन सद्य, KSS आस्फन्दित पुन गीम्य ।
१०. KSS, NS पृष्ठावसर्पो ।
११. KSS., NS आद्यमावर्तयेत् त्रमम् ।

चारया चानया भ्रान्तया पर्यायेणाय मण्डलम् ।
 समोत्सरितमेत'स्तु कार्यं ध्यायाममण्डलम् ॥५५॥
 पार्दस्तु भूमिसयुक्तं. सूचीविद्धंस्तयं च ।
 एतकाशोद्धितंश्चैव तूर्णोस्त्रिकविवर्तितं ॥५६॥
 सूचीविद्धापविद्धंश्च क्रमेणावृथ मण्डलम् ।
 एतकाशोद्धितं विद्यात् सण्डमण्डलमज्ञितम् ॥५७॥
 सद्यमुद्घटितं कृत्वा तेनैवावर्तमाचरेत् ।
 तेनैवास्कन्दितं कार्यं शकटास्यश्च वामक ॥५८॥
 जाग्र पृष्ठापसर्पो' च स च चापगतिर्भवेत् ।
 ' [आङ्घ्रितश्च पुनर्वाम आद्यश्चैवापसर्पितः ॥५९॥
 वामो भ्रमरक कार्यं आद्य आस्कन्दितो भवेत् ।
 तेनैवास्फोटनं कुर्यादेतदङ्घ्रितमण्डलम् ॥६०॥
 आद्य तु जनितं कृत्वा तेनैव च निवृट्टकम् ।
 स एव शकटास्यश्च वामश्चास्कन्दितो भवेत् ॥६१॥
 विज्ञेय शकटास्यन्तु ध्यायामे युद्धमण्डलम् ।
 पार्दश्च शकटास्यस्थं पर्यायेणाय मण्डलम् ॥६२॥
 जाग्रस्तु जनितो भूत्वा स एवास्कन्दितो भवेत् ।
 अपसर्पो पुनर्वाम शकटास्यश्च दक्षिण ॥६३॥

चण्डोऽप्यर्थे । अतः परमपि मण्डलानि योजयेत् । कथमित्याहुः । समाः परस्पर
 भोजनोचिताश्चार्यो यत्र तत्रोहनेऽभ्युदाहरणं दर्शयति समचारीप्रयोग इति समाना
 भीमत्वेनाकारणोत्त्वेन च चारीणां प्रयोगो मथ । एवमनया दिशा बहूनि कल्पयेदित्याहुः
 आचार्यबुद्धिपोषनम्भो भाग प्रयोगयोग्यो भवतीति । ६६)

१. GOS NS च जेय ।

२. KSS तूर्णे ।

३. NS विवर्तनम् ।

४. KSS उद्घटित ।

५. NS. तेनैवावृत्त ।

६. KSS आस्कन्दितं कार्यं ।

७. KSS पृष्ठापसर्पो ।

८. KSS. does not read these verses NS reads अङ्घ्रित in place of
 अङ्घ्रित ।

भ्रान्त्वा चारीभिरैताभिः पर्ययिणाय मण्डलम् ।
अप्ययंमेतद्विज्ञेय नियुद्धे चापि मण्डलम् ॥६४॥

सूचीमाद्यकर्मं कृत्वा ह्यपक्रान्तञ्च वामकम् ।
भुजङ्गत्रासितश्चाद्य एवमेव तु वामकः ॥६५॥

भुजङ्गत्रासितं भ्रान्त्वा पादरपि च मण्डलम् ।
विष्टकुट्टं च विज्ञेयं चारीभिरमण्डलं धृतं ॥६६॥

सर्वैश्चाद्यगर्भैः पादं परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
एतश्चाद्यगर्भं विद्यान्नियुद्धे चापि मण्डलम् ॥६७॥

नानाचारीसमुद्धानि मण्डलानि समासतः ।
इवनान्यत्र परं चैव ममचारीणि योजयेत् ॥६८॥

समाचारीप्रयोगो यस्तस्मिन् नाम मण्डलम् ।
आचार्यबुद्ध्या तानीह कर्तव्यानि प्रयोक्तव्यनि ॥६९॥

एतानि स्वच्छानि समण्डनानि युद्धे नियुद्धे च परिक्रमे च ।

नीनाङ्गमाद्यमपुस्तकानि कार्याणि वाद्यानुगतानि तर्गते ॥७०॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे महत्सविधान नाम एकादशोऽध्यायः समाप्तः ।

खण्डानां प्राधान्यमपि दर्शयति खण्डान्ति । वाद्येनानुगतानीति "मत्या
वाद्यानुगाशब्दाः" (अ ४-२८२) उच्यन्तेति विषयानुपाध्यायादिति वैपरीत्येन नाट्ये
गती प्राधान्यमाह इति शिवम् ॥७१॥

इति श्रीमहासाहित्यरासिनवगुण्ठाचार्यविरचिताया नाट्यशब्दविद्वताव-
भिनवशास्त्र्या मण्डलाध्याय एकादशः समाप्तः ।

१. KSS चान्य एव एव ।
२. KSS चारैरपि ।
३. KSS नियुद्धे चारिमण्डलम् ।
४. KSS. चापवर्तं ।
५. NS परिवर्तम् ।
६. KSS चारिमण्डलम् ।
७. NS ममचारी नियोजयेत् ।
८. NS नाममण्डलम् ।
९. NS. परिक्रमे च ।

नाट्यशास्त्रम्

प्रथमः द्वादशोऽध्यायः ।

एव ध्यायाम सयोगे कार्ये महत्कल्पनम् ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि गतीस्तु प्रकृतिरिष्यते ॥१॥
'तत्रोपबहून् कृत्वा भाग्यवाद्यपुरस्कृतम् ।
यथायान्तरतोपेतं प्रकृतीनां प्रवेक्ष्यते' ॥२॥

अभिनवभारती

श्रुत्यन्तविश्रान्तविधिर्या गतिः परमात्मनः ।
ता महामन्दसन्दोहनस्त्वमूर्तिः स्तुमः मदा ॥

प्रकरणसंगतये प्रकृतानुपूर्वेकं निरूपयित्वासायं प्रतिजानीते एवमिति ।
ध्यायामानामयोग्यसमीक्षणयोग्यानां चारीणां महत्या योगे मिथोभावे सति मन्त्रानां
कल्पनमनुभवमपि वत्^१ मन्त्रं बुद्धयेति तत्र उक्तम् । तत्रार्थिस्तस्य रमभावयो-
क्तिभावयो विनियोगस्य कृत्वाद्यद्यपि क्वचिन् तन्मिथोऽपि पृथग्भिनयोनी न
वक्तव्यः तथापि निष्कम्भितप्रतिपत्तो मुनिरियं दर्शयितुं गिरं प्रनृतिरदान् (गतिः)
अङ्गसर्वेषामपि कर्माण्युक्तानि तस्मैतन्बलेन यो देहसन्निवेशो यथावेव न रिपतो
प्रकाराभावात्तस्य विनियोगं प्रकटयित्वा चारीमण्डनप्रसन्नवाचित्तवृत्तिः वाद्-
गतिविनियोगस्यैव प्रतिजानीते । गतिरस्य प्रकृति रमवस्यो देयं कामं चादेव्यं वक्तव्या
प्रतिपुष्टमनिधानात् । तत्र प्रक्रिया पूर्वमुच्यते, तदेव नृगण्डेन मानसद्वन्द्वरसोपवाचिना
श्रुत्वापि काकाधिबहुवचनो पावता खोजितम् ॥१॥

तत्रापिष्टस्य का गतिरिति प्रयोगोक्तं नूचमिति तत्रोपबहून्मिति । नृङ्गानु-
सारात्वाय इति प्रसिद्धं तन्मात्वाय इत्या प्रुवासा मन्त्रं प्रवृत्ताय, यद्य^२ भाग्यवाद्य-
पुरस्कृतवादिह्यन्यपुत्रं कृत्वेति, योऽपि विनायिनेत्यपि । तन्मात्वाय वाद्य-
मानं पुष्करवाद्यम् । मार्गो देयः, रम इत्यादिचित्तवृत्ते । वं ध्यायामानामयोग्ययोगे

१. NS. तत्रोपबहून् ।
२. KSS. प्रवेक्ष्यते ।

ध्रुवायां 'संप्रयुक्ताया पटे चैवापकर्षिते ।
 कार्यं प्रवेश, पात्राणा नानार्थरससम्भव ॥३॥
 स्थानं तु वैष्णव वृत्त्या ह्युत्तमे मष्टमे तथा ।
 मम्मन्तन सम चैव चतुरस्रमुरस्तथा ॥४॥
 बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
 शीवाप्रवेश, कर्तव्यो 'मयूराञ्छिनमस्तकः ॥५॥

य. कश्चिद्गृहोद्याननिर्देश रत्यादिदिशत्तवृत्तिविशेष ततोपेत वृत्त्या, या ध्रुवा
 तथा उत्तमादिप्रवृत्तीना मस्यावेशन बुद्धी प्रवेशो यत्र तथा वृत्त्या । एतदुक्तं भवति—
 ह्येताद्युपमानमुक्तेन प्रवृत्तिविशेष, चित्तवृत्तिविशेष, उद्यानादिविशेषश्चावश्य ध्रुवा-
 सुवनिबन्धनीय ॥२॥

एव ध्रुवायां प्रवृत्तायामेव रत्या । पटेऽपकर्षिते यवनिकायामपसारिताया
 तदा सामाजिकानां नेपथ्यगृहादयमागन इति नटी निवर्त्यन्ते । चकारात्तत्काले
 पुनश्चोहनम् । ध्रुवाप्रवेशो लये मध्ये वलितया (वलिनयेति कीहृत्तेन प्रयोग-
 वलनाद्युपदिष्टम्) क्षुप्ताक्षरगान कृत्वा, प्रवेश एव तथा समुचितस्थानकदृष्टिमुखरा-
 गादिभिर्युक्त कर्तव्यो यथा सामाजिकाना भट्टित्येवान्विताभिधाननयन मुखरसव्याप्ति-
 र्दधते । प्रगीत गीयमानशामरागाप्रगतेकगमवाकर्षणे ममप्रग्रामनस्त्वसवेदनवशः ।

अन्ये तु नानार्थरस सम्भव इत्यत्र यथामार्गं क्लोपेतमिति पठन्ति । उभयतः
 दोषत्वेन व्यावक्षणे—मार्गेषु चित्रादिषु वा कला द्विमात्राचतुर्मात्राप्टमात्रेति शामेषु
 उच्यन्ते चालिप्तकादिषु तन्वायाद्याक्षराणीनि । यद्यपि पात्राणामध्रुवा अपि प्रवेशा
 वदन्ते तथापि मन्वमात्राभिधानश्रेतदुत्तममध्यमयोर्वा प्रस्तावादेवमुक्तम् तयोर्हि
 ता ध्रुवा प्रवेशास्तेऽपि वा चकारेण समुह्येता एव ॥३॥

स्थानमिति अथर्षेऽञ्चिक्त्वात्तन्मागिति वैष्णव सममन्वत् समुन्नतम् ॥४॥ स्वप्नप्रवेश
 एव सन्ने अचले प्रसन्ने, नात्युत्क्षिप्ते अघो वा उपरि वा । अघोपामित्थं यन्त्रेण
 परिहार्यमिति श्लोकार्थमेव शिक्षयितुं रफुटमुपायमाह शीवाप्रवेश इत्यादिना सार्पेण
 श्लोकद्वयेन । स्वप्नमयूरवदञ्चिन गुरूप गिरो यत्र ॥५॥ गामिसंभव इति

१. KSS GOS सप्रवृत्ताया परे चैवापकर्षिता ।

२. NS. शीवाप्रवेश ।

३. NS मयूराञ्छिन ।

कर्णाव'ष्टान्गतस्ये च बाहुशीर्षे प्रयोजयेत् ।
उरसश्चापि चिबुक चतुरङ्ग तप्तस्थितम् ॥६॥

हस्ती तथैव कर्तव्यी कटीनाभितटस्थितौ ।
दक्षिणो नाभिमस्थस्तु वाम कटितटस्थित ॥७॥

पादयोरन्तर कार्यं द्वौ तालावर्धमेव च ।
'पादोक्षेपस्तु कर्तव्य स्वप्रमाणविनिर्मित ॥८॥

चतुस्तालो द्वितालश्चा'प्येकतालस्तथैव च ।
चतुस्तालस्तु देवाना पार्थिवाना तथैव च ॥९॥

'द्वितालश्चैव मध्यानां ताल स्त्रीनीचलिङ्गनाम ।
[चतुष्कलोऽय द्विकलस्तथा ह्येककल स्मृत] ॥१०॥

चानुरथपप्रस्ताव खटकामुल, वाम इत्यर्धचन्द्र १६-७। न चेदमुपविष्टस्थानकमपि
तु गत्यानन्तर्षो'चित्यात् स्थितस्थानकमेवेति दग्मितुमाह—पादयोरन्तरमिति ।
"द्वौ तालावर्धतालश्च पादयोरन्तर भवेदिति (१०-५२) । यत्स्थानकलक्षण
मूचिन तदेव कार्यं नाभ्यदुपवेशनादित्यर्थं । तत्र स्थानकानन्तर गनिमुपक्षिपति
पादोक्षेप इति स युक्तस्तेन भाविलक्षणेन देवानां परिच्छेदेन च वर्तव्य ।
स्वकरमानेन च ताल' पात्रस्येत्यर्थं ॥८॥

तत्र देशपरिच्छेद तावदाह एकताल इति ताल प्रसारितमध्यमा ?
(तत्रैव) उच्यते—तत्र "ताल स्मृतौ मध्यमया ?" इति । सुस्वान्तदेशाभिधाय
स्यायिस्थानभूतोत्तमप्रकृतिविधान्तस्वात् प्रयोगजातस्य तदुपक्रम विनियोगमाह
चतुस्तालस्त्विति । तुल्यदोऽप्यर्थे कदाचिदभ्यधापि भावात् । तथाचन्द्रो राज्ञां
देवसदृशस्यसम्भवसुभावनापसारणयोगकः ॥९॥

१ NS. दृष्टा ।

२ NS. पादोक्षेपस्तु ।

३ KSS omits अपि ।

४ KSS द्वितानेर्धर्षश्चैव मध्यानां तालस्यो च ।

५ NS. सङ्गिनाम् ।

चतुष्पलो ह्युत्तमाना मध्यानां द्विकलो भवेत् ।
 तथा चञ्चकल. पादो नीचानां सप्रकीर्तित. ॥११॥
 स्थितं मध्य द्रुत चञ्च समवेक्ष्य लयत्रयम् ।
 यथाप्रकृतिनाट्यज्ञो गतिमेव प्रयोजयेत् ॥१२॥
 चैर्योवपन्ना गतिरुत्तमाना मध्या गतिर्मध्यमसम्मतानाम् ।
 द्रुता गतिश्च प्रचुराद्यमाना लयत्रयं सत्त्वयज्ञेन योजयेत् ॥१३॥
 एष एव 'तु विशेष. कलाताललये विधिः ।
 पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोग शृणुतानघा. ? ॥१४॥

स्त्रीणां नीचानां साहस्रयदिधमानामिति मन्तव्यम् । तेषां हि लिङ्गित्वाद्ब्र-
 मत्व किञ्चिन्न सनावयेत् । यथाशोभामिति नाट्यधर्मीकाममित्यर्थं ॥१०॥

देशनियममुक्त्वा कालनियमस्यौत्सर्गिक तावदाह—चतुष्पलो ह्येति । तथा
 चेति तेनोत्क्षेपेण यत्पादस्य पतनं तदुत्तमानां चतसृभिः कलाभिः यस्मात्तदधार्ध-
 जनेण मध्यमाधमयो परिभाषित इत्युत्सर्गतेत्येति भावः । तत्र गतिश्चतुष्टय माग-
 ध्यादि षट्पते यत्तत्रार्धमागध्यादौ जनेण पित्रादित्रयविनियोगात् । 'निमेषा पञ्च
 मात्रा स्यात्' इति कला सामान्यलक्षणलक्ष्य बीत्सर्गिक सर्वत्र ध्रुवकमागो मन्तव्यः ।
 बीक्षेपादभिधाने तेन ध्रुवकमानेन चतुष्पल पादपात. तथा चोत्तमपरिग्रहे द्विपदी
 कोहनेनीचना —

"स्यादुत्तमाना द्विपदी चतुर्गुणसमन्विता ।

तत्रोत्क्षेपनिपातान्या यस्मात्पादद्वयं भवेत् ॥"

लक्ष्यश्च इत्यमेव धिक् टि धि इति द्विपदीभागेन पादेन पादपातः । अत्र
 ध्रुवके चतस्र कला भवन्ति । धिगटिधिङ् इत्यस्य काल कस्यचिद्, इत्यादिना
 मकेतित । नहि व्यञ्जनकाल स्वरकालात्पृथक्, तत्र गुरोश्च प्रचलत्व सङ्गत-
 चट्टरतद्विदिनस्त्रिपुटमेवावधार्यते । तत्र हि धिगटिधि-इत्येवंरूपा लघु कला
 तस्यास्तिस्रो मात्राश्चतुर्थे गुर्वसरे द्वे मात्रे इति च मात्राः । सर्वत्र चैवं प्रकार-
 समनन्तरग्रहणं विश्रान्त्यभावेन दुष्कर प्रयोग इति स्थानचेष्टाविश्रान्ति प्रवृत्तये
 मध्यमना विरामश्चैवा मात्रा लक्ष्यविदिम् प्रकल्पिता, तदज्ञादुक्ता; तादृशा मात्रा
 चतुष्पलायां प्रतिभामग्न इत्याम्ता तावत् । इह विश्रामेव चतुष्पल पादपतन-
 मिति न्याय (?) (नाय) लक्ष्यलक्षणनीभाषाह्युत्पादपेक्षते च ।

१ GOS, NS लय द्युः ।

२ KSS, NS. नृभि ज्ञेयः ।

३. KSS गतिम् ।

'स्वभावात्तत्तमगतौ कार्यं जानुष्टीतमम् ।
 युद्धकारीप्रयोगेण 'जानुस्तनसमं न्यसेत् ॥१५॥
 पाश्चैशान्तं सत्तलितं पाश्चैशान्तवितेरथ ।
 रङ्गकोणोऽमुत्त' पच्छेत् सभ्यं पञ्चपदानि च ॥१६॥

अथ लयकालनिर्णयमणेशपमाह स्थितमिति विलम्बितम् । ममवेद्येति प्रकृत्यादि
 भेदविभागेनेत्याह तमेव दर्शयति यथाप्रकृतौति धर्मस्पर्शविलम्बितमव्यङ्ग्यमय
 समतं संवेदन यथार्थ-मिध्या-गौण-धर्म-गाम्भीर्यादिकृत मन्तव्यं न तु जानि-
 कालादिकृतम् ॥११॥

यथाप्रकृति । विद्वत्कस्य द्विज-वेदेषु अविमलान्मन्त्रान् नवलमनमघाप्रणार्येव
 रचितं जात्यादि योजनीयम् । उनमस्याप्यव्यवाभाव इवविदनुत्तमत्वेऽपि मयीर्चन-
 भाव इति । प्रचुरेति तौरुप्रयिद्धमेवेदमुक्तमिन्वयं न केवलं प्रकृतितोऽप्रवभेदा
 पावन्चित्तवृत्ति भेदेनेत्यभिप्रेत्याह सत्प्रवयेन च लयप्रय योऽयम् । सत्त्वं विल्लुति
 तेन सप्रामादावुत्तमस्यापि द्रुत सोकादायधमस्यापि विलम्बितम् ॥१३॥

अर्थतदनुमादिष्या गत्युपयोगिन्या ध्रुवाया विधिर्गति दर्शयति एव निति ।
 अत्र गत्यनुमारी तालविधि । अन्ये स्वप्रथेत्प्रुक्त नामे । रक्षामनस्य रत्नामहित म
 कलाताललयः इति मध्यमपदलोपी मयाम । तेनायमर्थः— ध्रुवानात्वेऽपि गत्यनुमायैव
 कलाविधिलयविधिश्च अत एवतदनुसारेण भट्टलोक्ततगोपालादिभिर्नान्नापभङ्ग-
 विभङ्गविषये तालदीपिकादी चिरन्तनममत्रो ध्रुवानात्ताला विनियोग प्रपञ्चतो
 रूपितः । तत् ध्रुवाध्याये विचारयिष्याम इत्यास्ताम् ।

एव देतकालनिर्णयममुक्त प्रकृते योजयति पुनर्गतिप्रचारस्येति गतिषु । प्रचारो
 वैचित्र्य तस्य प्रयोग पुन श्रुतेति संबन्ध । मपटना ह्यनुक्तेति भाव ॥१४॥

स्वभावात्त्विति । तुना विशेषणत्वेन मन्थरगती चतुरतालत्प्रमुक्त, स्वभाव
 गतो तु त्रितालत्व, दोष्यगतौ तु पञ्चतालत्वमपि कार्यमिति दर्शयति ।

तां गतिप्रचारपटनामाह—पाश्चैशान्तरित्वादि ।

“कुञ्चन पादमुत्क्षिप्य पाद्वोत्थानोत्थिनं न्यसेत्
 उद्धृतेन पादेन पादत्राता विधीयते” (१०-३२)

इति पादवैशान्ता पागे । रङ्गकोण पूर्वोत्तरम् ॥१६॥ द्वितीयं बाणमि-मुत्तर
 पश्चिममिति । तत्र परमिति । कोणद्वयेऽतिदिगिति । पूर्वं त्ने धंता पञ्चपदां

१ KSS स्वभावेऽस्तमगतौ NS स्वभावे तूतमगतौ ।

२ NS पुत्र स्तनमम न्येत् ।

३. KSS. मृषो ।

वामवेधं तत कुर्याद्विक्षेपं दक्षिणेन तु ।
परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत् कोणं तत परम् ॥१७॥

तत्रापि वामवेधस्तु विक्षेपो 'दक्षिणेन च ।
ततो भाण्डोऽमुलो गच्छेत् तान्येव तु पदानि च ॥१८॥

एवं गतागतैः कृत्वा पदानामिह^१ विधातिम् ।
वामवेध तत कुर्यात् विक्षेप दक्षिणस्य च ॥१९॥

रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्षीं गतागतैः पादगतिप्रचार ।
'अधश्चित्रप्रोणे चतुरस्ररङ्गे गतिप्रचारश्चतुरस्र एव ॥२०॥

य समं संहितो गच्छेत्तत्र कार्षीं लयाभय ।
चतुष्कोऽप्य 'द्विकलस्तर्षेर्धककल पुन ॥२१॥

अथ मध्यमनीचंरतु गच्छेद्य परिवारित ।
चतुष्कलमयार्धञ्च^२ तथा धककल पुन ॥२२॥

व्याख्याता (अ ५-७३) । वेध पाणिशोत्रे गूचीपादनिपात । वामवेधमिति
अन्तराविहमुम् (तन्) प्राप्तिगिद्धौ वीणैर्गन्वा ब्रह्मन्धातव्यामुल्लघ्यतामाह । एतच्च
पञ्चपदीयमन सर्वश्रीःशक्तिम् ॥१७—१९॥ विशेषमप्याह रङ्गे विकृष्ट इति ।
भरतशब्देन उपचारतत्तद्विद्या योनिसवन्ध सूच्यते गतागतैरिति परिमिताया दिशि
पञ्चपदी गतागतेन नियम एतन्नंभस्थाने द्वौ पादविशेषादिति मन्तव्यम् । विकृष्टार्था
च नूयो भूयः पञ्चपदी ॥२०॥

अत्रैव विषये विविधप्रमाणा पानरीतिः, तद्विलयद्विभक्तचतुर्भङ्गादय
प्राधान्येन । व्यामिश्रणैरपि विर्येण व्याचिन्त्यामु ममगतिमुपमहन्ति य समैरिति
रिति । तर्षेवेति साम्येनेत्यर्थं ॥२१॥ मिश्रगतिमाह लयेति । परिवारित इत्युत्तमत्वेन
विवक्षितः इत्यर्थः । तेन देवादिबत् साध्वाश्रीयमाणावामुत्तमप्रकृतावपि नाय विधि-
रन्यस्यैव तत्र प्राधान्यात् । तदोत्तमादिपादपाते मध्यमस्य द्वौ, नीचादेरेव, उत्तमस्य
चत्वार ॥२२॥ अत्रैव च चतुर्भङ्गादिविभागे निश्चयायं प्रदनमुष्वापयितुमुप-

१. NS, KSS. वृक्षितेन ।

२ KSS, NS विपदानि ।

३ KSS, NS एक ।

४. KSS अयमे ।

५ KSS टिकलो भवेदेककल ।

६ NS मयोर्ध्वं च ।

वंश्यदानपयक्षाणां नृपपन्नगरक्षसाम् ।
 क्षनुस्तानप्रमाणेन कर्तव्याय गतिबुधं ॥२३॥
 दिवोकृतां तु सर्वेषां मध्यमा गतिरिष्यते ।
 तत्रापि' उद्वता ये तु तेषां देवं समा गति ॥२४॥

श्रुयय ऊचुः

यदा मनुष्या राजानस्तेषां देवगति कथम् ।
 भ्रूयते कथं नया गती राजां भविष्यति ॥२५॥
 इह प्रकृतयो दिव्या दिध्यमानुष्य एव च ।
 मानुष्य इति विज्ञेया नाट्यनृत्तक्रियां प्रति ॥२६॥
 'देवानां प्रकृतिरिदिया 'राजां च दिध्यमानुषो ।
 या स्यन्त्या लोकविदिता मानुषी सा प्रकीर्तिता ॥२७॥
 'देवादाजास्तु राजानो देवाद्यात्मन् कीर्तिता ।
 एव देवानुकरणे देवो ह्यत्र न विद्यते ॥२८॥
 भय विधिस्तु कर्तव्य स्वच्छन्दगमन प्रति ।
 सभ्रमोत्पातरोषेषु प्रमाण न विधीयते ॥२९॥

महारमुवतमविज्ञेयानिधानगहितमाह—देवदानवे-यादि ॥२३॥ सर्वेषामिति देवदूता-
 दीनाम् । उद्वता य त्विति माननिप्र-नृतय ॥२४॥

देवानां इति लोकपालानां विनिर्माणा राजान येदेषु तदाद्यात्मनास्त्रेषु
 वेदान्तेषु । तेषामनन प्राधान्यमुक्तम् । अनुकरण देवादीनां वर्णनात् उक्तं च
 राजविद्या राजगुणमिति । देवानुकरणे नास्ति मित्यर्थं ॥२८॥ अत्रमिति चतुष्टय
 इत्यादि स्वच्छन्दगमन स्वस्था गति मध्यम आवेग । उपातोऽत्रो-नादादि ।
 प्रमाणमिति उक्तरूपमित्यर्थं ॥२९॥

१. NS योर्ध्वंवा (गा ?)

२ KSS, NS, देवा हि ।

३ KSS, NS, राजानो ।

४ KSS, NS, देवान्वात्राम् ।

५ NS देवानुकरणो देवो ।

सर्वानां प्रकृतानां तु अवस्थान्तरसंश्रया ।
 उत्तमाद्यममध्यानां गति कार्या प्रयोक्तृभिः ॥३०॥
 'चतुर्धर्कलं वा स्यात् तदर्धकलमेव च ।
 अवस्थान्तरमासाद्य कुर्याद् गतिविधेष्टितम् ॥३१॥
 ज्येष्ठे चतुष्कलं ह्यत्र मध्यमे द्विकलं भवेत् ।
 '[द्विकला चोत्तमे यत्र मध्ये त्वेककला भवेत्] ॥३२॥
 'कलिकं मध्यमे यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत् ।
 एवमर्धार्ध'हीन तु ज्ञान्तो संप्रयोगयेत् ॥३३॥
 ज्वरात् च सुघातं च तप ध्रान्ते भयान्विते ।
 'विस्मिते चावहित्ये च तयोत्सुक्यसमन्विते ॥३४॥

सर्वानां प्रकृतानां, गतिरिति कलानयनान्नाश्रिता । सर्वमेतदिति तु युवनम् ॥३०॥

एतदेवाह्य दूषयति चतुर्धर्मिति द्वे उत्तमस्य, एका मध्यमस्य, अर्धं नीचस्य; अवस्थान्तरवलात् ॥ ३१-३२॥ नीचेष्वर्धकलं भवदिति अनेन कान्तुर्धर्मागो भरतमुनिना सूचितोय लक्षणविशो वृत्ताकार द्रुतमाह, यद्यथा पञ्चमाश उक्तानीत्या स्वामादि-विश्रान्तिपदं च इति चतुर्धा स एव द्रुतो युवत ॥३३॥

चतुष्कलादध्याधिक्यमस्तीति दर्शयति । ज्वरात् इत्यादि । भयेन योज्ज्वितो जातोऽस्तम्भ, अन्यथा ह्यस्य स्वरिततरा गतिर्विद्यते । विस्मय इति तत्कृत-स्तम्भ इत्यर्थः । अवहित्य इति कृतकधर्माणाम्, कृतकं हि न सुश्लिष्टं कर्तुं पार्थत इति । तत्राधिक्यमेव भवति नन एव हि कुशलाः कृतकता विदुः ॥३४॥ अन्धा-दरवशोत्सुक्येन मय्यगन्वितो य एव शृङ्गारभेदस्तत्रैव विप्रलम्भ इति यावत् । स्वच्छन्दगमन इति कायैण विना श्रीलाचङ्गमणे । अधिकले दृश्यदिसद्वीधिकायं । अधिकलामिति केचित् । आधिक्यं प्रकर्षेण चतुस्वरूपेण सम्पदा चेत् प्लुतस्य विरामस्य च स्वरूपाधिक्ये तान्नरोप सस्याधिक्येन पदष्टकनादेविकृष्टमधिकृत

१. KSS. चतुर्धर्कलं वा स्यात् तयार्धकलमेव च ।
२. KSS NS, do not read.
३. KSS, NS विनयं चोत्तमा यत्र नीचेष्वर्धकलं भवेत् ।
४. KSS, NS. हानि तु कलानां ।
५. NS. विस्मये ।

शृङ्गारे चैव शोके च स्वच्छन्दगमने तथा ।
गतिः स्थिततया कार्याधिकतान्तरपातिता' ॥३५॥

'[पुनश्चिन्ताविबते चैव गति कार्या क्षतुष्कला ।]
अस्वस्यकामिते चैव भये विप्राप्तिते तथा ॥३६॥

आद्ये चैव ह्ये च 'कार्ये पश्च त्वरावितम् ।
अनिष्टभयने चैव 'क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥३७॥

कलान्तर परिमाण तथा नून पादपातो यस्याम् । अत्र एतन्पादपतनप्रसङ्ग-
विचारणाद्दृश्यति—

पट्टं नूनं न वाप्य तथाष्टकसमेव च ।
पादस्य पतनं तस्मै वेदनं तद्वेत् मित्रया ॥१२॥१८४-१८५॥

अर्धैरुद्विचतुष्कलमिति अचमा पट्टकलयोनिषेधेन च त्रिकलपञ्चकलादीनाम-
भार्धं सूचयति विपमणां सपरिमाणोऽक्षेपणनिपातनायोगात्तानविदां हि साम्यमुप-
निषद्भूतं तच्चान्न स्फुटयति ॥३५॥

एवमेतेषु पट्टकलादध्यधिकं मानं तथा च तत्र मानानां परिश्रमे यत्र उत्त-
नारूपो लय चोह्लादिभिर्दहनो यस्यानिविलम्बितं कालावधिः । एव कलाधिरय-
मभिधाय न्यूनत्वमप्यस्तीत्याह अस्वस्यकामित इत्यादि । अस्वस्ये प्रच्छन्नकामिते हि
त्वरान्तिराय ॥६६॥ अनिष्टं यदा बान्धवादे श्रुतं तदा तदन्तिकं द्रुतगमनं, अद्भुत-
दर्शनविषये यदा क्षेपं प्रक्षिप्तता, पुनरेतन्न दुष्यत इति । यन्नाभिरुचितमयश्चर्तस्य
च तत्स्वरया त्रियने, स्वरयान्वितं गुरुकार्यं अभिरुचितमेवेति विशेषं त्वरान्वितमिति ।
इयता यद्यपि सर्वं सम्बन्धे तथापि क्वचिन्टम्युत्पादनाय प्रपञ्च ॥३७॥ अत्ययोऽतिवमण
घोषसपादनं प्रयोजनमस्य । अपराधोऽभिनेयं यत्रोच्य एव, यदा यस्यापराध
कृतो गुवादेस्तत्तश्च रया गतं मोक्षराज ॥३८॥ तथापि एनेत्विति एव प्रकारेण-यत्

१ NS विकलान्तरपातिता ।

२ KSS. does not read,

३. NS कार्यम् ।

४. KSS शोषेत्वाद्भुतदर्शनं ।

अपि चात्ययिके कार्ये 'दु'रिते शत्रुमार्गणे ।
अपरादानुसरणे श्वापदानुगतौ^१ तथा ॥३८॥

एतेष्वेव गतिः प्राज्ञो विकला सम्प्रयोजयेत् ।
उत्तमाना गतिर्षा तु न ता मध्येषु योजयेत् ॥३९॥

या गतिमंध्यमाना तु न ता नीचेषु योजयेत् ।
गति शृङ्गारिणी कार्या स्वस्यकामितसम्भवा ॥४०॥

दूतो (दशनं ?) शित्तमार्गस्तु प्रविशोद्गमण्डलम् ।
सूचया चाप्यभिनयं कुर्यादर्थसमाश्रयम् ॥४१॥

मदादिष्वपीत्यर्थं विकलामिति विकल कलापरिमाणो यस्या सा कला अर्धकला-
रहिता तुर्या यद्यपि, तथापि नादरणीया, यत त्रिभागपदभागादिरपि तत्र भवति ।
अत एव सभ्रमोत्पातरूपेषु चतुरर्धकलमित्यनेन पौनर्यव्यत्य तस्याविषयत्वादस्य तु
विषयभागविषयत्वात् तथाहि मत्तगती शैलरकस्य खण्डकप्रयोगे हि "गहिद् धि"
इत्येव रूपे मात्रा तृतीये, तृतीयस्य नामाथ घ घ् इत्येव पाठ, त्सुक इति द्वितीयो,
धि इति तृतीयो, नचैषा साम्यम् । एतेन च कलाना साम्यं न्यूनानधिकतानिरूपणेन
समविषयकलाभागमङ्गाभिधानेन गुरलघुद्रुतप्लुताना स्वीकारात्तद्वैचित्र्यम् । इयमपि
भङ्गोपभङ्गविभङ्गप्रकारप्रस्तार सगृहीता लयसिद्धा भङ्गलव्यवस्था प्रतिपाद्या-
धरतदर्पादिरूपा च धाराबन्धादिविषया घातमार्गप्रवृत्तेन प्रमिद्धा व्यवस्था स्फुटमेव
दशिता मानूदेव कालप्रमाण (कलापरिमाण ?) नियमभिधानं गजस्नानोभूतमित्याह
उत्तमाना गतिर्षात्विति । तुरेवार्थे अन्यत्रमेणंभेन्वर्थं. एतदुक्तं भवति— अविषयेन
निर्दिशितेन नियमो विप्लुत, तथापि कलाधिक्ये पट्कलोत्तमस्य तत्र मध्यमस्य
चतुष्कलता, अधमस्य द्विकलता । यत्र न्यूनकलमुक्तं तत्राप्युत्तमस्यैवा कला, मध्य-
मस्यार्धकला, अधमस्य कलातुर्यभाग इति कथं विप्लवः ॥३९॥

एव प्रकृतिभेदेन गतिमभिधाय रसविषयेण दर्शयितुं प्रथमं पुरुषार्थापयोगिर-
सविषया निरूपयन् प्राधान्याच्च शृंगारे तावदाह गति शृङ्गारिणीत्यादि । स्वस्थ-

१. NS. तथा चैवारिमार्गणे ।

२. KSS. NS अनुगते ।

३. NS. द्विकला ।

४. KSS, NS स्वच्छ ।

५. NS. सूचयन् वा ।

'हृद्यं गन्धंस्तथा वस्त्रं रत्नं चकारंश्च नृपित ।
नानापुष्पसुगन्धाभिर्माताभिः समलङ्कृत ॥४२॥

गच्छेत् सललितैः पादरैः तिस्राः तस्मिन्स्तथा ।
तथा सौष्टवमयुवतैर्लेपतालवसानुगैः ॥४३॥

पादयोरनुगो 'हस्तौ नित्यं वायो' प्रयोगतुम्भिः ।
'[उत्क्षिप्य हस्तं पातेन पादयोश्च विपयमात्.] ॥४४॥

प्रच्छन्नकामिते चैव गति नूयो निबोधत ।
बिसजितजन. अस्तरतया दूतीसहायवान् ॥४५॥

निर्वाणदोषो नारयथं भूषणश्च विनृपित ।
वेत्तासदृशवस्त्रश्च सह दूत्या धनंस्तथा ॥४६॥

कामितमप्रच्छन्नम् । ४०। अर्धसमाश्रये मिद्धे सूचाया पुनवर्चनं हृद्यस्य पदार्थस्य पर्यालोचनं सातिगय चमस्कारकारोति निरूपयितुं नत्र चवितचवर्णवत्पुन पुन कचिदपि भागमत्यजन् सूचां श्रु गारे कुर्यादिति दर्शयति । यद्भवोराशो हि प्रधानानुसंधानमेवोचितं तन्मध्यपतितना वार्यन्तराणामपयालोचनीयत्वात्, पर्यालोचने आचार्यं मातुलान् भ्रातृन् स्वजनमित्यापाद्यापत्ते, यद्यपि चान्तरमाणां इत्यप्रयान् नृत्ते सूच्यान् परिदृत्तुं मित्यर्थसमाश्रयणमित्यसत् । ४१। साऽपि हि निरर्पिता सूचैव हि कथं स्यात् सूचातीर्षि चान्तराङ्गमस्य प्रकृता गतिमाह नानति शोभनो गन्धं सुगन्ध । नानापुष्पैः सह सुगन्ध । अत्र समासान्ताभावः । ४२। सललितैः सवितामैः । सौष्टवेनाङ्गं चातुरक्ष्येण युवतः, तथा बिसज्वितादि, तालं चतुरश्रादि, नृयं पुन समाश्रयेन उवताप्युत्तमगतिं पुनविशेषणया निरूपयत इति भावः । ४३। प्रच्छन्नं कृत्वा कामितं यत्र श्रु गारे सागरिकादाविव चत्तराजादे तद्वन्मत्र मोनादाविव पीतस्यप्रभृतेरसु । ४४। निर्वाणदोषः । वेत्तातुन्यवस्त्र इति । तथाहि चन्द्रालोके सितवस्त्रावगुण्डितौ धनसारपरागपुञ्जमञ्जुगात्रौ मुवताप्रायप्रचुराभरणौ वस्त्राद्युपसर्जनम् । ४६। प्रच्छन्नं

१. NS. हृद्यं वस्त्रंस्तथा गन्धं पुष्पैश्चर्णैश्च ।

२. KSS. अतिप्रान्तोत्पितस्तथा ।

३. KSS. समन्वितैः ।

४. NS. वापि हस्तौ वायो ।

५. KSS., NS. do not read.

अजेत् प्रच्छन्नकामस्तु^१ पादनिशान्दमन्दगं ।
 शब्दशक्त्यास्तुकरश्च स्यादवलोकनतत्पर ॥४७॥
 वेपमानशरीरदञ्च शंकित प्रस्तलन् मुहुः ।
 रसे रीद्रे तु वक्ष्यामि दंत्परक्षोगणान् प्रति ॥४८॥
 एक एव रसस्तेषां स्थायी रीद्रे द्विजोत्तमा ।
 नेपथ्यरीद्री द्वितोयस्त्वङ्गरीद्रस्तथैव च ॥४९॥
 तथा स्वभावजदञ्चैव त्रिधा रीद्र प्रकल्पितः^२ ।
 रघिरविलम्बदेहो यो रघिरारंभूखस्तथा ॥५०॥
 तथा विक्षितहस्तदञ्च रीद्रे नेपथ्यजस्तु तः ।
 बहुधाट्टुवंट्टुमुखो नानाप्रहरणाकुलः ॥५१॥
 स्थूलकायगतया प्राशुरङ्गरीद्र प्रकीर्तितः ।
 रक्ताक्षः पिङ्गकेशश्च अक्षितो विद्वृतस्वरः ॥५२॥
 'हसो निर्भस्तनपरो रीद्र सौम्यं स्वभावजः ।
 क्षतुस्तालान्तरोरिक्षप्तं पादंस्त्वन्तरपातितं ॥५३॥

कामस्तु । एवविधकामिविषयमेव मुभद्रामिधान द्रुवातालमाह् कह्लाद्या ।
 यस्य हि प्रस्नारो द्रुतनधुमिध । शब्दशक्त्यादिना खण्डिता कला सूचयन् मिय-
 प्रयोगा गतिमथाह । रसुक इत्यादिना कार्ये ॥४७॥ वेपमान देहः । प्रस्तलनित्यादिना
 कलानुपांशात् । विप्रसम्भे तु शृङ्गारिष्येव कश्चिद्व्यामिध्या गतिर्व्यभिचारि-
 स्रवादिग्यनिप्रेत्य पृथक् नोक्त्वा एव विषयामिलापप्राप्ते शृङ्गारंनिधाय तद्रूप एव रीद्रे
 गति निरूपयति रीद्रे रसे त्विति ॥४८॥ दंत्वादिप्रयुक्तं यदुक्तं तत्वेनाद्यपेनेति
 गच्छाशमनायाह एव एवेति । ननु किं तेषां शौचेन विनापि शौचना, ओमिति श्रूम ।
 कथमिति चेत् रसाध्यायोवनग्यायेनानुरस्यवितुमाह नेपथ्यरीद्र इत्यादि स्वभाव
 इत्यन्तम् । एवमेक एव रसस्तेषामिति कथितं, रसाध्याये र्धतत्प्रपञ्चितम्
 ॥४९-५२॥ क्षतुस्तालान्तरोरिक्षप्तं रिति तालान्तरपातिर्वं द्वितीयतालान्तरासा-
 पेक्षयेति केचित् । उपाध्यायास्तु तालशब्देनाथ कालमानयुक्तं न तु देशमान, तेन
 यावता कालेनोत्प्रेस्ततो न्यूनैः पतनमिति । एतदनु प्रकृतिसधिसरम्भत्व
 चाभिदधता विषमगतिस्वमेपामनुज्ञानम् । तथा च कहलमुखा कलातदपद्वयलक्षणैः
 नतंनकोत्फुल्लकादिना शौचादी परिश्रममाह् ॥५३॥ तद्विधा इति भीमसेनादयः । अनेन
 शृद्धवीर्येषैव गतिर्गति सूचयति ।

१. KSS कामंस्तु ।

२. KSS प्रकीर्तितः ।

३. KSS. रसे ।

गतिरेव प्रकृतंय्या तेषां ये चापि तद्विद्या ।
 बहुधा तु मही यत्र इमशानरणकम्पता ॥५४॥
 गतिं तत्र प्रयुञ्जीत बीभत्साभिनय' प्रति ।
 श्वचिदासन्नपतितः विकृष्टपतितं श्वचित् ॥५५॥
 एतकाक्रोडितं पारंरुपु'पार पातितं ।
 तेषामेवानुगं'हस्तंबीभत्से गतिरिप्यते' ॥५६॥
 अथ बीरे च कृतंय्या पादविक्षेपसयुता ।
 'द्रुतप्रचाराधिष्ठाना नानाचारीसमाकुप्ता ॥५७॥
 पाद्वंशान्तंद्रुताविद्धे' सूचोविद्धंस्तथैव च ।
 'कलाकालगतः पारंरवेगे योजयेद् गतिम् ॥५८॥
 उत्तमानामय प्राय प्रोक्तो गतिपरिक्रमः ।
 मध्यमानामयमानां च गति वक्ष्याम्यह पुन ॥५९॥

अथ रौद्रप्राणोद्यमविक्षामध्ये पुरुषार्थप्राणायात्बीभत्साश्रया गतिमाह बहुधा
 त्विति इमशानरुपा युद्धपतितकन्धप्रभृतिविरचिता अत एव रणेन कम्पता जगुस्सिता
 ॥५४॥ आसन्नपतिनत्वेन कनाधंतुर्मात्वादि विकृष्टपतित्वेन कलासाधकत्वादि
 सूचयति ॥५५॥

अथ वीरगतिमाह—अथ बीरे चेति । विस्तारेण क्षेप इति रघुनिदतापरमन्दिना-
 देशं हणम् । तत्र च कलमाधकत्वादि च प्रयोगः । तत एवोत्सासनिवास्य तातमत्रा-
 हृतंरुपविद । द्रुतेन प्रचारेणाधिष्ठान गन्तव्य देशे यस्यामिति । महत्पटोद्यथादि
 विकृष्टपतिनत्वे कलासाधंतुर्द्रुतप्रचार सूचिनमनेन बीरे रौद्रे वा प्रवेगस्य स्पष्टभाव-
 त्वात् ॥५७॥ तत्र गतिमाह कलाकालगतरिति । पारंरिति बहुवचनेन त्रय पादपाना
 गृह्यन्ते । तेन कलया कालेन च सन्निधानात् कालगतैव गतिरिति तद्यु पातन येषाम् ।
 अथर्वहो लघुपानो द्वायस्योन्यद्रुतपातो कलासाध च विराममित्येवम् ॥५८॥ उत्कृष्टव-
 परिश्रम म चोभयोर्गौरोद्रयो क्रमः । उत्तमानामिति ननु बीभत्सस्यंजीतमविषदन्व
 केनैतदुपदिष्ट भवन ? पुरुषार्थसाधन बीभत्स दत्तमेध्वेवंतइभिहितरसदिषय
 श्वभिचारियोग तु ॥५९॥ मध्यमाना गतिमाह विश्रमय चेति । चकाराशावगाशो

१. KSS बीभत्सानुनय ।
२. KSS बीभत्सा NS बीभत्सगतिरुच्यते ।
३. KSS द्रुता प्रहणाविद्या ।
४. KSS तेषाविद्धः ।
५. KSS, NS. कालाकालगतः ।

विस्मये चंद ह्ये च विक्षिप्तपदविप्रमान् ।
आगाद्य तु रसं हास्यमेतच्चान्यच्च योजयेत् ॥६०॥

पुनश्च करणे कार्या गति स्थिरपदैरप्य ।
थाप्याम्बुद्धनयन सन्नगाश्रयैव च ॥६१॥

उन्विष्टपातितकरस्तथा सस्वनरोदन ।
गच्छेत्तथाध्यापिकया प्रत्यग्राप्रियसश्रये ॥६२॥

एषा स्त्रीणां प्रयोजनव्या नीचसत्त्वे तथैव च ।
उत्तमाना तु कर्त्तव्या सार्धैर्वा थाप्यसंगता ॥६३॥

निश्चासंरायनो त्पुष्टस्तथैवोर्ध्वनिरोक्षितः ।
न तत्र सौष्टवं कार्यं न प्रमाणं तथाविधम् ॥६४॥

व्यभिचार्यन्तरेष्वपि । विदित्वा इत्यन्तर्गतो गतो व्याकुलप्रायो तपुद्रनमहन परिक्रमो
यस्य तथा विस्मय एव व्यभिचारिरूपे रथाग्नि अद्भुतरसरूपे मध्यमानाम् । पुनरिति
पुनर्ग्रहणादुत्तमानामद्भुतेऽपि स्वच्छन्दगतिरेव पूर्वोक्तेनि दर्शयति । केवलं तत्र विस्मयो
वदन उत्पाद्यो मुखरागे । एतच्चरति पर हास्य म्मिताद्यतिहसतिपर्यन्त, यदोत्तमाना
स्वस्यगतिरेव तदा मद्यथाधमानान्नु अवहृमिनातिहृमिनयोविक्षिप्तगतिरिवमेव । अन्या
ञ्चेति तावद्विद्रूपकगती वदप्रमाणम्, एष प्रसङ्गाद् द्रुतहास्यमोगया गतिरभिहिता-
वरुणे तूच्चयं पुनश्च वरुण इति । “उज्वराने च” त्यादिशत्रोकेन यद्यपि स्तोत्रगति-
रवता तथापि यद्भयन इति पुनः शब्दायं । स्थिरपदै विलम्बितं । ६१-६३।
आपत्र दीर्घं कृत्वा उत्पुष्टैस्त्वयतेः । उर्ध्वनिरोक्षणं देवोपालम्भसूचकं । न प्रमाणं
तथाविधमिति नात्र सर्वथा प्रमाणाभाव अपि त्वनियन्त्रितमेव पायात्मकं प्रमाणम् ।
अत एवात्र विलम्बितसपेन शषुनयेन द्रुतलयेन गुद्वल्लुनमात्रेण च विरामेण जम्भ-
टिकान्यो लय कोहनेन दर्शितः । ६४। उरस पात आमुनत्वात् करणप्रसङ्गात्प्रहारे

१. KSS, NS. मेतापिचान्यादच ।

२. KSS, NS गच्छेत्तथा विदिकार्य. प्रत्यग्रगतिसश्रये ।

३. KSS. सार्धैर्वा ।

४. KSS. उत्पुष्टैः ।

‘[मप्यानामपि सत्त्वता गतिर्याज्या विधानतः] ।

उर पात'हतोत्साह शोक'व्याकुलचेतन ॥६५॥

नात्युत्क्षिप्तं. पदं गच्छेत्. द्रष्टव्युत्थितात्तने ।

गात्रप्रहारे कार्या च निधिनान्नुभुजाश्रया ॥६६॥

विघ्नणितमारोरा च 'गतिश्चूर्णपदंरय ।

शीतेन चाभिभूतस्य वर्षणाभिद्रुतस्य च ॥६७॥

गति प्रयोक्तृभि कार्या स्त्रीनीचप्रकृतावय ।

पिण्डीकृत्य तु गात्राणि तेषा चंब प्रकम्पनम् ॥६८॥

करी वक्षसि निक्षिप्य कुम्भीभूतस्तयंब च ।

दंतोष्ठस्फुरण चंब विबुक्तस्य प्रकम्पनम् ॥६९॥

कार्ये शनंश्च 'कर्तव्य शीताभिनयने गती ।

तथा भयानके चंब गति कार्या विचक्षणं ॥७०॥

गतिमाह ॥६५॥ चूर्णानि परिमितोत्क्षिप्तानि अधिकपतितानि पादानि तेनाश्वधिकानोऽ
 स्पाग्नर स्यात् । कश्चे रसे दारिद्र्यमभिवस्त्वत्र शीत'वर्षंभव सभाभ्यत इति ।
 तद्भवगतिमाह—शीतेन चेति ॥६७॥ अयेत्यनेन मध्यमीत्तमानामनुभावग्न्यूनभाव
 शीतादिगति सूचयति । तेषामिति पिण्डीकृतानां गात्राणां, चकारेण कम्पन सञ्चोचन
 ममुञ्चोमते एवकारेण मोष्ठवचानुरध्यादि निरस्यत ॥६८॥ कराविति कटिपान-
 रूपावित्यर्थं । गात्राणि पिण्डीकृत्य करी वक्षसि च कृत्वा या गति शोके तस्याभिनय-
 मने योग्य शीताभिनयस्तत्र कर्तव्य प्रयोक्तृभिर्नर्तंगान्प्रकम्पन कुम्भीभूतो देह इत्यादि
 कार्यमिति पदसङ्गति ॥६९॥ एव कश्चे तत्प्रसङ्गेन चान्यत्रापि गतिमपिपाय भयानक
 वचयति ये चान्य इति । येषामुत्तमस्व कुलापीचित्यात् । अथ सत्त्वविहीना ।

१ KSS., NS. do not read.

२ KSS, NS. गतोत्साह ।

३ NS. श्यामूढ ।

४. NS गतिस्तूर्णं ।

५. KSS, NS हृतस्य ।

६. KSS, गन्तव्य ।

स्त्रीणां कापुराणां च ये चाग्रे सत्त्ववर्जिता ।
विस्फारिते बले नेत्रे विधृत च शिरस्तथा ॥७१॥

भयमयुक्तया दृष्ट्या पादबंधोदच विलोकनेः ।
दुर्तं दक्षुर्णपदंश्चैव मदध्या हस्त कपोतकम् ॥७२॥

प्रवेपितमरीरश्च शूष्कोष्ठस्थलितं व्रजेत् ।
एषानुकरणे कार्या तर्जने श्रासने तथा ॥७३॥

सत्त्व च विहृत दृष्ट्या श्रुत्वा च विहृत स्वरम् ।
एषा स्त्रीणां प्रकलत्र्या नृणाञ्चाक्षिप्तविक्रमा ॥७४॥

ववचिदात्मनपतितेविहृष्टपतितेः ववचित् ।
एतन्वापीडितं पादंशयदुं परि पातिर्नः ॥७५॥

एषामेवानुर्गहंस्वर्गनि भूनेषु योजयेत् ।
वणिजा सचिवाना च गति कार्या स्वभावजा ॥७६॥

[कृत्वा नाभिनये हस्तमुत्तानलटकामुल्लम् ।
आद्य धारान्मृत्तान कुर्यात्पादयं स्तनांतरे ॥७७॥

न निरण न च स्तयं न चापि परिवाहितम् ।
कृत्वा गायं तथा मन्त्रेत्तेन चैव क्रमेण तु ॥७८॥

तद्यथा— विगाटपुत्र उत्तर- १७१। द्रुनेर्गिर्यनेन धारातयादि, कोहलोकन, सूचित १७२।
अनुरण इति शत्रो, पृष्ठन आगमनमित्यर्थः ॥७३। नृणा पुनराक्षिप्तविक्रमं यत्तेनोपाहृतं
मध्ये-मध्ये कृतपर्वं यस्यामित्यर्थः । तेन मध्ये गुरु लघु पादगता अपि । तदाह—
ववचिदान्मनपतितेर्गिर्यादि ॥७४-७५।

अथ गान्तरगे गतिबंधव्या म च प्राधान्येन तथा प्रयोगसौन्दर्यभावहृति अतोऽ-
न्तस्संस्काररूपता येषा वणिकप्रभृतीनामस्ति "धारप्रशान्ता वणिज" इति वचनात् ।
यत्रि प्रभृतयोऽपि च गान्तरमप्रधानाः, ये नाटकवादी प्रमङ्गा भवन्ति तेषामुभयेषामपि
गतिमाह—वणिजामित्यादिना । सचिवा अमात्याः । स्वभावसन्धेन तत्र तत्रानाविष्ट-

१. KSS, वित्तोक्तिः ।

२. NS. पूर्णपदं ।

३. NS विहृत एवम् KSS. विहृतस्वरम् ।

४. KSS. NS हृत्स्व मुक्ताङ्गकटकागुल्लम् ।

५. KSS, NS. तदन्तरे ।

‘[अतिक्रान्तः पर्वेद्विप्रा द्वितानान्तरगामिनि ।]
‘यतीनां धमणानाञ्च ये चाग्ये तपसि स्थिता । ७६॥

तेषां बार्पा गतिर्ये तु नैष्ठिक व्रतमाधिता ।
अतो लक्ष्मणश्च भवेद्युगमाप्रनिगीक्षण ॥८०॥

उपरिपतस्मृतिश्चैव गात्रं सर्वं विधाय च ।
अचञ्चलमनाश्चैव यथावस्तिङ्गमाधिता ॥८१॥

विनीतबेषश्च भवेत् कथायश्नरतया ।
प्रथमं समपादेन स्थित्वा स्थानेन वं बुध ॥८२॥

हस्तं च चतुरं कृत्वा तथा चंक्रं प्रसारयेत् ।
प्रसन्नं वदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुग ॥८३॥

अनिवर्णनेन गात्रेण गतं गच्छेद् व्यतिप्रमात् ।
व्रतमानां भवेदेषां लिङ्गना ये महाव्रता ॥८४॥

एभिरेव विपर्यस्तगुणैरुपैव योजयेत् ।
तथा व्रतानुगावस्था ह्यग्येषां लिङ्गनां गति ॥८५॥

मेव रूपमाह ॥७६-७६॥ नैष्ठिकमिति ब्रह्मचर्य एव प्रवर्तित इत्यर्थः । युग
चतुरहस्तम् ॥८०॥ उपरिपता भटिति संस्कारप्रबोधप्रसवा स्मृतिवत् । मान्स्त्वादय
हि हृदय नियम्यमेयां वनिगमात्स्यतिप्रभूतीनां निजन विषय इति मन्धिबन्धमेव
निरवनिरूपणपर यस्य । लिङ्गं जपभस्म वीरीनादि ॥८१॥ अन्वेषिनि नाममात्रवृत्तिषु
तत्र तु विपर्ययो यथोचित इत्यर्थः । तद्यथा, लोल बध्, मनश्चञ्चलम् । लिङ्गं
पुनर्जटादि भवति । एवमग्यदुर्वेश्यम् ॥८२-८४॥ व्रतानुगावस्था इत्यर्थे नि विभ्रान्ता
चेति । उन्मत्तादिव्रतं हि श्रूयते । भाग्येषु तत्तद्विनिर्दिश्वमेव गतिरित्यर्थः ॥८५॥

- १ KSS NS do not read
- २ NS यतीनां चैव मर्येया ।
३. NS आरिपता ।
- ४ KSS युगवत्***।
- ५ KSS तयालिङ्गं नमाधिताः ।
६. KSS प्रयोजयेत् ।
- ७ KSS अनिप्रमात् ।
- ८ KSS, NS तथा व्रतानुगा च म्यात् ।

विभ्रान्ता वाप्युदात्ता वा विभ्रान्तनिभृताऽपि वा ।
 शकटास्यस्थितः पार्वरतिश्रान्तैस्तथैव च ॥८६॥
 कार्यां पाशुपतानां च 'गतिद्वयतगामिनी ।
 अन्धकारेऽथ याने' च गतिः कार्या प्रयोक्तृभिः ॥८७॥
 भूमौ विसर्पितं पार्वहंस्तंमार्गं प्रदक्षिभिः' ।
 'रथस्तस्यापि कर्तव्या गतिः' चूर्णपदैरथ ॥८८॥
 समपादं तथा स्थानं कृत्वा रथगतिं प्रजेत् ।
 धनुर्गृहीत्वा चक्रेण तथा चक्रेण कूबरम् ॥८९॥
 सूतश्चास्य भवेदेवं प्रतोदप्रग्रहाकुलः ।
 वाहनानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागशः ॥९०॥

क्रमणादुत्क्रान्त कृत्वा पति पाशुपताना परमेश्वरप्रतघारिणा गतिरसमुदात्ते-
 त्यर्थं यदि वा परमयोग्यवस्थाया नाकुलदर्शनप्रतिपन्नानामुन्मत्तव्रतमप्यस्ति, तद्विषयेवो-
 द्भ्रान्तत्वं गती । एव रसान्तरसङ्गतिरुक्तता । यच्चान्ये रौद्रानन्तर शान्तरमाभि-
 प्रायेण पठित ।

“रूपादित्वनिराशस परोपायविचिन्तव ।

चतुष्कलैर्द्विपातैश्च पादैर्भ्रान्तगतिं व्रजेत् ॥ इति

तदनर्थमेव, एतत् ग्रन्थे पुनरुक्तमनुष्कलार्थं, पुस्तके कथं दृष्टमिति स्वकतिपत-
 भवेत्युपेक्ष्यम् ॥८६॥

एव रसानुसारेण गतिमुक्त्वा देशानुसारेणाप्याह । अन्धकार इति अन्धत्वेन
 गमन इति ॥८७॥ विसर्पितैरपक्षेपणसूर्यं मार्गं प्रदक्षिभिः भागान्वेषणपरैरितिर्था ।
 कर्तव्या गतिरिति श्चेद तदाह चूर्णपदैः, चूर्णपदैरिति रथेन चण्डधारालय द्रुतवहुल
 गुर्वन्त कोह्लोक्तं सूचयति ॥८८॥ समपादेन स्थानकेन रथेन गतिः, यस्मिन् देशे त
 व्रजेत् रथविशिष्टा वा गतिः । नामान्यके अवमंकरभसारिमका साऽत्र इति । कूबर
 युगन्धर प्रतोद प्रेषणः, प्रग्रहो वरुणा ॥८९॥ वाहनानि रथ्यानि तानि, प्रकृति-
 विभागोचित्येन विचित्राणि तुरगयत्नीवर्दस्यरौट्टकानि चित्राणि लिखितानि । अस्य
 सूतस्यैव कर्तव्यानि तच्चित्रपटं सूतस्यैव हस्ते आयर्जयेदिति यावत् ॥९०॥ चूर्णपदानां

१ KSS गतिद्वयत . ।

२. KSS NS अन्धयाने ।

३ मार्गं प्रदक्षितैः ।

४ KSS अधस्तस्यापि ।

५ NS तूर्णपदैः ।

द्रुतंश्चूर्णपर्वंश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डले ।
विमानस्यस्य कर्तव्या ह्येषं 'स्पन्दितो गति ॥६१॥

'आरोद्रुमुद्रहेव गात्रं किञ्चित् स्याद्द्रुमस्तस्थितम् ।
अस्यैव यंपरीन्येन कुर्यान्त्राप्यखरोहणम् ॥६२॥

अधोऽप्यलोकनंश्चैव महत्तावर्तनेन च ।
आकाशगमने चैव कर्तव्या नाट्ययोस्तृनि ॥६३॥

'[स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपर्वंरपि ।]
ध्वोम्नश्चावतरोहस्तु तस्यैता कारयेत् गतिम् ॥६४॥

'शृङ्गायतोऽन्नतनतं कृटिलावतिनंरथ ।
अस्यतश्च तथाकाशादपविद्धंजा गति ॥६५॥

विकीर्णवसना चैव तथा नृगतलोचना ।
प्रासादद्रुमशंलेषु नदीनिम्नोऽन्नतेषु च ॥६६॥

नयविशेषनिरूपणाय पुनर्ग्रहणं प्रतीरिति । रङ्गमण्डल इत्यनेनदमाह— यथा वस्तुतोऽपी
रङ्गमण्डल एव गतिक्रिया करोति तथात्र सर्वम् । तच्चिचत्र नटपाटुनि कर्तव्यं
तस्वन्तुगतपदमात्रमेव, येन रथो यातीति प्रत्येकं एव सर्वत्र । अत्र एवाह विमान-
स्यस्याप्येति । दिव्यस्याकाशगामिनोऽपि पुरुषकादेरित्येष ॥६१॥ अथ रथप्रसङ्गाद्बुद्धत
क्रियान्तरमस्याह आरोद्रुमिति । उद्रहेद्रुधं प्रापय । यैरागतेन अधामुपस्वेन गात्राधो-
नयनन चेत्यर्थं ॥६२॥ अथाकाशगति विमानप्रसङ्गादाह— अधोऽप्यलोकनंरथ । मह-
त्तावर्तने पश्चिन्तुंरथगतिरिति चेचित् ।

आकाशायाना चारीमण्डलाना पुन पुनरावतननति नृपाध्याया ॥६३॥
एनामिति यद्यमानां कारयेन्नाट्याचार्योनेट ॥६४॥ शृङ्गुनि मगलं गतिनब्रह्मं ।
अत्र एवागतेरहितिसप्तपातिर्तं, कृटिलया गत्या आयतिर्तं अग्निं उन्नतनर्तगिर्यपे
पठन्ति, उधोपपत्तात् उन्नतं पाननरात्रे तु नर्तगिति स्यात्तत्र ।

अस्यत इत्यनुक्तिपूरेक पत्र इत्यर्थं । अपविद्धी अत्रिाहानाकारपापी भूयो
यस्याम् ॥६५॥ अर्थवशादिति स्फुटगति अयनरथमिति । गृह दशमोऽय नन गरीर

१ KSS स्पन्दितो ।

२ KSS, NS, आर्य ।

३ KSS, NS do not read

४ KSS, NS. शृङ्गायतोऽन्नतनतैः ।

भारोहणावतरण कार्यमर्थवशाद् मुधैः ।
 प्रासादाऽहोहण कार्यमतिशान्तः पदेरथ ॥६७॥
 उद्वाह्य गात्रं पादञ्च 'सोपाने निक्षिपेन्नरः ।
 'तथावतरणञ्चैव गात्रमानस्य रेचयेत् ॥६८॥
 'प्रासादे पश्यथा प्रोषत प्रतारः केवली भवेत् ।
 किञ्चिन्नतापकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥६९॥
 जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिर्भवेत् ।
 तोयेल्ले चनोत्कथं प्राज्ये पाणिधिकथंभैः ॥१००॥
 प्रसायं ब्राह्मेकैक मुहुर्द्वारिविकथंभैः ।
 तिर्यक् प्रसारिता चैव ह्रियमाणा च वारिणा ॥१०१॥
 भ्रशोपाङ्गाक्ताधूतवदना गतिरिष्यते ।
 नोऽप्यस्यापि प्रयोक्तव्या 'द्रुतं द्रुचूर्णपदैर्गतिः ॥१०२॥
 अतिशान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ।
 प्रासादारोहणे^१ यत् तदेवाद्रिषु कारयेत् ॥१०३॥

प्रयोगेन रेचयेत् ॥६७-६८॥ प्रतार इति एतत्प्रकार व्याचष्टे । जलप्रमाणापेक्षा त्विति ।
 पतस्फुटयति तोयेऽप्य इति । उत्कथं उद्यं नयन, प्राज्ये भूमि जले य प्रचारस्तत्र
 पाणिविचित्रपंथेन पनाकमर्गःपंकादिनोपलक्षितमतिरिति सवन्ध ॥६९-१००॥
 अबुद्धिपूर्वकं जलेन नोद्यमानस्य गनिमाह प्रसायेति । एकांमिति पर्यायेनेत्यर्थ
 ॥१०१॥ अनेयेऽङ्गे आकुर्वन् यस्या गती तथा आधूतमुच्यते तिर्यक् मकुटुदाहित
 तुलयेत् । जस्वनप्रस्वाञ्चैव भवति । कश्चित् पर्यायश, पार्श्वत्वमुच्यते, तदसत् ।
 पश्चादिति ह्येत् बुद्धिपूर्वके च जलप्रकरणे तदस्यात्, नतिवह ॥१०१॥ जलप्रमङ्गात्
 नोपनिमाह— नोऽप्यस्येति ॥१०२॥ एव प्रसङ्गाःनोपतिमुच्यते प्रकृतमेवाहोहणमनु-
 मन्धते । प्रामादारोहण इति ॥१०३॥ ननु वृक्षप्रानादादि तत्र किं रङ्गमन्धने रचयित्-

- १ KSS, NS न्यमेःसोपानपद्विषु
- २ NS तथावतरण चैव गोत्रमर्थैव कारयेत् ।
- ३ NS प्रसादे पश्यथा प्रोषतं प्रतारः केवली भवेत् ।
- ४ KSS NS वाह ।
- ५ KSS, NS ह्रियमाणायाः
- ६ KSS पुरवदना ।
- ७ KSS गतिरुचूर्णपदैः । NS द्रुतैस्तूर्णैः ।
- ८ KSS. रोहणं ।

'केवलमूर्ध्वनिक्षेपमाद्रिवृद्धं भवेदथ ।
 इमे धारोहणं कार्यमतिक्रान्तं स्थितं' पदं ॥१०४॥
 सूचीविद्धं रपक्रान्तंः पादवंशान्तंस्तपैव च ।
 एतदेवावतरण सरिरस्वपि नियोजयेत् ॥१०५॥
 अनेनैव विधानेन कर्तव्य गतिचेष्टितम् ।
 सज्जामात्रेण कर्तव्यान्वेताति विधिपूर्वकम् ॥१०६॥
 कस्मान्मूल' इति प्रोक्ते किं कर्तव्य प्रयोक्तृभिः ।
 अङ्कुटाग्रहणान्नाग सलीनग्रहणाद्यद्यम् ॥१०७॥
 प्रग्रहग्रहणाद्यानमेवमेवापरेष्वपि ।
 अश्वयाने गति कार्या वंशाखस्थानकेन तु ॥१०८॥
 'यथा चूर्णंपदंश्चित्रंरपयुं परि पातितं ।
 फलनगाना गति कार्या पादं स्वस्तिकसज्जितं ॥१०९॥
 पादवंशान्त पद कुर्यात् स्वस्तिक रेचयेदिह ।
 विटस्यापि तु कर्तव्या गतिलंलितविक्रमा ॥११०॥
 पादंराकुञ्चितं किञ्चित् तालाभ्यन्तरपातितं ।
 'स्वसौष्टवसमाप्नुवती तथा हस्तौ पदानुगौ ॥१११॥

पटादिःप्रायेण दर्शनीय, नेत्याह सज्जामात्रेणेति । सज्जा उक्तरूपारोहणाद्यभिनय
 ॥१११॥१६।

प्रसङ्गादव्यप्राप्यभिनय दर्शयति । अङ्कुटाग्रहणादित्यादि । तेन चित्रपटादि-
 विद्योनेऽपि रथगमनाद्यभिनयन न युक्तम् । सौर्यात् तु तत्करणमपि भवत्विति
 भाव । ७। स्वस्तिकसमुनेरित्युक्तमेव विभजति पादवंशान्तमिति । एव देशापेक्षया
 गतिरुच्यते । नागादिप्रसङ्गात् संपंगनिरपि । १६।

अथावस्थाभेदेन गति निरूपयन् विटावस्थाया तावदाह विटस्यापि चेति । १०।
 स्व प्रकृत्युचित मत्सौष्टवम् । ११। चन्द्रबुधमिति तन्नेपथ्योचिता वृत्ति तदिच्छत्यात्मन

१ KSS, NS केवल मूर्धनि क्षेप ।

२ KSS, NS. अतिक्रान्तोस्थितं ।

३ KSS, NS. नृत ।

४. NS तथा तूर्णपदं ।

५. KSS समीष्टव ।

स्रष्टकावर्धमानो तु हृत्वा विदगतिं व्रजेन् ।
 'कञ्चुकीयस्य कर्तव्या वयोवस्थाविशेषतः ॥११२॥
 अथद्वयस्य प्रयोगतो गतिमेवं प्रयोत्रयेन् ।
 अमंतालोत्थितं पार्श्वविष्कम्भं शृजुभिस्तथा ॥११३॥
 समुद्रहृन्निवाङ्गानि पङ्कलग्न इव व्रजेत् ।
 मथवृद्धस्य कर्तव्या गति कम्पितदेहिका ॥११४॥
 'विष्कम्भनकृतप्राणा मन्दोत्सृप्तपदप्रमा' ।
 कृशास्याप्यभिनेया वै गतिमन्दपदप्रमा ॥११५॥
 व्याधिप्रस्ते ज्वराते च तप याते लुघान्विते ।
 विष्कम्भनकृतप्राणः कृशा क्षामोदरस्तथा ॥११६॥
 क्षामस्वरकपोलश्च दोननेप्रस्तथैव च ।
 धर्मेस्तक्षोपणं चैव कर्तव्यं हस्तपादयोः ॥११७॥
 कम्पनं चैव गात्राणां कनेशन च तथैव च ।
 दूराध्वानं गतस्यापि गतिमन्दपदप्रमा ॥११८॥
 विकृणन्ञ्च गात्रस्य जानुनोदच विमर्दनम् ।
 स्थूलस्यापि तु कर्तव्या गतिर्वहानुकपिणो ॥११९॥

इति "कथञ्चि च" । कञ्चुकीयः । वयोवस्थाविशेषत इति युक्तं तद्विभक्त्येवमिति
 वक्ष्यमाणक्रमेण ॥१३॥ विष्कम्भं स्थैर्यं तद्येपामिति मन्दर्थोपोज्जाय । समुद्रहृन्नि
 यत्नेनाकर्षेन् ।

एतदेव दृष्टान्तेन सिद्धयति पङ्कलग्न इवेति । अत एव सञ्चकहेत्राविल-
 म्बिततपुमस्य कौटलोपतस्य सङ्घट्ट ॥१४॥ विष्कम्भे यत्पदादिके कृत समन्वितं प्राणो
 बलयेत् ॥१६॥

विकृणन् सङ्कोचन विमर्दनमिति मिश्रपङ्कार्थम् । स्थूलस्येति महाक्षामस्य
 क्षमहास्वेदः ॥१९॥

१. KSS. काञ्चुकी यस्य NS. कञ्चुकीव प्रस्तंभ्या ।
२. KSS, NS. विष्कम्भेन ।
३. NS. कृमात् ।
४. NS. पङ्कमात् ।

समुद्रहनभूयिष्ठा म दोस्त्रिप्तरदक्रमा ।
 विष्कम्भगामो च भवेन्नि श्वासबहुतस्तथा ॥१२०॥
 धमस्वेदानिभूतरश्च वज्रेण'सूक्ष्मपरंस्तथा ।
 मतानां तु गति कार्या मदे तदणमप्यमे ॥१२१॥
 वामवक्षिणपादान्यां घूर्णमानापसर्पणं ।
 भवदृष्टे पदे चैव ह्यनवस्थितपादिका ॥१२२॥
 विघूर्णितशरीरा च' करं प्रसन्नसितंस्तथा ।
 उन्मत्तस्यापि क्तंघ्या 'गतिस्त्रयनियतक्रमा ॥१२३॥
 बहुचारोसमायुक्ता लोकानुकरमाधया ।
 कृद्रक्षुटितशेषश्च रजोप्यस्ततनुस्तथा ॥१२४॥
 अनिमित्तप्रकथनो बहुभाषो विकारवान् ।
 [गायत्यकामाद्भसति सङ्गं चापि न सञ्जते ॥१२५॥
 नृत्यत्यपि च सद्रूपो जादयत्यपि वा पुन ।
 कदाचिद्भावति जवात् कदाचिदवतिष्ठते ॥१२६॥
 कदाचिदुपविष्टस्तु शयात् श्यात् कदाचन ।
 नानाधोरधरदधेव रम्यास्वनिमतालय ॥१२७॥
 उन्मत्तो भवति ह्येध तस्यंतां कारयेद् गतिम् ।
 स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपाद प्रसारयेत् ॥१२८॥
 बद्धां चारीं तथा चैव हृत्वा स्वस्तिकमेव च ।
 धनेन चारीयोगेन परिध्राम्य तु मण्डलम् ॥१२९॥
 बाह्यध्रमरक धेव रङ्गकोणे प्रसारयेत् ।
 त्रिक सूलन्तिन हृत्वा सताम्य हस्तमेव च ॥१३०॥
 विषयंमगतंहंस्ते पद्भ्यां सह गतिर्भवेत् ।
 त्रिविधा तु गति कार्या सञ्जपद्भ्यामप्यनं ॥१३१॥

पद्भ्यां सह विषयंमगतं गति पादवेष्टा तथा करकर्मण्यनुवर्तनीयेति ॥३०॥ कुहूष्ठाः
 अपमा । तिङ्गिन इति केचित् कुहूष्ठादेन हाभ्यस्य इत्येत् ॥३१॥ तत्र पादतले घट्या-

१. NS तूष्मपरं ।

२. NS. पदे प्रसन्नसितंरथ । KSS करं प्रवर्तितंस्तथा ।

३. KSS. गतिश्च नियतक्रमा । NS. गतिस्त्रयनियतक्रमा ।

विकलाङ्गप्रयोगेण कुट्टकाभिनय प्रति ।
एकः खञ्जगती नित्य स्तग्धो वै चरणो भवेत् ॥१३२॥

तथा द्वितीय कार्यस्तु पादोऽप्रतलसञ्चरः ।
स्तस्थेनेत्यापन कार्यमङ्गस्य चरणेन तु ॥१३३॥

गमनेन निषण्ण स्यादग्येन चरणेन तु ।
इतरेण निपीदेच्च प्रमेणानेन वै व्रजेत् ॥१३४॥

एषा खञ्जगति कार्या तलशल्पक्षतेषु च ।
पादेनाप्रतलस्थेन ह्यङ्घ्रिचतेन व्रजेत्तथा ॥१३५॥

निषण्णवेहा पङ्गोस्तु नतजङ्घा तथैव च ।
सर्वसकृच्चिताङ्गा च वामने गतिरिष्यते ॥१३६॥

न तस्य विप्रम कार्यो विक्षेपश्चरणस्य च ।
सोडाहिता धूर्णपदा सा कार्या कुहनात्मिका ॥१३७॥

विदूषकस्यापि पतिहास्यत्रयमन्विता ।
अङ्गबाधपकृतं हास्य हास्यं नेपथ्यजं स्मृतम् ॥१३८॥

दन्तुरः खलति कुञ्जः खञ्जद्वय विकृतानन ।
य ईवृशः प्रवेश स्यादङ्गहास्यं तु तद्भवेत् ॥१३९॥

यदा तु बहवत् गच्छेदुल्लोकितयिलोकितः ।
अन्यापतपदस्वान्ध अङ्गहास्यो भवेत्स तु ॥१४०॥

कार्यहास्यं तु वित्तोपमसंबद्धप्रभादणात् ।
अनर्थकंविहारद्वय तथा घाश्लोतभापितः ॥१४१॥

दिसलमस्य तस्मिन् गतिमाह पादेनाप्रतलस्थेनेति नकुट ॥३५॥ प्रवेश इति यद्यस्मा-
दीदृशः प्रवेश्यमान पात्रविशेषः रङ्गे भवति ततोऽङ्गहास्यमिति । प्रवेशपादेन नाट्य
एव रसो न लोको इति दशंगति ॥३६॥ अस्यार्थं निरगमनुचित च, तच्छाचष्टे अनर्थ-
कंरसलोत्सनेति, अयिममशोभा रातीति रेफस्य सत्वम् ॥४०॥

तस्मादिति त्रिप्रकारं हास्यमाश्रित्य क्वचिदेव प्रकारः, क्वचित् द्वौ, क्वचित्सर्वं
इत्यनेन प्रमेण विदूषकः स्वामिनः प्रकृत राजामात्यश्रेष्ठिप्रकृति भावं चित्तवृत्ति

चोरधर्ममयीभरमगरिषाद्यंस्तु मण्डितः ।
 यस्तादृशो भवेद्विप्रा ? हास्यो नेपथ्यजस्तु सः ॥१४२॥
 तस्मात् प्रकृतिं ज्ञात्वा भावः कार्यस्तु तत्त्वतः ।
 गतिप्रचरं विभजेत् नानावस्थान्तरात्मकम् ॥१४३॥
 स्वभावजायां विन्यस्य कुटिलं धामके करे ।
 तदा दक्षिणहस्ते च कुर्याच्चतुरकं पुनः ॥१४४॥
 पाद्वंमेकं शिरस्र्चंच हस्तोऽप्यधरणस्तथा ।
 पर्यायस्य सन्नमयेस्तपतामघशानुग ॥१४५॥
 स्वभावजा तु तस्यंथा गतिरन्या विकारजा ।
 अलाभलाभात् मुहुरस्य रताया तस्य गतिर्भवेत् ॥१४६॥

करणीयं ज्ञात्वा विभागं कार्यं । न च रात्रिं घनिवृत्तेऽन्तःतभापणं समुचितम् ।
 एव सर्वप्रोक्तम् ॥१२॥१३॥

गत्युपयोगिनः पुनान्तमस्याभिधाय गतिमाह स्वभावजायामिति । अनावेगे
 सति बन्धवद्गमनस्योक्तत्वात् । तयो मित्तिम्बिन, तालं पल्लवपुगुहप्राय इह स्वीकृतं ।
 अग्न्या द्रुतनयत्वेन पल्लवकानमानाद्वाहृत्येन शोकादि स्वभावजा ॥१४॥१५॥ गवर्तिमकोऽपि
 विकारो भवतीत्याशयनाह अनामलाभादिति । अलाभं तानपूर्वलास्ताभात् । भुक्तं
 यस्त्राद्युपलभयति । भयादौ तु परिण एवास्य क्रमः ॥४६॥

दाहारस्यापीति दाकारवद्वृत्ता यस्य नापा स दाकारः । दाकारोऽतक्षित-
 दाकादिजनपदवासीत्यग्नये, यद्भवति 'दाहारादीरवपदाल' (अथवा १७-१०) इत्यादि ।
 हीनास्य उत्तमपदेऽभिरोपितं दाकार इत्यग्नये ।

अध्वहारस्य श्लोकः —

प्राकृतेऽपि दाहारस्य विभूतिर्न प्रसिद्धये
 तद्विभूतिरध्वने तावस्येव प्रजायिता ।

ममापि पात्रार्थं दाहारः —

तस्यापगन्धपटना विधुतश्च धमं
 स्वार्थं प्रतीतिकलनां प्रति वा कथं च ।
 मूर्ध्-यतो गमयता भवता दाहारः
 दावनोति यत्र न विधे । इति किं न्यपायि ॥

तथा

मरुतत्रनताभ्यः मान्यं दाकार इति स्कूट
 विरचयति यन्मूर्ध्-यत्त्र विमुहं गतधना ।
 हतगनुरियं सोके जाजापगन्धपरम्परा
 परिचयमयो वातो कीर्तिं निकृत्य निकृतेनो ॥ इति

कार्या चैव हि नोच्चातां चेदादीनां परिश्रमात् ।

अथमा इति ये श्याता नानाशीलादय ते पुनः ॥१४७॥

पाद्वंसेकं शिरश्चैव करः सवरणस्तथा ।

शकारस्यापि कर्त्तव्या गतिश्चञ्चलदेहिका ।

गतौ नमेत चेदाना दृष्टिश्चार्यविचारिणी ॥१४८॥

वस्त्राभरणमस्यशीर्षुर्भ्रुवृद्धयैश्चितं ।

गात्रं विचारविशिष्टैर्लम्बवस्त्रप्रस्रजा तथा ॥१४९॥

सर्गद्विता चूर्णपदा शयारस्य गतिर्भवेत् ।

जात्या नीचेयु योश्तव्या बिलोकनपरा गतिः ॥१५०॥

अस्यपर्शाच्च लोक्य स्वाङ्गानि विनिगृह्य च ।

म्लेच्छाना जातयो यास्तु पुलिन्दशबरादय ॥१५१॥

तेषा देशानुसारेण कार्यं गतिर्विचेष्टितम् ।

पक्षिणा श्वापदाना च पद्माना च द्विजोत्तमा ? ॥१५२॥

स्वस्वजातिमस्येन स्वभावेन गतिर्भवेत् ॥

मिहसंज्ञानराणां च गतिः कार्यं प्रयोक्तुभि ॥१५३॥

या कृता नरसिंहेन विष्णुना प्रभविष्णुना ।]

आलीदृश्यातर्कं कृत्वा गात्रं तस्यैव क्षानुगम् ॥१५४॥

प्रतिज्ञाचापवधं नन्महाकविना भूमिन् राज्ञापि दिग्यवेत्तु शकार इति भूयसा
 अथवहूतः ॥१४७॥ वस्त्राभरणमस्यशीर्षोर्भ्रुवृद्धयैर्षोमोऽन पक्षे बिलप्यतरः । न चार्यदेश-
 जातिः शकार कश्चित्प्रसिद्धः । म्लेच्छराजतयः पृथगेव निर्वश्यन्ते "म्लेच्छानां जातयो
 यास्तु इत्यादिना, सम्मादिहायमीदृश एव शकार इति भूयन्म् ॥१४८॥

प्रभविष्णुनेति वचनादिदं सूचयत्यसावतरणप्राधान्येन, ये ऋतवानरादयो
 जाम्बवस्तुर्षावाङ्गदहनुमत्प्राया तेषामेवैव गतिः । अन्वेषा तु स्वजात्यानुकूप्येर्णव ।
 तस्यैवैत्यास्तादृश्यानुगतं गात्रं कामभाषणमनमित्यर्थः ॥१५४॥

जानूपरि कर 'ह्येकमपर वक्षति स्थितम् ।
 अयलोऽय दिश 'दृत्वा चिबुक बाहुमस्तके ॥१५५॥
 गतम्य विप्रमंविप्रा ? पञ्चतालान्तरोस्थितं ।
 [निघुट्टसमये चंय रङ्गावतरणे तथा ॥१५६॥
 सिंहादोना प्रयोक्तव्या गतिरेवा प्रयोक्तृभिः ।]
 शोषाणामर्षयोगेन गति स्थानञ्च योजयेत् ॥१५७॥
 बाहूनार्धप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।
 एवमेता प्रयोक्तव्या नराणां गतयो भूषे ॥१५८॥
 नोक्ता वा वा मया ह्यत्र प्राह्यास्तास्ताश्च' स्तोक्त ।
 भत पर प्रवक्ष्यामि स्त्रीणां गतिविवेचितम् ॥१५९॥
 स्त्रं णा स्थानानि कार्याणि गतिभ्वाभरणेषु च ।
 भाषत चावहित्य च अश्वकान्तमथापि च ॥१६०॥
 [स्थानान्येतानि नारीणामय सक्षणमुध्यते ।]
 वाम स्वभाषतो यत्र पादो विरचित सम ॥१६१॥
 तात्तमाप्रान्तरे न्यस्तस्त्वथ पक्षस्थितोऽपरः ।
 प्रमन्ममाननमूर सम यत्र समुन्नतम् ॥१६२॥
 सतानितम्बगो हस्तो स्थान क्षेत्रे तदापत्तम् ।
 [बक्षणस्तु सम पाद *यत्र, पक्षस्थितोऽपर ॥१६३॥
 धाम, समुन्नतदृष्टिश्चापते स्थानके भवेत् ।
 भाषाहने विसर्गे च तथा निर्वर्णनेषु च ॥१६४॥
 चिन्तया चापट्टिरे च स्थानमेतत्प्रयोजयेत् ।]
 रङ्गावतरणारम्भे युष्पाञ्जलि विसर्जनम् ॥१६५॥
 मन्मथेर्ध्याऽदुव कोप तत्रंन्यङ्गुलिमोहनम् ।
 निषेधगर्षेणाग्नीपमोन मानावत्सम्बनम् ॥१६६॥
 स्थाने.स्मिन् सविधातम्यं दिगन्तरनिष्पन्नम् ।
 [समो यत्र स्थितो वामस्त्वथ पक्षस्थितोऽपरः ॥१६७॥

१ पं०कम् NS खे०म् ।

२ NS. सर्वा ।

३. KSS, NS पावि ।

समुन्नतकटिर्बामस्त्ववहित्यन्तु तद्भवेत् ।]
'पुरो विधत्तितरुश्रयस्तदग्योपसृतः समः ॥१६८॥

पादस्तालास्त्रिप्यस्तद्विप्रक्रमोपस्समुन्नतम् ।
पाणिर्लताश्रयो यत्र कस्तदग्यस्त्रु नितम्बगः ॥१६९॥

अवहित्यं समाख्यात स्थानमागमभूतणः ।
[स्त्रीणामेतत् स्मृतं स्थानं शलापे तु स्वभावजे ॥१७०॥

निदृश्ये परितोषे च बितकं चिन्तने तथा ।]
'वितासलीलाविध्वोक शृंगारात्मनिरूपणे ॥१७१॥

स्थानमेतत्प्रयोक्तव्यं भर्तुं मार्गावलोकने ।
पादः समस्त्रितश्चैक एकदवाघतलाञ्जितः ॥१७२॥

मूर्धोविद्धमविद्ध वा तदवयवान्तमुच्यते ।
स्त्रलितं धूणितं चैव गलिताभ्यरधारणम् ॥१७३॥

कुसुमस्तयकादाने परिरक्षणमेव च ।
विप्रासनं सललितं तददाखावलम्बनम् ॥१७४॥

स्थानेऽस्मिन् सविधानीयं स्त्रीणामेतत्प्रयोक्तृभिः ।
[शाखावलम्बने कार्यं स्तवकप्रहणे तथा ॥१७५॥

विधामेत्वय वेधानां 'नराणाञ्चचार्ययोगतः ।]
'स्थानकं तावदेव स्याद्यावच्चोष्टा प्रवर्तते ॥१७६॥

स्त्रलितमिति पदम् । तथा विभेपेण च्युत इत्ययं ॥१७३॥ प्रकृतिसंस्थितामित्य-
विशेषोक्ता । प्राधान्यात्प्राथम्यात् तदस्ति गतिरित्युच्यते । शृङ्गावहित्यमित्यादि ।

१. KSS, NS पुरोर्बि चतितः ।

२. KSS. विवाहलीलाश्रये शृंगारात्मनिरूपणे ।

३. KSS, NS. चारणां चात्र .

४ इतोऽपि श्लोकद्वयेषु पाठक्रमो भिद्यते ।

'भग्न च स्थानकं नृत्ते चारो चेत्समुपस्थिता ।
 एष स्थानविधिः कार्ये स्त्रीणां नृणामथापि च ॥१७७॥
 'पुनश्चासां प्रवक्ष्यामि गतिं प्रकृतिसंस्थिताम् ।
 कृत्वाञ्चहित्य स्थानन्तु वामञ्चाधोमुख करम् ॥१७८॥
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्यञ्च 'षट्कामुत्तम् ।
 ततः सललित पाद तासमाग्रसमुदितम् ॥१७९॥
 रक्षिण वामपादस्य बाह्यपाद्वे विनिक्षिपेत् ।
 तेनैव समकालञ्च सतास्य वामक भुजम् ॥१८०॥
 रक्षिण धिनमेत्पाद्वे न्यसेन्नाभितटे तत ।
 नितम्बे रक्षिण कृत्वा हस्तञ्चोद्वेष्ट्य वामकम् ॥१८१॥
 ततो वामपद दद्यात्सताहस्त च रक्षिणम् ।
 सोसयोद्वाहितेनाथ गिरसाऽनुगतेन च ॥१८२॥
 '[किञ्चिन्नतेन गात्रेण गच्छेत्सव्यपरी तत ।
 यो विधि पुरपाणां तु रङ्गपोठपरिचये ॥१८३॥
 स एव प्रमदानां यं कर्तव्यो नाट्ययोगतुभिः ।]
 षट्कत तु न कर्तव्य तयाष्टकतमेव च ॥१८४॥
 पादस्य पतन तर्जतः खेवन तद्भ्रूवेतिप्रया ।
 सयोवनानां नारीणामेव कार्या गतिर्बुधं ॥१८५॥
 'स्थबोयसोनामेतासां सम्प्रथमव्याम्यहं गतिम् ।
 कृत्वाऽपविद्ध स्थानन्तु वाम न्यस्य षटीतटे ॥१८६॥

वामश्चेति १७८। सतास्य बाह्यपाद्वे विनिष्ठाङ्ग निदेशे १८०।

यो विधिरिति वामबंध त कुर्वादिति १८३। अनिदेशे चैद दर्शयति यामती
 काचिदसप्रकृतिदेशकतापेक्षा नृणां गतिरनता सा सर्वबोधता विनासरूपप्रकारानुविद्धा
 स्त्रीणामपि विवक्षिता । दिक्कालपरिमाणत्व यत्र सोभोदात् तत्र विशेषमाह । एतत्रा-
 नेव व्याख्यात वतुष्कलादभ्यधिनो न स्त्रीणां मानविधिरिति । अष्टकतग्रहण तदव्यधिक
 मानं पुरुषेष्वपि नास्तीति सूचयति । अग्नया षट्कते निषिद्धे बाह्यकतस्य सगति-
 स्तन्नियेयेन १८४।१८५। स्थानोया मध्यमवयस, अत एव मध्यमप्रकृतिर-

१ KSS NS भग्नावस्थानक नृत्य चारो च समुपस्थिता ।

२. KSS NS पुनश्च सम्प्रवक्ष्यामि ।

३ KSS. षट्कामुत्तम् ।

४. KSS, NS do not read

५. KSS स्थितम् ।

६ GOS स्थानोया वा स्थितस्तासां ।

आद्यञ्चारालमुत्तानं कुर्यान्नाभिस्तनान्तरे ।
 न निपण्ण न च स्तब्धं न चापि परिवाहितम् ॥ १८७ ॥
 कृत्वा गानं ततो गच्छेत्तेनैवेह प्रमेण तु ।
 प्रेक्ष्याणामपि कर्तव्या गतिरुद्भ्रान्तगामिनी ॥ १८८ ॥
 श्वधिक्त्वनमितं गर्भं राविद्धभुजविक्रमा ।
 स्थान कृत्वाऽवहित्मञ्च यामञ्चामोमुखं भुजम् ॥ १८९ ॥
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य मध्यञ्च खटकामुल्लम्^१ ।
 अर्धनारीगति कार्या स्त्रीपुंसाम्यां विभिन्नता ॥ १९० ॥
 उदात्तललितं गर्भं पादं सौलासमन्वितं ।
 या पूर्वमेवाभिहिता ह्युत्तमानां गतिर्मया ॥ १९१ ॥
 स्त्रीणां कापुष्पाणाञ्च ततोऽर्धाधन्तु योजयेत् ।
 मध्यमोत्तमनौचानां नृणां यद् गतिर्चेष्टितम् ॥ १९२ ॥
 स्त्रीणां तदेव कर्तव्या ललितैः पदविक्रमैः ।
 बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविभ्रमा ॥ १९३ ॥
 न तस्याः सोष्ठव कार्यं न प्रमाणं प्रयोक्तुभिः ।
 तृतीया प्रकृतिः कार्या नाम्ना चैव नपुंसका ॥ १९४ ॥

मनुद्यम् ॥ १८६ ॥ आद्य दक्षिणम् । परिवाहितमिति ॥ १८७ ॥ सविभागमप्रमानं
 गतिमाह प्रेक्ष्याणामित्यादि । उद्भ्रान्तगामिनीति समदविकारा ॥ १८८ ॥ आबिद्धो
 वर्तनावहूलो बाहुजाना विभ्रमस्य ॥ १८९ ॥ नार्था अर्धमिति नपुंसकसंज्ञा तृतीया
 प्रकृतिरुच्यते, समप्रविभागविवक्षया चार्धं नपुंसकमिति समास ॥ १९० ॥ उदात्तत्व
 पुरुषाणां, लालित्यं योषिता गतौ । गतिरिति चतुस्तला चतुष्कला च, अनुत्तमस्त्रीणां
 द्विचाला द्विचलेति ततोऽप्यर्धा कापुष्पाणां, तत्कर्मकराणामेकताला एककला चेति ।
 विमुत्तमानामेवैव स्थाने दर्शयति मध्यमोत्तमानां नृणामुदारत्वं यद्गतिर्चेष्टित
 तदेव उदात्तमध्यमोत्तमनौचानां स्त्रीणां तथा तत्कर्मकराणां कुर्वदित्युत्तमग्रहणम्
 ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

सर्वप्रवाहकं दर्शयितुं यत्रोत्तमादिविभागो नोद्भिन्नः तत्र गतिमाह बालानाम-
 पीति ॥ १९३ ॥

१ KSS खटकामुल्लम् ।

२. KSS, NS. पर्व ।

३. KSS प्रमाणं न ।

नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ।
 विपर्ययः प्रयोक्तव्यः पुत्रस्योत्पत्तौ सके ॥१६५॥
 स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा तद्भावगमनादित् ।
 व्याजेन कीरया वाऽपि तथा भूयञ्च वञ्चनात् ॥१६६॥
 स्त्रीपुंसः प्रकृतिं कुर्यात् स्त्रीभावं पुरयोऽपि च ।
 धर्मोदायैश्च सत्त्वेन ब्रूय्यात् तद्वच्च कर्मणः ॥१६७॥
 स्त्रीपुमात् त्वभिनयेत् वेदवाक्यविक्षेपितं ।
 स्त्रीवेद्यभाषितं युक्तं प्रेषिताप्रेषितैस्तथा ॥१६८॥
 मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाचरेत् ।
 [जातिहीनाश्च या नार्यः, पुलिन्दशबराङ्गनाः ॥१६९॥
 याश्चापि, तासां कर्तव्या तज्जातिसदृशी गतिः ।
 यत्स्थानां तपस्थानां तिङ्गस्थानां तर्पणं च ॥२००॥
 तस्थानाञ्चैव नारीणां समपादं प्रयोजयेत् ।
 उद्धता येऽङ्गगहाराः स्युर्पाश्चार्यो मण्डलानि च ॥२०१॥
 तानि नाट्यप्रयोगतर्पणं कर्तव्यानि योपिताम् ।
 तथासनविधिं कार्यं नृणां स्त्रीणां विशेषतः ॥२०२॥

तद्भावगमनादिति । यदेव रूपं यो गृह्णाति तदोपैव तस्य गतिः । विपर्यय-
 परिग्रहे च विक्षिप्तार्थं कारणमाह व्याजेनेति । व्याजः वस्यचित्तायस्य साधनाय,
 यथा विदूषकस्य सकेतस्थाने खेटिकावस्त्रधारणम् । त्रीडा यथा दृष्टत्रनस्याकृतौ
 नायिकानाम् । वञ्चनादिति यथा विदूषक वञ्चयितुं खेटकस्य स्त्रीवपकरणम्
 ॥१६६॥

अपिक्षेति ग्रहणात् स्त्रीपुंसयोर्पुंसकेन सह तस्य च ताभ्यां सह विपर्यय
 इत्येति । अत्रैव विपर्यये गतिविपर्यये प्रसङ्गेन भ्यभिचारिभावसात्त्विकोपाङ्गाद्य-
 भिनयविपर्ययमप्याह धर्मोदायैनेति । धर्मोदायै सायाभ्याभिनयोवर्तते । ताभ्यां भावा
 उपनश्यन्ते । ब्रूयैति स्थापित्वम् । मन्वेनेति सात्त्विकता कर्मणोऽपि स्थानकादि-
 विषय, वेवेति आहार्यप्रकाराः, यावयेति वाचिकगतासकृतादिप्रयोग, खेष्टितैरिति
 अन्तरात्मस्थानं त्रिपताकादयः १६७।१६८॥

यथास्थानकगतानां पूर्वपञ्चाद्भाववि तयोर्वेद्यनात्मकमासनमर्षाणि
 तद्विषयाह तथा सनविधिरिति ॥२०२॥ तर्पयेति गतौ द्विः तदनमपि पूर्वपञ्चाद्भाववि

नानाभावसमायुक्तस्तथा च शयनाश्रयः ।
 'विष्कम्भिताञ्चितो पादो त्रिकं किञ्चित्समुन्नतम् ॥२०३॥

'हस्तौ कटयूहविन्मस्ताौ स्वस्थे स्यादुपवेशने' ।
 पाद प्रसारितः किञ्चिदेकद्वैवासनाश्रय ॥२०४॥

शिरः पादवन्त चैव सचिन्त उपवेशने ।
 चिबुकोपाधितौ हस्तौ बाहुशोर्षाश्रितं शिरः ॥२०५॥

सम्प्रणष्टेन्द्रियमनाः शोकोत्सुखयोपवेशने' ।
 प्रसार्यं बाहु शिथिलौ तथा शोषाश्रमाधितः ॥२०६॥

'मोहमूर्च्छामदश्रमग्लानिषिषादेवोपवेशने' ।
 सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु 'संयुक्तः पादजानुभिः ॥२०७॥

ध्याद्यधोदितनिद्रासु स्याने शोषविशेन्नर' ।
 'तथा घोस्कटिकं स्यात् स्फिकृपाष्णीनां समागमः' ॥२०८॥

शयनाश्रय इति शेष । विष्कम्भेन वंशाखस्वानकोचितेन विस्तारेणाञ्चितौ
 विस्तीर्णान्तरी सुन्दरी पादौ, न स्वत्राञ्चितपादलक्षणयोग । स्वस्थे पुंसि
 यदुपवेशनमासनपीठिकादौ तत्र त्रिकमुन्नत स्यादिति संबन्ध । "इति शब्देन वाच्यार्थः,
 स्यादित्यत्र कर्तव्यास्थेय" इति स्यादिति । हस्ताविति वकंटरूपी समाहारद्वये
 ॥२०३॥२०४॥ सम्प्रणष्टेन्द्रियमात्रा इति पाठः मन इति पाठे (शोच्यत्वे ?) वृत्ते

१. KSS, NS विष्कम्भेणाञ्चितौ ।
२. KSS, NS. हस्ता. कटयूहविन्मस्ता. ।
३. NS. बाहुशोर्षाश्रित शिरः ।
४. NS. मवेच्छोकोपवेशने ।
५. GOS., NS मूर्च्छामदश्रमग्लानि ।
६. NS. सप्याते ।
७. KSS. तथा घोस्कटिकासमानं ।
८. NS समागमम् ।

विश्ये' निवाये अय्ये च सन्ध्यात्वाचमनेऽपि च' ।
 विष्कम्भित पुनश्चैव जानुं भूमौ निपातयेत् ॥२०६॥
 प्रियाप्रसादने कायं होमादिकरणेषु च ।
 महोगताभ्यां जानुभ्यामधोमुखमवस्थितम् ॥२१०॥
 देवाभिगमने चैव स्थितानीं प्रसादने ।
 शोके चाश्रन्दने 'तीत्रे' मृतानां चैव दर्शने ॥२११॥
 प्रासने च कुसत्वानां 'नीचानाञ्चैव' पाचने ।
 होमयज्ञक्रियायाञ्च प्रेष्यामाञ्चैव कारयेत् ॥२१२॥
 मृगानां नियमेष्वेव भवेत्प्रासनत्रो विधिः ।
 तथासनविधिं कार्पो विविधो नाटकाद्यपि ॥२१३॥

त्वभ्याहृत्य सगतिं कार्या । अथाश्रयतोत्पादिकमाश्रितम् ॥२०६॥ उपवेशयेदिति स्वायं
 पिचु आचार्ये वा कर्तुंभूतत्वमात्रम् । आचार्यास्तु बाहू प्रसार्यवासने उपवेशयेत्
 विद्याभयेदिन्द्र्याह । विगिहन्त्रमङ्गानां जानुविश्लेषेवाद्दूर्ध्वं चाय कृत्स्नीकरोतीत्युक्त
 सत्राया नटते । अत्र च विगलत्व जानुतो सिक्कम्भां भूमे परामर्शः पूर्वत्र तु
 नैतदुभयमपीति विशेष ॥२०७॥ विश्य इति ध्यादादी निवापमन्त्रिन इति पितृत्वं,
 प्रतिषद्वापं परस्य मन्त्रितदानं तत्प्रतिग्रहे च । अन्ध्याश्रन्देन तदवसरोचित,
 जपध्यानादि । विष्कम्भितमिति विस्तारितमेकं भूमौ जानु द्वितीयं यथास्थितं
 यत्रनिकटे द्वािकन गमनं प्रथमं सन्तापादिममान् । तत्र च कायं मन्त्रं तदुपलक्षणम्
 ॥२०८॥ होमादिकरणेष्विति ॥२०९॥ जमियमनं वन्दनम् । शोके चैति नीचानाञ्चैति
 सर्वत्रात्र सर्वध्वजे ॥२१०॥ नीचानां शोकजनितो यस्तीव्राश्रन्दस्तत्रैव, नीचा यदा
 मृतमवलोकयन्ति । सर्वस्यमात्रे पृष्ठोत्पुनसप्राप्यनावान् नियमः । कुसत्वा निवादेय
 यदा नीचान् प्रासयन्ति तदा । नीचा यदा विविधाचन्ते तदा जानुद्वयधेयो
 भूमौ ॥२११॥

अथासनात्मककालसन्निवेशप्रसङ्गेन तदधिकरणेषु विधिमाह तथासनविधिरिति
 बाह्यः सर्वत्रविषय आभ्यन्तरो राजोक्तिः ।

१. NS. निवासिते ।
२. NS. आचमनेषु च ।
३. NS. तीत्रे KSS. तीत्रमृतानां ।
४. NS. दीनानां ।
५. NS. योजनेत् ।

स्त्रीणाञ्च पुरयाणाञ्च बाह्यश्चाम्यन्तरस्तथा ।
[आम्यन्तरस्तु नृपतेर्बाह्यो बाह्यगतस्य च ॥२१४॥]

चैवाना नृपतीनाञ्च दद्यात्सिंहासनं द्विजाः ।
पुरोधसाममात्यानां भवेद्देशासनं तथा ॥२१५॥

मुण्डासनञ्च दातव्यं सेनानीषुवरानयोः ।
'काष्ठासनं द्विजातीनां कुमाराणां' कुयासनम् ॥२१६॥

एवं राजसभा प्राप्य कार्यस्त्वासनजो विधिः ।
स्त्रीणाञ्चाप्यासनविधिं सम्प्रवक्ष्याम्यहं पुनः ॥२१७॥

सिंहासनान्तु रातीनां देवीनाम्मुग्धमासनम् ।
पुरोधोऽमात्यपत्नीनां 'देद्यादेशासनं' तथा ॥२१८॥

भोगिनीनां 'तथा चैव वस्त्रञ्चर्मं कृषोऽपि वा ।
बाह्यणीतापसीनाञ्च पट्टासनमथापि च ॥२१९॥

वेश्यानाञ्च प्रदातव्यमासनञ्च ममूरकम् ।
शेषाणां प्रमदानान्तु भवेद् भूम्यासनं द्विजाः ॥२२०॥

एवमाम्यन्तरो ज्ञेयो बाह्यश्चासनजो विधिः ।
तथा स्वगृहवार्तासु दृष्टव्येनासनमिष्यते ॥२२१॥

मुण्डासनं चातुरी ॥२१८॥ ममूरकं वस्तुसून्यं, नाष्ठासनं पीठकं, वेषलताकृतं
वेत्रासनं वेत्रासनदिग्द्वय एव ऋद्धो वर्णवस्त्रनक्षत्र । विस्तारिवैत्येन्ये राज्ञी राजवंश्या
देवी । सेनापतिप्रभृतिपुत्र्यो राज्ञा परिणीता भोगिन्यः सगृहीतवन्त्याः ॥२१९॥ भूमि-
देवासनं भूम्यासनं । एवमिति नरपतिमिषो । अन्यदात्यस्वेच्छयेति दर्शयति तथा
स्वगृहेति ॥२२०॥ वार्ताशब्देन सेनापतेरमात्यगृहगमनं दृष्ट्यादि सूचयति ॥२२१॥

१. KSS- कुञ्जासन ।

२. KSS कुमारीणां ।

३. NS. चैवासनविधिः ।

४. NS भवेत् ।

५. NS. पुनश्चैव वस्त्रं चर्मं कृषोऽपि वा । KSS तथा चैव कृषा चर्मं कृषोऽपि
वा ।

नियमस्युमुनीनां च भवेत्सासनजो विधिः ।
लिङ्गनामासनविधिः कार्यो वत्समाययः ॥२२२॥

ब्रह्मोमुमुखासनप्रायः क्षेत्रासनमथापि च ।
होमे यत्प्रियायाञ्च विश्वेभ्यो च प्रयोजयेत् ॥२२३॥

स्थानीया ये च पुरुषा कुलविद्यासमन्विताः ।
तेषामागतसत्कारः कर्तव्य इह पापिषं ॥२२४॥

समे समासन दद्यात् मध्ये मध्यममासनम् ।
अतिरिक्तैः अतिरिक्तञ्च होने भूम्यासन भवेत् ॥२२५॥

उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरुणामप्रतो वृष्यः ।
भूम्यासनन्तथा^१ कार्यमथवा काष्ठमासनम् ॥२२६॥

मौनागरथयानेषु भूमिकाष्ठासनेषु च ।
सहासन न वुष्येत गुरुपाध्यायपापिषं ॥२२७॥

नियमस्य इति कस्यचिदङ्गविष्टरोऽभ्यस्य मुगाजिनम् । लिङ्गनामिति । यथा
पाक्यानां वृमी, वीरानां मुमुखासन, क्षणव्यानां क्षेत्रवत्तलद्विबन्धम् ॥२२२॥ तदेवाह
ब्रह्मोमुमुखादि । स्थानाय हिता वृद्धा ये भवन्ति तन्निकटे व्यवस्था दृष्टादृष्टोपयोगिनी
अथ एवाह कुलविद्येति । आसनसत्कार इहात्मनामिति ॥२२३॥२२४॥

तत्र विभागमाह सम इति तत्तुल्यजानिविद्य । सममिति त्रिस्वाध्यासनापेक्षया
मध्य इति त्रिचिदुनेन, मध्यममिति स्वाध्यासनाप्रमाणतोऽप्युक्तं होत इति स्वापेक्षया
भूम्यासह भूमिरेव इहात्मनामिति निर्देष्टव्यं स एव तस्यासनसत्कार ॥२२५॥
काष्ठमिति एवमेव दीर्घं भरसह पयङ्क दशमितु काष्ठमित्युक्तं न तु काष्ठमयमिति
॥२२६॥

१ NS सदा ।

२. KSS तथा काष्ठासनेषु ।

आकुञ्चनं समञ्चं प्रसारितविवर्तने ।
उदाहितं नतञ्चैव शयने कर्म कीर्तयेत् ॥२२८॥

सर्वैराकुञ्चितं रङ्गः शय्याविद्धे तु जानुनी ।
स्यानमाकुञ्चितं नाम शीतार्तानां प्रयोजयेत् ॥२२९॥

उत्तानितमुखं चैव हस्तमुक्तकरं तथा ।
समं नाम प्रसुप्तस्य स्यानकं संबिधीयते ॥२३०॥

एकं भुजमुपाप्राय सम्प्रसारितजातुकम् ।
स्यानं प्रसारितं नाम सुल्लग्नस्य कारयेत् ॥२३१॥

अधोमुखस्यितञ्चैव विवर्तितमिति स्मृतम् ।
शस्त्रक्षतमृतोत्क्षिप्तमत्तोन्मत्तेषु कारयेत् ॥२३२॥

अंसोपरि शिरः कृत्वा कूर्परक्षोभयेव च ।
उदाहितं धितेषु सौलघा वेशने प्रभो ॥२३३॥

ईपत्प्रसारिते जङ्घे यत्र हस्तौ कराद्युभौ ।
आसस्यप्रमत्तेषु नतं स्यानं विधीयते ॥२३४॥

अप शयनसन्निवेशनमाहाकुञ्चितमिति । दिक् । या निजशरीरस्य कृटिली-
करणात्सा स्यात् । थाहू (मध्यम ?) प्रसारणे विशिष्ययोगात् पाद्वे मनिवेशनवशात् ।
पूर्वकायस्यापरकायस्योच्चैर्नयनं नान्यशयन सन्निवेशात् ॥२२८॥

अर्धवशीनेति सौत्रिचेनेत्ययं । अपैतदुपसहृताध्यायानन्तरावकाश संगति-
प्रदर्शनपूर्वकमाह अत्र परमिति । रङ्गे यत्परिभ्रमात् परिभ्रमणाद् वृत्ते गत्यध्याये

१. NS सम KSS. तथा ।

२. NS. सर्वैरानाकुञ्चितं ।

३. NS शय्याविद्धेषु ।

४. NS. विवर्तनमिति ।

गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽय
 नोक्तश्च य सोऽयं वशेन साध्यः ।
 अतः पर रङ्गपरिक्रमस्य
 वक्ष्यामि कक्ष्यां प्रविभागपुष्पाम् ॥२३५॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ।

निरूपित तदुपयोग कक्ष्याविशेषविभाग इति शिष्यम् ॥२३५॥
 यावद्गतिभेदविधिप्रवृत्तनमष्टयायमिह विवृणुते
 स्मरमपनधरणमग्नित्रपगामभूतोऽभिनवगुणः ।

इति धीमहामाहेश्वराभिनवगुणाचार्यविरचितायां नाट्यवेदविवृताभिनव-
 भारत्या गत्यष्टयायां द्वादश समाप्तः ।

अभिनवभारतीस्वीकृतपाठक्रमाद् भिन्नपाठक्रमवान् द्वादशोऽध्यायः

एष व्यायामतजात कार्यं मण्डलकल्पनम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गतिस्तु प्रकृतिस्थिता ॥१॥
 तत्रोपवहनं कृत्वा भाण्डवाद्यपुरस्कृतम् ।
 यथा मार्गरसोपेत प्रकृतीनां प्रवेशनम् ॥२॥
 ध्रुवायाः सप्रवृत्तायां पटे चंद्रावर्कषिते ।
 कार्यं प्रवेत्त पात्राणां नानाधरसतभय ॥३॥
 स्थानं तु चंद्रार्धं कार्यंमुत्तमे मध्यमे तथा ।
 समुन्नतं समं चैव चतुरथमुरस्तथा ॥४॥
 बाहुशीर्षे प्रसन्ने च नात्युत्क्षिप्ते च कारयेत् ।
 प्रीवाप्रदेशः कर्तव्यो मयूराञ्चितमस्तकः ॥५॥
 कर्णाम्बुजा बाहुशिरसी त्पातामप्टाङ्गु सस्थिते ।
 उरसश्चापि चिबुकः चतुरङ्गुलसस्थितम् ॥६॥
 हस्तौ तथैव कर्णव्यो कटिनाभितटस्थितौ ।
 दक्षिणो नाभिसंस्थस्तु वामः कटितटे स्थितः ॥७॥
 पादपोरन्तरं कार्यं द्वौ तालावर्षमेव च ।
 पादोत्सर्पदच कर्णव्यं स्वप्रमाणविनिमित्तः ॥८॥
 चतुरस्रालो द्वितालद्वेष्यकृतावस्तथैव च ।
 चतुरस्रालम्बु देवानां पायिद्यानां तथैव च ॥९॥
 द्वितालद्वेष्यं मध्यानां तालं स्त्रीनीचलिङ्गिनाम् ।
 चतुष्कलोऽयं द्विकलस्तथा ह्येककलं पुनः ।
 चतुष्कलो ह्युत्तमानां मध्यानां द्विकलो भवेत् ॥
 तथा चैककलं पातो नीचानां सप्रसूतितः ।
 स्थितं मध्यं द्रुतं चैव समरंश्य तय बुधः ॥
 यथाप्रकृतिं नाट्यतो गतिमेव प्रयोजयेत् ।
 स्वभावेनोत्तमगतीं जानुं कुर्यात्कटीसमम् ॥१०॥

पुड्वारीप्रचारेषु जानु स्तनसम भवेत् ।
 अथ विधिस्तु कर्तव्यं स्वच्छन्दगमन प्रति ॥११॥
 सभ्रमोत्थानरोषेषु प्रमाणं न विधीयते ।
 दूप्तानां र्वत्यमक्षाणां तथा पन्नगरक्षताम् ॥१२॥
 धनुस्तालप्रमाणेन कर्तव्या तु गतिबुधं ।
 द्विबीकमां तु शोषाणां मध्यमा गतिरच्यते ॥१३॥
 तत्रापि धोत्तमा ये तु तेषां देवं समा गति ।
 पुतिग्वा शबरशर्चं च शोषा य म्लेच्छजातय ॥१४॥
 तेषां देशानुरूपेण कार्यं गतिविचेष्टितम् ।
 जलाशयमृगव्यालपद्मश्यापदपक्षिणाम् ॥१५॥
 देशजातिसमुद्येन गति भावेन योजयेत् ।
 स्थित मध्य द्रुत चंय समवेक्ष्य तय बुध ॥१६॥
 पादयो पतन सम्यक्प्रकुर्यात् यथाशमम् ।
 स्वर्षोदपन्ना गतिरत्तमानां मध्या गतिमध्यमसंस्थितानाम् ।
 द्रुता गतिश्च प्रवृत्तापमानां लघुप्रय सत्त्ववदो न योग्यम् ॥१७॥
 धनुष्कल तृत्तमानां मध्यानां द्विकल भवेत् ।
 तथा चंक्कल पात नीचानां सप्तयोजयेत् ॥१८॥
 य. समं सहितो गच्छेत्तत्र कार्यो लयाश्रयः ।
 धनुष्कलश्च द्विकलस्तथा चंक्कल पुन ॥१९॥
 अथ मध्यमनोचंस्तु गच्छेत्तपरिवारितः ।
 धनुष्कनस्तथाधं च तथा चंक्कलो भवेत् ॥२०॥
 एवमेव तु जितेय कानां गमने विधि ।
 पुनर्गतिप्रचारस्य प्रयोगं शूनुतानया ? ॥२१॥
 पादवर्षिकान्तं सतसितं पार्वर्षाद्यान्वितेरथ ।
 रङ्गणोन्मुखो गच्छेत्सम्यक्पञ्चपरानि तु ॥२२॥
 एव गतागतं गत्वा परानामेव विज्ञातिम् ।
 वामधेध ततः कुर्याद्विशेषं दक्षिणाय च ॥२३॥
 रङ्गे विदृष्टे भरतेन कार्यो गतागतं पारगतिप्रचारः ।
 'मभस्त्रिकोषे धनुष्धरङ्गे गतिप्रचारद्वयुरथ एव ॥२४॥

द्रुता गतिस्तु कर्तव्या द्विकला पादपातने ।
 ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या द्विकला तत्र मध्ये ॥२५॥
 द्विकला द्योतने यत्र मध्ये त्वेककला भवेत् ।
 कलाप्रमाण मध्ये च नीचे स्वर्षकला तत ॥२६॥
 एवमर्धाध्वंहाति तु कलानां सप्रयोजयेत् ।
 उत्तमाना गतिर्या तु न ता मध्येषु योजयेत् ॥२७॥
 या मतिश्चैव मध्याना न ता नीचेषु योजयेत् ।
 उत्तमानां मयोक्ता तु गतिर्विप्रा यथाययम् ॥२८॥
 मध्यानामधमाना च गति यथाययम् पुन ।
 वणिजा मन्त्रिणा चैव गति कार्या स्वभाद्रजा ॥२९॥
 अतिशान्तपदै सा तु द्वितालान्तरगामिभि ।
 कृत्वा नाभितटे हस्तमुखान् लटकामुत्तम् ॥३०॥
 आद्यं चारानमुत्तानं कुर्यात्पाश्वर्यसनान्तरे ।
 न निपण्ण न च स्तब्ध न चैव परिघाहितम् ॥३१॥
 कृत्वा गात्र तथा गच्छेत्तेन वायव्येण तु ।
 हाते त्वय गति कार्या तथा लज्जनवामने ॥३२॥
 द्विकलाधर्मप्रयोगेषु (कुहको दाम्भिक) कुहकाभिन्वय प्रति ।
 लज्जे गतिस्तु कर्तव्या स्तब्धचरणाश्रया ॥३३॥
 तथा द्वितीयः कार्यस्तु पादोत्प्रतलसंचरः ।
 स्वध्वेनोन्नमन कार्यमङ्गलय चरणेन तु ॥३४॥
 यमने च निपण्ण द्यात्तवाग्यचरणाश्रये ।
 एष लज्जप्रयोगेषु तलशतगसते तथा ॥३५॥
 पादेनाप्रतलेनाय गतिः कार्याश्चिन्नेन तु ।
 निपण्णदेहा कर्तव्या नतजङ्घा तयैव तु ॥३६॥
 सर्वसक्वोचिताङ्गी च यामने गतिरिष्यते ।
 न तस्यातिश्रमः कार्यो विशेषचरणस्य तु ॥३७॥
 उदाहिता चूर्णपदै सा कार्या कुहकात्मिका ।
 विद्वेषवस्यापि गतिर्हास्यत्रयविभूषिता ॥३८॥

अङ्गहास्य फापर्यहास्य हास्य नेपथ्यत्रं तथा ।
 कुञ्ज. पञ्चोऽप्य सततिदन्तुरो विष्टतानन ॥३६॥

यतादृशो भवेद्विप्रा. ' जङ्गहास्य त तद्भवेत् ।
 यदा तु वरुवद गच्छेदुल्लोहितविनीहितं ॥४०॥

अथापतपदराच्याप्यङ्गहास्यो भवेत् स ।
 चौरचममपोभग्मगैरिकाविदिनुपणं ॥४१॥

यतादृशो भवेद्विप्रा ' हास्य नेपथ्यत्रं तु तत् ।
 फापर्यहास्य तु विजयममवप्रभापणं ॥४२॥

जनयंवाक्यविविधंस्तथा चाशनीनापणं ।
 तस्य तु प्रकृतिं ज्ञात्वा तथा भाव विचक्षण ॥४३॥

गतिप्रचार विभज्ज नानापस्यान्तराहमवम् ।
 स्वभावजाया विन्यस्य कुटिल वामके करे ॥४४॥

दक्षिण धंय हस्त तु पुर्वाञ्चतुरक तथा ।
 पादत्रंभेक शिरदंभापि हस्त धरणमेव च ॥४५॥

पर्यापत सन्न मपेहतय भातवदानुगम् ।
 स्वभावजाता तस्यंया गतिरग्या विकारजा ॥४६॥

ताभे तथा च भुवतस्य तुष्टं चापि गतिभवेत् ।
 दाकारस्यापि वर्तय्या गतिश्चञ्चलवह्निका ॥४७॥

यत्राभरणसहस्रो सम्पक् पञ्चपरानि तु ।
 वामवेध तत पुर्वादिधोप दक्षिणेन च ॥४८॥

परिवृत्य द्वितीयं तु गच्छेत्कोण तत परम् ।
 तत्रापि वामवेधं तु विधीया दक्षिणेन च ॥४९॥

ततो भाण्डोन्मुष्ठां गच्छेत्तामय पदानि तु ।
 एव गतागतं वा पदानि त्वर्थाज्ञातिम् ॥५०॥

वामवेध तत. पुर्वादिधोप दक्षिणेन च ।
 एवा स्वभावगमने गति काया प्रयोश्नुनि ॥५१॥

अथस्यान्तरयोग तु गांत समनुबोधत ।
 अथसंधकाभित धय भयवित्रागव तथा ॥५२॥

आवेगे च तथा ह्ये तथानिष्टश्रुतावपि ।
कालातिश्रमणं चैव क्षेपे चाद्भुतदर्शने ॥५३॥

कार्यं आत्ययिके चैव बुद्धिते चारिमाणे ।
अवच्छेदानुसरणे श्वापदानुगतौ तथा ॥५४॥

गतिमेतेषु भावेषु द्विकला सप्रयोजयेत् ।
द्विप्राना नृपतीनां च गतिरेव विधीयते ॥५५॥

अत्रोच्यते कथं देवं. समा राजा गतिभवेत् ।
दिव्या तु प्रकृतिर्नैया तयान्या दिव्यमानुषी ॥५६॥

मानुषी चैव मन्तव्या नाट्यवृत्तिप्रिया प्रति ।
दिव्या तु देवप्रकृती राजा स्याद्विष्यमानुषी ॥५७॥

अन्या या लोकसस्था तु मानुषी सा प्रकीर्तिता ।
तस्माद्देवानुकरणे दोषस्तत्र न विद्यते ॥५८॥

गतिः शृङ्गारिणी कार्या स्वस्थकामितसभवा ।
चतुष्कलाप्रमाणेन सविताता तथैव च ॥५९॥

दूतीर्दाशितमार्गस्तु प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
मूच्या चैवाप्यभिनयं प्रकुर्यादियं सश्रयम् ॥६०॥

दृष्टवन्तश्चैस्तथागन्धर्षुर्षुर्षुश्च योजितं ।
सुगन्धिभिदच मालाभिविचित्राभिरतकृत ॥६१॥

गच्छेन्नललितैः पार्दरतित्रा तोल्यतेरय ।
सौष्टवेन समायुक्तैर्लयतालवशानुगं ॥६२॥

पादयोरेनूगो घापि हरतो कार्या प्रयोक्त्वभि ।
प्रच्छन्नकामिते चैव गतिं भूयो निबोधत ॥६३॥

विसृजितजनस्तत्र तथा दूतीसमन्वित ।
निर्वाणदीपो नात्यर्थं भूषणंश्च विभूषित ॥६४॥

वेनामवृत्तवस्त्रश्च निवृत्तस्तु शनं शनं ।
 गच्छशास्त्रं कुरुच्चरि पञ्चान्नोद्धननन्तर ॥६५॥
 वेदमानशरीरश्च प्रस्थलस्तु मुहुर्मुहुः ।
 शक्तिश्चतुः पुरयो गच्छेद्दिग्भुवंस्तत्र जनम् ॥६६॥
 उत्तमानामिष कार्या पुरयापा गतिरुधं ।
 मध्यमानां गति चंब सप्रसङ्गास्पृह पुन ॥६७॥
 स्वरात् च द्वात् च तर आन्ते न्याग्निते ।
 विभक्ते च्छन्नामने त्ववहित्ये तपेव च ॥६८॥
 चिन्तान्विते तथा स्तस्य भीष्मभ्ये स हने तथा ।
 गति स्थिरतया कार्या करुणाभयभाविनी ॥६९॥
 भये विनासिते चंब प्रनत्ते शक्तिश्चते तथा ।
 व्याधिते हृदिने श्रोत्रे कार्ये तु चतुराञ्चनम् ॥७०॥
 स भ्रमाद्भुनम र्गो मुहुर्मुहुः प्रयेधने ।
 कम्पनेन च गात्रानां बहस्रस्याकर्मणेन च ॥७१॥
 सुनिधता चूर्णपद। शकारस्य गतिर्भवेत् ।
 स्पृष्टस्याने तु क्तव्या गतिर्होतानुकदिनी ॥७२॥
 समुद्गाहिनगात्रा च वितम्भितवदश्या ।
 विरक्तभगामिनी चंब निद्रासतवृत्ता तथा ॥७३॥
 अतिकान्ता च कृतव्या तथा चूर्णपदं सरा ।
 कार्या चय तु होतानां चेट्याशेनां द्वित्रोत्तमाः ॥७४॥
 अथमा इति धे सगता नानागोता. कुवृत्तयः ।
 पादचंभेकं शिरश्चंब कर परममेव च ॥७५॥
 नामनेतद्गती विषिरकुदग्मा चेटमज्जिन ।
 जातिनीचेष्टु क्तव्या विनोद्धनपरा गति ॥७६॥

विकला वकसंचारा गार्त्रं सर्वं नियम्य च ।
 स्वजातिसदृशी चंद्र तथा देहानुकर्षिणी ॥७७॥
 संभ्रमे चैव हर्षे च विक्लिप्तपदविप्रमा ।
 आसाद्य हास्यं तु रसमेताश्चान्याश्च योजयेत् ॥७८॥
 पुनश्च करणे कार्या गति स्थिरपदक्रमा ।
 सवाच्य साश्रुनयन, सग्नगात्रस्तर्धय च ॥७९॥
 उक्लिप्तपातितकरः तथा सस्वनरोदनं ।
 गच्छेदप्याप्यधिकया प्रत्यप्राप्तियत् श्रयात् ॥८०॥
 एषा स्त्रीषु प्रयोक्तव्या नीचसत्त्वेषु चैव हि ।
 उत्तमाना तु कर्तव्या सवाच्या धर्मसंयुता ॥८१॥
 निश्वामं रापतोत्सृष्टंस्तथा चोर्ध्वनिरोक्षणं ।
 न तत्र सौष्टवं कार्यं न प्रमाण यथोदितम् ॥८२॥
 नात्युक्लिप्तं परमंच्छेदित्त्वन्धुनिपातने ।
 गात्रे प्रहारे कार्या च शिथिलाङ्गभुजाश्रया ॥८३॥
 विघूर्णितशरीरा च गतिद्यूर्भंपर्वरय ।
 गति काञ्चुकिनी प्रोक्षता वयोऽवस्था विशेषत ॥८४॥
 वृद्धे वा मध्यमे च वापि तथा चैव कनीयसी ।
 अर्धतालोपिते पादेविष्कम्भंश्रुंजुभिस्तदा ॥८५॥
 उद्वृग्निव गात्राणि पङ्कमग्न इव ब्रजेत् ।
 अथ वृद्धस्य कर्तव्या गति कश्चित्देहिहा ॥८६॥
 विष्कम्भगतप्राना मन्दोक्लिप्तपदा तथा ।
 शीतेन चाभिभूतस्य धर्षणाभित्तस्य च ॥८७॥
 गति प्रयोक्तुभि, कार्यास्त्रीनीचप्रकृतौ सदा ।
 पिण्डीकृत्य च गात्राणि तेदा चैव प्रकम्पनात् ॥८८॥

कुरी वधसि निशिष्य कुञ्जहा तयं च ।
 वन्तोष्ठस्फुरणाच्चं चिबुकस्य प्रकम्पनात् ॥८६॥
 शनं, शनंश्च कर्तव्या शीतान्नाभिनये गति ।
 उष्णे चापि प्रयोक्तव्या गतिर्दाहिसमानुत्ता ॥८७॥
 नेत्रस कोचनस्वेदगात्रस हरणान्-रता ।
 धत्तिशान्तेरपभ्रान्तेरेतकात्रोद्धितस्तथा ॥८८॥
 श्रमंरभिनयंयुंता तथा चूर्णपदंरवि ।
 एतानन्याश्च पुञ्जोत नाट्यतं करने रते ॥८९॥
 रौद्रे रते प्रवक्ष्यामि दंत्परणोऽपान् प्रति ।
 एक एव रसस्तेषां स्याद्यो रौद्रो द्विजोत्तमा ॥९०॥
 नेपथ्यरौद्रो विज्ञेय स्याद्गौरौद्रस्तयं च ।
 भय स्वभावजश्चं च प्रिया रौद्र प्रकृतित ॥९१॥
 हृदिरक्षितन्नदेहो यो रौद्राभिविहृताननं ।
 तथा पिशितहस्तश्च रौद्रो नेपथ्यजस्तु स ॥९२॥
 बहुषाठुर्बहुमुखो नानाप्रहरणाकुल ।
 स्मृतकायस्त्वतिप्रांशुरङ्गरौद्रस्तु स स्मृत ॥९३॥
 रक्ताक्ष पिङ्गवेणुश्च कृष्णाङ्गो विहृतस्वर ।
 रौद्रनिर्भस्मं नक्यो रौद्रोऽय स्यात्स्वभावज ॥९४॥
 घतुस्तासान्तरौत्क्षिप्तंः पादंस्तयन्तरपातित ।
 गतिरेव प्रकृतव्या शेषा ये चापि तद्विधाः ॥९५॥
 एक एव रसस्तेषां स्याद्यो रौद्रो द्विजोत्तमा ।
 विग्रहः प्रहसश्चं तथा शृङ्गार इत्यने ॥९६॥
 तथा नयानके चापि गति कार्याः विचक्षणं ।
 स्त्रोणां कापुण्यानां च ये चाप्ये तस्यव्यतिता ॥९७॥

विटकारितचलन्नेत्रो विधुन्दन् स्वशिरस्तथा ।
 भयाकुसितचित्तत्वात्पादवर्णानि च विलोकयन् ॥१०१॥
 द्रुतंश्चूर्णपदंश्चैव कृत्वा हस्तं कपोतकम् ।
 प्रलेपितशरीरस्तु शुष्कोऽश्व स्खलन् प्रजेत् ॥१०२॥
 एयानुकरणे कार्या तज्जने कलहे तथा ।
 सत्त्व च विकृत दृष्ट्वा श्रुत्वा च विकृतस्परम् ॥१०३॥
 एया स्त्रीणा प्रयोक्तव्या नृणां चाक्षिप्तविश्रमा ।
 क्वचिदासन्नपतितं विकृष्टपतितं क्वचित् ॥१०४॥
 एतकाश्रोहितं पादेषु परिपातितं ।
 एयामेवानुगं हस्तं गतिर्भातेषु योजयेत् ॥१०५॥
 अहृद्या तु मही यत्र श्मशानरणकश्मला ।
 गतिस्तत्र प्रकुर्वीत बीभत्साभिनय प्रति ॥१०६॥
 क्वचिदासन्नपतितं विकृष्टपतितं क्वचित् ।
 अतिश्रान्तं पदं गच्छेद्भ्रुगुप्सितगति प्रति ॥१०७॥
 तथा बीरे च कर्तव्या पादविक्षेपसंयुता ।
 द्रुतप्रचारणाविद्धा नानाचारोत्समाकुला ॥१०८॥
 पादवर्णान्तं द्रुताविद्धं सूचीविद्धंस्तथैव च ।
 कलातातगतं पादं रावेगे योजयेद्गतिम् ॥१०९॥
 विटस्यापि तु कर्तव्या गतिर्ललितविश्रमा ।
 किञ्चिदाकुञ्चितं पादं स्तालाभ्यन्तरपातितं ॥११०॥
 अङ्गसौष्टवमप्युक्तं तथा हस्तो कटिस्थितौ ।
 श्लटकार्यमानौ च कृत्वा कार्या विटे गतिः ॥१११॥
 कृशाङ्गाना तु कर्तव्या गतिर्मन्दपरिश्रमा ।
 म्याग्निप्रस्तोऽश्वरातंश्च तपश्रान्तं सुधाश्वित ॥११२॥
 विष्टम्भनगतप्राणस्तथा क्षामोदर, सदा ।
 क्षामस्वरूपोऽश्व सन्नगाप्रस्तथैव च ॥११३॥

हस्तपादसमुद्धेयं शनैस्तत्र प्रयोजयेत् ।
 कम्पनं चैव गात्राणां दलयनं चैव योजयेत् ॥११४॥
 प्रकर्तव्याप्स्यगस्यापि गतिभेदपरिग्रहा ।
 विकूपनेन यत्रस्य जानुनोश्च विमर्शनात् ॥११५॥
 नीचानां मध्यमानां च गतिं कार्या सदा बुधं ।
 तालमात्रोत्थितं पार्श्वस्तया ध्याकुञ्चिताञ्चनं ॥११६॥
 घनिनश्चाभ्रमस्या ये ये चान्ये तपसि स्थितान् ।
 श्रुपयस्तापसाश्चैव नैष्टिकं व्रतमास्थिता ॥११७॥
 भ्रूलोतचक्षुः स्याच्चैव युगमात्रनिरोधने ।
 उपस्थितस्मृतिश्चैव गात्रं सखं नियम्य च ॥११८॥
 भ्रुञ्चलमनाश्चैव गच्छेत्स्निग्धसमाधितः ।
 विनीतबेषश्च तथा कादायवसनोऽपि च ॥११९॥
 प्रथमं सप्तपादेन स्थित्वा स्थानेन नाटयवित् ।
 हस्तं चतुरस्रं कृत्वा तथा चतस्रस्यारयेत् ॥१२०॥
 प्रसन्नं यदनं कृत्वा प्रयोगस्य वशानुगम् ।
 सृनिदण्णेन गात्रेण गतिं कुर्याद्यत्नेस्तथा ॥१२१॥
 उत्तमानां भवेदेवा सिद्धिर्ना ये मृशयता ।
 एभिरेव विषयंस्तं गुणं रन्ध्रेषु सिद्धिषु ॥१२२॥
 तथा व्रतानुगा च स्यादप्येषा सिद्धिर्ना गतिः ।
 हस्तोत्तरनुगी चापि स्यादप्येषा प्रयोजयेत् ॥१२३॥
 विभ्रान्ता वा ह्युदात्ता च विभ्रान्ता विहृता तथा ।
 शकटास्यस्थितं पार्श्वरतिक्रान्तंस्तथैव च ॥१२४॥
 कार्या वासुपतानां च गतिद्विभ्रान्तगामिनोः ।
 एष सिद्धिस्थितानां हि प्रयोगश्चैव गतिर्बुध ॥१२५॥

अन्धस्यैव गतिं कुर्यादन्धकारेषु योगवित् ।
 भूमौ विसर्पितं पादं हस्तदक्षितमार्गकं ॥१२६॥
 रथस्यस्यापि कर्तव्या गतिश्चूर्णपदप्रमा ।
 समपादन्तया स्थानं कृत्वा रथगतिं व्रजेत् ॥१२७॥
 धनुरेकेन हस्तेन गृहीत्वान्नेन सायकम् ।
 मूतदचास्य भवेदेवं प्रतीक्षप्रहाकुल ॥१२८॥
 करणानि विचित्राणि कर्तव्यानि विभागतः ।
 द्रुतंश्चूर्णपदंश्चैव गन्तव्यं रङ्गमण्डलम् ॥१२९॥
 विमानस्यस्य कर्तव्या गती रथगतोपमा ।
 आरोढुमुद्गहेद्गात्रं किञ्चित्स्यादुन्मुलस्तया ॥१३०॥
 अस्यां च चंपरीत्येन कुर्याच्छाप्यवरोहणम् ।
 अधोऽवलोकनेनेव मण्डलापतनेन च ॥१३१॥
 आशाशगमने चैव कर्तव्यं गतिचेष्टितम् ।
 स्थानेन समपादेन तथा चूर्णपदं रथ ॥१३२॥
 व्योम्नस्त्ववतरेद्यस्तु तस्येमा कारयेद्गतिम् ।
 ऋज्वापतोन्नततर्तं कुटिलाप्रतिर्तस्तया ॥१३३॥
 भ्रममाणस्य चाकाशादपरद्वभुजागतिः ।
 विकीर्णवसना चैव तथा भूगतलोचना ॥१३४॥
 द्रुमप्रामादशैलेषु नदीनिम्नोन्नतेषु च ।
 आरोहणावतरणं कार्यमथंशशाद्वर्षः ॥१३५॥
 प्रासादारोहणं कार्यमनिशान्तः पदं रथ ।
 उद्गाह्य एव प्रहं च मोक्षं त्रिदशैर्दुष्य ॥१३६॥
 तथावतरणे चैव याप्रमानस्य रेचयेत् ।
 अतिशान्तेन पादेन द्वितीयेनाञ्चितेन च ॥१३७॥
 प्रासादारोहणं यत् तद्देशादिषु कारयेत् ।
 केवलं तूर्ध्वविक्षेपमद्रिप्यङ्गं भवेदय ॥ ३८॥

द्रुमे चारोहण कार्यमतिशान्तोरियतं परं ।
सूचोविद्वंरपक्रान्तं पादवधान्तंस्तप्यं च ॥१३६॥

एव देवावतरण प्रयोज्य सगिदादिषु ।
प्रसादेषु तथा प्रोक्त तर्प्योत्तरण भवेत् ॥१४०॥

द्रुमप्रसादशंतांश्च सप्तमाश्रेण ददायेत् ।
जलप्रमाणापेक्षा तु जलमध्ये गतिभवेत् ॥१४१॥

तोयेऽप्ये बसनीत्कर्षे. प्राग्ये पाणिधिक्यर्षं ।
किञ्चिन्ताप्रकाया तु प्रतारे गतिरिष्यते ॥१४२॥

प्रसार्य बाहुमेकं क मुद्रुर्वारिचिकर्षणं ।
तिपंश्चप्रसारिता र्षं व ह्यिममाणा स्ववारिणा ॥१४३॥

अशेषाङ्गाकुलापूतबदना गतिरिष्यते ।
नीस्यस्यापि प्रयोक्तव्या द्रुतंश्चूर्णपर्दं गति ॥१४४॥

अनेनेव विधानेन कृतं च गतिचेष्टितम् ।
सप्तमाश्रेण कृतं च्यान्वैतानि विधिपूर्वकम् ॥१४५॥

अह कुशप्रहणान्नाग प्रहृप्रहणाद्रपम् ।
सप्तोत्तप्रहणादश्व नाथ चंवायरोहणात् ॥१४६॥

भश्ययाने गति कार्या वंशासस्म.नश्चेन तु ।
तथा घूर्णपर्दंश्चैव ह्युप्यपरिपातितं ॥१४७॥

पन्नगानां गति कार्या पादं स्वस्तिकसंस्थितं ।
पादवाक्रा तत्रम कृत्या स्वस्तिक योजयेत्तथा ॥१४८॥

सप्तनां तु गति कार्या तदप्ये मध्यमे मदे ।
शामरक्षिणदाराभ्यां घूर्णनारपत्तपत्तान् ॥१४९॥

भाकाशस्वस्तितं. प्रायः पादश्चाप्यनवस्थितं ।
द्विपूषितगरीरा च शरं. प्रश्नतिनांतथा ॥१५०॥

उन्मत्तस्यापि कर्तव्या गतिम्बनियतक्रमा ।
 बहुचारीसमायुक्ता लोकानुकरणाश्रया ॥१५१॥
 हृक्षस्फुटितकेशस्तु रेणुष्वस्ततनुस्तथा ।
 सनिमित्तप्रकथनो बहुभाषी विकारवाक् ॥१५२॥
 प्रगीतहसितदधापि नानाविधृतभूषणः ।
 नृत्ते गीते च वाद्ये च भाषणे च सदा रत ॥१५३॥
 कदाचिद्वावति जवाक्कदाघिदधतिप्लते ।
 पत्वाचिदुपविष्टस्तु शयानदध कदाचन ॥१५४॥
 नानाचौरघरदचैव रम्यास्वनियतालयः ।
 उन्मत्ताभिनयस्त्वयं तन्मेमा कारयेद्गतिम् ॥१५५॥
 स्थित्वा नूपुरपादेन दण्डपाद प्रसारयेत् ।
 हृन्वा चारी तपोड्डामय स्वस्तिकमेव च ॥१५६॥
 अनेन चारीयोगेन परिभ्राम्य तु मण्डलम् ।
 मक्रं तु भ्रमण चैव रङ्गकोणेषु योजयेत् ॥१५७॥
 त्रिकं सप्तसिनं कृत्वा लताख्यं हस्तमेव च ।
 विपयमगतैर्हस्तं पार्श्वैर्गतिं क्षजेत् ॥१५८॥
 सिंहर्षयान्तराणां च गतिः कार्यं प्रयोक्तुभि ।
 या कृता भरतिर्हेन विष्णुता प्रभविष्णुता ॥१५९॥
 आलीङ्गस्थानकं कृत्वा गात्रं तरयेव चानुगम् ।
 ऊर्ध्वंजानु च विशिष्य करमेकं च सस्वितम् ॥१६०॥
 विपेलित शिर कृत्वा चिदुकं घाट्टमस्तके ।
 शतस्य विश्रमंश्चैव पञ्चतालान्तरस्थितं ॥१६१॥
 त्रियुद्धे संशये चैव रङ्गावतरणे तथा ।
 तिहादीनां च योक्तव्या गतिरेषा प्रयोक्तुभि ॥१६२॥
 शेषाणामययोगेन स्थानान्यपि तु कारयेत् ।
 गजवाजिरपादास्तु चिह्नमात्रेण कारयेत् ॥१६३॥

वाहनाथप्रयोगेषु रङ्गावतरणेषु च ।

एवमेता प्रथोक्तव्या नृणां तु गतयो वृषं ॥१३४॥

अत्र नाभिहिता पास्तु वित्तं या गात्रवोक्तं ।

अत एव प्रवक्ष्यामि ह्योणां गनिविवेष्टितम् ॥१६५॥

स्त्रीणां स्थानानि कार्याणि गतिध्याभाषणेषु च ।

जापत चावहित्य च तथाऽवप्रान्तमेव च ॥१६६॥

दक्षिणस्तु सम पादसंयत्र पक्षस्थितोऽपरः ।

वामो नतः कटीपार्श्वमापतस्थाने भवेत् ॥१६७॥

वाम एवाभाविको यत्र पादो विरचितस्ततः ।

तासमाप्रान्तरे न्यस्तस्यथ पक्षस्थितोपर ॥१६८॥

प्रसन्नमाननमूरसम यत्र समुन्नतम् ।

सतानितम्बुगी हस्तौ ज्ञेय स्थान तदापतम् ॥१६९॥

रङ्गावतरणरम्भं पुण्याञ्जलिदिसत्रंनम् ।

मन्मथेर्व्योद्भुव कोपस्तत्रेनाङ्गुलिमोटनम् ॥१७०॥

त्रियेधगर्वगाभ्योयमीनमायावत्स्वनम् ।

स्थानेर्दक्षिणसन्निधीयीत दिगन्तरनिरूपणम् ॥१७१॥

आधाहने विसर्गं च तथा निर्वर्जनंयु च ।

चित्ताशामवहित्ये च स्थानमेत प्रथोजयेत् ॥१७२॥

समो यत्र स्थितो वामस्यथ पक्षस्थितोऽपरः ।

वामोन्नतं त्रिक पक्षिणवहित्य तदुच्यते ॥१७३॥

स्थानमेतत्तु नारोणां सस्तापे तु स्वभावमे ।

निःश्वसे परितोये च वितर्कं सगिरते तथा ॥१७४॥

एकः समस्थितः पार एवस्यप्रतनाञ्चितः ।

मूषोविद्धमविद्धं वा तदवप्रान्तमुच्यते ॥१७५॥

स्वलिने घूर्णिने चंद्र स्वलिनाम्बरधारणे ।
 विश्रासने सललिने स्थानमेतत् रक्षणे ॥१७६॥
 शालावलयम्यने कार्या म्त्तयस्ग्रहणे तथा ।
 विश्रान्तिषु तयैव स्यात्पादताडन एव च ॥१७७॥
 स्थानकं तावदेव स्यात्तावच्चेष्टा प्रवर्तते ।
 भ्रमं च स्थानकं नृत्ते चारी चेतसमुपस्थिता ॥१७८॥
 एवं स्थानविधिं कार्यं स्त्रीणां सम्यग्द्विजोत्तमा ।
 पुनरासां प्रवक्ष्यामि गनीम्बु प्रकृतिम्विता ॥१७९॥
 वृत्त्वावहित्यं म्यानं वाम बाधोमुखं भुजम् ।
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सद्य च खटकामुखम् ॥१८०॥
 ततः सतविनं पादं तालमात्रं समुत्थितम् ।
 दक्षिणं वामपादस्य बाह्ये पादौ विनक्षिपेत् ॥१८१॥
 तेनैव ममकार्तं च तालस्य वामकं भुजम् ।
 दक्षिणं च नयेत्पादौ म्येन्नाभितटे ततः ॥१८२॥
 नितम्बे दक्षिणं कृत्वा हस्त घोद्वेष्टेष वामकम् ।
 ततो वामपाद दद्यान्ननाहस्तं च दक्षिणम् ॥१८३॥
 लीलायोद्वाहितेनाय शिरसानुगतेन च ।
 किञ्चिन्नेन बाङ्गेन गच्छेत्पञ्चपदी ततः ॥१८४॥
 यो विधिं पुरुषाणां तु रङ्गपीठपरिभ्रमे ।
 स एव प्रमदानां तु कर्तव्यो नाट्ययोस्तुभिः ॥१८५॥
 पट्कान् न प्रयोक्तव्यं तथाप्यस्तमेव च ।
 पादस्य पतनं तर्जं खेदनं तद्भवेत् स्त्रिया ॥१८६॥
 सयोवनानां नागीणां कार्या त्वेषं गतिर्बुधैः ।
 स्थानीया या म्त्रियस्तामां संप्रवक्ष्याम्यहं गनी ॥१८७॥

कृत्वाऽवहित्य स्थान तु वाम न्यस्य कटीतटे ।
 आद्य धारात्तमुत्तान कुपन्निभिस्तनान्तरे ॥१८८॥
 न नियण्ण न ख स्तस्य न खंघ परिवहितम् ।
 कृत्वा गात्र ततो गच्छेत्तेनंवाद्यक्रमेण तु ॥१८९॥
 प्रेध्याणामपि कर्तव्या गतिविभ्रान्तिगामिनो ।
 विविदुन्नमित्तं गर्शिराविद्वपदविभ्रमा ॥१९०॥
 स्थान कृत्वावहित्य तु वाम चाग्रोमुग्र भुजम् ।
 नाभिप्रदेशे विन्यस्य सव्य ख सटकासुप्तम् ॥१९१॥
 अर्धनारीगति कार्या स्त्रीपुस्ताभ्यां विमिथिता ।
 उवात्तललितं गर्शिरादेर्लोलासमन्वितं ॥१९२॥
 या मयाभिहिता पूर्वमुत्तमाना गतिबुधा ।
 स्त्रीणां बापुस्याणां ख ततोऽर्धां ख कारयेत् ॥१९३॥
 उत्तमाद्यममध्यानां नृणां यद्गतिचेष्टितम् ।
 स्त्रीणां तदेव कर्तव्य ललितं पदविभ्रमं ॥१९४॥
 बालानामपि कर्तव्या स्वच्छन्दपदविभ्रमा ।
 न तस्यां सौष्टव कार्यं न प्रमाण तथाविधम् ॥१९५॥
 तृतीया प्रकृतिः पार्था नाम्ना खंघ नपुंसका ।
 नरस्वभावमुत्सृज्य स्त्रीगतिं तत्र योजयेत् ॥१९६॥
 विपर्यस्तप्रयोगस्तु पुरयस्त्रीनपु सके ।
 स्वभावमात्मनस्त्यक्त्वा परभावेन योजयेत् ॥१९७॥
 निजां प्रकृतिमुत्सृज्य श्रोत्रिया यञ्चनेन वा ।
 स्त्रीपुंस प्रकृतिं कुपत्तिश्रीभाव पुरयोऽपि वा ॥१९८॥
 सौष्टवेनाथ सखेन मुञ्चया तश्च खमणा ।
 स्त्री पुमांस ह्यभिनयेदुपयाख्यविचेष्टितं ॥१९९॥
 स्त्रीयेषभाषितं पुंसत प्रेक्षिताप्रेक्षितस्मिने ।
 मृदुसन्नगतिश्चैव पुमान् स्त्रीभावमाखरेत् ॥२००॥
 जातिहोनास्तु या नायं, पुत्तिन्दरावराहना ।
 याश्चापि तासां कर्तव्या तन्जातिसदृशी गति ॥२०१॥

प्रतस्यानां तपस्यानां, निरङ्गस्यानां तथा पुन ।
 तस्यानां चैव नारीणां समपाद प्रयोजयेत् ॥२०२॥
 उदता येङ्गहारा स्युर्पादचार्यो मण्डलानि धा ।
 तानि नाट्यप्रयोगार्जनं कर्तव्यानि योपिताम् ॥२०३॥
 अथासनविधिं कार्यं स्त्रीणां नृणां तथैव च ।
 नानाभायसमायुक्तं तथैव शयनाश्रय ॥२०४॥
 स्वस्थं मन्दालमं प्रलाप्तं हस्तालमपापि च ।
 विष्कम्भकमुन्कटिकं मुक्तजानुं तथासनम् ॥२०५॥
 जानुगतं विमुषणं च स्थानकान्युपवेशने ।
 लक्षणं पुनरेतेषां विनियोगं च वदयेत् ॥२०६॥
 विष्कम्भेनाञ्चितौ वादौ किञ्चिदृक्षं समुन्नतम् ।
 हस्तौ कटपूढविन्ध्यस्तौ म्वस्थे स्थानुपवेशने ॥२०७॥
 स्वभावाग्निनये चैव तथा स्वभ्योपवेशने ।
 प्राविष्टदृतेषु सर्वेषु भायेष्वेनत्प्रयोजयेत् ॥२०८॥
 एकं प्रसारितः स्थित्वादोऽन्यस्त्रासनाश्रयः ।
 गिर पादवर्गनं चैव स्थानं मन्दालनं तु तत् ॥२०९॥
 चिन्तायां च तदोत्सुक्ये निर्वेदे विरहे तथा ।
 विद्यावसिष्ठु चाश्रेयं स्थानमेतत्प्रयोजयति ॥२१०॥
 सप्रणष्टेन्द्रियमनां भवेच्छीरोपवेशने ।
 प्रमार्यं चाहू शिथिलौ तथा चोपाश्रयाश्रित ॥२११॥
 अमरान्निशिपावेषु मदे चोपशिशेद् नृपः ।
 सर्वे पिण्डोत्तरङ्गैः समताद्भ्रिकरजानुकम् ॥२१२॥
 स्याद्यिप्रगते च निद्रायाम् स्थाने चोपशिशेन्नरः ।
 तथा चोन्नतिकं स्थानं पुन पाणिममागम ॥२१३॥
 विश्रोनिवाये जल्पे च सन्ध्यास्वाश्रमेषु च ।
 आकुञ्चितं पुनरचैव जानुं भूमौ निपातयेत् ॥
 प्रियाश्रयावने कार्यं शोभादिकरणेषु च ॥२१४॥
 चिबुकापाश्रयो हस्तौ वाहुरोपाश्रय शिरः ।
 सप्रणष्टेन्द्रियमनां दिक्षेयं शयान्तमासनम् ॥२१५॥

पुण्ड्रासन तु कर्तव्यं सेनानीषुवराजयो ।
 काष्ठासन ब्राह्मणानां कुमाराणां, कुभासनम् ॥२३०॥
 स्थानीया ये तु पुरुषा कुलविद्याप्रकाशिता ।
 तेषामासनसत्कारः कर्तव्य इह पार्ष्विर् ॥२३१॥
 सने समासनं चैव मध्ये मध्यं तथासनम् ।
 व्यतिरिक्तेऽतिरिक्तं च होने भूम्यासनं तथा ॥२३२॥
 उपाध्यायस्य नृपतेर्गुरुणा चाप्रतो युषं ।
 भूम्यासनं तथा कार्यं काष्ठासनमपि वा ॥२३३॥
 नीलागरचयानेषु तथा काष्ठासनेषु च ।
 सहासनं न दुष्येत गुरुपाध्यायपार्ष्विर् ॥२३४॥
 एव राजमभा प्राप्य कार्यं स्वामनजो विधिः ।
 प्रकृतीनां तु सर्वाणां तथा ज्ञानसमुत्थिनम् ॥२३५॥
 पुरुषाणां भवेदेषु विधिरासनसमयः ।
 स्त्रीणां चैवासनविधिं सप्रव्रज्याभ्यन्तं परम् ॥२३६॥
 सिंहासनं महादेव्या राक्षीना मुण्डमासनम् ।
 पुरोध्रेऽमात्यपरनीना भवेद्ब्रह्मासनं तथा ॥२३७॥
 भगिनीनां तु कर्तव्यं वस्त्रं चर्मं कुयासनम् ।
 ब्राह्मणीनां तापसीनां पट्टासनमपि च ॥२३८॥
 चेरयानामपि कर्तव्यनाशनं हि मयूरकम् ।
 शेषाणां प्रमदानां तु भवेद्भूम्यासनं युष्मा ॥२३९॥
 एवमन्तःपुरे ज्ञेयो ब्राह्मन्नासनजो विधिः ।
 तथा स्वगृहवार्तासु छन्देनासनमिष्यते ॥२४०॥
 नियमस्यो मुनीनां तु भवेदासनजो विधिः ।
 लिङ्गिनां चासनविधिः कार्यो यत्तसमाश्रयः ॥२४१॥
 दूरीपुण्ड्रासनप्रप्य वेदासनमपि च ।
 होमयज्ञत्रिव्यायां च विद्मेषु च प्रयोगयेत् ॥२४२॥
 आकुञ्चितं समं चैव प्रसारितं विवर्तितं ।
 उद्गाहितं नतं द्योमं शय्यास्थानानि निर्दिशेत् ॥२४३॥

सर्वैराहुञ्चिनं रत्नं शस्त्रविद्ये तु ब्रानुवी ।
 स्थानमाहुञ्चिन नाम शीतानाना प्रयोदयेत् ॥२४४॥
 उत्तानितमुखं चंद्रं प्रत्यङ्मुखतरु तया ।
 तम नाम प्रमुप्तस्य स्थानक सविधोपने ॥२४५॥
 एकं भुवमुपाधाय मन्मथारितब्रानुकम् ।
 स्थान प्रसारित नाम मुचमुपस्य कारयेत् ॥२४६॥
 अथोमुचस्थित चंद्रं विवर्तितमिति स्मृतम् ।
 शस्त्रक्षलमृत्तोत्तिक्षलमस्तोन्मतेषु कारयेत् ॥२४७॥
 हस्तोपरि शिर कृत्वा कर्पूरशोभमेव च ।
 उद्गाहितं तु विप्रैः शीतया वेदाने विभो ॥२४८॥
 ईष्यप्रसारिते जट्टे यत्र यस्तो करानुमो ।
 जातस्यधमयेदेषु नत स्थान विधोपते ॥२४९॥
 रत्ने विकृष्टे भरतेन कार्ये गतागने पादगतिप्रचार ।
 प्रथमे स्थितोपेऽचतुरदके वा तमं गतिरथं वदेन निरदन् ॥२५०॥
 यथोपेऽनुक्य प्रथमं तु वेगो वेदानुक्रमेण गतिप्रचार ।
 गतिप्रचारानुगतं च पादं पादानुक्रमोऽभिनयश्च काय ॥२५१॥
 गतिप्रचारानु मपोदितोऽत्र नोक्तान् य सोऽप्यं वदेन साध्य ।
 जत पर रत्नपरिष्कमस्य वदयामि वदयानुगत विभाजम् ॥२५२॥

इति श्रीभरतोपे नाट्यशास्त्रे गतिप्रचारो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥

नाट्यशास्त्रम्

श्रयोदशोऽध्याय

ये तु पूर्वं मया प्रोक्तान्प्रयोगो च नाट्यमण्डपा ।
तेषां विभाग विज्ञाय ततः शक्या प्रयोजयेत् ॥१॥

अभिनयभारती

देशस्य बाह्यान्तरगोचिकक्षया

विभागधर्मो विविधां प्रवृत्तिम् ।

आसूत्रपदस्योपविशुद्धिक्ष-

कमोऽक्रंदृष्टिर्जयताडुपाङ्गु ॥

इहाभिनयानन्तर मद्यपि मर्वा वृत्तिप्रवृत्तस्य उद्घटा, सर्वान्ते च रङ्गे (३६) सूचना, कक्षया, तच्चतुर्विधाभिनयाभिधानानन्तरमेतदध्यायार्थो वक्तव्य । तथापि प्रत्यभिनयमियतीति तन्मन्व्यतोपयुज्यते । तदभिधान विना न आङ्गिकमेवोक्त स्यादिति वक्तव्यम् । तदुद्देशे तु सामान्यशब्दत्वान्नास्ति प्रत्येकमुद्देशने हति । तयोद्देशनेऽपि च गौरव स्यात् । अत्र एव वादिना कक्षयादेरपृथग्भावे यो हेतुश्च कृमोस्तल्लहनादिति तस्यामिद्धत्व सिद्धता च, प्रत्युक्त प्रत्येकप्रसङ्गत्वलाभात्, त्रमस्यापदार्थत्वान्नायं प्रमाण-कत्वाम्बुश्रौतपदार्थवाधत्त्वमयुक्त, भूत्वा वाचनप्रमाणस्य वाचनादिति तु भट्टमोस्त-दोक्त प्रवृत्ते निश्चयि विरोधाभावात्, क्रमस्य च मध्यत्वान् गतिरूपप्रयोगहेतुत्वान्, अतस्त्वद्वय एवाभिधान युक्तम् । तद्द्वारेणाभिनयवेऽङ्गतामगात् । तद्देशत्रय वस्तुत्रय वक्तव्यम् । तत्र प्रथम कक्षयाभिधानेऽयमभिधाय इह गतिर्गन्तव्यदेशाधमात्, देशद्वय जलस्थनादि वट्टारमर्वाविषमादिस्वभेदमहित काव्यायंगमात्रेणैवेह सभवन्नपि प्रयोगस्थानं न समवत्येवेति, तस्य परिहारायै कक्षयान्तिरूप कर्तव्यम् । अत्र एव पूर्वोक्तान्तर उक्तं परिश्रमे गतावुपयोगिना स्थानविशेषाणा सम्प्रविभाग वक्ष्यामीति । तेषामध्यायमगतिस्त्वा दर्शयितुमाह ये तु पूर्वमिति । तु नष्टाद् दूरत्व पूर्ववारा सूचयन् द्वितीयाध्यायार्थं स्यात्तयि । तेषामिति प्रत्येकमित्यभिप्रायः । गण्डपस्य यो विशिष्टो माणोऽन्तरङ्गशीलात्मजत विज्ञाय विभागयो ज्ञात्वा कक्षयागत्वुपयोगिन स्थानविशेष प्रयोजयेत्, विभागेन सवन्व नयेत् । नाट्यदेशानुगारेण प्रकृष्टं स्वकते यो देशोऽ-शियन्ते तत्रैव चानुरथायम् । अत्र एव वामदक्षिणभागयो कृत्वाविन्यास, शिष्टे कक्षयाविभागः ॥१॥

१. KSS. चतुर्दशोऽध्याय ।

२. NS. कक्षा ।

ये नेपथ्यगृहद्वारे मया पूरं प्रकीर्तिते ।
 तयोर्भाण्डस्य विन्यासो मध्ये कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥२॥
 १ कक्ष्याविभागो निर्देश्यो रङ्गपीठपरिष्कृतात् ।
 परिष्कमेण रङ्गस्य २ कक्ष्या ह्यन्या विधीयते ॥३॥
 ३ कक्ष्याविभागे ज्ञेयानि गृहानि नगरानि च ।
 ४ उद्यानारामसरितस्तत्त्वाधमा धाटवो तथा ॥४॥
 पृथिवी सागराश्चैव प्रलोक्य सचराचरम् ।
 नद्यानि सप्तद्वीपाश्च पर्वता विविधास्तथा ॥५॥
 अलोकश्चैव लोकश्च रसातलमथापि च ।
 वंशयनागतयाश्चैव गृहानि भवनानि च^५ ॥६॥

रङ्गस्य चो विभाग इत्याह—ये नेपथ्यगृहद्वारे इत्यादि । पूर्वमिति द्वितीयाध्याये प्रकीर्तिते भाण्डस्य नवातीक्ष्णहिनस्य त्रिपुष्पाण्यस्य १० । ११ विमित्याह कक्ष्याविभाग इति । तेन भाण्डेन यत्परित जात्रात् तद्विषय्ये येषु रङ्गपीठस्यो निष्कमपावेणमस्याद्युपयोगी स्थानविभागा निर्देश्य प्रेक्षयापि सप्तचन्द्रिण्य । ननु तस्थानविभाग इत्याह—परिष्कमेणेति । परिष्कामत्यनेनेति परिष्काम यार्जदिननिर्देशनदसादकस्यापि रङ्गदेशस्य स्थानभेदेनापरिष्काम, यथा—‘आशुमुद्राश्र’, ‘जि।शान्तेन पारेन’ (१०-१०२) इत्यादिना निर्देश्य तु प्रागादयं तादिस्यत्वमस्यैव ॥३॥

ननु भाण्डवाच्यवित्पुत्रो रङ्गपीठस्य प्रमविशेषस्यानभेदकवृत्ति । अन्वेष्याह-कक्ष्याविभाग इत्यादि त्रिगिष्टे त्रिष्ट देवो स्थानान्तराणि रङ्गपीठानि तानि त्रिजन्ममरणापेमुगलक्षणत्वेन पठन्ति । गृहादीनि पृथ्वीधरमराजायभेदान्पुनरुदाहृतानि सर्वत्रप्रहाय प्रेक्षायमित्युक्तेष्वपि स्मरणार्थं वर्णनोद्देश्य ६।५।६।

ननु सर्वत्र प्रयोगे सर्वे प्रेक्षायवन्ति स्थानभेदाद् (भिन्ना गृहा) नि मभासिन । नेति एतद्यदि नगरे वेत्यादि । निधानैरनुज्ञा जटप्यादय माशान् प्राह्य इति वातोमया द्योश्चते । यत्र-यत्र यानां वृत्तान्त इतिवृत्तमायात प्रत्येकं वर्ण

१. NS कथा ।
२. NS. ह्यन्या कथा भवेद्विद् ।
३. NS. कथा ।
४. KSS उद्यानारामगहिनो देवो शामोऽटवी तथा ।
५. KSS, NS वनानि च ।

नगरे वा घने वापि वर्षे वा पर्वतेऽपि वा ।
 यत्र वार्ता प्रवृत्ते तत्र कट्या प्रवर्तयेत् ॥७॥
 बाह्यं वा मध्यमं वापि तर्षेवाभ्यन्तरं पुन ।
 दूरं वा सन्निवृष्टं वा देशं तु परिकल्पयेत् ॥८॥
 पूर्वप्रविष्टा ये रङ्ग शैयास्तेऽभ्यन्तरा^२ युषे ।
 पश्चात्प्रविष्टा^३ विज्ञेया कक्ष्याभागे तु बाह्यतः ॥९॥
 तेषाम्तु दशनेच्छुषं^४ प्रविशेद्रङ्गमण्डलम् ।
^५दक्षिणाभिमुखं सौम्यं कुर्यादात्मनिवेदनम् ॥१०॥

तत्रमध्ये यो देशविभागश्चमेव प्रवर्तयेत् रङ्गपीठे दर्शयेत् न सर्वमित्यर्थः ॥७॥ विशिष्टे
 देशे इत्युक्तं तं रङ्गपीठस्य विशेषं दर्शयति बाह्यं वेत्यादि । भागत्रितये सति
 कस्मिंश्चिद्भागे देवादि कल्पयित्वा तत्रैव दूरादिभेदं परिकल्प्येत्, भूयस्त्वाल्पत्वादि
 भिन्नेन परिक्रमेण कल्पयेदित्यर्थः ॥८॥ बाह्यादिभेदं निरूपयति पूर्वप्रविष्टा इति ।
 पूर्वभूता प्रधानभूता सन्तः पूर्वं ये प्रविष्टास्ते अभ्यन्तरा इति तदधिष्ठितो
 देशविशेषोऽभ्यन्तरवक्ष्या प्रधानभूतस्तु पूर्वप्रविष्टोऽपि प्रधाने प्रविशति स्वकट्यान्त्य
 इत्येव । पश्चात्प्रविष्टानां तु स्थानं बाह्यवक्ष्या । ते तु येन स्थानविशेषेण प्राक्
 प्रविष्टमुपसर्पन्ति न देशो मध्यमा वक्ष्या ॥९॥

एतदुक्तं भवति पूर्वप्रविष्टस्य स्वस्थानं एवेतिवृत्तोचितगृहोद्यानादिविभागः
 पश्चात्प्रविष्टस्यापि पूर्वप्रविष्टेन सह यावन्न समिलनं, तावत्प्रेक्षायामेव । मध्यम-
 वक्ष्यायां तु गतिपरिक्रमादि तत्समेलनार्थम् । सगलितानां तु वक्ष्याविभागो विशिष्टयत्न
 इति समिलनं इति तन्व्यनामाह तेषां त्विति । पूर्वप्रविष्टानां कर्मणि पठ्ये । पूर्वं
 प्रविष्टस्य यो दक्षिणो भागश्च वीक्षमाणः स्थितो यथा प्रेक्षकस्य यः पराट्मुखीभवती-
 त्यर्थः । एषा प्रवृत्तये दक्षिणस्यादिके क्रमः । एतद्विपरीतमन्यत्र । प्रवृत्त्यवयवोद्भाविन
 श्रममयशब्देन सूचयति । तेनेदमाह प्राधान्येनोत्तराभिमुखं दक्षिणस्यामात्मनिवेदनं
 यथावदिति वृत्तपञ्चात्तादृक् निवर्ष्यते । पूर्वप्रविष्टैः सह समिलितस्य सर्वं बाह्यवक्ष्या-
 यामेवेति तु गच्छाम्यायः ॥१०॥ का च्छ्विह पूर्वा दिगित्याह यतोभुवमिति दमस्त
 पदम् । यदनेक भाष्टस्य मुखं सा दिक् पूर्वा । ननु भाष्टम्यं मुखं दुर्मानमित्याह

१. KSS. देवात् ।

२. KSS., NS अभ्यन्तरे ।

३. NS. ते शैयाः ।

४. NS. मत् ।

५. GOS. दक्षिणाभिमुख ।

श्वतो मुत्र भवेद्भाण्ड द्वार नेपथ्यस्य च ।
 सामतस्या तु शिक पूर्वा नाट्ययोगे न नित्यम् ॥११॥
 निष्कामेष्विव तस्माद् स तेनैव तथा प्रवेत्त ।
 दत्तस्तस्य हृत तेन पुर्यसेन निवेदनम् ॥१२॥
 [निष्कान्तोऽयं वशाच्चापि प्रविशेद्यदि तद् गृहम् ।
 दत्त प्राप्त स पुर्यसेन भागो न निष्कमेत ॥१३॥
 अथवायं वशाच्चापि तेनैव सह गच्छति ।
 तयैव प्रविशेत् गेहमेकाही सहितोऽपि वा ॥१४॥
 तमोदवापि प्रविशतो कस्यामन्या विनिर्दिशेत् ।
 परिष्कमेत रङ्गस्य स्वन्या कस्या विप्रोदये ॥१५॥
 समैश्च मरितो गच्छेन्नोच्यंश्च परिपाहित ।
 अथ प्रक्षनिकार्यानि विज्ञेया ह्यप्रतो गतो ॥१६॥
 संज्ञ भूमिस्तु बहुभिर्निर्दिष्टा स्वात्परिष्कर्म ।
 मध्या वा सन्निर्दिष्टा वा तेषामेव परिष्करणे ॥१७॥
 नगरे वा बने वापि सगरे पश्येदपि वा ।
 दिश्याना गमन कानं शूरेषु पश्येत् वा पुन ॥१८॥

द्वारमिति । नेपथ्यस्य हनेन गृहस्य पूर्वमुत्र द्वारम् भाण्डावादान तु तस्य प्रतिबोद्ध
 पूर्वाया प्रवृत्तयि प्रागन्त्यजातनेन ॥११॥ तेनैवेति पूर्वप्रविष्टवशात्प्रा-
 योदनेत्यर्थः ॥१२॥

एव वाच्यं वा मध्यमं वापि तयैवान्यत्रारमिति दूर वा सन्निर्दिष्टा केनापि विभजति
 संज्ञ भूमिरिति ॥१७॥ (दिक्कन्याना मध्यान्त्यत्वरचनादिश्वन केचनमन्त्राद्यवश्यात्पुत्र-
 परिष्कनैर्विध्यं यावन्त्यप्योत्रोत्र इत्येवमिति नगरे केनादिना प्रयोग इत्यनेन । प्रयोगो
 नाट्यम् । दिश्याना देशोर्नामा दिशावादिश्यान्त्यानां जन्तवराशिर्दीपादिदिश्वयाद्यप्यन
 तदाकाशेनैव आकाशवापिना विधानेन, मायया वा अदर्शनरूपया, जन्वाभिरां वताशा-

१. KSS. does not read.

२. KSS., NS. read as—निष्कामेष्विव तस्माद् स तेनैव देव विरेचनम् ॥
सन्निष्कमेत्सु तेनैव हृत देव विरेचनम् ॥

३. KSS. मन्निर्दिष्टा ।

४. NS. करे शूरेषु ।

आकारेण विमानेन मययाप्यम वा पुनः ।
 विविधानि क्रियाभिर्वा नानायांभिः प्रयोगतः ॥१६॥
 नाटके षडन्नवेधाणा दिव्यानां भूमिसञ्चर ।
 मानुषे वारणादेशो यथा भवति दशमम् ॥२०॥
 [भारते त्वय हेमे वा हरिवर्षं इलावृते ।
 रम्ये त्रिपुरये वापि कुह्युत्तरकेषु वा] ॥२१॥
 दिव्यानां छन्दगमन ^१सर्वेषु कर्त्तव्यम् ।
 भारते मानुषाणाञ्च गमन सविधीयते ॥२२॥
 गच्छेद्वि विदृष्टस्तु देशकानवशात्परः ।
 अङ्गच्छेदे तमग्यस्मिन् निदिशेद्वि प्रवेगं ॥२३॥
 अह्नः प्रयाप गन्धा तु कार्यत्तमं विनिदिशेद् ।
 तयागमे तु कार्यस्य अङ्गच्छेदो विधीयते ॥२४॥
 हनो मुहूर्तो घामो वा दिवसो वापि नाटकं ।
 एकाङ्के मविग्रामन्यो योजस्यायं वशानुपः ॥२५॥
 अङ्गच्छेदे तु निवृत्त मान वा यपनेत्र वा ।
 नीर्ध्वं यथाप्रवर्तय्यं कार्यमङ्गुलमाश्रयम् ॥२६॥
 एवमु भागते वपे हयना कार्या प्रयोगतः ।
 मानुषाना गनिर्वा तु दिव्यानास्तु निशेधन ॥२७॥

हरादिदिग्गानिर्दिशेद्वरदोदकानिः शर्पेभित्ति मन्त्रः ॥१६॥ न च दिव्यानामेव एव
 प्रकार. किं तु अन्तोऽङ्गच्छेदाद् नाटः इति । वेपथवेन चत्वारद्वय वपुर्नदशते ।
 तेन वपुर्नदशतेऽङ्गच्छेदनिमित्ताच्छन्दस्वर्गाना देवाना मानुषे वर्गेन भवति, यदा
 नाटके प्रयोगे वेपथवेन वृत्तित्वः सत्त्वरस्मिन्निति सञ्चरः भूमिरेव ॥२०॥ यत्र तु
 देशेषु मानुषाणाञ्च चत्वार दिव्यानामिति । पुराणेषु त्वयं नानान्यविधिरित्याह माख
 इति न निवनावृत्तादाश्रयं. ॥२०॥ वपे प्रवारादाह हेमवत् इति । हिमवति वाट्ये-

१. KSS. वपेवनेषु कारयेत् ।

२. GOS. विदृष्टं यस्तु गच्छेद्वि देशं कार्यदेशान्तरः ।

तिम्वत्पृष्ठमस्ये तु कंतासे पर्वतोत्तमे ।
 पशाश्च गुह्यकार्ष्वेव धनवानुचराश्च ये ॥२८॥
 रक्ष पिशाचभूताश्च सर्वे हेमवता. स्मृता ।
 हेमकूटे च गन्धर्वा विज्ञेया माप्सरोमणा ॥२९॥
 सर्वे जागाश्च विषये शेषत्रयुक्तिक्षरा ।
 महापैरो प्रशस्विताद् ज्ञेया देवमना युषं^१ ॥३०॥
 नीले तु वंद्यमये^२ सिद्धा प्रह्लादयस्तथा ।
 दंत्याना दानवानाश्च श्वेतपयन इष्यते^३ ॥३१॥
 पितरश्चापि विज्ञेया शृङ्गवन्त समाधिता ।
 ज्ञेयते पर्वता धेष्ठा दिव्यावासा प्रकीर्ता^४ ॥३२॥
 तेषा^५ विद्याविभागश्च जम्बूद्वीपे भवेदमम् ।
 तेषां न चेष्टित फापे र्ये र्वे कर्मपराधर्म ॥३३॥
 परिच्छ(ष्टि)दविद्येयस्तु तेषा मानुषलोकवत् ।
 सर्वे भावाश्च दिव्यानां कार्या मानुषसंभवा ॥३४॥

नया गतिरित्यर्थः एव सर्वत्र ॥२८॥३० नील दानि अत्रिद्येने तस्यैव विद्येन वेदुय-
 मये, एतच्च कदे सिद्धार्थम् ॥३१॥ दिव्याना विद्यावाग्द्विज्ञानानामात्मनः ॥३२॥
 ननु वर्षान्तरेण दिव्यपर्वतेषु यदुचितं गमनं तत्र तु^१ पावयन्त्याह तेषामिह । अत्र
 ह्यार्ये । जम्बूद्वीप इव दिव्यपर्वतेष्वपि । दिव्यानां गतिं यदत्रास्ति^२ स्वान्दिशेषा-
 पत्तिना गतिरित्यर्थः । एतन् स्फुटयति न तेषामिति ॥३३॥ परिच्छदस्तिपदत्र नरीय
 परिषत् स्वामिगे न कारं इत्यर्थः । परिच्छेदो वा ज्ञानं नद् दूरधर्महिमार्थित्य
 न प्रदर्शनीयम् । यत्र तर्हि, इत्याह मानुषेति मानुषमत्र एतेषां तयो भयं नार,
 कम्, मानुषलोकेषु यत्र मानुषे तदके भवात्तरमे जायमाना रामाशेना विरिदुःष्ट
 सागिषाय मनुष्योचितमेव चरितं तदेव दिव्यभावदुःखीनामर्थायम् ॥३४॥ न विम-
 पतीत्यनिमित्तं रूपं तेषां नैव कार्यम् । तुरज्जाले अत्र त्पुर्विहिन । भाग्यस्यभि-

१. NS रक्षोभूतापिशाचश्च ।
२. KSS. तथा ।
३. KSS. सिद्धशृङ्गयस्तथा ।
४. NS उष्यते ।
५. NS दिव्याशामा भवन्ति हि ।
६. NS. कथा ।

।नेवान्बनित्तिपरव यत्तन्न कार्यं प्रयोक्तृभिः ।
 इह भावा रसाश्चैव दृष्टावेव प्रतिष्ठिता ॥३५॥
 दृष्ट्या हि सूचितो भाव पुनरङ्गु विभाव्यते ।
 [एव कस्मादिभागस्तु भया प्रोक्तो द्विजोत्तमा ?] ॥३६॥
 पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि प्रवृत्तीनाम्तु लक्षणम् ।
 चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः ॥
 प्रावन्ती दाक्षिणात्या च पञ्चाली चोड्डमागधी ॥३७॥

चारिणो, यथा स्थायिनो दृष्टावेवेति दृष्ट्यामिति स्पष्टयति । दृष्ट्येति सूचितं सूचा-
 भिनय एव विभाव्यते विभावादिशेषयुक्तत्वे स्फुटो भवतीत्यर्थः । अत एव न तेषां
 चेष्टितमित्यनेन साध्योऽप्ययमर्थः पुनरुक्ता प्राधान्यात् ॥३६॥

एव सर्वोपचारित्वादुद्देशस्य सग्रहं सर्वं पदचार्यभिधानं तेनैव न प्रथमि कस्या-
 विभाग सूचितस्तथापि चारीरकरिकममङ्गेन मत्प्रध्यायानन्तरं दर्शितः । इदानीं
 त्वाङ्गीकोपयोगिधर्मादिप्रथमुद्दिष्टं, तत्र वृत्तीनामप्रतीतिरूपणं भविष्यति, तत्र च
 हेतु वृत्त्यध्याय (अ-२०) एव वक्ष्यामि । यथापि धर्मा पूर्वमुद्दिष्टा तथापि यत्र वार्ता
 प्रवृत्तेन' (१३-७) इत्यनेन कस्याविभागफलिनदेशभेदाभिधानप्रसङ्गेन च देशविभाग-
 प्रतिपन्ना प्रवृत्तयः आक्षिप्ताः । इति च पात्रस्य मतिः प्रवेशे कस्याविभाग उत्तरद्वारेण
 दाक्षिणात्यावन्त्योः प्रवेशः ; अन्येषाम्नु मध्येनेत्येव प्रवृत्तिविभाग प्रवेशकभेदमाक्षि-
 पति । सोऽपि तत्स्थायित्वेनेदमिति तदुपयोगित्वेनापि समनन्तरं प्रवृत्तयो वक्तव्या इति
 मनसि कृत्वाह चतुर्विधेति । प्रवृत्तिः कस्मादिति प्रश्नाः । कस्मादिति चतुष्टयप्रश्नः ।
 अर्थं तावदाह पृथिव्यामिति । प्रवृत्तिः देशविशेषगता येषामापाममाचारखं विध्यप्रतिष्ठि-
 ष्यते । तत्रैव योजना देशे देशे येष्वेव वेपादयो नेपथ्यं, भाषा वा, आचारो लोका-
 शास्त्रव्यवहारः, वार्ता कृपिपायुषान्यादिजीविता इति तान् प्रख्यापयति पृथिव्या-
 दिमवसोऽविविधाप्रतिष्ठि करोति । प्रवृत्तिर्वाहार्थं यस्मान्निवेदने नि शेषेण वेदने ज्ञाने
 प्रवृत्तिश्च । "अन्वेषेण भुवने प्रवृत्तिरभवद्रामेण रामस्य यत्" इत्यादौ ।

अयं मन्त्राप्रश्ने स्वाभिप्रायमाह मयेति देशा इति । तद्वृत्त्यापि चतुष्टयी
 प्रवृत्तिरित्युक्तं न चत्वार एव देशाः । स्यादेतदेव तावत्यस्तावदुक्ता अम्यपिकास्तु
 त्यक्ता इत्याशङ्क्याह ममाननक्षणश्चासा प्रयोग इत्युच्यते महद्भिरिति शेषः । प्रयोग

१. NS. तेषामनमिष यत्तु ।

२. NS. दृष्ट्यामेव ।

३. KSS., पुनरङ्गुः । NS. पदवाद्गुः ।

४. NS. प्रयोक्तृभिः ।

अत्राह प्रवृत्तिरिति कस्मात् ? उच्यते पृथिव्यां नानादेशवेप-
भापाचारवार्ता प्रख्यापयतीति वृत्ति । प्रवृत्तिश्च निवेदने । अत्राह-यथा
पृथिव्यां बहवो देशाः सन्ति, कथमासाञ्चतुर्विधत्वमुपपन्न, समानतक्षण-
स्वासां प्रयोग उच्यते, सत्यमेतत् । समानतक्षण धासां प्रयोग । किन्तु
नाना देशवेपभापाचारो लोके इति वृत्त्या लोचानुमतेन वृत्तिसिद्धिरस्य^१
नाट्यस्य वृत्तीनां मया चतुर्विधत्वमभिरूढं^२ भारती सात्वतो कंठिच्यारभटी
चेति । वृत्तिसिद्धिरस्य प्रयोगैरभिरूढा देशा । यतः प्रवृत्तिचतुष्टयमभिरूढं
प्रयोगश्चोत्पादित । तत्र दक्षिणास्यास्ताथैव बहुनृतगोनयाद्या कंठिच्यारभायाः
चतुरमपुरतलितान्नाभिनयाश्च । तद्यथा—

इति नाट्यम् । चतुर्गुणामराणां समानव्यक्त्यानामेकताधारणस्य भाव मया
प्रयोग इत्येव व्यवहार, गुणमन्तेन न तस्या व्यवहार इति चर्चिता । यथा च
धामशोधनोत्सवोऽस्तु गारुडोत्सवज्योतिषादि प्रदेश आगु पराश्रित्यन तया
प्रवृत्तिभिः ।

ननु चतुर्गुणाधारणप्रयोग इत्येव नान्यथोऽत्र प्रवृत्तिरिति व्यवहार इत्याहुतम् ।
विस्मरणशीलो भवान् न स्मारयति । उक्तं पूर्वश्लोके (अध्याय ५वां) इत्येवाऽत्रादि-
पाञ्चालशांख्यशास्त्रोक्तमामयं । कर्त्तव्यं पूर्वश्लोके १८१ इति पूर्वश्लोकं प्रयोगस्य
गर्भाधानीयस्थानीय इत्युक्तम् । तत्रैवाभ्युपगमपूर्वकमुत्तरमाह । ननु गणसिद्धिदिना
नानादेशवेपभापाचारो लोके इति वृत्त्या लोचानुमतेन वृत्तिसिद्धिरस्य^३
व्याख्यानम् । इतिरित्यादिनेतरे एतदुक्तं भवति वृत्तिसिद्धिर वृत्तिसिद्धिरस्य^३
तुर्विधम् । ननु वा प्रवृत्तिरिति तथैवाभ्युपगम प्रवृत्ति । नत्याह लोचानुगुणानुसारण ।
लोकस्य हि दक्षिणापथ पूर्वदेश, पश्चिमदेश उत्तरभूमिरिति चतुष्टय विभागोऽस्ति,
न चैव निनिबन्धन (चित्तवृत्तिभेद) गारुडमभवान् । तस्माद् दक्षिणास्या
शु गारुडप्रचाराया कंठिच्यया तभव । पश्चिमेष्व्यावन्तदेव मग्हीना एतु गारुड, सति धर्म
प्राधान्ये गारुडत्वमिति । प्राच्येषु तु षड्दशोपचारवाङ्मयप्राधा-वाङ् भाग्यारभटयो
योग । उत्तरभूम्यां यद्यपि प्राधान्याद् भारव्यारभटीयोगस्य धारि कंठिच्योऽस्मान्
गुणारमयप्रयोगमहिष्णवो व्रता । यदुच्यते “प्रयोगस्त्वन्वगीताय” (१३-५५) इति ।
अथवाऽन तत्रप्रयोगेन नृत्तवाद्यादि । इत्येव चित्तवृत्तिभेदगारुडान्वीकस्य चतुष्टया-
विभागो ग एवास्मिन्नुक्तः ।

१. NS. नानादेशाः ।
२. NS लोचानुमतेन वृत्तिसिद्धिरस्य ।
३. NS भारव्यारभटी गारुडजी कंठिच्यो चेति । वृत्तिसिद्धिरस्य^३ प्रवादस्य धारण ।

महेशो मलय. सप्तो मेकल. पालमञ्जर^१ ।
 एतेषु ये श्रिता देशा स श्रेयो दक्षिणापथ ॥३८॥
^२कोत्तस्तोशताश्चैव कलिङ्गा यवना रसा ।
 द्रविडान्ध्रमहाराष्ट्रा वेंग्या चै वानवाहिजा^३ ॥३९॥
 दक्षिणस्य समुद्रस्य तथा विन्ध्यस्य चान्तरे ।
 ये देशास्तेषु पुञ्जोत्त दक्षिणात्वा तु नित्यज्ञ ॥४०॥
 भावन्तिका वैदिशिका शौराष्ट्रा मालवाग्नाथा ।
 संन्धवास्त्वय सौवीरा^४ शारता सावुं देयका^५ ॥४१॥
 वाशाणास्त्रैपुराश्चैव तथा चै मातिकायता^६ ।
 कुवंत्यावन्तिकीमेते प्रवृत्ति नित्यमेव तु ॥४२॥
 सास्वती कंशिरी चैव वृत्तिमेषा समाश्रिता ।
 भवेत् प्रयोगो नाट्येऽय स तु कार्यं प्रयोस्तुमि ॥४३॥

ननु किमिष्य मक्षेप आह । बाह । परमारलोको यद्विषयेषुभाषाचागादि
 युवन दस्ते प्रतिपद वक्तु क्षततुयात् सिद्धिनुमस्यन्ति वा प्रयोक्तु द्रष्टु वा, चित्त-
 वृत्तिप्रधान चेद नाट्यमिति नदेव वक्तु न्याय्यम् । एतदेव व्यष्टीकुर्वन्नाह भार-
 तीत्यादिना । प्रयोगे वाणज्जचेष्टागु अभिनिर्वृत्त लोचप्रगिर्द्धमित्यर्थः । चकारेण
 तत्र ट्यावृत्तौ । लोचप्रगिर्द्धयमुत्पमवलम्ब्य श्रद्धया प्रयोग उत्पादित । अथ
 मन्वदिचरन्तर्नैर्वृत्तीना चतुर्वेद इष्टान्तनामाश्रित्य व्याप्राप्त, तत्र च वैपम्येण
 दूषणमुक्तम्, वृत्तीना हि मतिवित्त चतुर्धाश्च प्रवृत्तीना तरमाच्चतुष्टयमात्रेण इष्टान्तो-
 ऽपमिति व्याप्राप्त्ये गजस्तानीयताया अनयनेनात्तुनविशीर्णं ह्यन इत्यास्ता तावत् ।

कंशिरी प्रायेण एषु इति दृशीहि । अमामानाधिकरण्यात्मानामानाधिकर-
 णेऽपि वा नामानायाःमाहृती भाषितपु म्नाभावान्न पु दद्मात्र । वैशानिर्वृत्तास्तेषु
 भवा केत्यादिव्युत्तिनिमित्तमाश्रम् । एतच्च वदयाम मक्षेपेण (अध्या=२०) ।
 दक्षिणतमुत्स्य विध्यपर्वणस्य च मध्ये चै दशास्तेषु दक्षिणात्वा ॥३९॥ एतेनैव निट सति
 देशभेदाना प्रतिपदपाठस्मदन्तरासाना पर्वतकच्छादिभ्लेच्छानो नियेष्टेन, प्रसिद्धया
 देशोपसग्रहणार्थं करीनाम् । एवमुत्तरत्र ॥४१॥ नित्यमेव त्विति अनादिरयं देश-

१ NS, मेघक कालपञ्जर. KSS. मेघा-पलपञ्जर. ।

२ NS. कोजला ।

३ KSS, NS. वानवामिजा. ।

४ NS. आनताः ।

५ KSS. सावुं देयकाः ।

६ KSS., NS. वैशानिवापना. ।

भङ्गा वङ्गा कातिङ्गाश्च यत्ताड्यंभोद्भुमागधः ।
 षोष्ठा नेसावकारचं वल्लगिरिबहिर्गिरा ॥८४॥
 तथा फ्लवङ्गमा श्रेया मलदा मस्तदतरा ।
 दह्योत्तरप्रभृतयो भागंया २मार्गंयास्तथा ॥८५॥
 प्राग्भोतिया पुतिन्वारय वंदेहास्ताप्रतिपत्ता ।
 प्राङ्गा प्रावृतयश्चं व पुञ्जन्तीहोद्भुमागधीम् ॥८६॥
 अन्वेरि देगा प्राग्धा ये पुराने सम्प्रकीर्तता ।
 तेषु प्रयुज्यते ह्येषा प्रवृत्तिश्वोद्भुमागधी ॥८७॥
 पाञ्चवाता सौरसेनाश्च कारभोग हस्तिनापुरा ।
 बाह्यांग १शल्कराश्चंय मद्रकीपीनरास्तथा ॥८८॥
 हिमवतमभिना ये तु गङ्गायाश्चोत्तरा रिताम् ।
 ये धिता च जनपदानेषु पाञ्चवालमध्यमा ॥८९॥
 २शाञ्चालमध्यमायान्तु साहयकारभटो स्मृता ।
 प्रयोगस्त्वन्पयोताचं आदिष्टमतिविश्रम ॥९०॥
 द्विधा विद्या भवत्यानां रङ्गशीलपरिचये ।
 प्रदक्षिणप्रवेगा च तथा धाव्यप्रदक्षिणा ॥९१॥

भेदन विलम्बितकर्म । इतो हि यथाभरणयमना दग्धेदोविन म्भकारभे ॥८३॥
 बाह्येन ताव प्रमाणाभ्याशदिशदिना दुराचरैः जतुदिशब्दभिः का ॥८४॥
 तत्र प्राग्भोताना नौयाश्चन दक्षिण जडा समुद्रनिर्द ॥८५॥ मातर १५भनस्य-
 यत्पिवाद्भुमागधा जत एषोद्भुतिङ्गातामुभयोपशोः शिखरिभिराग प्रविष्टवत्पर
 गणाम् । गिरीनाम्यये १५मस्तज्जादिग गिरीनां यद्विमया यद्विगिग गिरीना
 नेनकम् इति तमाचल जति रूपम् ॥८६॥ पुत्राग १-शाचनपूत्रकारभट । एतेषु
 आरन्ध्रिकी प्राग्भोतिपदासक्योया ॥८७॥ तुल्यराश्यादृक्कमनसप्रभुत्वं मध्य-
 मायामेव य प्रविष्टा ये तु म्भयाररगिहृत्पत्तात् म्भयत्वेन न पठिता ॥९०॥
 अन्वयोःशयं इति वेत्त कंगिरीमनुयातादि ॥९१॥

- १ KSS, NS अल्लगिरिबहिर्गुग ।
२. KSS, मावयत्ताया ।
३. GOS, गावमा ।
- ४ NS एषोद्भुमागधी ।
५. KSS. reads th s after two verses.

वावन्ती दक्षिणात्मा च प्रदक्षिणपरिश्रमे ।
 अपसव्यप्रदेशास्तु पाश्चाती षोडशमागधी ॥१२॥
 श्रावन्त्या दक्षिणात्पाया^१ पादर्शद्वारमयोत्तरम् ।
 पाश्चात्पायोऽष्टमागध्या योन्य द्वारन्तु दक्षिणम् ॥१३॥
^२एकीभूता पुनश्चैता प्रयोक्तव्या प्रयोक्तृभि ।
^३पापंद देशकालौ धाम्ययंपुक्तिमयेदय च ॥१४॥
 येषु देशेषु या ^४कार्या प्रवृत्ति परिकीर्तिता ।
 तद्भूतिकानि रूपाणि तेषु तज्ज प्रयोजयेत् ॥१५॥
 एकीभूता पुनस्त्वेता नाटकादौ भवन्ति हि ।
 अवेदय वृत्तिवाहृत्प्र तत्तत्कर्म समाचरेत् ॥१६॥

दक्षिणोत्तरद्वयनिकेण परिक्रमणस्थानाभावात् न नट्याद् द्वे प्रवृत्ती एकीकृत्य
 प्रयोगान्निघानम् । तत्र दक्षिणात् उत्तरेण द्वारेण प्रविश्य पश्चिमाया दिशि परिक्रम्य
 ततोऽपि दक्षिणस्या तन. पूर्वस्या तत, उत्तरस्या परिक्रमेन । परिक्रम्य च तस्यामेव
 दिग्वात्मनिषेदनं कुर्यात् । तदुक्तं दक्षिणाभिमुख इति । तत्र उत्तरस्या पूर्वा ततोऽपि
 दक्षिणा तत्र पश्चिमा प्राप्योत्तरद्वारेणैव निष्क्रामेत् । एव सात्त्वत्यादौ, तद्विपर्ययेण
 पाश्चात्या । तदस्या दक्षिणद्वारेण प्रवेशो निष्क्रमण च प्रदक्षिणेन दक्षिणदिगा
 प्रवेशोऽन्यन्तरवदंगव्यवस्थितपात्रनिष्कट एवेति स्यात् । एवमपसव्यप्रवेश इति ॥१४॥

विशेषान्तरमाह एकीभूता इति । पापंदमिति । परिपदि स्वामित्वकृत वा
 प्राप्यन् देशकृत कानकृत प्रयोजनकृत बहुतरपात्रपरीक्षायांनोचितं पद्वैचित्र्यं तत्कृत
 मिदमवेदय मङ्करोऽपि कर्तव्यं, तदाह एकीभूता इति प्रधानानुयायिन्य एवेत्यर्थं. ॥१५॥

एव प्रयोक्तृपरि परिक्रमोपयोग । प्रवृत्तीनां प्रदेयद्विपर्ययेऽपि त इत्यन्ताह
 येषु देशेष्वित्यादि या प्रवृत्तिरित्यर्थं, सा वृत्तिषु रूपेषु तेषु । तेन काश्मीर
 देशगत नायक नाटिकानुचिता नस्या कैमिनीप्राधान्ये दक्षिणात्प्रयोजितत्वान् । देशादी-
 विरमे तच्छेष्टिनव्यावर्तनेन प्रतीतिविधाताद्रममवतवाभाव । रमाश्च नाट्यस्य
 प्रायाः व्युत्पत्तिरपि वा परेव भवेन् अमहतागद्धा च समूलपात विह्वल्यदिदं प्रयोग-
 मित्यनेनाभिप्रायेणाह न्द्वृत्तिर्नातीति । येषु देशेषु यो वृत्तिप्रकार उन्न. स येषु
 रूपेषु नाटकादीनामन्यतमेषु भवन्ति, तानि रूपानि तेष्विति तद्देशगतनायकप्राधा-
 न्येन वर्तयानि इतिना वदेत् च ॥१६॥

१. KSS, NS. योग्य ।

२. NS. एकीभूता ।

३. KSS., NS. वर्षं च देशकालौ च ।

४. KSS., NS. पूर्वम् ।

[सायें बाहृत्यमेवस्य	देवानामथ बुद्धिमान् ।
येषामन्वस्य बाहृत्य	प्रवृत्तिं पूरयेत्तदा ॥५७॥
प्रयोगो द्विविधश्चैव	विज्ञेयो नाटकाध्ययः ।
मुकुमारस्तथाऽविद्धो	नाट्यपुञ्जितमनाध्यय ॥५८॥
यत्त्वाविद्धान् ह्यहंरन्तु	च्छेष्टनेष्टाह्वात्मकम् ।
मायेन्द्रज्ञानबहुत	पुस्तनेनप्यमपुनम् ॥५९॥
पुरुषैर्वैर्हृत्निर्मुक्त्वा	तर्पय च ।
सात्त्विकारभट्टीयुक्त	नाट्यमाविद्धसज्जितम् ॥६०॥
द्विम समवकारद्वय	ध्यायोगेहामृगो तथा ।
एतान्याविद्धसतानि	विज्ञेयानि प्रयोक्तृनि ॥६१॥
एषां प्रयोग कर्तव्यो	वैत्यदानवराक्षसं ।
उद्धता ये च पुर्या	शीयवीर्यवतान्विता ॥६२॥
नाटक मप्रकरण भाषो	वीध्यद्भुनाटिके ।
मुकुमारप्रयोगानि	मानुषेष्वाभितास्तु वे ॥६३॥

नाट्यगन्धर्वाध्यय प्रयोगस्याध्ययो नाटकगन्धोऽत्र न रूपपरिचये, अपि तु नाट्य एव यथा—

“हास्यसदानानि यानि स्मृ कर्षोत्पन्नानि नाटके” (अ २२) इत्यत्र नाट्य-मुनयति प्रेक्षरान् (स्वायेष्टेन) सवेष्टेन ? द्युत्यस्या च तथा तद्भाषानुप्रवेष्टेन प्रयोक्तृनि । नाटके कृत्वाचित् पाठे गाथाणि विशिष्यन्ते अभिनयप्रयोगावाऽस्मादिनि गजानात् । अन्ये तु नटगन्धात् काठकादिवचनरणात् वृञ्जुष्टन्तो नटानां वचनान्यामिति गात्रचरणयोश्च दनाषादिविशेषणत्वाद् वृत्रियाट्ट (पा—२-१-१३४) नीरिक्तं च निन्दामिति नैव शङ्कितव्यमेतस्वैवान्तिकं म्नास्वामिति ॥५८॥ भाविद्ध उल्लसत्, अन्नाना हारो हरण यत्र । छेदेन भेदन प्रधान आह्वय ममान, आह्वय ते परस्पर बीरा यत्रेति । माया मन्त्रीयथादिदृश रूपपरिचयनादि, इन्द्रजात्र हस्य सापयसाश्चयादिदृश, पुण्य द्रुमूष्मपमाकृत्वादि ॥५९॥ भाविद्ध स्त्रीकर्मस्वराणां स्वरूप स्वधने एव चक्षयाम ॥६०—६१॥

शीयमभोरुच वीर्यमुग्धाह, वल कावधमं पराक्रम ॥६२॥ मानुषेष्वाति बाहृ-स्यापेक्षमेतत् । एव चत्वारि भिन्नानि द्विमादीनि उद्धतानि, यमंमुकुमारानि नाटकादीनि ॥६३॥

१. KSS नाट्यकाधया ।

२. NS. नाट्यमाविद्धमेव तत् ।

३. KSS एव ।

अथ बाह्यप्रयोगेषु प्रेक्षागृहविवाजिते ।
 विदिद्वयपि भवेद्रङ्ग कदाचिद् भर्तुरातया ॥६४॥
 पृष्ठे कृत्वा कुतप नाट्ये युक्ता यतो मुख भरता ।
 सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले तु नाट्यर्मे ॥६५॥

द्वाराणि षट् चैव भवन्ति घास्य रङ्गस्य दिग्भागविनिश्चितानि ।
 नाट्यप्रयोगेण खलु प्रवेशे प्राच्यां प्रतीच्यां च विनि प्रवेश ॥६६॥
 विधानमुत्क्रम्य यथा च रङ्गे विना प्रमाणाद्विदिता प्रयोगे ।
 द्वारन्तु यस्मात्सामृद्धभाण्ड प्रचीं दिग्ं तां मनसाऽप्यपत्येत् ॥६७॥
 वयोऽनुरूप प्रथमन्तु धेयोऽनुरूपश्च गतिप्रचारः ।
 गतिप्रचारानुगतश्च पाठ्य पाठ्यानुरूपोऽभिनयश्च कार्य ॥६८॥
 धर्मो या द्विविधा प्रोक्ता भया पूर्वं द्विजोत्तमा ? ।
 लौकिकी नाट्यधर्मो च तयोर्वदयामि लक्षणम् ॥६९॥
 स्वभावभारोपगत शुद्ध त्वविवृता तथा ।
 लोकावर्ताप्रियोपेनमङ्गलीलाविवर्जितम् ॥७०॥

एवमन्तरङ्गोपकारित्वात्कथयामाधारमुक्त्वा तदाक्षिप्तं च वृत्तिभेदमभिधाय
 धर्मो निरूप्यन्ते । तथा हि लोकास्वभावमेवानुवर्तमान धर्मोदयम् । लोको नाम
 जनपदवासी जन, जनपदश्च देश एव, स च प्रवृत्तिक्रमेण प्ररञ्जितः, तत्रप्रसङ्गेनैव
 तावद्धर्मोपगतः । सा चाङ्गिकरोपनया वक्तव्या । प्रमङ्गाच्च चाचिकाहार्यादि
 विषयान्युच्यन्ते तुल्यलक्षणत्वादिति । सा च द्वेषा । यद्यपि लौकिकधर्मव्यतिरेकेण
 नाट्ये न कश्चिद्धर्मोऽस्ति, तथापि स यत्र लोकागनप्रक्रियाकर्मा रञ्जनाधिनय-
 प्राधान्यगतिरोहयितुं कञ्चिन्नटव्यापारे वैचिश्यं स्वोक्तुर्वन् नाट्यधर्मोऽत्युच्यते ।

नदेतदाह धर्मो या द्विविधेति । प्रोक्ता उद्दिष्टेऽर्थः । पूर्वमिति रमा भावा'
 रञ्जादिमप्रह्विभागाक्रमे (अ ६-१०) ६९। लौकिकस्य धर्मस्य मूलभूतत्वान्नाट्यधर्मं
 वैचित्र्योद्देश्यमितिस्यानीयन्तेन लोकाधर्मस्य लक्षणं स्वभावभारोपगतमि-
 त्वादि । चाचितद्विपया धर्मो, चाचिन्नाट्यविषया । यो यस्य स्वभावतो भावः
 स्यात् स्यान्निश्चयविधायिनिः तैरोपेनम् कथमघिहृतत्वादित्याह शुद्धमिति ।
 शुद्धत्वात् स्वविवर्त्यतेनाध्यामिधत्वात् । तथा, इति कृत्वा । लोकावर्ता लोकावर्तः
 तस्या या क्रिया व्यवहारो वृत्तान्तस्यैव शुद्धमेव कृत्वा युक्तं यन्नाट्ये नटनीयं कार्यं
 सा लोकाधर्मो धर्मोऽस्तिइत्यन्नाभेदोपचारात्प्रामाणाधिनयस्यम् । अङ्गलीलाया वर्त-
 नादिवया वर्जितं कृत्वा ॥७०॥ स्वभाववलपननप्रहारनादावगतरिवादादाविव यनाका-
 दिना लोकाधिनयस्यैरोपेनम् । नानात्वेन च स्त्रीपुमादे चित्रया प्रयोग्याया योर्विदेक

स्वभावाभिनयोपेत नानास्त्रोपुदयाधयम् ।
 यरोदा भवेन्नाट्य लोकाधर्मो तु सा स्मृता ॥७१॥
 अतिवाच्यक्रियोपेतमितिसत्त्वातिभायकम् ।
 लोकाहाराभिनय नाट्यलक्षणलक्षणम् ॥७२॥
 स्वराजद्वारसपुत्रमसवस्यपुदयाधयम् ।
 यरोदुदा भवेन्नाट्य नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥७३॥

प्रयोक्त्री पुरमे पुरुष इत्येवभूत यत्रान्यस्तचेष्टित सा लोकाधर्मो तद्धमध्यपदेनात् । यदि वा समुदायरूप वाच्य तदा मनस एवदाभूता धर्मो ।

एतदुक्त भवति—यदा करिष्येयावत् वस्तुमात्र वचननि नश्यत् प्रयुज्यते, न तु स्वमुद्रित रञ्जनादिचिन्ध, तत्रानुप्रवेष्टव्यमदा तत्रान न वाच्यभाग प्रयोगभाष्यत् लोकाधर्मधय अनोप धर्मो । अयाभिनये सहकारिभ्यो दनिततथ्यतास्मा वेति दन-
 दानतमादितरत्र प्रवेष्टानाह नून्यतायाम । वाच्यनाट्ययोहि लोकाधर्मरित्य वा वैचिन्धयोगित्य वा धर्म । तत्र किमेतद्भाष्यमुद्भाष्यनुच्यत तदस्मात्मेतत् ॥७१॥

अथ नाट्यधर्मो लक्षणनि अतिवाच्यक्रियोपेतमिति । दन्दिहानादिसारयमति-
 ष्टम्य या उचितरञ्जकेतिवृत्तकल्पनादिमात्रा क्रिया । यदा राज्ञोऽप्येव गमनिसौमनार्थं
 ददाम्यवेपथुशमिरितितथ्यकल्पना, तथा यदुपेतम् । भाव मन्व स्वभावा चित्त-
 वृत्तिप्रवृत्तिप्रम्य यतिथ्यत क्वचित्चित्तचित्तवृत्तवन्तरनुवृत्तिमि यथ । यथा स्वभाववत्त-
 विद्वारचित्तवृत्तवृत्तनात् यत्रराजिन मन्त्रितमुद्रितगाम्भीर्यसिद्धिः यरोक्त यमन्त-
 कस्य तथा स्वभावाभाषिसमितिप्रम्य यतिथ्यत यथा राक्षसा मन्त्रितम् । एवभूतमभिनय
 तद्गतनाट्यधर्मो नटयता तु नाट्यलक्षणलक्षणं तस्या लोकाया शोभाप्रयत्नतया मनो-
 हारा य अहाराग तत्रमानरभिनयं उपत तथागते ॥७२॥ स्वराजद्वारसपुत्रमसवस्य
 युता यत्र च पुरुषा न स्वरूपे तिष्ठति, अत्र तु स्त्रीवतमाधर्यात् प्रयोग्य पुरमे यत्र च
 स्वरूपमथ अतिपु म्भिरा प्रयुज्यत तन्नाट्यधर्मो । अदिद्वन्द्वत मभाष्यमानतय मन्त्रितव्यापि
 ददमाह नैवः समवसायतिष्ठमिति यकथ्य अत्र तु मभाष्यमानतय मन्त्रितव्यापि
 यस्तुतयोगि य ॥७३॥ न ह्यागमनपरतस्यापि अथवचमन्वैरप्यधुपमागस्य च धर्यत
 लोकेऽपि दशान न भवति । केचन तन्त्रे तत्तौऽप्योपमानोदत दपोरतनुदाध्यायं —

तदवसिति न तत्रास्य कवेरपंतमतेति ।
 यन्नासभवि यत्र म्यात्ममध्यत्र तु धर्मो ॥

१ KSS अतिवच्य ।
 २. KSS, NS मसवभू. ।

लोकाप्रसिद्ध इव्यन्तु यदा नाट्ये प्रयुज्यते ।
 मूर्तिमत् साभिलाषञ्च नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥७४॥
 असासन्नोक्तान्तु यद्वाक्यं न शृण्वन्ति परस्परम् ।
 अनुक्तं श्रुते वाक्यं नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥७५॥
 शीलपातविमानानि चर्मवर्मायुधध्वजा ।
 मूर्तिमत् प्रयुज्यन्ते नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥७६॥
 [य एकां भूमिकां कृत्वा कुर्वन्ति कान्तेरऽपूराम् ।
 कौशल्यदेकवत्वाद्वा नाट्यधर्मोति सा स्मृता] ॥७७॥
 या गम्या प्रमदा भूत्वा गम्या भूमिषु शृज्यते ।
 गम्या भूमिद्वयगम्या च नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥७८॥
 ललितैरङ्गविन्यासैस्तयोस्तिक्ष्णस्तपदभ्रमैः ।
 नृत्यते गम्यते यच्च नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥७९॥
 योऽयं स्वभावो लोकस्य मुखदुःखक्रियात्मकः ।
 सोऽङ्गाभिनयसयुक्चो नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥८०॥
 यदचेतिहासवेदार्यो बहूणां समुदाहृतः ।
 दिव्यमानुपरत्ययं नाट्यधर्मो तु सा स्मृता ॥८१॥

यत्र नियमहेतु सौमगस्य तत्र नाट्यधर्मो व्यापकत्वमिति बहुतरुदाहरणनिदर्शनं
 दिना दर्शयितुमाह लोकेति अभियोज्य क्रियामु पद मूर्तत्वान् वैश्वं साभिलाष
 लोकेऽपि बलाशिल्पकल्पनाकलिनमनमनदपि मूर्तिसपादनेन प्रयुज्यते प्रयोगं त्रियते ।
 यथा भाषापुष्पके “तत्र प्रविशति ब्रह्मशाप” इति ॥७४॥ न शृण्वन्ति जनान्किापवा-
 रितकयो । अनुक्तं श्रुते, वाक्यशभाषितं, वनादावाकाशादी ॥७५॥ मूर्तिमत् इति
 प्रक्रियामु वर्मणायनम्वात्प्रयुज्यन् इत्यर्थः । तत्रया—“अग्रे पर्वत एव वधमत्र गन्तव्यम्”
 इत्यादि । चर्म भेटकं वसुनन्दादि अपूर्णरूप दास्वम्प्रचिन्नादिस्वपनया प्रयुज्यते
 ॥७६॥ ललितैरिति आवेष्टिनादिचतुर्विधकरणोपगृहीतवर्तनाप्रथमिर्त । उत्तिक्ष्णानि
 यानि पदानि तेषां चतुस्त्रासादिना (अ ६-२७३-२८६) क्रमात्कालविभागाद्वचतुष्पल-
 त्वादयः । च शब्द इवशब्दायं । नृत्यत इव यद् गम्यते नृत्यधर्मो या विज्ञासा
 मा गतिरित्यर्थः । तद्भावे नटी ॥७६॥ एतन्प्राणितमेव नाट्यमित्याह योऽयं स्वभाव
 इति । अङ्गराजोद्यादिभिरभिनयैश्च सयुवनम् लोकम्बभावानुभावविलासोपेतत्वं विधाय-
 कस्य नाट्यधर्मोत्वं विधानमिति प्रथमाध्याये (१-११८) इत्योवाद्भिन्नायं एवाय तत्र
 नाट्यमज्ञापपरो वाक्यार्थ इति विद्वत् चैतत्तर्कवाध्याये ॥८०॥ प्रमत्तोपयोगेन सर्वाभि-
 नयप्रकारनारा नाट्यधर्म्यंभिष्टिता, ता दर्शयति यदचेति । चकार. प्रयद्गु द्योतयति ।

परस्य ऋष्याविभागोऽयं नानाविधिसमाधितः ।
 रङ्गपीठगत प्रोक्तो नाट्यधर्मो तु सा भवेत् ॥८०॥
 नाट्यधर्मोप्रवृत्त हि सदा नाट्य प्रयोजयेत् ।
 न ह्यङ्गानभिनयात्किञ्चित् राग प्रवर्तते ॥८३॥
 सर्वस्य सहजो भाव सर्वो ह्यभिनयोऽप्यतः ।
 अङ्गालङ्कारं चेष्टाभिर्नाट्यधर्मो प्रकीर्तितः ॥८४॥
 एव ऋष्याविभागरतु धर्मो युक्तय एव च^१ ।
 शिरोया नाट्यतरवर्ते प्रयोक्तव्याश्च तत्त्वतः^२ ॥८५॥

प्रोक्त इति समनन्तरमेव ॥८२॥ व्यापकत्वमेव नाट्यधर्म्या उपमहर्षि नाट्यधर्मो-वादिना उपदेशद्वारेण नाट्यधर्मोप्रवृत्ता इति । ननु न ह्यङ्गानभिनयादिति । अङ्गानि च योनातोद्यादीन्वभिनयस्येति दृष्टं समाहारः । राग इति सामाजिकप्रोति ॥८३॥ नाट्यधर्म्या यदि व्यापकत्वान्नोत्सवभावभाजित्वा न प्रयोजनमुत्पन्नव्यापकत्वाद्भवस्य महत् इति । हि रागो ननुमदभाव एतेनिति । तदस्यैव यस्मान्कतिगता नाट्यगता वाङ्मालङ्कारवत्त्वा नाट्यधर्मोऽस्या मय प्राणमती । अर्था इति अर्थमदेव्य प्रयत्ने अभिनयस्य सर्वाभिव्यक्त्यर्थमपश्य प्रयत्न इत्येवमेव मय ही महत्ता भावा लोपधर्मलक्षण उक्तो भित्तिस्वामीयत्नेन नाट्यधर्म्या महत्त्वमधीकारमण । अदृग गृह्य लक्षणानि च चेष्टा चर्चनारूपा अलङ्कार उरमादि ॥८४॥

अप्याराधंमुत्पन्नहर्षि एव ऋष्याविभागमिति । धर्मो लोचयत नाट्य धर्म्या अत्र प्राधान्यादप्यस्यास्यैव मानस्यतः । युक्तय इति प्रवृत्तय ॥८५॥

अयोपमहार न प्रयोजन धर्म्यादयो उपहरणनृता, तथास्यशास्त्रविश्वित प्रमाभिधान योत्रवित्, प्रतिपादनमित्युपायाधो प्रवृत्तप्रकारे च प्रथमेन दोष-यति अन्येन न भाविप्रवृत्तार्थमासूत्रमिति उक्तो मन्त्राभिनय इति न मन्त्रात् प्राना-त्स्वयन्तो ध्युत्पत्ति सिष्टाणामुपशास्त्रयति दक्षयस्य शास्त्रानून (कश्चिदना) चाङ्गहारश्च यस्तुनीरयुवत तथापि, नाशाय्य साहित्यप्रमदमेन (३-१६३) अङ्गुल्य भित्ति यत् सामा-वाभिनये च (अ २०-६१) महत्त्वम यत्तद्विद्वेद्यय यथ्यमाण-शास्त्राभि नवोपमहारादयोपमहर्षि । वाचस्पत्येवादिप्य तद्वत्त्वमे ५३, अतिरिक्तो दस्य

१. KSS. ह्यभिनयार्थः ।
 २. NS चेष्टा तु ।
 ३. NS कथा ।
 ४. KSS. धर्मोयुक्ता प्रकीर्तितः ।
 ५. NS यत्ततः ।

उक्तो भयोहाभिनयो यथावत् शालाकृतो यश्च कृतोऽङ्गहारै^१ ।

पुनश्च वाक्याभिनय यथावद्दृश्ये स्वरस्यञ्जनवर्णपुत्रतम् ॥८६॥

^२इति भरतीये नाट्यशास्त्रे करप्रकृतधर्मोव्यञ्जको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

अङ्गाभिनय समाप्तः ।

हास्यादी एव यद्यपि वाक्याभिनय उक्तस्तथापि सति उक्तस्वरूपमभिनेयमिति तदाह यथावदिति, अत्र एव पुनस्तम् । स्वरा अब । व्यञ्जनानि ह्यत्र । वर्णा अङ्गममुदाया इति शिवम् । ८६।

श्रीगान्धुमण्डनयोग्यरपादवन्नविञ्जकपूगपरिपूतशिरोरुहेण ।

वृत्ति कृताभिनवगुणतदभिमयेन वक्ष्याद्भुवित्रनललक्षणवर्णनेऽस्मिन् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वराचार्याभिनवगुणविरचिताया नाट्यवेदशिववृताभिनव-
भारत्या वक्ष्याप्रवृत्तिधर्ममिधान (धर्मोव्यञ्जको) नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

१. NS. अङ्गहारः ।

२. KSS. इति भारतीयनाट्यशास्त्रे प्रवृत्तिधर्मोव्यञ्जको नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः

यो यागभिनय प्रोक्तो मया पूर्वं द्विबोक्तमा ।
तद्यथा तस्य वक्ष्यामि स्वरूपञ्जनसम्भवम् ॥१॥

अभिनयमारतो

द्विधाभिनय मद्य (कर्म) मदाभिनयश्च विशाल्यदायां नृ ममृताददानम् ।
यागीन्द्रिय मध्यवहारहेतु उच्येदन्तर न वरद नमाम ॥

आङ्गिकाभिनयानन्तर वाचिकस्य भेद नाट्यानुप्राणयतया पूर्वोद्दिष्टाङ्गिकस्य
विषयमर्पणप्राप्त्याश्च यागिको लक्षणोय इत्येव नूनामध्यायमङ्गिति ज्ञेयं या
यागभिनय इति । यागैवाभिनय वाचिकाभिनय । पूर्वमिति पठेऽध्याये म
निरूप्यते तस्वेन चास्वाभिनयानुप्राणयान् ॥१॥

अथ हनुमाह वाचि यत्नस्तु कर्तव्य इति जविना निर्माणकारि नटेन प्रयोगकानि ।
कुत इत्याह—नाट्यम्यैवेति एषा हि तनुनां दुःस्य मन्त्रप्रयोगाभितिनूतत्वेनातीक्ष्णोता-
भिनयानुदाहरत्यान् स्वयमभिनयकररशाश्च । प्रसंगित चैतदन्नाभिराङ्गाभिनयारम्भ
एव (अध्या—८) ।

यत्तु कंठिकदभिधीयते चित्तवृत्ति प्रति यन्दानां बहिरङ्गत्वम् । तदन्तु । तथा
हि यदुच्यते अतिरेकाभावान्न रसाश्च मन्त्राध्या इति, तत्र सर्वे चर्तव्यतिरेका-
भावोऽप्रमद, अभिनयचतुष्टयमामान्य बहि सर्वत्र प्रतीतिस्फुटताया व्याप्तिवत्
इत्यनेनाम मलमेऽध्याये ।

अथ शृंगारादिगणना वाचकानामभावेऽपि तदप्रतिपत्ति

परिपत्रपरवाण्डावाग्दुरा मण्डरानो
हिमममयनिमीतपुच्छरीकापनापम् ।
नयनमपरबिम्ब इशाविधाभिनयान्
तत्र मुक्तु । ततोऽपि प्राणित मन्मथम् ॥

इत्यामथमेव च अतिरेकाभाव । तदप्यन्तु । एतन्न तापि हि वृद्धिबलादिस्तु
निमित्तान्तरमपि तदप्रतीतो मुषवम् । वृद्धिकोऽप्यो दोमदयोऽप्य एव वृद्धिबलमभव
इति वेदिहापि तस्मानन्तम् । न हि शृङ्गारगणान् वाचकी प्रतीतिस्तदनेयान् ।

अभिनवभारती

न च न भवति शृ गारशब्दात्तत्प्रतीति शृङ्गारहास्येति (६-१६) इत्यस्य काकवाशित
 देखीयतापत्ते । यथासकेत हि शब्दात्प्रवर्तमानासिद्ध साध्य चाभिघातु केन प्रति-
 ह्वयन इति साध्यमानना वापि विभीषिका । किंचेदमपि शृङ्गारायते ह्यमति करुणा-
 यने इत्यादि साध्यशब्दशब्दतीयन्थ प्रति किं बन्वन्थ स्यात्, अवश्य चैतत्, अन्यथा
 "याते द्वारवती" इत्यादी मोक्षण्येति, उत्कर्मिति चानुवादो विफल एव स्यात्,
 तद्रूपस्वने तदनुभावममाकर्षणस्याप्ययोगात् । स्याद्विध्यभिचारिणा च भेदा-
 प्रतीती—

यात्रा तथा वलितकन्धरमानन त—

दायूत्तवृन्वगतपत्रनिम बहुत्या ।

दिग्घोऽमृतेन च विषेण च पक्षमताशया

गाड निखान इव मे हृदये कटाक्ष ॥

इत्यादावनुभावप्रत्ययोऽपि दुर्लभो भवेत् वा यथा रम्य, वलितावृतादग्धान-
 खानादीना ऋटाशब्दे जीवभूताना त्रियामु प्रतिपत्तेरभावात् । "लोनेव प्रतिविम्बितेव
 लिखितेव" इत्यादावैपैव यातां ।

"तथा महागरभमव्यावृत्तशृङ्गार" "वपुरलमन्महाहृ लक्ष्म्या" "वति-
 चिदहानि वपुरभृत्केवलमलनेक्षण तस्या" ॥

रम्याणि वीक्ष्य मधुरादय निगम्य शब्दान्

पर्यंतमुक्तीभवति दम्पुखितोऽपि जन्तु ।

तच्चेतसा स्मरति नूनमोषपूर्वे

भावस्थिराणि जननान्तरमोहदानि ॥

"निद्रानिमोहितश्चो मदमन्धराया" "विवृष्वतीं शैलशुनापि भावमङ्गैः" इत्यादि
 काव्येषु महदहहृदयमागममुच्चलद्राजामृगाङ्कप्रतिविम्बेषु जीवितभूताना ह्यामा-
 लस्योन्मुखरनिद्रामदागमानिनापागनादीना शब्दस्युत्पत्त्येन विभावाद्यनुन्माध्यस्वभावेषु
 वीतगमनेन वक्त्रावृत्तौऽनन्वयैव स्यात् । मिदम्बभावानामेव परैरभिधानम् । तत्र
 भवतिमिति तदनुमन्तीतिवत्साध्यस्वभावैति चेत्, अन्वतरधर्ममुखेन क्रियात्मक्य धर्मिणो
 द्वाम्यामपि यथासङ्केतस्यार्थाद् द्वितीयधर्मोऽप्येवमयोरेपि तुल्यत्वान् । साध्यतार्थ
 क्रियाया जीवितमिति चेत्, धर्मद्वयवति धर्मिणि च एषोऽन्वतरधर्मपक्षवान् । न च
 मिदनाधर्मोऽस्या नाम्नि; तथात्रे वा कदाचिदपि कूनदर्शन न स्यात् । भवतिमिति
 वारोपितगोर्णाप्रतिपत्तिः स्यात् ।

सापि वसादारोपम्यानस्य चानौनस्यैव केनापि शब्देनास्युत्पत्त्यात् तस्यात्मिडा-
 मिघायिना वा शृङ्गाराविद्येन स्मृप्यन एव तदर्थं । न तु सर्वो यत्ना वविरिन्वति-
 प्रसङ्गस्यप्रवन्धवन्पुरवाव्यनिर्माणं हि वविरय, न विरुद्धति प्रतिपादात्कम् ।

याचि यत्नस्तु कर्तव्यो नाट्यस्येव तनु स्मृता ।
 अङ्गनेपम्यसत्त्वानि वाक्यायं व्यञ्जयन्ति हि ॥२॥
 वाङ्मयानोह शास्त्राणि वाङ्निष्ठानि तर्कं च ।
 तस्मादाद्य पर नास्ति वाग् हि सर्वस्य कारणम् ॥३॥

यन् गृह्णारादिगन्धाद्यवधिने प्रतीतिरित्युच्यते, तत्र गच्छेत्स्मृतिं मुक्त्वा
 नान्यद्वयवधानं विद्य । कितनलक्षणपौर्वापर्यविदारोऽयमिति मच्छेत्प्रहणे किं तथा
 प्रतीति । एतेनान्वयाभाव प्रत्युक्त । विनाशादिभ्योऽपि पूर्णत्वाव्यप्रथियापरिगतमन्त्र-
 रेण न रमादय । (यथा)

उद्याने तु स्थितावेनावपोय ददती इवम्
 मध्ये भूय निर्यन्ती च प्राप्य मङ्गलमङ्गली । ॥२॥

तस्मात्पूर्वत्वे तुभ्योऽवयाभाय । यन्प्राप्यस्यै वाध्यवौक्रे रगोहे शपर-
 इतोके—'तामा तु परि (पूर्वत्वे) सिद्ध एव रमा म' इत्यादिनिरूपित नदुक्ता-
 न्यार्थपर्ये न गृहीतव्यम् ॥२॥

अथैव रमगूत्रे शब्दोऽप्युपादायश्च ? तद्विद्यमान - - - - - नङ्गमङ्गलिं यत्नक
 तद्व्येपनिति । अत्र नायोपादाने द्वि ति न मगृहीतम् । यदवमाह—अनुभाष्यतुजेन
 वाग्मन्मन्त्रवृत्त ' इति (७-५) । ज्ञान्यानामवय वादिशरिष्येव छेद । तदादि
 वाग्भवति तर्कान्ययं व्यञ्जयन्ति, शक्यहन्तानि स्यादं व्यञ्जयन्ति एकस्मिन्प्राप्तवद्व
 वागिति गमागपोनेनाह । संयममुपावागिनो किन्तु ननुयगोपावभूता परमपुरपावम्वभावा
 विश्वकारणभूता भगवती भारतीत्याह वाङ्मयानोति । शक्ति परमस्वादा निष्ठा वेपाम्
 कुत इत्याह वागिति इह भाषाना नतःमवयनित्रवक्षणाव्यप्रथारादिनादितु
 यत्नस्य अत्रयानरचोर(स्व)नूतग(त,रघशरग मय बोधस्य पारमेश्वर्यं स्वात्मस्य
 प्रत्ययमशाःमरमेव अडरंलक्षणरसायति विभक्तमन्म-परमगुणपारं प्रत्यभिज्ञाशो,
 अस्मान्मन्त्र तद्विषये नेरगादविदारपाशो च । एव वाग्वावभागिवा संव च निराहरी
 अयभामनैव हि परमाधेनो निवःणम् । तदाह वाग्मि मङ्गयति । यामेव विशानुक्ता-
 नीति श्रुते शब्दविचारादिरूपस्य च प्रसाधित तत्र भवद्भिन्नहृदिरप्रमृतिभिरिति
 तदिहानुत्तरणीयम् । सर्वान् रते च वाग् इतिदुक्त ते नाट्यस्य शरीर परिशीलितमिति
 (अ १६।१) यद्व्येपे तन्न विरुद्ध, तस्यापि वाङ्मयव्यासिति तत्रैव निषेध्यते ॥३॥

तत्र शास्त्रान्तरप्रतिपत्तानि रमाङ्गन्येन कश्चिद्विधायं नटस्य च तत्र उत्रानिनेये
 विधानि-वराणि-वराध्वनयोपदेशार्थमागमान् निर्दिशति प्रागन्तरादि । ज्वंशारेण
 रूपान्देषेण संयामुभवया च योग, क्षुभित मन्त्रमिद मे, क्षुब्धमिति मध्ये प्रतीति
 स्यात् । अर्थभेदेऽपि रररगोन्वयं गायत्रिक, विषयनेदेन च 'अस्मिन्दिप्यन्ति नि'पर'
 इति हि कर्तव्ये 'अस्मिन्दिप्यन्तु मर्ये विन्धव' इति दुर्भेगम्, अथवम् च, 'अथव मशक्ति

अभिनवभारती

वक्ष्ये एतमहो यद् वेपथे क्लोवितम् इति—अत्र रीत्रे भोक्ष्यतीति ह्यम् । अत्र 'लोचने कदा ममाञ्जिपति' इति, न तु वक्ष्ये समाश्रयतीति, एव वैकल्पिकेऽपि आगमे मीन्दयात् । अभावपक्षे वा "आच्छिद्य प्रियत इति सुव्यवृत्तमेव । एवान्त्सप्रतीतितद्वेति घृटीऽमत्त्वपक्ष एव । आगमेनादेशोऽप्युपलक्ष्यते । मुग्धाशब्दस्थाने न मूढाशब्द-प्रयोगाह ।

नाम यथा मदनरिपुरिति भगवत्पर्यायश्चेति तदीयशृङ्गारवर्धने न प्रयोज्यम् । आर्यानामपि, किन्तु यद्वैचित्र्यमावहति (तत्प्रयोज्यम् यथा) "स्मरति स्मर मेखलागुणः इति वर्तमानप्रत्ययेन तत्तनाशात्करणमुगलम्भविषयता, एवमेवात्र नाक्षी अगृत न प्रवृत्त, अन्यथा स्मृतवानिति मेखलागुणरिति स्यात् । उपसर्गोऽपि प्रकृतार्थयोगी यथा—विधिना नव निमित्ति कृता द्रव्ये न मिति । अधिकद्योतको यथा—मुहुःशरितैर्दृष्टिरालुप्यते" इति । उपसर्गं वसंप्रवचनीया व्युत्पन्नद्वयम् (यथा) "यः स्यादश्रनात् प्रति", "विचिनो नास्तीति पुनरेव स्यात् । अर्जुनवृत्ते विचिनामिति ।

मीमांसने हृदयमात्मन एव दाता

नाम्नापि मानसतना सहते न जातु ।

न तु चित्त विचारयत्यात्मन एवेति । एव मृत्पानुप्रत्ययपद न तन्मृ कृत्मु वाच्यं गौरवमघातु नोदाहृतम् ।

स्त्रीप्रत्ययो यथा—'अध्यामीन म वैदग्धी कृतीति न तु वैदग्ध्य कृतीति; स्त्रीप्रत्ययेन सौमाध्यातिसाधप्रतीते ।

तद्धितपद तद्धितप्रत्ययोगलक्षणम् तद् यथा—"शाप्रव व पपुर्यश" इति न तु दानूपा वेति, तद्धितदृष्ट्या ह्येकार्थीभावान्बध्नात् तद्ग्राहीकृतमपि यशस्ते स्वयम्राहो-चक्षुरिभ्यं । निपातो यथा—"हा हा हा देवि धीरो भव" । सूचक—आ. ? किमत्र किरातैर्यत्र वानि वर्षानिवा विभेणेन निरङ्कुणा इति । समासेन एकार्थीभावे भव सति चूत्तम् । यथा—मध्येगङ्गायमुत्तमनु (नेति ?) न तु मध्ये गङ्गायमुत्तमयोरिति । एवं समामानरेषु वाच्यम् । शृङ्गेरु महीरेषु चागमादयो निवृत्त्यन्ता विद्यन्ते यत्रेति मत्वर्थे च ।

मन्विद्विधा नैरन्वयंरूप. इत्येवम्—मवनोयेति । विषयेण नैरन्वयं अविद्वता नवास्थिरा इति इत्येव वीमत्सादर्शालने । सूत्रं शास्त्रमिति पृथगपि द्विधुति, मङ्गल-पदयोः, नैरपदवता, प्रत्ययप्रतिबन्धनान्त्वोत्तरमत्राश्रितव्यतिरेकेण चात्मनि विश्वाश्रित्युपसक्तत्वादेवपदवद्भाव ।

आगमनामाख्यातनिपातोपसर्गसमासतद्धितैर्षुक्त
 सन्धिवचनविभक्त्युपप्रह्नियुक्तो वाचकाभिन्नाः ॥६॥
 द्विविध हि स्मृत पाठ्य सस्कृत प्राकृत उभ्याः
 तयोर्विभाग वक्ष्यामि यथैवबनुपूर्वम् ॥५॥
 व्यञ्जनानि ह्यवराख्ये स-धयोऽप्य विभक्तयः ।
 नामाख्यातोपसर्गाश्च निरातास्तद्धितैर्षुक्ता ॥६॥
 एतैरङ्गैः समासैश्च नानाधातुसमाधायैः
 विज्ञेय सस्कृत पाठ्य, प्रयोगश्च निरोधत ॥७॥

विभक्तय मुक्तिश्च, तं कारकदानयो निडाद्युपग्रहाञ्चोरनदण्ते ।
 यथा "पाण्डिस्मि मन् वपु" इति वपुष्येव मञ्जनसन्वत्य मदायन्तं पाण्डि-
 म्नादवधारतां द्योतयन्तीत्येव रञ्जयति, न तु पाण्डिभ्यभाव वपुरिति । तद सन्नाभ्येव
 वाच्यम् ।

वचन यथा— "पाण्ड्या यस्व दाया" तत्र च वृषक् चेत्यर्थः । तथा वैचित्र्येण
 "स्व हि रामस्य दाया इम्" "मंघिली तस्य दाया" । सिद्धाद्युपग्रहः, यथा—
 कीनिस्वर द्येनेति न ते द्येने यदास्तवति । (तुर्वापो ?) नुरते नुजनातिन श्रेयम् ।
 न तु नुरते । नुजनाति (नि पुम्) सिद्धम् । परिमृदितमृणालीकोमलान्यङ्गकानि ।
 आगमनाद् वैचित्र्य यथा— आगतेऽपि विकारकारणमहो ववशाभ्वुजन्माऽऽभव" ।
 निगुण्यते विद्यायामिति निगुण्यो धातु तस्य वैचित्र्य यथा "घ्नत तुनात् जगत्"
 न तु नुक्तम् । घ्नतेरदनमात्रे परिभाषितेऽपि घागानिघण्टुसम्भ तुनात्तेऽन यत्तने ।
 पूर्ववदत्रापि द्वन्द्वान्तरधीय । एतदेवोपजीव्येयानन्दकर्मणावापेणोक्त "मुक्तिश्च वचने"
 स्यादि । अन्यथापि मुञ्जादिरुक्तेति ॥८॥

इत्येव दशभिरङ्गैर्विभक्त्यैः कवितावाचकशब्दनिष्ठो व्यवहार उच्यते । स्थान
 (प्रगणा) (हरणा ?) दिज्ञानञ्च कवेर्गाङ्गिदिपिनमृणालश्यादिगुण्यविशेषविभागायो-
 पदिष्टं न च तस्य मन्मनुक्त्वारणोपदेशाय । रमंन उपादान माकर्म्येन प्रत्ययमौन्द्वंज्ञा-
 नायं यथा— दत्तानन्द धनिमनुगरन् वृत्तिधन । पोय इति अनुदशन विशेष ।
 नामिका तद्भ्यामारोहते यस्य तथाभूतो घर्मोऽनुस्वारः ।

तत्र षोडशाङ्ग्याद् गाडया यथा—

"अङ्ग दधनिविह्वन्दनमङ्गानां
 नैशपरानमदन न तु मन्मपस्य ।"

अथ चकारत्कारादेव धपोः । एतदर्थस्य च स्थानादिविभाग उच्यते ।
 एतद् (भाषा) ररर ? तक्षणाध्याये (१७) स्फुटिस्थायम् । ≡ ≡ ययोरेववा-
 रणाव ककारश्चकारो । त्रिज्ञानभेदेन (त्रिह्यमूत्र) स्थानम् ।
 वरपञ्च ॥७॥

अकाराद्या स्वरा शेषा अकारान्ताश्चतुर्दश ।

हकारान्तानि कादीनि व्यञ्जनानि विदुर्बुधा ॥५॥

तत्र स्वराश्चतुर्दश-अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ लृ ए ऐ ओ औ इति स्वरा
शेषा ॥

कादीनि व्यञ्जनानि यथा-क ल ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण त थ
द ध न प फ य भ म य र ल व श ष स ह इति व्यञ्जनवर्गः ।

दोषे बर्षे समाख्यातो द्वौ वर्णौ प्राग्वस्थितौ ।

अधोषा इति ये त्वन्ये सधोषा सप्रकीर्तिता ॥६॥

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुर कण्ठ शिररतया ।

जिह्वामूलश्च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥७॥

अ कु ह विसर्जनीया कण्ठ्याः । इ च् च शास्तालव्या । ऋ टु र पा
मूर्धन्या । लृ लृ लृ सा दन्त्या । ज मूर्धन्यानीया ओष्ठ्या । ॐ ॐ फ इति
प का र्था प्राक् अर्धविसर्गसदृश उपध्मानीय ॐ क ॐ ल इति कलाश्चा प्राक्
अर्धविसर्गसदृशो जिह्वामूलीय । ए ऐ कण्ठ्यतालव्यौ । ओ औ क्ठोष्ठ्यौ ।
वकारो दन्त्योष्ठ्य । ङ ज ण न मा अनुनासिका विसर्जनीय औरम्य इत्येके ।
शर्षवर्णाना मुष स्थानमित्यपरे ।

द्वौ द्वौ वर्णौ लृ वर्णाद्यौ शपसाश्च प्रयोऽपरे ।

अधोषा धोषवन्तस्तु ततोऽन्ये परिकीर्तिता ॥११॥

एने धोषाधोषा कण्ठ्योष्ठ्या दन्त्यजिह्वामूलानासिकया ।

अन्त्याणस्तालव्या विसर्जनीयाश्च योऽपरे ॥१२॥

गघङ जझञ ङण तघन यभम तथैव यरलबा मना धोषा ।

कल चघ टठ तय पफ इति वर्णेष्वधोषा स्युः ॥१३॥

कण्ठ्यज्ज कण्ठ्यास्तालुस्थानास्तु चञ्चभञ्जा ।

टठङण मूर्धन्यास्तयदघनाश्चैव दन्तस्था ॥१४॥

पकयभमास्त्वोष्ठ्या स्युः दन्त्या लृलृसा अही च कण्ठस्थी ।

तालव्या इचुषता स्युर्ऋटुरपा मूर्धस्थिता जेषा । १५॥

लृलृ दन्त्यौ ओऔ कण्ठ्योष्ठ्यौ एऐकारौ च कण्ठतालव्यौ ।

कण्ठ्यो विसर्जनीयो जिह्वामूलमुद्भव कण्ठयो ॥१६॥

पकयोऽोष्ठस्थान भवेदुकार स्वरो विपृत्ता ।

स्युष्टा काद्या मान्ता शपसहकारास्तया विपृता ॥१७॥

अन्तस्या सवृत्तजा इज्जननमा नातिकोद्भवया ज्ञेया ।
ऊमापाच शयमहा यरलयवर्णास्तैर्वच चान्त स्या ॥१८॥

जिह्वामूलोप —क—, प उपध्मानीयसञ्जया ज्ञेय ।
कचटतपा स्वरिता स्यु लच्छयफा स्यु सदा प्रभ्या ॥१९॥

कण्ठ्योरस्यान् विद्यात् पभ्रुधभान् पाठयसप्रयोगे तु ।
वेद्यो रिसजनीयो जिह्वारथाने स्थितो यर्ष ॥२०॥

एते ध्यञ्जनवर्णा समासत मञ्जया मया कश्चिता ।
शब्दविषयप्रयोगे स्वरास्तु भूय प्रवक्ष्यामि ॥२१॥

यस्मिन् स्थाने स समो विज्ञेयो य सवर्णमज्ञोऽसौ ।
य इमे स्वराश्चतुर्दशो निदिष्टास्तत्र वै दश सन्ताना ।

पूर्वा ह्रस्वस्तेषां परश्च दीर्घोऽवगतथ्य ॥२२॥
इत्थ ध्यञ्जनयोगं स्वरंश्च साहचाननामपरवित्तिं ।

षाड्यनिबन्धाश्च स्युर्धान्निगानोपमगंस्तु ॥२३॥
एभिर्ध्यञ्जनवर्णैर्नामास्यातोपसर्गनिपातं ।

तद्धितसन्धिबिभक्तिभिरधिष्ठित शब्द इत्युक्त ॥२४॥
'पूर्वाचार्यैरुक्त शब्दानां लक्षण समासयोगेन ।

विस्तरत पुनरेव प्रकरणवशात् मप्रवक्ष्यामि ॥२५॥
[अर्थप्रधान नाम स्यादाहयात् तु क्रियाकृतम् ।

छोतयत्युपसर्गास्तु विशेष भावसध्वयम्] ॥२६॥
तत्प्राहु मत्तविध षट्कारकमपुन प्रवितसाम्भ्यम् ।

[निर्देशसम्प्रदानापादानप्रभृतिसञ्ज्ञानि ॥२७॥

सवर्णमज्ञ इति । ये येन तुस्यान्ते तत्सवर्णभूय ॥२२॥ पूर्वाचारीभूतस्व-
दीर्घरूपतया स्वरा (भिन्ना अपि अभिन्ना, एरश्चद्) भावान् । करिष्यमाण क्रियमाण
इतिभिर् नूनादिनात्पुनः समनायनान्यामध्यक्षरगोशतुनाया क्रियाभ्यां तुनाया-
श्चानम् । एवत्यादिबन्धनिर्णयुरात् नाम ॥२३॥

प्रथिा गाध्वोऽप्यौ वाच्यरेन यम् ॥२५—२६॥

२. GOS उद्दिष्ट शब्दानां लक्षणमेतत्समासयोगेन ।
प्रकरणवशात्तु तदहं विस्तरत मप्रवक्ष्यामि ॥
२. NS. does not read it.

नामाख्यानायंविषय विशेष द्योतयन्ति ते ।
 पृथक्प्रोपसर्गेष्वो निपाता नियमेऽव्युते ॥२८॥
 सप्रत्यतीतकालश्रियादिसंयोजित प्रथितसाध्यम् ।
 वचन नागतपुत्रं सुतदशस्योशनविभक्तम् ॥२९॥
 पञ्चशतघातुयुक्त पञ्चगुण पञ्चविधमिद वापि ।
 स्वाद्यधिकारगुणैर्यंविशेषैर्विनूयितन्यासम् ।
 प्रातिपदिकार्थलिङ्गयुक्त पञ्चविधमिद ज्ञेयम् ॥३०॥
 ग्राह्यात् पाठ्यकृत ज्ञेय नानायंभयविशेषम्] ।
 वचन नामसमेत पुरपविभक्त तदाख्यातम् ॥३१॥
 प्रातिपदिकार्थयुक्तान्यात्वर्थानुपसृजन्ति ये स्वार्थे ।
 उपसर्गा ह्युपदिष्टास्तस्मात् सन्कारशास्त्रेऽस्मिन् ॥३२॥
 प्रातिपदिकार्थयोगाद्वातुञ्छन्दोनिश्चययुक्त्या च ।
 यस्मान्निपन्ति पदे तस्मात्प्रोक्ता निपातास्तु ॥३३॥

पुरुषैश्चममध्यमप्रथमैर्विभक्तम् ॥२९॥

घात्वर्थानुपसृजन्ति उपरागेण अन्त्याद्गान् कृत्वाग्नि तेनोपकारेण प्रादिपादिका-
 यंस्य दुस्त्रमश्वत्थेन प्रकरोतीति । हि सद्यः प्रकरणे । प्रातिपदिकार्थोपरागेण वा घात्वर्थं
 विविध करोति । यद्वा तु स्वार्थे. घात्वर्थानुपसृजन्ति अत्र उपसर्जनान् प्रातिपदिकार्थं
 च युक्त्य उपसर्गा यथा प्राचार्ये प्राग्नेवासी ॥३०॥ प्रातिपदिकार्थयोगान् बृहद्वच
 वदद्व, घातुनुस्या पचति पठति च पाठ (पाठ) योरेव हि समुच्चयायंती चशब्दो
 युक्ती । अनुक्त्याश्रयात् पाठपूरणार्थमुच्यते । यत्र द्योतनेन विना न मण्डना, द्योतने
 च मति वाक्यमनदृष्ट भवति । तच्चथा—“मिननि न क्नु यस्या” इति अनुसुब्द-
 प्रयागस्याहृतायंत्स द्योतयति । तच्च येनापि विना स्फुटमेव वाक्यार्थं एव साम्नात् ।
 “अहरहरनुगमान्” इति निर्भय वचन द्योतितस्यापि स्फुटीकरणम्, तदुक्त्या :
 “अहो वनामि स्फुटीयवीयं” इत्यत्र प्रातिपदिकार्थनेरच्येत्पनिपत्तिर्ज्ञापयति ॥३१॥
 तद्विद—नम्यं प्रातिपदिकार्थं हि यस्मिन् । प्रातिपदिकार्थं यद्वच वा
 स्वात्मोक्तम् । प्रट्टिप्रत्ययोर्विभागीत्यदव । वाक्ये तस्मिन् स(प्र ?)योग-
 प्रयोजनमैन्द्रेऽभिहित, सयोग. गवन्व । चाश्री ज्योत्स्ना । मन्व तद्भाव. यथा
 मूत्स्य स्वभाव. मौवन्व वचन प्रवचन काटरमादिपद्युक्त्या, नुर्यपञ्चमाप्यादविहिता
 निदोदरन्ते ॥३३॥

एवम्य पदस्य वदता वा पादानां गमान्नि प्राप्नानाम् । वाशब्दाद् द्वयोरपि ।
 येनार्थो विभज्यते विभक्त्याप्य प्रत्यय, तेया च पदाना द्वैविध्य घातोर्यं सवन्धि

प्रत्ययविभागजनिता प्रकल्पसयोगसत्त्ववचनंश्च ।
 परमात्पूरयतेऽर्पान् प्रत्यय उच्यतेस्ततस्तस्मान् ॥३४॥
 लोके प्रकृतिप्रत्ययविभागसयोगसत्त्ववचनंश्च ।
 तांगतान् पूरयतेऽर्पास्तेषु यत्तद्धिनस्तस्मान् ॥३५॥
 एकस्य बहूना वा धातोर्लिङ्गस्य वा परानां वा ।
 विभजन्त्यर्थं यस्मात् विभक्तयस्तेन ता श्रेयसा ॥३६॥
 विशिष्टास्तु स्वरा यत्र ध्यञ्जन वापि योगत ।
 मन्धोपते पदे यस्मात्तस्मात्सन्धिः प्रकीर्तित ॥३७॥
 [वर्णपदक्रमसिद्धः पदंक्रयोगाच्च वणयोगाच्च ।
 मन्धोपते च यस्मात्तस्मात् सन्धिः समुद्दिष्ट ॥३८॥
 सुप्तविभक्तितर्नाम्नामेरायं सहस्रसमासोऽपि ।
 तत्पुरुषादिकमर्जनिदिष्ट पद्विधो विप्रः] ॥३९॥
 एनि दम्बविधानंविस्तारध्वञ्जनायंसपुत्रं ।
 पदवन्धा क्तव्या निबद्धवन्धास्तु चूर्णा वा ॥४०॥
 विभक्तयन्त पद ज्ञेय निबद्ध चूर्णमेव च ।
 तत्र चूर्णपदस्येह सन्निबोधत लक्षणम् ॥४१॥
 घनिबद्धपद ङन्धोविधानानिधताक्षरम् ।
 अर्थापेक्षयक्षरस्युत ज्ञेय चूर्णपद युधे ॥४२॥
 निबद्धाक्षरसपुत्रत यतिच्छेदरमन्धितम् ।
 निबद्ध तु पद ज्ञेय प्रमाणनियतात्मकम् ॥४३॥

यदुत्पन्नं, लिङ्गस्य वा मरन्धि अर्थवन्लिङ्गमिति मज्ञायां अशुत्पन्नम् । यदि वा
 लिङ्गस्य मरन्धिन्धो विभक्तय प्रतिपादिकात् मुच धातोर्निबद्ध ॥३४॥ पद इत्यत्रान्धे
 नित्या सहितत्वाह ॥३५॥ निबद्धो भाविष्ठशरिधना यद्द मघट्टनायुत । पदवन्धा
 इत्युक्तम् ॥३६॥ पद निरूपयति तत्रैति परिमितरमन्ध्यादि वनाय ॥३७॥ षट् सो-
 नियाक्षरम् । अक्षरमन्ध्यानिधम अक्षरनिधमो गुरुमधुनिधमनिधम (मन्ध्यानिधम
 एकाक्षर पादो द्व्यक्षर, पाद इत्यादि ।) एतद्धीन चूर्णरश्म । अथ भूत्तारयोरादि
 स्तस्येक्षरक्षराणि परमितानि भूयानि वा भूत्तानि यथैति अन्तमात्रमघट्टनात्मकमुत्प-
 मिति । इदं तु वेद्यं पठितरमन्ध्याद् गद्यमित्युत्पन्नः ॥३८॥ घनिबद्धराम । (दिग्दर्शक
 पदविभाग) पादमन्ध्या तामान्धनक्षणमाह प्रमाणेन धोर्निबद्धम निबद्ध आत्मा यत्र
 ध्वन्ध्यानिधमं ॥३९॥

एव नानार्थसंप्रवृत्तेः पादवर्णविभूषिते ।
 धर्तुमस्तु भवेद्युक्त छन्दोवृत्ताभिधानवत् ॥४४॥
 पट्विभक्ति स्मृतान्धेभिः पादैश्छन्दांसि सत्पया ।
 ममञ्चाद्यं स मञ्चैव तथा विषममेव च ॥४५॥
 छन्दोयुक्त समासेन त्रिविध वृत्तमित्यते ।
 नानावृत्तिविनिष्पन्नाः शब्दस्यैवाः सनुरसृता ॥४६॥
 छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति न च्छन्दशब्दवर्जितम् ।
 तस्मान्नुपमसप्तोषो नाट्यस्योद्योतक स्मृत ॥४७॥
 एकाक्षर भवेदुक्तमत्युक्त द्वयक्षर भवेत् ।
 मध्य^१ त्रयक्षरमित्याहुः, प्रतिष्ठा चतुरक्षरा ॥४८॥
 सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च, गायत्री षट् भवेद्विह ।
 सप्ताक्षरा भवेदुष्णिगष्टाक्षराः नुष्टबुध्यते ॥४९॥
 ननाक्षरा तु बृहती षड्विंशत्येव दशाक्षरा ।
 एकादशाक्षरा त्रिष्टुभ् जगती द्वादशाक्षरा ॥५०॥
 त्रयोदशाक्षराशतती शकरी तु चतुर्दशा ।
 अतिशकरी पञ्चदशा षोडशाष्टि प्रकीर्तिता ॥५१॥
 अत्यष्टि म्यात्मप्तदशा धृतिरष्टादशाक्षरा ।
 एकोनविंशतिर्धृति कृतिविंशतिरेव च ॥५२॥
 प्रकृतिश्चैत्रविंशत्या द्वाविंशत्याकृतिस्तथा ।
 विकृति स्यात् त्रयोविंश चतुर्विंश च सकृनि ॥५३॥
 पञ्चविंशत्यनिकृति षड्विंशत्युत्कृतिर्भवेत् ।
 अतोऽष्टिकाक्षरं छन्दो मातावृत्त तद्विष्यते ॥५४॥

अथ छन्दोतक्षणं कर्तुं तस्य स्वरूपं तावदाहुः एरमिन्यादि । वर्णां गुरुत्व-
 सप्तुत्वाद्यवच्छिन्ना । विविधंभूषणैः, मालकारं पादैश्चतुर्भिरिति शक्यं इदं तत्पद्य
 पादेषु भवति, यद्यपि निगदनीयत्वेऽपि विशेषमज्ञया व्यपदेशः ॥४८॥ पट्विभ-
 क्तिरिति नावसरिमागान्येकाक्षराप्रभृति पट्विगत्यक्षराणि यावदुक्तादीन्पुष्ट्यन्तानि
 छन्दादीन्पर्यं । पादचतुष्टये तुल्यतया मम, अनुयतक्षण विषमम् अर्धमम
 प्रथमतृतीययोर्द्वितीयचतुर्थयोः । मनाभिश्छन्दोभेदा आधिता ॥५४॥

छन्दसां तु तथा ह्येते भेदा प्रस्तायोगतः ।
 असंख्येप्रमाणानि वृत्तान्याहुरतो बुधा ॥५५॥
 गायत्रीप्रभृतिरुचेषां प्रमाणं सविधीयते ।
 प्रयोगज्ञानि सर्वाणि प्रायसो न भवन्ति हि ॥५६॥
 वृत्तानि च चतुर्ष्वष्टिर्गण्यमां वीतितानि तु । (६८)
 शतं विंशतिरष्टौ च वृत्तान्युष्णिह्योच्यते ॥५७॥ (१२८)
 षट्षण्चासच्छते द्वं च वृत्तानामप्यनुष्टुभिः । (२५६)
 शतानि षञ्च वृत्तानां बृहत्यां द्वादशं च ॥५८॥ (५१२)
 षड्भक्त्यां सहस्रं वृत्तानां चतुर्विंशतिरेव च । (१००४)
 श्रंष्टुभे द्वे सहस्रे च चत्वारिंशत्तयाष्ट च ॥५९॥ (२०८८)
 सहस्राण्यपि चत्वारि नवनिश्च यद्भुक्तरा ।
 जगत्या समवर्णानां वृत्तानामिह सर्वशः ॥६०॥ (४०९६)
 षष्टौ सहस्राणि शतं द्वयधिकं नवति पुनः ।
 जगत्यामतिपूर्वायां वृत्तानां परिमाणवः ॥६१॥ (८१९२)
 शतानि श्रोष्यतीतिश्च सहस्राण्यपि षोडशः ।
 वृत्तानि चैव चत्वारि शक्ययां परिसंख्यया ॥६२॥ (१६३८४)
 द्वात्रिंशच्च सहस्राणि तप्तं चैव शतानि च ।
 अष्टौ षष्टिरथ वृत्तानि ह्याध्वगन्त्यतिशयरीम् ॥६३॥ (३२७६८)
 षञ्चषष्टिसहस्राणि सहस्राष्टञ्च सख्यया ।
 षट्त्रिंशच्चैव वृत्तानि ह्यष्टषां निगदितानि च ॥६४॥ (६५५३६)
 षड्त्रिंशत्सहस्राणि वृत्तानाञ्च द्विमप्यति ।
 तथा शतसहस्रञ्च छन्दोस्यत्यष्टिसहिते ॥६५॥ (१३१०७२)
 धृत्यामपि हि विष्टेन वृत्तान्याहृत्पितानि तु ।
 तर्जं शतसहस्रे द्वे शतमेकं तर्पञ्च च ॥६६॥

तथा ह्येते भेदा इत्याह प्रस्तारव्योपन इति प्रस्तारे योगो मुनिव तत्र तत्र मुनिवदवने—

"प्रश्नो जे तजे गुरु, तत्र पूर्वगुरोरयो स परिपूर्वं तत्रम् ।
 स्वात्पूर्वंपूर्वं गुरुणेति यावत्पर्यञ्च स प्रश्नरूपे तदेव ॥

१ षड्त्रिंशत् इव वृत्तानि तथाष्टौ परिमाणानि तु ।

द्विपट्टिश्च सहस्राणि चत्वारिंशच्च योगत ।
 चत्वारि चैव वृत्तानि सममत्याश्रयाणि तु ॥६७॥ (२६२१४४)
 अनिघृत्वा सहस्राणि चतुर्विंशतिरेव च ।
 तथा शतसहस्राणि पञ्च वृत्तशतद्वयम् ॥६८॥
 व्यष्टादीतिश्च वृत्तानि वृत्तज्ञैः कथितानि च । (५२४२८८)
 कृतौ शतसहस्राणि दश प्रोक्तानि सद्यथा ॥६९॥
 चत्वारिंशत्तया चाष्टौ सहस्राणि शतानि च ।
 पञ्चपट्टगन्ततिश्चैव वृत्तानां परिमाणत ॥७०॥ (१०४८५७६)
 तथा शतसहस्राणां प्रकृतौ विंशतिर्भवेत् ।
 सप्त वै गतिताम्बत्र नवतिश्चैव सद्यथा ॥७१॥
 सहस्राणि शतं चैकं द्विपञ्चाशत्तयैव च ।
 वृत्तानि परिमाणेन वृत्तज्ञैर्गदितानि तु ॥७२॥ (२०६७१५२)
 चत्वारिंशत्तयैकञ्च लक्षानामय सद्यथा ।
 तथा चेह सहस्राणि नवतिश्चतुस्तरा ॥७३॥
 शतत्रय समाश्रयान् ह्यगृह्यत्वा चतुस्तरम् । (४१६४३०४)
 ज्ञेया शतसहस्राणामशीतिश्चैव भुवैः ॥७४॥
 व्यष्टादीति सहस्राणि वृत्तानां षट्शतानि च ।
 चाष्टौ चैव तु वृत्तानि विदुषा गदितानि तु ॥७५॥ (८३८८६०८)
 तथा शतसहस्राणि सप्तपट्टिश्च सप्तति ।
 सप्त चैव सहस्राणि षोडश द्वे शते तथा ॥७६॥
 षोडशचैवेह वृत्तानि सङ्गो कथितानि वै । (१६७७७२१६)
 षोडशपञ्चाभिकृत्यां पञ्चाशदिभरन्वितम् ॥७७॥
 पञ्चाशदिभ सहस्रंश्च चतुर्भिरप्रवृत्तया ।
 चतुष्टयं शतानाञ्च द्वात्रिंशद्भिः सन्वितम् ॥७८॥ (३३५१४४३२)
 षट् षोडशस्तयोन्वृत्त्यां लक्षानामेकमपाति ।
 चतुष्पट्टिशतान्यष्टौ सहस्राण्यष्ट चैव हि ॥७९॥ (६७१८८६४)

एते यथा भेदाः । षट्शतानि चाष्टौ सप्त एतान्यत्र प्रयोगार्हं नैति सूत्रयनि
 उक्त्यादीनामयत्रयान् । तदाह प्रयोगज्ञानीति सदयनो न म्यितानि, अपि तु वेदवद्
 इत्यन्त इति भावः । वृत्तानि च चतुष्पट्टिरित्यादिना स्वकण्ठेन सध्या पठति
 यावत् ।

पट्टोत्पन्तु सहस्राणां शतानि ह्येकमपानि ।

चाष्टौ चैव सहस्राणि शतान्यष्टौ तयैव च ॥

ज्जनाद्यत्कृतिपयन्तपुत्तसद्यः विचक्षणः ।
 एतेन च विश्वेन युक्त्येतेषु निरिदोत् ॥८०॥
 मर्षेयां एन्दसामेव पुत्तानि कथितानि वै ।
 निम्न कोट्यो दस तथा सहाणां दत्तानि तु ॥८१॥
 धत्वारिसत्तथा द्वं च सहस्राणि दशैव तु ।
 सप्तभि सहितान्येव सप्त चव दत्तानि च ॥८२॥
 यदुविदतिरिहान्यानि, द्याद्व्यासानि समासतः । (१३४२१७७२६)
 समानि यथनायुक्तिमाधित्य कथितानि वै ॥८३॥
 सर्षेयां एन्दसामेव त्रिकंर्षुत्त प्रयोदयेत ।
 त्रयोदश्याष्टौ त्रिकास्तत्र सत्तानि स्यान्मच्छरम् ॥८४॥
 प्रीष्यक्षणाणि विज्ञेयमिन्द्रोत्त, परिवर्त्तितः ।
 गुरुतश्चरत्त सद्युत्तेषु नित्यम् ॥८५॥
 गुरुपूर्वां भरार स्यान्मरारे तु गुरुप्रथम् ।
 जवारो गुरुमध्यस्थ सवारोऽन्त्यगुरुस्तथा ॥८६॥
 सधुमध्यस्थितो रेफस्तवारोऽन्त्यसधु परः ।
 सधुपूर्वां यवारस्तु नवारो तु सधुप्रथम् ॥८७॥
 एते ह्यष्टौ त्रिषा प्रार्थविज्ञेया ब्रह्मसम्भवा ।
 साधुयार्थ पुनरभो एन्दोत्तानमवेश्य च ॥८८॥
 एभिर्विनिर्गतादधान्या जातयोऽय समादय ।
 दस्यरा सस्यरादधेय प्रीष्यन्ते पुत्तसक्षणं ॥८९॥
 गुर्येक गिति विज्ञेय तथा सधु सिति स्मृतम् ।
 नियत परविद्येदो यतिरित्यभिधीयते ॥९०॥
 गुरु बीधं त्नुतश्चैव सयोगरमेव च ।
 सानुस्वारपिसर्गं च तथात्यञ्च सधु कश्चित् ॥९१॥

चतु पट्टिभ्यु युगानि ह्यष्टासावि मस्वरा ॥ इति प्रमाणम् । उरहस्वनात्
 मस्वा प्रमाणोदरगह निम्न कोट्य दत्तादिना ॥८१—८२॥

तद्वद्गु पूर्वेण विष्णुविद्या मर्षेयशास्त्रं कथयन्नात् ।
 एतादिकथयन्नाद् द्विगुण (विदिष्ट्या ?) (च मुदिन्त्य)
 एताद प्रमाणकनिर्णय विष्णुयान ।
 एकं क्षिपेत्तदुरोति मन्त्रानुस-
 मन्त्राप्रकाशनिधि) सपुरभ्युत्तम् ॥

१पायश्यां द्वौ त्रिको जेपौ, अणिक् चैकाधिकाक्षरा ।
 अनुष्टुप् द्व्यधिका चैव बृहत्या च त्रिकाक्षर ॥६२॥
 एकाक्षराधिका पङ्क्तिस्त्रिष्टुप्च द्व्यधिकाक्षरा ।
 चतुस्त्रिका तु जगती संगतिजगती पुनः ॥६३॥
 शब्वरी द्व्यधिका पञ्च त्रिका जेधातिसब्वरी ।
 एकाधिकाक्षराष्टिश्च द्व्यधिकात्यष्टिश्च्यते ॥६४॥
 पद्त्रिकास्तु घृतिः प्रोक्ता सैका चातिघृतिस्तया ।
 कृतिश्च द्व्यधिका प्रोक्ता प्रकृत्या सप्त वै त्रिका ॥६५॥
 प्राकृतिस्त्वधिकंकेन द्व्यधिका विकृतिस्तया ।
 अष्टत्रिका सकृती स्यात् सैका चाभिकृतिः पुनः ॥६६॥
 उत्कृतिद्व्यधिका चैव विज्ञेया गणमानतः ।
 [गुणैक ग इति प्रोक्त गुरुणी गादिति स्मृती ।
 सप्तेक ल इति ज्ञेय सप्तुनी लादिति स्मृती ॥६७॥

यथा (अथ ?) (मन्त्रा) क्षरे तत्पिण्डमित्वा एकाक्षरक्षेपात् (पूति.)
 एकसत्यावाक्षराद्व्याक्षरक्षेप पदविशत्यक्षर यावत् "द्वयश्च उक्तक्रमेणैह द्वैगुण्यं
 यावदुच्यते" । इति ॥६२॥

एकाक्षरे द्वौ, द्वयक्षरे चत्वार, त्रयक्षरेऽष्टौ, चतुरक्षरे षोडशेत्यादिसंज्ञेय ।
 अनेनैवोपायेन विचार्य ग्रन्थे पाठो निश्चेय ॥६२॥ सर्वेषां छन्दसा वृत्तानामित्यादावर्थं
 समामेन जयदेवोऽभ्यधात्—“सर्वादिमध्यान्ताग्ली त्रिकी म्नां म्यौ प्यौ स्त्री” इति
 (ज. १-२) त्रिकैरुपलक्षितेऽपि वृत्ते त्रिकमस्यानेन यत्र छन्दो न पूर्यते यथोणिक्,
 अत्रैकमधिकमक्षरमधिकत्वेनोक्त अनुष्टुभि द्वे । अत्र त्रिवीजानि गुरुलघुरूपाण्येव
 वर्तन्त्यानि ॥६३॥

अत्रैकमधिकमिति । तथा चैक गुरु सधु वा द्वे गुरुणी द्वे सप्तुनी द्वे
 लघुगुरुणी गुरुलघुनी वा तदाह द्विकी ग्तादित्यादि वक्ष्यमाणस्तोत्रेण व्याचष्टे
 नैवातिरिक्तमिति । सम्पदिति स्वराद् विराद् भूरिव निचतु इत्येषां श्रुतावेव समवो
 न वाच्य इति ताव्ययम् । एतन्निरूपणं तु उपयुज्यते यत्र वेदवाक्यमस्य वाक्यं
 निर्णीयते, यथा अभिजानसाकुन्तये ॥६४॥

१. GOS read here before this verse. गायत्री प्रमृति त्वेषा प्रमाण सम्प्रवर्ति ।
 प्रयोगज्ञानि पूर्वाणि प्रायसो न भवन्ति हि ॥

१सपत्निरामपादाश्च वैश्वतस्यानमदारम् ।
 षणं स्वरो विधिर्वृत्तमिति छन्दोगतो विधिः ॥६८॥
 नंबातिरिवत् हीन वा यत्र सपद्यते क्रमः ।
 विधाने छन्दसामेव सपदित्यभिसंज्ञित ॥६९॥
 यत्रायंस्य समाप्ति स्यात् स विराम इति स्मृतः ।
 पादाश्च पद्यतेर्घातोऽद्यत्तुर्भाग इति स्मृतः ॥१००॥
 द्वाभ्याद्विद्वैवत् प्रोक्त स्यान् द्विविधमुच्यते ।
 शरीरगणयत्संभूत दिगाश्रयमथापि च ॥१०१॥
 [शरीर मन्त्रसंभूत छन्दो गायत्रसंज्ञितम् ।
 ऋष्टे मध्य दिन प्रोक्त श्रंष्टुभ परिष्कीत्यंते ॥१०२॥
 तृतीयसवनञ्चापि शीर्षंश्च जागत हि यत् ।]
 हृद्य शीर्षं ध्रुवञ्चैव त्रिविधञ्चाक्षर स्मृतम् ॥१०३॥
 श्वेतादयश्चैव षणं वित्तोयाश्छन्दसामिह ।
 तारश्चैव हि मन्त्रश्च मध्यमस्त्रिविध एव ॥१०४॥
 ध्रुवाविधाने धैवात्य सप्रवक्ष्यामि [क्षणम् ।
 विधिगणकृतश्चैव तर्पणार्थं हृतो भवेत् ॥१०५॥

अर्थस्वावान्तररूपस्य गमाधिलक्षणतो यति । 'यथा मीलति गति रात्रि'
 यथा "जायान्त्वा नृत्यशाल" इति न तु "जम्भारातीभकुम्भोद्भव" इति
 उच्छेदोऽयं समासभावत् । चतुर्भाग इति पादान्ते छेद कर्तव्य, न तु "ताम्बूल-
 वल्लीपरिणञ्जुगामु, ऐता" । इति । प्रयोगी प्रतिपादोऽष्टपुरीहृत्त्व पठनस्ये
 विधायति । विधान्तो रात्र वृत्तभङ्गोऽयं भङ्गोऽभिनेयस्याप्रकृत्याद्भट्टगङ्गुरादिभ-
 पगतमेतत् "वरचिदुपात्तो वा" इति ॥१००॥

१. GOS. reads here following lines more.

इषशरादधिको पादावन्वो होनाशरावदि ।
 स्वरारिति समास्यात् विराडिति हि मूर्तिभि ।
 पादो यस्या ऋचदर्थेव भवेदेवापिहाद्यः ।
 समास्त्वन्ने तद पादा मा मुह्यत् सग्नवीतिना ।
 एकाक्षरो न पादस्त्रेदेरो यस्या ऋचो भवेत् ।
 गमा पादस्त्रेदेवान्ने मा निवृत्तमन्त्रीतिना ।।
 गम्यशाद्युता र्थेषां छन्दसां गम्यगुच्यते ।

छन्दतो यस्य पादे स्याद्धोन चाऽधिकमेव चा ।
 अक्षर निचूदिति प्रोक्त मूरिक् चेति द्विजोत्तमा ॥१०६॥
 अक्षरान्मया सदा द्वाभ्यामधिक हीनमेव वा ।
 तच्छब्दो नामतो ज्ञेय स्वराडिति विराडपि ॥१०७॥
 सर्व्वामेव वृत्ताना तज्जज्ञेया गणाश्चय ।
 दिव्यो दिव्येतरश्चैव दिव्यमानुष एव च ॥१०८॥
 गायत्र्युष्णिगनुष्टप् च चर्त्ती पङ्क्तिरेव च ।
 त्रिष्टुप् च जगती चैव दिव्योज्य प्रथमो गणः ॥१०९॥
 तथातिजगती चैव शक्वरी चातिशक्वरी ।
 अष्टिरत्यष्टिरपि च धृतिश्चातिधृतिर्गण ॥११०॥
 कृत्तिश्च प्रकृत्तिश्चैव ह्यकृत्तिर्विकृतिस्तथा ।
 सकृत्यभिकृतो चैव उत्कृत्तिर्दिव्यमानुषा ॥१११॥

अधिष्ठात्री देवता बह्वृषादयः । शमीराशयेत्यादि । तथोक्त कात्यायनेन—

वीरस्य भुजङ्गनादा वणने म्प्ररा भवेत् ।

नायिकावर्णने कार्यं वगन्नतिलकादिवम् ॥

बाहूश्लीला प्राच्येषु मन्दात्रान्ता च दक्षिणे । अन्यादि ।

प्लुतस्याप्यत्र प्रयोगो भवत्येव । यथा—“यनोर्जिमानेन स एव मूढो द्रोणा-
रिरे याति पदे विनयन” स तु पाठो दोषवत्पठितव्य प्रयोगश्च त्रिमात्र एव ।

श्वेतादय इति छन्दमि प्रतिशाग्घादौ विविधो वर्णं कृत्वा तदनुप्रयोगात्ता-
स्माभिर्लिखितम् । भगवने कृत्वा इति श्वेते वेपाषिद्दोषकतोत्कादीना गीयमानगया
शोभातिशयो भवति । अम्प्ररादीना तु पाठेन । च शब्देन प्रमागयेन ध्याचष्टे दिव्य
इति । प्रथम इति स्तोत्रशास्त्रेषु गप्तानामिह छन्दसा बाहूत्पन्न वर्णभात् । देवस्तुत्यादौ
देवेषु षक्नृष्यय गण इत्यर्थं । गण इति द्वितीयो दिव्यानिवृत्तौ गण इत्यर्थं तेन
मानुषेषु षक्नृष्यय प्रायेण । तृतीयस्तु दिव्यमानुषेषु च रागादिषु नरपतिषु च ।

प्रस्तारस्त्रय सदयादि सर्वमिति सश्रवशाब्देनाह, तद्गुणमविज्ञानाच्च प्रस्तारो-
ऽप्युच्यते । प्रस्तरण विनयन लक्षणमद्भुतमन्वयेत्यर्थे । नष्टमिति स्वरूपेणैव न ज्ञात
सत्यया तु ज्ञातम्, उद्दिष्ट तु स्वरूपेण ज्ञात न सत्यया । तज्ज्ञानोपायेन नष्टादयः
मिद्धा ।

१. GOS वृत्तसंघमम चैव विषयमेव च ।

एतेषां छन्दसां भूयः प्रस्तारविधित्तथयम् ।
 सक्षण सम्प्रयक्ष्यामि नष्टमुद्दिष्टमेव च ॥११२॥
 प्रस्तारोऽपरनिदिष्टो माश्रोस्तस्य तथैव हि ।
 द्विकी स्वाविति यणोस्तो मिथो चेत्यपि मात्रिकी ॥११३॥
 गुरोरधस्तादाप्तस्य प्रस्तारे सप्त विन्दयेत् ।
 अष्टमस्तु समादेया गुरव पृष्टतगत्या ॥११४॥
 प्रथम गुदभिर्यणैस्तपुनिरस्त्ववमानत्रम् ।
 यत्तनु सर्वेऽन्वसपु प्रस्तारविधिरेव तु ॥११५॥
 गुरंधस्तास्तपु न्यस्य तथा द्विद्वि मषोद्विनम् ।
 न्यस्येत् प्रस्तारभागोऽयमक्षरोस्तनु नित्यम् ॥११६॥
 माशासद्व्याविनिदिष्टो यणो माश्रायिकल्पित ।
 मिथो स्वाविति वित्तयो वृषक् सव्यविभागत ॥११७॥
 माशागणो गुदसंघे सप्तुनो संघे सक्षिते ।
 प्राधानं तु चतुर्माशप्रस्तारः परिहल्पित ॥११८॥

तत्र वर्णयणो माशागतः नति प्रस्तारो द्विधा, तमुदाहरति । द्विकी स्वाविति
 वर्णमस्वाविनिधमेन यो गुरु सप्तु द्विकी मन्शापरिमाणो यो मात्रिकी माशागणोऽयणो ।
 अन्येनापिदृष्टशाऽनेन मेदा मिथो भवत ॥११३॥

अथ प्रस्तारोऽनुसवमाह—गुरोरधस्तादिनि । आद्यस्यैव गुरोरधो सप्तु सर्वो
 न्यमनीय । यत्र द्वी भागी मिथो विषममन्शायां तदा द्विगिति नृपो भूय । माशाप्रस्तारो
 निष्पद्यते । माशापरिहल्पिता यस्मिन्मात्रचतुर्माशादि समूहो यन्मात्रमाश्रया
 सव्यधरमन्शायां तत्र प्रथम प्रस्तार उदाहृत्पृथक्पृथक्पृथक्पृथक् अतोऽत्र मन्शायाः
 गुरु सर्वो न्यमनीयः । यत्र तु द्वी भागी मिथो, विषममन्शायां तत्रातो सप्तुस्यो गुरु
 दोष वर्णप्रस्तारेण तुल्यम् । केवल माशामन्शानि तत्रनाद् मन्शायां गुरव माशा देया ।
 यत्र वर्णप्रस्तार तत्र विषयप्रस्तारोऽपि माशेऽनुदाहृता एव ॥११४॥

द्विकीयस्तु तदाह गुर्गरिति आशोकेऽत्रन गुरु इत्यर्थे । सप्तुनो यत्रायाद् गुरु,
 तथा छन्दास्यूर्ध्ववचम् ॥११७॥ चतुर्माश आशानां प्रस्तारे यत्रार्थेऽप्यत्र
 इत्यर्थे । पञ्चमाशोऽप्या, एव पृष्टाऽत्र प्रस्तारोतीव इति अत्रवृत्तेऽथ च इत्य
 इत्यर्थे । अन्यत्र तु माशाहृती मन्शायां तदर्थेऽप्यत्र गुरवपुष्पवस्यमान्य
 इत्यन्वयेन ॥११८॥

गीतरूपस्तीनान्तु पञ्चमात्रो गण स्मृत ।
 १वनालीय पुरस्कृत्य पण्मात्रास्तत्रैव च ॥१६॥
 व्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया तद्युग्वक्षराश्विता ।
 मात्रागणविभागस्तु गुरुलघ्वक्षराद्यम् ॥१२०॥
 अत्याद् द्विगुणिताद्रूपात् द्विद्विरेक गुरोर्भवेत् ।
 द्विगुणाञ्च लघो कृत्वा सत्यां पिण्डेन योजयेत् ॥१२१॥
 आद्य सर्वगुरु ज्ञेय वृत्तान्तु समसम्मितम् ।
 २कोश तु सर्वलघ्वन्त्य मिश्ररूपाणि सवन्त ॥१२२॥
 २वृत्तान्तान्तु समानानां सत्या सयोग्य तावतीम् ।
 राश्व्युनात्तर्पणवियर्मा समासादभिनिवेशित् ॥१२३॥

तत्रोद्दिष्टमाह द्विगुणितादिति वर्णवृत्तेष्वेव चेद सर्वं मन्यन्त्यम् । (कमपि)
 भेद पन्थः एतच्छ्रु द्विगुणितं च वत्वा द्विद्विरिति भूयो द्विगुणितम् कृत्वान्त्य
 सरिसमाप्य गुरुसवन्वितोऽङ्कान् परेतु पुरयेत् । लघो सवन्वितोऽङ्कान् पिण्डीकृत्य तेन
 पिण्डेनाविक्रान्तेनैतावानथ भेद इति सत्या निर्दिशेत्, यथा चतुरक्षरस्येवशी क्रिया कृत्वा
 भेद वदेत् यथा लघ्वङ्कगणनातिक्रान्ता ॥१२१॥

अर्थेनादिलघुज्ञानार्थं पीठ रचयति आद्य सर्वगुर्वित्यादि । कोश इत्याद्यन्त-
 योर्मध्यगो भेदगणः । सोऽस्य लघो सव्यया निर्दशय कुर्यात् । तद्यथा चतुरक्षरो
 प्रथमान्तो सर्वगुरु सर्वलघुदश, एकद्वित्रिसप्तधस्तु चतु पद् चतु प्रकारा
 सक्षेपत इति एतद्ब्रह्मविश्वामिश्रणेन मत्या लभ्यते पीठसम्बन्धचतुरक्षर-
 स्येति ॥१२२॥

मन्यास्तान् उपायान्तरमाह एतदिति । अन्तोऽक्षरोपरि एकद्विचत्वारी-
 त्यदीनि निक्षिपेत् । तत्र पूर्वणोत्तरस्य मिश्रण कुर्यात् यावत्पर्यन्त गणपिण्डस्ता चक्रादि-
 कामेवैत मिश्रित कुर्यादित्येव समवृत्ताना सध्या । लघुनामिश्रं योऽद्विगुणितं गणयेत् ।
 ततो गुणराशे. योऽस्यसत्यामवपातयेत् । तेन चतुरक्षरे विशत्यधिक सप्तमर्थसमवृत्तानां

१. य पुरस्कृत्य पण्मात्रा स्मुस्तथैव च व्यक्षराः ।

उक्तघास्तु त्रिका ज्ञेया गुरुलघ्वक्षराद्यया ॥

२. KSS., N3 कोशे ।

३. NS. नैपत्यादङ्कमेवंक प्रतिलोक्यक्रियात्मकम् । इति श्लोराधर्मभाष्येति ।

१एकादिका तथा सख्या छन्दो विनिवेद्य तु ।
 २यावत् पूर्वंन्तु पूर्वेण पुरयेदुत्तर गणम् ॥१२४॥
 समाना विपमणां च समुणम्य तथा स्फुटम् ।
 रात्र्युनाममिजानोयाद्विपमणां समासत ॥१२५॥
 एव कृत्वा तु सर्वेषां परेषां पूर्वपुरणम् ।
 [४क्रमान्नघनमेकं प्रतिभोम विसर्जयेत् ॥१२६॥
 सर्वेषां छन्दसामेव सप्तशरविनिश्चयम् ।]
 जानीत समवृत्तानां सख्यां सक्षेपतस्तथा ॥१२७॥
 ५वृत्तस्य परिमाणन्तु छित्वाऽर्धेन यथाक्रमम् ० ।
 न्यसेस्तथु तथा संक्रमशर गुह ङ्घ्राप्य ॥१२८॥
 एव विन्यस्य वृत्तानां नष्टोद्दिष्टविभागत ।
 गुहस्तप्तशराणीह सर्वछन्दस्मु रजयेत् ॥१२९॥
 [इति छन्वाति यानोह मयोक्तानि द्विजोत्तमा १ ।
 वृत्ताण्येतेषु नाटयेत्स्मिन् प्रयोग्यानि निबोधत] ॥१३०॥

तामपि मस्यां गुणवित्ता गुणराशि पानयेत् । तेन च मह्यशापीति शान्त्यजीनिदवेति
 चतुरक्षरे विपमवृत्तानि ॥१२४॥

अथ नष्टमाह वृत्तस्य परिमाण इति मस्यामर्धेन छित्वात् । यत्र विपमङ्क
 न पूर्वते तत्र पूरणार्धमेकमधिकं कुर्यात् । तदाह यथाक्रममिति । तत्र गुह । सैककरणा-
 दप्रपन्नगौरवात् सपुरण्यथा च्छेदनात् । एव पुन पुनयांश्चक्षराणि पूणानि तावत् ।
 चतुरक्षरे पञ्चमो वेद कीर्तयति—पूर्वं पञ्चवाङ्म्य सैकच्छेदान् गुह, पुनरपि श्यङ्म्य
 सैकच्छेदान् गुह, द्वयोश्च ममच्छेदान्तपु एवम्य सैकच्छेदाद् गुह, एतेनेदुश्च पञ्चमो
 वेद ॥१२९॥

एतदुपगहरन्नध्यावान्तरमागूत्रयति एरमिति । ध्याङ्नेन विभावन सपु-
 प्रपानानि वा गुहप्रपानाति वा सदवे निवेजयेत् खविरपवष्णीयादिनि
 निवम् ॥१३०॥

१. NS एकाधिका । KSS, एकाकां च ।

२. NS. यावच्छरत् ।

३. KSS, उत्तरस्था ।

४. NS does not read

५. NS., वृत्ताधं परिमाण KSS, वृत्ताङ्गपरिमाण ।

६. KSS, गुह न्यसेत् ।

१ इति भारतीयं नाट्यशास्त्रे वाचिकामिनये छन्दोविधान नाम

चतुर्दशोऽध्याय ।

पार्वतीवदनाम्भोजमृङ्गनेत्रप्रवीभुव ।

दासोऽभिनवगुप्तास्यदृष्टन्दोऽध्यायमपप्रयत् ।

इति श्रीमहामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यैरिचितायामभिनवभारत्या नाट्यवे-
विवृतौ छन्दोऽध्यायदत्तुर्दश ममाप्तिमगमत् ॥

□□□

नाट्यशास्त्रम्

अथ पञ्चदशोऽध्यायः

१ छन्दोऽस्येव हि यानीह मयोक्तानि द्वित्रोक्तमा ।
 २ वृत्तानि तेषु नाट्येऽस्मिन्प्रयोग्यानि निबोधत ॥१॥
 षाष्टे पुनरन्त्ये द्वे द्वे गुरुणी चेत ।
 ३ सा स्यात्तनुमप्या गायत्रस्तमुत्था ॥२॥

यथा—सत्यवतविनूपा^१ छष्टाञ्जननेत्रा ।
 हस्तापिनगण्डा कि ? त्व तनुमप्या ॥३॥
 भयुगण जादो भवति चतुष्क ।
 गुरुपुगमन्त्ये मकरकशीर्षा ॥४॥
 यथा—स्वयमुपयान्त भवति न शान्त ।
 भयररि कि ? त्व मकरकशीर्षा ॥५॥

अभिनयभारती

ममस्तवृत्तानि जिता न वेन पटुश्चन्द्रधोरवसावन्त ।
 छन्दानि यस्मात्प्रभवन्ति क्व न वाङ्मय स्मामिदृष्टमूर्ते ॥

मदुरमधराणि निवेनोदिति (१८-१३३) तत्र अध्यायत प्रविभाषयाम्ना-
 तुमुपपत्तये छन्दोऽस्मिन्नि । एषां छन्दो नाट्यप्रयोगयोग्यानि वृत्तानि निबोधति
 सवन्ध । गुरुत्वपुनियमेन अध्याया वर्तते येषु तानि वृत्तानि अध्याय-
 अधिचरणे वा ॥१॥ गायत्री चारण्य प्रयोगार्हन्ति पूर्यध्याय । तन्वित-
 मेवाह जाष्टे पुनरिति, मध्ये तु सप्तमी अर्थात् । गायत्री चारण्य
 भरतमुनिवृत्तमिति त्रिकैश्वरारादिभि र्चन्द्रित्विन्द्रित्वस्तथाय स्वोक्तमिति द्विरप
 पुनश्चाटो रस्यते मध्य च चिन्ताय पुनश्चैतन्मयमिति पटुय इति ॥२॥

१. KSS, NS. इति छन्दानि ।
२. KSS, NS. वृत्तानि तेषु ।
३. KSS पुन तनुमप्या ।
४. KSS. भूयणा ।
५. KSS. भयररिश्च ।

एकमात्र पदके स्याद् द्वितीय पादे ।
 श्यातरूपा दत्ते मातिनी सा नाम्ना ॥६॥
 षट्क्षरकृते पादे लघु यत्र द्वितीयकम् ।
 दोषाणि तु गुरुणि स्युर्मातिनी सा मता यया ॥७॥
 १स्नानगन्धोधिक्यंयंस्त्रभूपायोगं ।
 व्यक्तमेवासीत् स्व मातिनी प्रख्याता ॥८॥
 द्वितीय 'षञ्चम च' लघु यत्र प्रतिष्ठितम् ।
 दोषाणि च गुरुणि स्युर्मातिनी नाम सा यया ॥९॥
 शोभते बद्धया षड्पदाविद्धया ।
 भालतोभालया मानिनो लीलया ॥१०॥
 द्वितीय च धतुषु च षञ्चम च यदा लघु ।
 यस्या सप्ताक्षरे पादे ज्ञेया सा वृद्धना यया ॥११॥
 २[सौ प्रिक्तौ यदि पादे ह्यन्तिमदच गकारः ।
 उणिगुणितपादा उद्धता खलु नाम्ना] ॥१२॥
 ३दन्तकृन्तकृतास्त्र व्याकुलालकशोभम् ।
 शसतीव तवाख्यं निर्दय रतगुद्धम् ॥१३॥
 आदौ ह्ये निधने च'व गुरुणी यत्र च सदा ।
 पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया नाम्ना अमरमातिका ॥१४॥
 ४[पादे यदि निविष्टो सम्पन्विरचितो त्तौ ।
 धन्ये यदि गकारः सा तु अमरमाला] ॥१५॥
 यया—नानाकुमुभचित्रे प्राप्ते सुरभिमासे ।
 एषा अमति मत्ता कान्ते अमरमाला ॥१६॥
 आद्य तृतीयमन्त्य च षञ्चमं सप्तम तथा ।
 गुरुष्यष्टाक्षरे पादे सिंहलेभेति सा यया ॥१७॥

एवन्नाम्ना प्रसिद्धा श्यातरूपा इत्याद्यनीयेत्यर्थः ॥६॥

१. NS. स्नानगन्धमग्नि ।

२. KSS., NS. do not read.

३. NS., KSS दन्तकृतिवृत्ताङ्क ।

४. KSS., NS युद्धमृद्धनवेपम् ।

५. KSS., NS. do not read.

[जातु यस्य गौ न, पादे सख्यत समस्वरूपे ।
तामनुष्टुभाधयस्यां वावदन्ति सिंहमेगशम्] ॥१८॥
यत्त्वया ह्यनेकभावंशेष्टित रह मुगात्रि । ।
तन्मतो मम प्रविष्ट वृत्तमत सिंहमेगम् ॥१९॥
चतुर्थं च द्वितीयं च षष्ठमष्टममेव च ।
गुह्यष्टाक्षरे पादे यत्र तन्मतचेष्टितम् ॥२०॥
[यदा तु जात्यरो रत्नो गकार एव च स्थित ।
अनुष्टुबुद्धभव तदा वदन्ति मतचेष्टितम्] ॥२१॥
यथा—^१चरावपूषितक्षत्र विन्म्विताकुलात्तरम् ।
प्रमसियते पदे प्रिया करोति मतचेष्टितम् ॥२२॥
दष्टाक्षरकृते पादे सर्वान्येव भवन्ति हि ।
गुह्यि यस्मिन्ता नाम्ना ^२विद्युन्मातेति कीर्तिता ॥२३॥
[मौ गौ घान्त्यो यस्या पादे पादस्यान्ते विच्छेदश्च ।
सा चानुष्टुप्छन्दस्युक्ता नित्यं सद्भिर्भविद्युन्माता] ॥२४॥
^३साम्भोभारंरानद्विभ श्यामाग्भोर्द्व्यल्पे ध्योमिनि ।
आदित्याःपुस्पधिन्नेया दिक्षु भ्रान्ता विद्युन्माता ॥२५॥
^४[पञ्चम सप्तम घान्त्य गुरु पादेऽष्टकं तथा ।
छन्दोर्ज्ञेयमेतत्तु यत्त चित्तवित्तासितम् ॥२६॥
सितवशाविप्रशाशंरंजनपरंरमीनि ।
वरतनु ^१पुषंचन्द्र तव मुग्मावुचोति] ॥२७॥
नवाक्षरकृते पादे श्रीणि स्पुनपनानि च ।
गुह्यि यस्या सा नाम्ना श्रेया मपुहरो यथा ॥२८॥
[यदिह यदि सपूनि स्पुनिघनघनकारश्चेत् ।
बुधजनचूहतीसस्या भवति मपुहरो नाम्ना] ॥२९॥

इत्यादि पञ्चदश मन् प्रविष्ट श्यापमाश्रान्त तस्मिन्तथाविनेघनउत्त जातम् ।
तास्य वृत्त तदयामानम् ॥१९॥

१. NS. मशवपूषिता । KSS. varies.

२. विद्युन्नेगिनामान्तरम् ।

३. KSS. साम्भोभारंरानद्विभ NS. भम्भोभारंरानद्विभ ।

४. KSS., NS. do not read.

कुमुनिनमभिपश्यन्ती^१ विविधतदगणंशृण्वन्मम् ।
वनमतिरुपगन्धाद्य भ्रमति मधुकरी हृष्टा ॥३०॥

^२दशाक्षरकृते पादे त्रीण्यदौ त्रीणि नैघने ।
यस्या गुह्यणि सा ज्ञेया पङ्क्तिरुत्पलमालिका ॥३१॥

[त्रीण्यादौ यदि हि गुह्यणि स्युश्चत्वारो यदि तद्यवो मध्ये ।
पङ्क्तिरुत्पलमालिका स्याद्विज्ञेया कुवलयमालारथा] ॥३२॥

यथा—^३अस्मिन्नेति तदः कान्ते वंद्यंस्फटिकसुवर्णादिये ।
शोभा स्वा न वहति ता यदा सुखिलया कुवलयमालेयम् ॥३३॥

द्वितीयं च चतुर्थं च षष्ठमष्टममेव च ।
ह्रस्व दशाक्षरे पादे यत्र सा क्षितिस्तारिणी ॥३४॥

[जो त्रिको हि पादगो तु यस्या गो च सधितौ तथा समौ स्तो ।
पङ्क्तिरुत्पलमालिका सा मयूरसारिणीति नाम्ना] ॥३५॥

यथा—नैव तैस्त्रिंशत्तमो मनुष्यैर्नापि कामभोगचिह्नमन्यत् ।
गर्भिणीव दृश्यते ह्यनार्ये । किं मयूरसारिणी त्वमेवम् ॥३६॥

^४आद्यं चतुर्थमन्यं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुह्यणि श्रेष्ठान्ते पादे यत्र म्युर्दोषकं तु तन् ॥३७॥

[भौ तु भगवति यस्या गणा स्यु श्याञ्च यतिस्त्रिचतुर्भिरयास्मिन् ।
श्रेष्ठान्ते हि तत्तस्य नाम्ना दोषकवृत्तमिति प्रवदन्ति] ॥३८॥

यथा—प्रसन्नलिताप्रपदप्रविचारे मत्तविघ्णितगात्रविलासम्^५ ।
पश्य विलासिनि । कुञ्जरमेत, दोषकवृत्तमव^६ प्रकरोति ॥३९॥

वा मा स्वाम् (स्वभाववर्तने ये भेदा ?) वैदूर्यच्छायानि यानि दलानि तत्त-
त्स्फुरत्सुवर्णतुण्डानि वर्णानि तदभ्यन्तरज्ज्वराणि ॥३३॥ मयूरवद् व्याक्रीचमस्या-
मयूरीभिर्वो (मारो) गतिविशेषो भवतीत्याहुः ॥३६॥

मन्द मन्द दोषवेन गीयमानं वृत्तं दोषकवृत्तम् ॥३९॥

१. KSS अपश्यन्ती ।

२. KSS. varies.

३. KSS, NS. varies absolutely.

४. KSS, NS प्रथमं च चतुर्थं च ।

५. KSS. विनामम् ।

६. KSS., NS. गतिम् ।

आदौ द्वौ पञ्चम चंराप्यष्टम नंदन तथा ।
 गुरुष्वेहादौ पादे यत्र तन्मोटक यथा ॥६०॥
 एयोऽम्बुदितस्त्रनतुन्परव^१ शीव स्थलमानवितम्भगति ।
 धृत्वा घनगभिनमद्रितटे वक्षान् प्रतिमोटपति द्विरव ॥४१॥
 नवम सप्तम पठ तृतीय च नयेन्तपु^२ ।
 एकादशाक्षरे पादे इन्द्रवर्गेति मा यथा ॥६२॥
^३त्र दुर्तिरोदया दुर्तिप्रसाया दुर्गंशमाप्या कठिनस्वभावा ।
 सर्वांश्चरस्यानु च कामरुन्त्रे योग्याति कि^४ वा बहुनेन्द्रवर्गा^५ ॥६३॥
 एभिरेव तु मनुजना तपुभिस्त्रेष्टुभौ यथा ।
 उपेन्द्रवर्गा विभेद्या नप्यादाविह^६ केत्रनम् ॥६४॥
^७त्रिये^७ धिया वर्षादिपणेन स्थितेन कान्त्वा मुकुमारभावं ।
 अमी गुणा रूपगुणानुरूपा^८ भवन्ति ते कि^९ त्रमुपेन्द्रवर्गा^{१०} ॥४५॥
 आद्य तृतीयमन्त्र च सप्तम नवम तथा ।
 गुरुष्वेहादौ पादे यत्र सा तु रपोऽता ॥६६॥

एष इति यावन्मुरखपातनुष्य गभिन धृत्वा ॥६७॥

उपेन्द्रवर्गा जम्बा उपमानवेन मा यथा । मन्त्रार्थेय उपेन्द्रवर्गानु रद्रपनुव
 उरभिननुत्तन्द्रवर्गमित्युगभिनममाम । द्विगुत्राप्ते परवन्निर्गुनिदेध. । म्मिडेन कान्त्वा
 च । इन्द्रवर्गुयोर्त्रे वर्षादिभिष्य भवन्ति ॥६५॥

१ KSS. धनम्भनमान ।

२ KSS, NS तपुन्वय ।

३. KSS, NS. वर्षादिपणेन ।

४. KSS, NS यत्र तिरोदयादुर्गितस्त्रनाया ।

५. NS. दुर्मेत माप्या कठिनो स्तौ ते ।

६. KSS. वयो ।

७ NS नप्यादाविह ।

८. KSS. धिया च वर्षेन । NS त्रेन्ना धिया वर्षादिपेदपेन ।

९. KSS. कान्त्वा ।

१०. NS. भवन्ति ।

११. शोऽवे वक्षानरेषु "पठ च नवन" केनादिस्तोत्ररुचनधिक वयो ।

किं? त्वया सुभट^१ दूरवर्जित नात्मनो न सुहृदां प्रिय कृतम् ।
यत्पलायनपराणस्य ते याति धूमिरधुना ख्योद्धता ॥४७॥

यथा—^१[किं? त्वया कुमलितङ्गया तदा नाजयेव सुहृदा प्रिय कृतम् ।
यद् गृहाद्वचनरोधकम्पितया याति तूर्णमवता ख्योद्धता] ॥४७॥
अथ तृतीयमन्त्य च मप्तम दशम गुह ।
^२यस्यास्तु श्रेष्ठने पादे विनेया स्वागता हि सा ॥४८॥

यथा—अथ मे सफलमाप्तनेत्रे ! जीवित मदनमध्यभावात् ।
आगतासि भवन मम यस्मात्स्वागत तव वरोह ! निधीव ॥४९॥

^३[पठ च नवम चंद्र लघुनी श्रेष्ठने यदि ।
गुरुष्वन्यानि पादे तु सा ज्ञेया शालिनी, यथा ॥५१॥
दुशील वा निर्गुण धापर वा लोके धैर्यादिप्रिय न श्रवोपि ।
तस्माच्छील साधुरेतोः सुवृत्तं माधुर्यास्यात्सर्वथा शालिनी त्वम् ॥५२॥

तृतीय चंद्र पठ च नवम द्वादश तथा ।
गुरुणि जागते पादे यत्र ततोत्क भवेत् ॥५३॥

यदि सोऽत्र भवेत्तु समुद्रसमस्त्रिषु चापि तथा नियमेन यति ।
सतत जगतीविरहितं हि सत गदित ललु तोटकवृत्तमिदम् ॥५४॥

यथा—किमिद वपटाध्रयदुर्विषह^४ बहुशाठ्यमयोत्वनरुद्राक्षयम् ।
स्वजनप्रियसज्जननेदकर ननु तोटकवृत्तमिदं कुरुदे^५ ॥५५॥

^६[अथ तृतीयमन्त्य च पञ्चम पठमेव च ।
तयोपान्त्य जगत्या च गुह श्रेष्ठमुद्रप्रभा ॥५६॥

यो त्रिवी तथा न्यो यदि ललु पादे षड्भिरैव धर्षयेदि च यदि स्यात् ।
नित्यमनिविष्टा जगतिविघाने नाम्नः प्रसिद्धा कुमुदनिभा सा ॥५७॥

दूरवर्जित प्रिय न कृतम् । हे सुभट, किं स्वया कृतम् (दूरत्वकनमित्यर्थं ?)
कुन इत्याह यत्पलायनेति ॥४७॥ मदनमध्ययो भावो यस्य कामफलमिति यावत् ॥५०॥
किमिदमिति तोटकस्य छेदकस्य वृत्त चिष्टितम् ॥५५॥

१. KSS, NS do not read

२. NS. गुरुणि श्रेष्ठने पादे ।

३. NS does not read.

४. KSS, बहुशाठ्यमिवोद्वेगपरुद्राक्षयम् । NS. बहुशाठ्यमिवोत्वनरुद्राक्षयम् ।

५. NS प्रकुरु ।

६. NS does not read.

यथा—मन्मथेन विद्या सत्तन्निभाया नृसमीतयोगा प्रविकसिताक्षी ।

निघ्नमद्य किं ? त्वं निघ्नितिनशोना चन्द्रपादपुत्रा कुमुदवती च ॥५८॥

मतान्तरे—यदि क्षमु पादे न्यो प्रिही यथा यो यतिरपि वर्षे पङ्क्तिरेव वेत्स्यात् ।

जगति विद्याने निघ्नमनिघ्नित्या कुमुदनिभा सा नामन प्रसिद्धा ॥५९॥

यथा—कुमुदनिभा त्वं कामबाणविद्या किमसि ? नतध्रु शीनवातदग्ध्या ।

मृदुनतिनीवापाण्डुवक्षस्योमा कथमपि ज्ञाता हृष्टन सप्तोनाम् ॥६०॥

द्वादशाक्षरके पादे सप्तमं वगमं सप्तु ।

यादौ पञ्चाक्षरच्छेदरचन्द्रतेषां सा यथा ॥६१॥

यत्र सौम्यं ते पञ्चपत्रायताक्ष कामस्यावाम मुनातोच्चग्रहासम् ।

कामस्यापीदं राममाहृतुं काम कान्ते । काल्या त्वं चन्द्रतेषेय भासि ॥६२॥

तृतीयमन्त्रं नवमं पञ्चमं च यदा गृह ।

द्वादशाक्षरके पादे यत्र सा प्रसिद्धासरा ॥६३॥

यथा—स्मितभाषिणी^१ हृष्टरसावस्था निम्नापवारविमुक्तो^२ सततम् ।

अपि कस्यचिच्चरितरस्मि मुञ्जा प्रसिद्धासरा स हि पुमाञ्जयति^३ ॥६४॥

द्वितीयमन्त्रं वगमं चतुर्थं पञ्चमाष्टमे ।

गुरुणि- द्वादशे पादे यथास्था जगती तु सा ॥६५॥

^१[यदि प्रिही ज्ञो भवतस्तु गदतस्त्वयं च व्यावयवानमस्थितौ ।

तदा हि वृत्तं जगतीप्रतिष्ठितं वर्धति यथास्थमितोह नामत] ॥६६॥

न मे प्रियया त्वं बहुमानवर्जिता प्रियं प्रियया ते पश्यामिभाषिणी ।

तथा च पश्याम्यहमद्य विष्टुहं प्रुष हि 'वदन्त्यपि कश्चिप्यति ॥६७॥

मन्मथेनेति नृसमीतपुत्रा न भवतीति मन्मथ ॥६८॥

स्मितेति । प्रसिद्धासरा भण्डजे, ना स्मितभाषिणीविमुक्तपुत्रा सा ठास्यो मुमुक्षो नुरतिरपि कस्यचिच्चरितेति केच ॥६९॥

१. NS. हामिनी ।

२. NS. विमुक्ता ।

३. NS. वर्धति ।

४. KSS., NS. do not read.

५. NS. प्रिय ।

६. KSS., वदन्त्यपि NS. वदन्त्यपि ।

चतुर्थमन्त्र दशमं सप्तमं च यदा गुरु ।
 भवेद्धि जागते पादे तदा स्याद्धरिणप्सुना^१ ॥६८॥
 पश्यवाक्यकशामिहता^२ त्वया भयबिलोकनपार्श्वनिरोक्षणा ।
 वरतनु प्रततप्सुतसर्पणैरनुकरोति गर्तहंरिणप्सुतम्^३ ॥६९॥
 सप्तमं नवमं चात्पमुपात्प्य च यदा गुरु ।
 द्वादशाक्षरके पादे कामदत्तेति सा यया^४ ॥७०॥
 करजपदविभूषिता यया त्व मुदति ! दशनविदताधरा च ।
 गतिरपि चरणावलग्नमन्दा त्वमसि मृगनिमासि । कामदत्ता ॥७१॥
 आद्य चतुर्थं दशमं सप्तमं च यदा लघु ।
 पादे तु जागते यस्या ध्रुमेया तु सा यया ॥७२॥
 न ते काचिदन्या समा दृश्यते स्त्री नृतोके विनिष्टा गुणैरद्वितीयैः ।
 त्रिलोकाणां गुणव्ययान समाहृत्य सर्वान् जगत्प्रमेयाऽसि सृष्टा विधात्रा ॥७३॥
 द्वितीय पञ्चम चैव ह्यष्टमैकादशे तथा ।
 पादे यत्र लघुनि स्युः पद्मिनी नाम सा यया ॥७४॥

^१[रस्त्रिका सागराख्या निविष्टा यदा स्यात् त्रिके च त्रिके मुक्तरूपा पतिः ।
 मग्निविष्टा जगत्पास्ततस्ता मुर्धनर्मितश्चापि सकीर्यते पद्मिनी] ॥७५॥
 देहतीपाशया वक्त्रपद्योग्ज्वला नेत्रमृङ्गाकुला दन्तहसस्मिता ।
 केशपाशच्छदा चक्रवाकस्तनी पद्मिनीव प्रिये मासि मे सर्वदा ॥७६॥
^२[पुन्तपद्यानना त्व द्विरेक्षणा केशपत्रच्छदा चक्रवाकस्तनी ।
 पातनोपावली वटकाञ्चीगुणा पद्मिनीव प्रिये । मासि नीरे स्थिता ॥७७॥
 आदौ षट्दशमं चैव धारे यत्र सप्तम्यथ ।
 शेषाणि तु गुरुणि स्युर्जायते पुटसमिता] ॥७८॥

परमेत्यादि । भवन्परपवाक्यरूपया कशया धमिहता वरतनुहंरिणप्सुतमिव वरोति ॥६९॥

१ NS. हरिणीप्सुना ।

२ NS. हिता ।

३. NS. हरिणीप्सुतम् ।

४. KSS. स्मृता ।

५. NS. चरणारविन्दमन्दा ।

६. NS does not read.

७. NS does not read.

यदि धरणनिविष्टो नो तथा स्यो यतिविधिरपि पुष्पाद्याष्टाभिषिष्ट ।
 भवति च जगतोऽस्य संपदासो य इह हि पुटयुक्त नामतस्तु ॥७६॥
 उपवनसमितानां बालपर्षध्रंमरवरनृनानां षष्ट्यारं ।
 मवनमदवितानं कामिनोनां कथयति पुटयुक्त पुष्टमास ॥८०॥
 १द्वितीयात्स्ये चतुर्थं च तथमंकारदो गुरु ।
 विच्छेदोऽतिजगत्यां तु चतुर्भि सा प्रभावती ॥८१॥
 कथं निवद कमलविमाललोचने । गह धनं विहितकरे रियाकरे २ ।
 अचिन्तयन्त्यभिनयवर्षविद्युत्-सत्यमागता मुतनु १ यथा प्रभावती ॥८२॥
 श्रोभ्यादावष्टम धं व वज्रम नंधनद्रयम् ३ ।
 गुरुण्यतिजगत्यां तु त्रिभिश्छेदं प्रहृषिणी ॥८३॥
 भावस्थंमंपुरकथं मुभाषितंस्तथ साटोपस्सलितविलम्बितं गंतंश्च ।
 शोभाद्वर्षहंरसि मनासि कामुखानां मुप्यक्त ह्यतिजगतो प्रहृषिणी च ॥८४॥
 षष्ट च सप्तम धं व वज्रमंकारदो सप्त ।
 त्रयोदशाशरे पादे शं य मत्तमपूरकम् ॥८५॥
 विद्युन्मडा सेन्द्रधनरञ्जितदेहा वातोद्भूता श्येनपलाकाहृतशोभा ।
 एते मेधा गजितनादोग्ज्वलपिह्ला प्रावृट्काल मत्तमपूरा कथयन्ति ॥८६॥
 धारो द्वे चतुर्थं चाष्टमंकारदो गुरु ।
 अन्वयोपात्स्ये च शश्वर्या यत्तन्ततितका यथा ॥८७॥
 विप्रंयंसन्तकुमुमं हृतकेसाहस्ता
 क्षमाममात्यरक्षणागुविभूषिताङ्गी ।
 नानायततकविभूषितकर्मपादा ४
 साक्षाद्गन्ततितकेव विभाति नारी ॥८८॥

२ यदनेन । पुटस्य युद्धस्य वृत्त तथा चोपवन मलिन चरि युग्म, एव-
 मन्वत् ॥७६॥८०॥

विप्रंरिति । यमन्तस्य यस्मिन्सहस्रस्यासिन् उपमनं रयनेनेति । साक्षादिति ।
 छन्दातुवतिनोत्सर्षं ॥८८॥

१. KSS, NS द्वितीय च चतुर्थं च ।

२ KSS, NS निगाकरे ।

३ KSS, NS नंधन तथा ।

KSS, NS. विनिभूषिताङ्गनाथी ।

पञ्चादो शकवरो पादे गुरुणि त्रीणि नैघने^१ ।

पञ्चाक्षरादो च यतिरसवाद्या तु सा यया^२ ॥८६॥

यया—मानालोकजः सुनवलकुलशीलाद्यो

यस्मिन्सम्मान न सदृशमनु पश्येद्वि ।

गच्छेत्तं त्यक्त्वात् द्रुतगतिरपर देश

कीर्णा नानार्थैरवनिरिषमसवाद्या ॥८७॥

चत्वारिंशदी गुरुणि स्युर्दशमकादशे तथा ।

अन्त्योपान्त्ये च शकवर्षा पादे तु शरभा यया ॥८८॥

यया—एषा कान्ता व्रजति ललिता वेपमाना

गुल्मैरलम्बन वनमभिनवैः सप्रबिद्धम् ।

हा हा कष्ट किमिदमिति नो वेधि ध्रुवो

व्यवन कान्ते । शरभललितावं करोषि ॥८९॥

आदौ षट् दशम चैव लघु चैव त्रयोदशम्^३ ।

यथातिशकवरे पादे शेषा नान्वीमुखी तु सा ॥९०॥

यया—न खलु तव कदाचित्क्रीयताम्नापतास

भ्रुकुटिबलितमङ्गं दृष्टपूर्वं मयात्पन् ।

किमिह बह्वभिदक्षतेर्षा मनेच्छा हृदिस्थ्या

स्वमसि मधुरवाक्या देवि ! नान्वीमुखीव ॥९१॥

श्वाद्य चतुर्थं षष्ठं च नैघन च यदा गुरु ।

पोरुगाक्षरके पादे यत्रेभललित तु तत् ॥९२॥

[^४श्री यदि नादच नित्यमिह विरचितचरणः

गरव तथा च वै भवति निपनमुपगतः ।

स्यादपि चाष्टिमेव यदि सततमनुगत

तत्तल्लु वृत्तमप्रवृपमगजदिलसितम्] ॥९३॥

नान्वीमुखीति नान्या मङ्गलदुन्दुभेरिव मुख यस्या ॥९४॥

१. KSS., NS. चान्तः ।

२. NS. स्मृता ।

३. KSS, NS. व्यक्तं क्रीषाच्छरमललितं वर्तुकामा ।

४. KSS. लघुनि स्युस्त्रयोदश ।

५. अन्यान्तरेषु बहुधा भिद्यते ।

६. NS. does not read.

काल-सौम्यरं^१ सुधीरघनपट्टपट्टहरवं^२

सजंश्चदम्बनीपकुटनकुमुममुरभि ।

कन्दससेन्द्रगोपकरचितमयनित्त

बोध्य करोत्यसौ वृषभगजवित्तितम् ॥६७॥

आद्यात्पराणि वं पञ्च द्वादश सप्तदश ।

^३अन्त्योपान्त्ये च दीर्घाणि सन्तिसप्रवर हि तत् ॥६८॥

[यदा म्भो पादस्यो भवत इह चेत्सो तथा गो

तथा यद्भिन्दिचान्वयतिरपि च वर्णयंपा स्यात् ।

तदप्यष्टौ नित्य समनुगतमेवोक्तमन्यं

प्रयोगर्ज्वत् प्रवरत्तलित नामतस्तु] ॥६९॥

यथा—नलातोड गात्र दशानसचित घोष्ठगण्ड

द्विर पुष्पोन्मिध प्रवित्तुलितकेदातकात्तम् ।

गति त्रिणा घेय यदनमपि सध्रान्तनेत्र

असौ इलाध्य वृत् प्रवरत्तलित कामचेष्टम् ॥१००॥

आद्यात्पराणि पञ्चाध द्वादश सप्तदशम् ।

अन्त्य सप्तदशे पादे त्रिपरिष्वां गुरुणि च ॥१०१॥

[चतुभिस्तस्यं प्रवरत्तलितस्य प्रिदगणं

यदा सो गद्यान्ते भवति चरणेत्प्रयष्टिगदिते ।

यदा यद्भिन्दिरो भवति यदि मार्गेण विहित

स्तदा वृत्तधेया सत्तु त्रिपरिणो नाम गदिना] ॥१०२॥

यथा—^४महानद्या भोग पुलिनमिय ते भाति जयन

तथास्य नेत्रादय भ्रमरमहित पद्भुत्रमिय ।

गतिमं वा घेय गुननु । तत्र चेष्टा गुलत्रिणा

स्तनाभ्यां ताग्वां स्व शिखरनि मुनीनामि वनिते ॥१०३॥

यत्र पञ्च सप्त-वादी प्रयोदशचतुरंशे ।

षोडशंकादशे घेय तत्तयाद् वृषभचेष्टितम् ॥१०४॥

सौम्यरंरिति मत्र एव, वा मत्रोऽपि त्रिभागं करोति । इदमिदं योऽह ॥६७॥

१ NS. धर ।

२ NS. ग .

३. NS. अन्त्ये द्वे यत्र दीर्घाणि प्रवर मन्ति हि तत् ।

४. NS. महानद्या भोगे ।

[यदि हि चरणं न्यौ स्तो ग क्रमाद्विनियेदिताः

यदि स्रुतं यति षड्भिवर्णस्तथा दशमि पुन ।

यदि विहित स्यादत्यष्टि प्रयोगमुत्पाद्यते

वृषमललित वृत्त ज्ञेय तथा हरिणीति वा] ॥१०५॥

यदा—शतधररव श्रुत्वा श्रुत्या मशोच्छ्रमवर्षितो^१ ।

विलिखित मही शृङ्गाक्षेपवृष प्रतिनद्यं च ॥

स्वपुत्रनिवृत्तो शोष्ठाद्गोष्ठ प्रयाति च विभयो^२ ।

^३वृषमलासेत चित्र वृत्त करोति च शादले ॥१०६॥

सत्वार्यादौ च दशम गुह यत्र प्रयोदशम् ।

चतुर्विंश तयान्ये द्वे चैकादशमथापि च ॥१०७॥

यदा सप्तदशे पादे शेषाणि च लघुन्यव ।

नवन्ति षष्टिमन्ता ज्ञेया श्रीधरी नामनी यथा ॥१०८॥

[शो न्यौ च स्पृश्चरणरचितात्तो गुह च प्रविष्टा

दष्टेद श्लिष्टो यदि च दशमि स्यात्तयान्यैश्चतुर्भि ।

व्यष्टौ च प्रतिनियमिना वपंत स्पष्टरूपा

सा विज्ञेया द्विजमुनिगर्ण श्रीधरी नामनस्तु] ॥१०९॥

स्नानैश्चूर्णं मुल्लमुरमिगन्धवामैश्च धूर्व^४

दुष्पैश्चान्यै^५ मिरति रचितैर्वस्त्रपोगैश्च तैस्तै ।

नानारत्नैः कनकचित्रैरङ्गमभोगमह्यै

व्येकैव वाप्ये ! कमतनिलपा श्रीधरीवातिभासि ॥११०॥

वात्र चतुर्यं षष्ट च दशम नैघन गुह ।

तद्वंशवर्षितं दशमि सप्तभिर्यति ॥१११॥

१. NS., दीप्नम्मरोत्सवनामितो KSS. गजंन् मशोच्छ्रमवर्षितो ।

२. KSS गोष्ठीरगोष्ठ ।

३. KSS. नो भिया ।

४. KSS. सलितमुषमः ।

५. KSS. गन्धुत्तैर्नं सुगुणं । NS. गन्धमारैश्च धूर्वै ।

६. NS. माल्यै ।

७. NS निलये ।

यथा एष गन्धोद्भिर्मलकतटे क्लृप्तमपरिवृत-

श्रीकृति वृक्षगुल्मगहने कुमुमभरणने ।

मेघरथ निशम्य मुदित पवनत्रयसम^१

सुन्दरि ! यन्नापन्नरतित पुनरपि कुपते ॥११२॥

द्वितीयमन्त्य पष्ट चाप्यष्टम द्वादश तथा ।

चतुर्दश पञ्चदश षोडश सप्तदशाक्षरे ॥११३॥

भवति मय दीर्घाणि शेषाणि च सपुण्यय ।

विलम्बितगति सा तु विज्ञेया नामतो यथा ॥११४॥

[यथा द्विद्वितो हि पारमन्वित्थितो ऋतो त्रिको

तथैव च पुनस्तयोनिघनमाधितो यो सगो ।

तदाष्टिरतिपूर्विका यतिरपि स्वभावाद्यथा

विलम्बितगतिस्तदा निगदिता द्विर्नमित्.) ॥११५॥

यथा विपूणितविसोचना पृथुङ्गिकीर्णहारा पुन

प्रलम्बराना चसत्सत्तितपारमन्दकलमा ।

न मे प्रियमिद जनस्य बहुमानरागेण य

ऋदेन विषया विलम्बितगति. कृता त्व प्रिये । ॥११६॥

पञ्चाक्षी पञ्चदशक द्वादशैकादशे मुह^२ ।

चतुर्दश तयान्त्ये द्वे चिप्रतेजा धृती स्मृता ॥११७॥

यथा नानारत्नाद्युपबन्धुभिरपि क नूषर्भरत्नसस्यं

नाना गन्धाद्युपबन्धनैरङ्गरागं विवित्रं ।

किंनो स्नानाद्युप कुमुमभरितुंयंत्ररागंश्च तंस्तं

कान्ते । सधेपात् किमिह बहुना चिप्रतेयेव भासि ॥११८॥

मन्त्य सप्तदश चैत्र षोडश सचतुर्दशम् ।

प्रयोदश द्वादश च षष्टमष्टममेव च ॥११९॥

१. KSS. मुद्रितपवनत्रयवशात् ।

२. KSS. विपूणंहारा ।

३. NS. स्यतत् ।

४. NS द्वादश मानुसं मुह ।

५. NS. तथा पञ्च ।

६. KSS. स्नानाद्युप कुमुमभरितुंयंत्ररागंश्च तंस्तं ।

७. NS. मधेव विवित्रि ।

श्रीण्यादौ च गुह्यणि स्युर्पोस्मिस्त्वेकोनविंशके ।

पादे लघूनि शेषानि शार्दूलश्रीडित तु तत् ॥१२०॥

[मौ जौ तो गुह्य च प्रयोगनियता यस्मिन्निविष्टास्त्रिका

आद्या चान्ययसतिश्चतुस्त्रिकयुता ज्ञेया परा सप्तभि ।

नित्य शब्ददमाश्रिता ह्यतिशृतिनित्य कवीनां प्रिय

तश्चेय क्षतु धृत्तजातिनिपुण शार्दूलश्रीडितम्] ॥१२१॥

यथा—नानाशब्दशतघ्नितोमरहता प्रभ्रष्टशर्वायुधा

निभिन्नोदर^१पादवाह्ववदना निर्भासिता शत्रय ।

पैयोत्सार्हपरश्रमप्रमृतिमित्तैस्तैर्विचित्रैर्गुणै

वृत्त ते रिपुघाति भाति समरे शार्दूलश्रीडितम् ॥१२२॥

[तावत्त्व विजितेन्द्रिय शुभमते सर्वात्मना प्रत्यह

दाने शीलविधौ च योजय मन स्वर्गापवर्गावहम् ।

यावद् व्याघ्रिजराप्रचण्डनपरो व्याघ्रसटाभिर्भृश

मृत्युस्ते न करोति जीवितमृगं शार्दूलश्रीडितम्] ॥१२३॥

चत्वार्यादौ च षष्ठ च सप्तम सचतुर्दशम् ।

तथा षष्ठदश चैव षोडश नंपन तथा ॥१२४॥

एतानि च गुह्यणि स्यु शेषानि तु लघून्वय ।

पादे यत्र वृत्तौ ज्ञेया नाम्ना सुवदना तु सा ॥१२५॥

[औ न्नो र्नो लो च सम्यग्यदि च विरचिता पादे प्रभवशात्

विच्छेद सप्तभि स्यात्सुनरपि च घटि सप्ताक्षरकृता ।

मयेपा सश्रिता स्यात्कृतिमपि च पुन दित्वाक्षरपदा

विद्वद्भिर्वृत्तजातो तन इह गदिता नाम्ना सुवदना] ॥१२६॥

यथा—नेत्रे लीलालसन्ते कमलदलनिभे भ्रूवापवितते^२

^३रक्तोष्ठ पीनमध्य समसहितपना स्निग्धाश्च दशना ।

^४कर्णावसप्रलम्बौ चिबुकमपि म्त घोणा मुखरिरा

शब्दश्च त्व मन्यलोकै वरतनु । विरितास्येना सुवदना ॥१२७॥

चत्वार्यादौ तथा षष्ठ सप्तम च चतुर्दशम् ।

षष्ठादश सप्तदश तथा षष्ठदश पुन ॥१२८॥

१. NS. हस्त । KSS वाह्वववनयना निर्भरितना ।

२. NS. विहिते ।

३. NS. गण्टोष्ठ ।

४. NS. वयो पादवर्षावमव्यो ।

अन्वयोवाग्ये गुरुष्यत्र लघूग्य्यानि सर्वदा ।

एकविंशतिके पादे अघरा नाम सा यथा ॥१२६॥

[ओ न्नी यो यश्च सम्प्यगदि हि विरचिता स्युस्त्रिका पादयोमे

वर्णे पूर्वोपदिष्टैर्यंतिरपि च पुन सप्तभि सप्तनि स्यात् ।

युक्त सम्प्यगदि स्यात्प्रकृतिमनुगत तत्प्रविद्धिनि प्रदिष्ट

विज्ञेय युक्तजातो ऋविन्ननदयिता अघरा नामनस्तु] ॥१३०॥

यथा—चूतानोहारविन्दं कुरवकतिलकं ऋविहारं शिरोरं

पुन्नामं पारिजातवंकुलकुवलयं, त्रिभुक्तं सातिमुत्तं ।

एतैर्नामाप्रहारं बहुलमुरनित्रिकोर्णैश्च तत्तं

यसिक्तं पुष्पवृन्दंनरघर । यमुधा अग्यरेवाद्य भाति] ॥१३१॥

घतुयंमाद्य षष्ठ्य च दशम द्वादश तथा ।

षोडशाष्टादशे चंय मंधन च गुरुष्यय ॥१३२॥

द्वाविंशत्यक्षरे पादे दोषाणि च लघूग्यय ।

भयति यत्र तन्नेय भद्रक नामनो यथा ॥१३३॥

[ओ धरणे यदा विनियतो त्रिषो क्रमवत्तादभाकृतित्रिषो

गो च तत पर च ऋविरायनन्तरकृती नगावपि पुन ।

तच्च दशाष्ट्यपरचिता घतुष्यपि तथा यतिश्च सतत

भद्रकसूतमेव एतु नाट्ययोगदुससंभुं धं निगदितम् ॥१३४॥

^१उत्प्लुतमैरहस्तचरण द्वितीयकररेचित^२

यसामृदङ्गवाद्यमपुर विचित्रकरणानुग बहुविधन ।

मद्रमेतादृश मुभगे^१ विदग्धगतिचेष्टितं मुत्तलितं

नृत्वाणि विभ्रमाहुत्तपर विरिच्छरसभाषित गणिमुनि^१ ॥१३५॥

अत्यमेकोनविंश च सप्तम सप्तदोदगम् ।

एकादश सप्तशत पञ्चम च गुरुष्यय ॥१३६॥

दोषाणि च लघूनि रघुविदृत्वाश्चरणं युप ।

युक्त तरश्वयत्तित विज्ञेय नान्तो यथा ॥१३७॥

[यदि च नहार आदिरचिन पदे विरचितोत् एष च लघो

यदि च जभो त्रिधा च निरिषो क्रमेण एतु मप्यावपि तथा ।

यदि च समर्थित हि विदृष्टि फतिश्च दशविनयंरसहित

स्तत इद् बीनित मुनिगर्भविगुदधरितंस्तदस्यसतितम्] ॥१३८॥

१. KSS., उत्प्लुत NS उन्ना ।

२ NS. गनतिः ।

१विविधतुरङ्गनागरययोप्रसकुलमलं वता समुदित
 शरशतशक्तिकुन्तपरिघासियष्टितत २वह्वप्रहरणम् ।
 रिपुशतमुक्तशस्त्ररवभीतराङ्कितमट भयाकुलविश
 कृतमभिवोक्ष्य सपुगमुखे समर्पितगुण त्वयाश्चलितम् ॥१३६॥

पटादावष्टम चैव ह्येकादशचतुर्दशे ।
 विंश शप्तदश चैव त्रयोविंश तथैव च ॥१४०॥
 एतानि च लघूनि स्यु शेषाण्यय गुरुणि च ।
 चतुर्विंशतिके पादे मेघमालेति सा यथा ॥१४१॥

३[यदि खलु चरणम्यतौ नो त्रिकौ कृतिकारख्याम्यतया रा स्यु क्रमाद्
 भवति यदि यतिस्तथा सप्तभि सप्तभिस्त्रिच्यवतोऽप्या यति पञ्च विद्यात्तया ।]४

पवनवल^५समाहृता ^६तीव्रगम्भीरनादा बलाकावलीमेखला
 सितिघरसदशोच्चरूपा महानीतधूमाम्जनाभाम्बुगर्भोद्भवा^७ ।
 सुरपतिधनुर्दग्ज्वलायद्धकश्या^८ तडिद्द्योतसन्नाहपट्टोज्वला^९
^{१०}भगवत्तलविसारिणी प्रावृष्येण्य दृढ मेघमालाधिक शोभते ॥१४३॥

याद्य चैव चतुर्थं च पञ्चम पठमेव , च ।
 षष्ठम दशम [चैव नैधन द्विच भवेद् गुरु^{११} ॥१४४॥
 लघून्यमानि शेषाणि पादे स्यु पञ्चविंशके ।
 वृत्तमै सा तु विज्ञेया षोडशपादोति नामत ॥१४५॥

१. KSS. रयह्यनागयोधपुष्पं ।

२. KSS निवृत् ।

३. NS. does not read.

४. GOS. reads after this—

सतनमभिनविष्टदेहा तथा सकृतो सूरिभि सर्वदा दृश्यते ।

तत्र हि परिभाषिता शास्त्रविद्विस्त्वय मेघमाला यथा दण्डकः ।

५. NS. जव ।

६. KSS तीव्रमादा बालाकावली मेखला शोभिता ।

७. NS सितिघरसदशोच्चरूपा महाधूमपुञ्जापमानाम्बुगर्भोद्भवा ।

८. NS. शोभा ।

९. NS. वग्योज्वला ।

१०. NS., भगवत्तलविसारिणी प्रावृषि प्रोन्नता । KSS. प्रावृष्येण्योन्नता ।

११. KSS., NS अन्त्य चैव गुरुण्यथ ।

१[न्मो यदि बावे स्भावपि चेष्टावभिहृतिरपि च हि यदि एतु विहृता
नादच समुद्रा स्युर्विनिविष्टा यदि च एतु गुरु भवति निधनगतम् ।
पञ्चनिरादौ देवमुपेना पुनरपि यतिरिह यदि एतु ददाभि
कौञ्चपदेय वृत्तविधाने सुरगणविनृगणमुनिगणविहिताः ॥१८६॥
यः सित बाध विद्वतमोम ऋतुवरमचमममगतस्ततः ।
पातितपूर क्षिप्तवपात विचयनमममिपमस्तुरचरकम् ॥
कामुकमुक्तेनागु चकार व्यपगतमुरगणविनृगणमिगुणा ।
नित्यमसौ ते इत्यगणारि प्रदहनु मग्मिन् रिपुगणमवितम् ॥१८७॥

२[या अपिस्ताक्षी पिङ्गलकेशी
कतिश्चिरनुविनमनुनपकृष्टिना
दोषंतरानि स्युलनिरानि
परिपुत्तवपुरनिगापुकुटिलगति ।
आपतब्रह्मा निम्नरपोता
सपुतरकुचयुगपरिगणदृश्या
सा परिहार्ता कौञ्चनवा स्त्री
ध्रुवमिह निरवधि मुग्रमनितपता ॥१८८॥

अष्टावारी गृहणि स्युस्तया चंशोनविगारम्
एहविग च विज्ञेय चतुर्विग संनंपनम् ॥१८९॥
एतानि गृह मस्यानि क्षेपानि च सपुन्यप^३ ।
^४परिष्वात्यधरे पादे तत्रभुवङ्गविङ्गम्भितम् ॥१९०॥

५[यस्यां मी तौ ना स्त्री नित्य प्रतिचरणमच
गदिनकात्त्रिका; एतुपुवम् ।
परिष्वात्यमंशोनायां च यदि हि
एतु यनिरमिषा चतुनिरपाष्टनि ॥

कपोपेतामिति । भुवङ्गविङ्गम्भित इत्या भगवती हस्तं चम्पम् ॥१९०॥१९२॥

१. KSS, NS. do not read

२. NS. does not read

३. KSS, NS. पादे पद्विगणधारे ।

४. KSS, NS. यत्र नास्ती तथा श्लेष ।

५. KSS, NS. do not read.

पदचादन्त्यो लो स्योऽप्यो यदि भवति
 भनुजदयिता समाश्रितमुत्कृति
 नाम्ना वृत्त लोके टपात् कविवदन-
 विकसनपर भुजङ्गविजृम्भितम्] ॥१५१॥

यथा—हृषोपेता देवं मृष्टां समदगज-
 वितसिनगति निरीक्ष्य तिलोत्तमां
 १ प्रादक्षिण्यात्प्राप्ताः प्रष्टुं बहवदन-
 मचसनयन शिर कृतवान् हरि ।
 दीर्घं विदग्ध्यान्तर्गुंढ स्तनवदन-
 जघनदचिरां निरीक्ष्य तथा पुनः
 २ मृष्टे न्यस्त वेवेद्रेण प्रवरमणि-
 कनकवलय भुजङ्गविजृम्भितम्] ॥१५२॥

[दण्डक नामविज्ञेयमुत्कृतेरधिकतरम्
 मेघमालादिक तत्त्व्यान्वी घाशो कागुहा त्रिका]

यथा—मुदितजनपदाकुला स्फीतसस्याकरा भूतपाश्री भवन्त समभ्यर्चति
 द्विरदकरविलुप्तहिंतासनातीवनास्त्वा नमस्यन्ति विन्ध्यादयः पवंता
 स्फुटितक्लदासु^३ वितनिर्गोणमुषता कलंदमिहस्तनंमस्यन्ति य सागरा
 मुदितजलचराश्रुता सप्रकीर्णमिला फीतयन्तीव कीर्ति महानिम्नगा] ॥१५४॥

एतानि सप्तभूतानि मयोक्तानि द्विजोत्तमा ।
 त्रिपमार्धमना तु तुनवदयामि लक्षणम् ॥१५५॥
 यत्र पादास्तु विषमा नानावृत्तसमुद्भवाः ।
 श्रयिता पादयोगेन तद् वृत्त विषम स्मृतम् ॥१५६॥
 द्वौ सप्तौ द्वौ च त्रिपमो वृत्तैः त्रिपमे तथा ।
 सर्वपादेषु च विषमवृत्त त्रिपममुच्यते ॥१५७॥

नानावृत्तसमुद्भवा इत्यनेन तुन्यच्छब्दस्य वृत्ताना लक्षणं पृथक् पृथक् पादे
 विरचय्य स्वयं विषमता ज्ञेया इत्याह ॥१५६॥

द्वौ समाश्रित प्रथमद्वितीयौ द्वितीयचतुर्थौ । द्वौ त्रिपमाश्रित प्रथमद्वितीयौ
 तृतीयचतुर्थौ, वीष्माश्रमेनत् द्वैविति ॥१५७॥

१. NS. प्रादक्षिण्य प्राप्ताः KSS. प्राप्त एष्टु बहवदननयनसहितान्
 निरभ्नुनवान्हर ।

२. NS कष्टे ।

३. KSS, NS मूत्रवीर्णमुक्ताफरी ।

हृत्स्याद्यमय दीर्घात् दीर्घं हृत्स्याद्यमयापि वा ।
 पुम्भोत्रविषमं पादे^१वृत्तमधंसम भवेत् ॥१५८॥
 पादे सिद्धे सम सिद्ध विषम सायपाविकम् ।
 इयोरधंसम विद्याज्ये देवस्तु पादत ॥१५९॥
 देवस्तु ये मया प्रोक्ता समवृत्तविकल्पित ।
 त्रिकंविषमवृत्तानां सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१६०॥
 [नघनेऽन्यतरस्यां वं प्रथमे पादे इष्यते ।
 द्वितीये चरणे च स्यादित्यनुष्टुप समाहतः] ॥१६१॥
 सो गौ तु प्रथमे पादे स्त्री लो चापि द्वितीयके ।
 पुम्भोऽर्धविषमे पादे ज्ञेया पथ्या तु सा त्रिकं ॥१६२॥
 प्रियदेवतमिप्राऽति प्रियसंबधिवान्पथा ।
 प्रियवानरता पथ्या^२दयिते^३ स्व प्रियाति मे ॥१६३॥
 [सो गौ तु प्रथमे पादे स्त्री लो च द्वितीयके ।
 पादे भो लो तृतीये च चतुर्थे तु ततो लो ॥१६४॥
 नयाधारो न ते मित्र न नवग्धिगुणप्रिया ।
 सवया सर्वविषमा पथ्या न भवति त्रिये^४] ॥१६५॥
^५अपुत्रोत्तक्षण ह्येतद्विपरीत तु यत्र च ।
 पथ्या हि विपरीता सा विज्ञेया नामतो यथा ॥१६६॥
^६कृतेन रमणस्य किं सति^६ रोपेन तेऽप्यर्धम् ।
 विपरीता न पथ्याति स्व जडे^६ केन मोहिता ॥१६७॥

सिद्ध इति लक्षिते । सर्वपाविकमिति सक्षणीमिति केच इयोरित्यत्रापि ।
 देव इति पादेषु विभाग इत्यर्थं ॥१५९॥ समवृत्तविकल्पन समवृत्तेषु विकल्पिता ये
 विचारक्षेदा^६ ते प्रोक्ता ॥१६०॥

१. KSS., NS. तदनुत्तमसम स्मृतम् ।
२. KSS., NS. एव पुम्भोत्रयो ज्ञेयो पथ्यावृत्ते त्रिको यथा ।
३. KSS. विषयानवता ।
४. KSS., यद्यपि NS. दयिता ।
५. KSS. पुम्भयो ।
६. KSS., NS. २/१८२

चतुर्बाह्वराद्यत्र त्रितपु स्यादपुस्ततः ।
 अनुष्टुप्चपला सा तु विज्ञेया नामतो यया ॥१६८॥
 न खल्वस्याः प्रियतम श्रोतव्य व्याहृत सटया ।
 नारदस्य प्रतिकृति कस्यते चपला हीयम् ॥१६९॥
 विपुला तु गुञ्जि ज्ञेया लघुत्वात्सप्तमस्य तु ।
 सर्वत्र सप्तमस्यैव केषाञ्चिद्विपुला यया ॥१७०॥
 संक्षिप्ता वज्रमध्ये हि हेमकुम्भनिभस्तनी ।
 विपुलाऽसि प्रिये ! शोभ्यां पूर्णचन्द्रनिभानने ! ॥१७१॥
 गङ्गेव मेघोपगमे आप्लावितवसुन्धरा ।
 कूलपक्षानारजन्ती खवन्ती विपुला बलात् ॥१७२॥
 [आगता मेघसमये भोर भोदकुलोदगते ! ।
 एकरात्रौ परगृह चोरो बन्धनमर्हसि] ॥१७३॥
 एव विविधयोगास्तु^३ पय्यापादा भवन्ति हि ।
 युगोद्भवियम पादं शेषैरग्यैन्निर्करथ ॥१७४॥
 शुर्वन्तक सर्वलपुस्त्रिको नित्य हि नेष्यते ।
 प्रथमादक्षराद्यत्र चतुर्धात्प्राग्लघुः स्मृत^४ ॥१७५॥
 पय्यापादं समास्याप्य शीष्यन्ते तु गुरुष्वय ।
 भवन्ति पादे सततं शुर्वन्तद्व्यप्रमिष्यते ॥१७६॥
 दन्तक्षनाद्यत्र सुभ्रु ! जागरत्त्वाननेत्रं च ।
 र्निभभोगिन्ने ते दर्शनीयतरं यवत्रम् ॥१७७॥
 [इत्येया सर्वविद्यया नामतोऽनुष्टुबुच्यते ।
 तद्विदां मतवैपम्य त्रिकादक्षरतस्तथा] ॥१७८॥

सगुर्वन् इति शुर्वन्तः स सर्वलघु नः, त्रिकौ नेष्यते । प्रथमादक्षरादनन्तर-
 चतुर्धात्प्राग्लघुं तु प्राग्लघुं यकारस्तु नेष्यते । एतानि न प्रयोज्यानि इत्यर्थं ॥१७५॥

१. KSS सप्तमस्यैव केषाञ्चित् विपुलैव तु सा यया ।
२. NS. विपुलान् बलान् ।
३. NS. योगैस्तु ।
४. KSS लघु स्मृतम् ।
५. KSS. प्रातः सम्भोगिन्ने ते दर्शनीयतम ।

पादे षोडशमाप्रास्तु ^१गाथांशकविस्त्विता ।
 चतुर्भिराकंठेया युक्तमंत्रनिवासिका ॥१७॥
 अस्त्वित्यतपदा सुविद्वत्ताङ्गी मरुत्समितचेष्टितमनीता ।
 यत्र यास्यसि यरोह ^२ सुरतकाले विषया किं ? यानवासिका स्वम् ॥१८॥
 २ [स्त्री स्त्री च प्रथमे पादे तथा धं च तृतीये ।
 केतुमत्यां गणा प्रोक्ता श्री गौ गश्च सदा युषं] ॥१८१॥
 स्फुरिताधर चञ्चितनेत्र रक्तकपोतनम्बुजबलासाम् ।
 किमिदं श्यापद्वृतगोम केतुमतीसम वद मुल ते] ॥१८२॥
 यक्षप्रत्यापरपूर्वस्य धारो नो रो सगौ त्रिका ।
 नञी रञी द्वितीये च दोषाप्र पुनरेव तु ॥१८३॥
 [प्रथमे च तृतीये नो रतो गश्च प्रकीर्तित ।
 गणाश्चापरयक्षत्रं तु नञी जी द्विचतुषंभो] ॥१८४॥
 सतनु ^१ जलपरीतसोचन जलदनिष्ठमिवेन्दुमण्डलम् ।
 किमिदमपरवक्ष्यमेव ते शक्तिवदनेऽद्य मुल पराङ्मुलम् ॥१८५॥
 नो यौ तु प्रथमे पादे स्त्री जी गश्च तपाररे ।
 यत्र तत्पुष्पिताप्रा श्याद्यवि शेष तु पूर्ववत् ॥१८६॥
 पवनयसविभूतचाहनास
 प्रमुदितकोकितक्षणावरम्यम्
 मपुकरपरिगोपमानशब्द
 यरतनु ^१ पश्य वन मुपुष्पिताप्रम् ॥१८७॥
 स्त्री स्तो धारो यथा स्तो गौ म्नी ग्लो गश्च तथा पुन ।
 स्त्री स्त्री गश्च त्रिका ह्येते उद्गताया प्रकीर्तिता ॥१८८॥
 तव रोमरात्रिरतिभाति गुननु ! मदनस्य मञ्जरी ।
 नाभिश्चमसविरोत्पतिता भ्रमरावलीव कुमुमासमुद्गता ॥१८९॥
 स्त्री स्तो च ततो स्तो गौ नो रो चेति तृतीयेकं
 स्त्री स्त्री गश्च चतुर्थे तु सतिताया गणा स्मृता ॥१९०॥
 सतिताकुसुममिताषाह यस्तन कर चारपस्तका ।
 प्रविशसितश्चमसदातिमूषो प्रविभाति रेवो सुरतधमापुरा ॥१९१॥

१. KSS. त्रिकाशक ।

२ अत्र प्रथमेऽद्वयानि द्वयान्तरपु न उच्यते ।

एवमेतानि वृत्तानि समानि विषमाणि च ।
 १नाटकाद्येषु वाद्येषु प्रयोक्तव्यानि सूरभिः ॥१६२॥
 सन्ध्य-यान्यपि वृत्तानि माग्यवृत्तानीह विण्शः ।
 न च तानि २प्रयोग्यानि न शोभां जनयन्ति हि ॥१६३॥
 यान्यतः प्रतिपिद्धानि गीतके तानि योजयेत् ।
 ३ध्रुवायोगे तु बध्वाणि तेषां चैव विकल्पनम् ॥१६४॥
 वृत्तलक्षणमेव तु ४ समाप्तेन मयोदितम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यार्याणामपि लक्षणम् ॥१६५॥
 पश्चाद् ध्रुवपुला चैव क्षपला मुखतोऽपरा ।
 जघने क्षपला चैव आर्या पञ्च प्रकीर्तितः ५ ॥१६६॥
 [प्रासां तु सप्रवक्ष्यामि यतिमात्राविकल्पनम् ।
 लक्षणं नियमं चैव विकल्पगुणसम्बन्धम् ॥१६७॥
 यतिश्छेदस्तु विज्ञेयश्चतुर्मात्रो गण स्मृतः ।
 द्वितीयान्त्यो मृजो पादावमुजो त्वपरो स्मृतौ ॥१६८॥
 गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमन्वितः ।
 अयुगणो विधातव्यो मुगणस्तु ययेप्सितः ॥१६९॥
 ६पटो द्विद्विकल्पस्तु नैप्रतो ह्येकमस्थितः ।
 ७पश्चादर्थे तु पट् स्यादेकमात्रस्तु ८ केवलः ॥२००॥

ननु ह्यनशोभानीति चेत् कथं प्रयोग्यानीत्याह-यान्यत्र प्रतिपिद्धानीति । योऽत्र
 पट्यमानत्वाभावात् न वृत्तगता अय्यनापेक्षेने केवलं तालयोजनायै साम्यवश्यं
 कर्तव्यमिति मात्राणां वर्णानां नियमस्तत्राश्रीयते ॥१६३॥१६४॥

१. KSS नाटकादिषु ।
२. NS. मयोक्तानि ।
३. KSS., NS. ध्रुवाविधाने व्याख्यास्ये ।
४. KSS., NS. एतत्तु ।
५. KSS. पञ्चविधाः स्मृताः ।
६. KSS., पट्पञ्च NS. पट्द्वय ।
७. KSS, पश्चादर्थे NS. पश्चाद्वा ।
८. KSS, NS. एकमात्र. स उच्यते ।

द्विविकल्पस्तु षष्ठो यो गुरुमध्यो भवेत् स ।
 १ तथा सर्वसप्तम्यं यति सत्तासमाधिता ॥२०१॥
 २ द्वितीयादिसप्तम्यं सप्तमे पञ्चमे यति ।
 प्रथमादिरद्यान्त्ये च पञ्चमे या विधीयते ॥२०२॥
 गणेषु त्रिषु पादस्य यस्या यस्या तु ना भवेत् ।
 षटश्च विपुमान्या तु विज्ञेया यतिवक्षणा ॥२०३॥
 अयुज सर्वगुरवो गुरुमध्या गणा युज ।
 यस्या स्यु पादयोगे तु विज्ञेया चपता हि सा ॥२०४॥
 त्रिगणेषु तु विज्ञेया सप्तविंशति चापरे ।
 उभयोरधंयोज्यो मात्रापिञ्चो विभागः ॥२०५॥
 त्रिगणस्यस्य च यदि स्युरेतानि द्विगुणानि तु ।
 प्रीण्यक्षराणि चान्यानि न्यस्य सस्याविभागः ॥२०६॥
 एतानि लघुसत्रानि निर्दिष्टानि सभासन ।
 सर्वेषां चैवमार्याणामक्षराणां यथाक्रमम् ॥२०७॥
 अर्धाष्टमगणार्था च सवर्षा प्रकीर्तिता ।
 षट्श्च द्विविकल्पस्तु नंधने ह्येकसंस्थित ॥२०८॥
 पदचाद्वा यो गण षष्ठ एकमात्र स उच्यते ।
 द्विविकल्पस्तु य षष्ठो गुरुमध्यो भवेत् स ॥२०९॥
 यथा सर्वसप्तम्यं यति सख्यासमाधिता ।
 सा द्वितीया द्विसप्तका सप्तमे प्रथमे यति ॥२१०॥
 गुरुमध्यविहीनस्तु चतुर्गणसमाधित ।
 अयुग्मो विधातव्य युगणस्तु स एव च ॥२११॥

अर्धाष्टमो गण । अर्था गणार्था गणादर । चतुर्गणा यन्मातास्यर्थाः याः स्यात् ॥१०८॥ षष्ठो गणो द्विभेद । तस्य एवभेदमाह पदचादर्थो य षष्ठो गणस्यस्मिन् कर्तव्ये सप्तमे कर्तव्यस्तस्य स्थाने गुरुमध्यो उच्यते ॥२०९॥ सर्वसप्तम्यं चतुर्गणस्य च द्वितीयादिसप्तम्यं नतीरंतिरर्थो तदन्तरं गणस्य कर्तव्यं, अर्था च प्रथमादिसप्तम्यं, पञ्चमे च गणे समाधेयं यति ॥२१०॥

अयुग्मण इति त्रियम प्रथमतृतीयपञ्चमगणमकृत् । युग्मण मर । य एव चेति त्रयणस्य न इत्यं इति यावत् ॥२११॥

१. NS. यथा ।

२. कोष्ठबद्धासा प्रदानारेषु न पठिताः ।

३. KSS., NS. प्रमापदसंज्ञ पञ्चम ।

प्रथमतृतीयो पादो द्वादशमात्रो भवेत् सा पय्या ।

विपुलान्वा खलु गदिता पूर्वोदितलक्षणोपेता ॥२१२॥

पय्या यया—रक्तमृदुपद्मनेत्रा सितदीर्घबहुलमृदुकेशो ।

कस्य तु पृथुमृदुजघना तनुबाह्व सोदरी पय्या ॥२१३॥

विपुला यया—

विपुलजघनवदनस्तनयनेस्ताम्राऽधरोष्टकरचरणैः ।

आयतनासागण्डैर्ललाटकर्णैः शुभा कन्या ॥२१४॥

द्वितीयश्च चतुर्थश्च गुरुमध्यपतो भवेत् ।

उभयोरर्धयोर्ध्वं विज्ञेया चपला यया^१ ॥२१५॥

यया—उद्भटयामिनी परयामाणिनी कामविह्वृतवेपा ।

जानाति मासपुक्ता सुराप्रिया सर्वतश्चपला ॥२१६॥

पूर्वाधो लक्षण ह्येतदस्या रा च मुखेन तु ।

परिधमार्यो तु चपला यस्या सा जघनेन तु ॥२१७॥

मूलचपला यया—

आर्यामुखे तु चपला तयापि चार्या न मे यतः सा किम् ।

दक्षा गृह्णत्येषु तया दुःखे भवति दुःखार्ता ॥२१८॥

जघनचपला यया—

वरमृगनयने । चपलासि वरोह ! शशाङ्कदपंनिभास्ये । ।

कामस्य सारमूते । न पूर्वमदक्षादजघनेन ॥२१९॥

^२उभयोरर्धयोरेतल्लक्षण दृश्यते यदि ।

दृत्तं सा तु विज्ञेया सर्वतश्चपला सखि ! ॥२२०॥

अर्धद्वयेऽपि गणत्रये ह्येदं वर्तव्यं सर्वं पाद उच्यते तदाह प्रथमतृतीयो पादो द्वादशमात्राविति । प्रथमेषु गणत्रय प्रथम पादः । द्वितीयेषु चाप्यद् गणत्रय तृतीयपादः ॥२१२॥ पश्येति पयिताध्वित्यर्थः ॥२१३॥

चार्याणां भेदं दर्शयितुं तत्प्रस्तारमाह ।

१ NS varies

२. KSS varies.

३. अत्र परं वागीमुद्रितपुस्तके सार्धंचतुष्टयपद्यमधिकम् ।

४ KSS., NS. सारमूतेन ।

५. KSS, NS. vary absolutely.

[कार्यां द्वादशमाशौ च पावावाद्यो कृतीयशौ ।
 षष्ठ्यावद्य द्वितीय च तथा पञ्चदशोत्तमा] ॥२२५॥
 धनुःपञ्चप्रकाराणां चतुर्दशानां विदोषत ।
 प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्य मन्वन्तोयेत् ॥२२६॥
 पञ्चपञ्चाशदाद्या तु त्रिंशदाद्या तथैव च ।
 आर्यां स्वधरविष्टेन विज्ञेयात्र प्रयोक्तृभिः ॥२२७॥
 त्रिंशत्सद्वय षण्ण्यो सध्वजप्रय भवेत् ।
 शेषाणि गुणमश्यानि ह्येव सर्वत्र निदिशेत् ॥२२८॥
 १[सर्वेषामेव चार्याणामशराणां पयाश्चमनम्] ।
 सर्वेषां जातिवृत्तानां पूर्वमुत्तरमस्यया ॥२२९॥
 २[त्रिंशत्पगणनां कृत्वा मन्वन्तोयेन निदिशेत्] ।
 आर्याणोतिरपार्यैश्च केवल स्वष्टनिगमं ॥२३०॥

धनुः पञ्चप्रकाराणां चतुर्दशानां विदोषत ।
 प्रस्तारयोगमासाद्य बाहुल्य मन्वन्तोयेत् ॥२३१॥

अनुसुस्थानगतानां चतुर्दशाराचतुर्गणा । मन्वन्त्यानगना पञ्चप्रकारान्तेषां
 यो विदोष परस्परमहीर्षिता तद्दृष्टमाद्याया प्रस्तारबाहुल्य निरूपयन् ॥२३२॥ अस्या
 गर्बनष्टु कार्यां तत्र पञ्चमन्वन्त्यागदक्षराणि, प्रथमाष्टौ एकात्रिंशत्, द्वितीय पद्विंशति ।

मिथितररिहरिपररिहरमरुतरमरिहरिचिचिचिचिचिचिचिचिचि ।

ममहृदरतनुविनिहितपरनिपररतनु । अथ अथ मिथि । ॥२३३॥

समुद्रश्च द्वितीय षष्ठे स्थाने, चतुर्विंशति च सन् तथा च चतुर्दशप्रथमिनि ॥२३४॥

अत्र माप्रावृत्तानां मन्वाज्ञानार्थमाह । सर्वेषामेवेति । पूर्वं द्वात्रिंशो यो विदोषमन्वाभेद
 तस्योत्तरमन्वया महं गुणमहूतन इत्या या अर्याः चिष्टमन्वन् मन्वा यदेत् ॥२३५॥

तत्र मन्वन्त्यां पञ्चभेद विपमदचतुर्भेद षष्ठो द्विभेद द्वितीयश्चैत्रभेद
 अष्टमभेदभेदम् । तत्र पूर्वोद्भेदोत्तरगङ्गुय तुत्र तेनास्याङ्गुय योऽन स्वानाति ।
 मन्वाताभ तत्र चतुर्भिः पञ्चाशत्ता गुणने त्रिंशत्ताया चतुर्णां गुणने अशीतिताया च
 चतुर्णां गुणने त्रिंशत्तुत्तरत्रिंशत्तायादि मन्वाभ्यम् । तस्मात् —

आर्याः पात्रमहृद्यानि मेदा यो बान्निमिति ।

अष्टौ शीट्य महृद्यानि विशतिरत्र प्रमाणात् ॥

न सपमिति । एति तु प्रथमाध्वजराशेर्वि षष्ठी द्विभेदो एव आर्यांशीत-
 शिष्यं ॥२३६॥

१. KSS., NS. do not read.

२ KSS., NS. विदोषं यन्नि ॥ ३ (५)

३ NS. ५१३३ ।

इतराये ज पठन्तु नलघुगण इष्यते^१ ।
 वृत्तेरेव तु विविधैर्नाटाच्छन्दस्समुद्भवैः ॥
 काव्यवन्धास्तु वृत्तैश्च पटत्रिंशत्लक्षणान्विता ॥२२७॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे छन्दोविवृतिर्नाम पञ्चदशोऽध्याय^४ ।

अध्यायायंमुपसंहरन् भाविन विषयमामूत्रयति वृत्तैरित्यादि । काव्यवन्धा यनेनेदमाह यथा ग्रामादपुद्ग्यादिके वर्तव्ये प्रथम भूमिः, तद्वत्वाग्ने निर्मातव्ये भूमिकल्प शब्दच्छन्दोविधि- क्षेत्रपरिग्रह धूलशमाश्रयमित्यादि विरचयन् भित्ति-स्थानीय लक्षणयोजन चित्रभ्रमप्रतिममलङ्कारगुणनिवेशन गवाक्षवातायनादिदेशीयो दशरूपकविभागः, उपयोगनिरूपणाप्रख्या काव्यादिप्लुतिः, एवभूतवाचिकामिनयस्वरूप चतुर्दशादिभि पञ्चमिरेष्यार्थेऽव्यने । तत्राध्यायद्वय वृत्तलक्षणविधान तु भविष्यति ।

यद्यपि रूपविरचनकाले परिपत्रप्रज्ञस्य न क्रमप्रतिभासस्तथाप्यपोढारधिया कल्प्यत इत्याह । प्रबन्धस्य यो युक्तोऽभ्यास तन्निष्पत्ति प्रबन्धाभ्यास, तत्सपत्तिः अग्निनेयार्थेतिवैतन नदभिनयोपारोहणमिति स एव क्रम इत्युपाध्यायः यदाह —

महाकवीनां पदवीमुपात्तामारुक्षताम् ।

नासस्मृष्य पदस्पर्शान्सपत्तोपानपद्धतिः ॥ इत्यादि ॥

क्रमोत्पन्ने हि सति नाटकादिविरचनस्य महान्तः प्रमादावचना भवन्ति । न हि सर्वे वाल्मीकिव्यास कालिदासो मट्टेन्दुराजो वा, तेषामपि प्राग्जन्माजित-क्रमाभ्यासमुद्दिनसंस्कारपाटवोत्पादिन, कुलप्रतिभङ्गज्ञानातिशय इति शिवम् ॥२२७॥

इति पञ्चदशाध्याये ध्यायिना परमेस्वरम् ।

शुभाभिनवगुप्तेन गुप्तार्थं—प्रकटीक्रिया ॥

इति श्रीमहामहिंस्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेद-
 विवृताभिनवभारत्या वृत्तविधिर्नाम

पञ्चदशोऽध्याय ।

१. KSS. NS स विरच्यो भवेद्गणः ।

२. NS. एव चतुर्विधं वृत्तं ।

३. NS. छन्दोवृत्तविधि ।

४. KSS. षोडशोऽध्याय ।

नाट्यशास्त्रम्

१२२ पौडगोऽयम्

विनूयण चाक्षरगृहनिदध घोभाभिमानो गुणकोतन च ।
प्रोत्साहोवाहुरणे निदधन गुणानुगाधोऽतिगणय च हेतु ॥१॥

अभिनवभारती

विदित्वा स्वरानुना तथाप नूयण नूर ।
भास्यते देन तु चन्द प्राश्वधीसाधित चिरम् ॥

ननु साध्यगुणानु रतंश्चा इगुस्त, यत्र गुणानुगारादिरिति वृत्तवदीति
काव्येषु प्रसिद्धो मार्गो, सक्षणानि तु न प्रसिद्धानि । किं च पुण्यस्य वाच्यस्य
सक्षणगुणानुगाराद्व्यवहारा न युक्त, पुण्यस्य शरीर-वैश्वभदात् कटकादीनां ततोऽपि
भेदात् । काव्यस्य पुनर्विरचनायै प्रविशिताय प्रारम्भताया तयामर्गानुसाराच्च ।
दण्डितानि—

“वाच्यगोभाकराद्यमर्गतानुगाराप्रचलते”

इति प्रवृत्ता, गुणस्य एव यत्र प्रगाशादीनाभिदधत च गुणानुगारिभावा
ऽप्यसम्भवीति सूचित भवति । मन्वमेव, ति तु कवीनां वाच्यविशेषविचरन,
गामध्यममर्थनायादयं सत्यनिरीदधि विभाग व्याश्रयणीय । यत्र कवनायो
विप्रतिपक्षय वेचिदात्—इह गुणास्तावदापति विन्मय वृत्तारानो रान्ते, वृत्तारे
चायस्य सदन इति वृत्तगिद्वत्तावदात्, शरीरविष्टमेव यदा वृत्तगिद्व
मन्वक्षणम्, यत्र शरीरस्य गो-द्वै जायत । तत्र गिद्वत्तय माध्यम्यं वा यथा
स्यामेति, महम-परगामिनी’ इति च । एतदेव सक्षण, तदात्मक्यते । जन-
द्वारंरुच वाच्य सक्षणविना न घोभो । उपना गोपमेवगर्तवाच्यरूपधर्मेरेन
तदेवसक्षण द्विधंति यथा ‘दवामा विनासाधी,’ मत्तानावृत्तगामिनी इति च ।

अप्ये मन्वो—इतिवृत्तगण्ड [त] वाच्य मन्वद्वत्तानि वृत्तद्वत्तानि
सक्षणानीति च व्यपदिश्यन्ते । निमित्तभेदात् पूर्वोक्तमन्वधेन बीरकरना
पक्षिप्लेऽर्धे निरंहणे कवनां गणे परस्परमन्वायवदशात् मन्वद्वत्तय व्यादेश, रम-

१. KSS. यय मन्वद्वतोऽभ्याय ।
२. इह. प्रारम्भ सतोऽप्युक्तं य-वाच्यस्य सखंया गाधो निदध भवतावैह इष्टम् ॥

लभिन्यभारती

त्रिषोपयोगितया वृत्त्यङ्गवाचोयुक्तिः, काव्यगतव्यातिप्राशस्त्योपयोगितया महापुराण-
गनपाशञ्जलिदिपादरेखावन्तलक्षणसद्व्यवच्यता । तदुक्त तत्रैव—

लक्षणान्येव बीजायंक्रमनिर्वाहकानि च ॥ इति,
प्रतिसन्धितदङ्गानि पल्लिख्यन्मुपपत्तितः ॥ इति ।

वाच्ये घीरोदात्तादिगुणाधानं वस्तुवर्णनाभिज्ञैवेति केचित् ।

तदत्र प्रथमपक्षे वर्णनीयप्रधानभूताधिकारिपुरुषगतगुणादिविभाग एव वाच्ये
पर्यवसीयते । द्वितीयपक्षे तु वर्णनीय, सरल एवेति । वृत्तिलक्षणोऽयं काव्य
भेदात् यथा विभज्यते । एतेषां तु दर्शनं—उच्यते, प्रतिभास्मा प्रथमपरिस्पन्द
वदव्यापारदम्बोपनता गुणा, प्रतिभावन एव हि रमाभिव्यञ्जनमामर्ष्यं भाषुयदिए-
निन्धनमामर्ष्यं न सामान्यवदे । अनेन प्रवृत्तेर्देव वस्तु वर्णयामीत्येवभूतवर्णनापर-
पर्यायद्वितीयव्यापारसंपादात्स्वबलङ्काराः ।

शब्दानमीभिः शब्दैरयानमीभिरर्थे लक्षयामीत्येवमात्मनस्तु यस्तृतीयः कवे
परिस्पन्द तदधीनात्मलाभादिशब्दात्मायान्मकवाच्यशरीरसंश्रितानि वक्ष्यमाणदलेपा-
दिगुणदशकगमभिश्चञ्जनव्यापाराणि शब्दार्थोपसंस्काररूपानि क्रियारूपाणि लक्षणा-
नीति, तदुक्त तत्रैव—

इति शब्दायैषोयैव मथितिवेहभूतयो ।
वाच्ये तथा दर्शितानि लक्षणानि विदुर्बुधाः ॥ इति
वाच्येऽयस्मिन् तथा कश्चित् स्निग्ध स्पर्शाऽयंशब्दयो ।
य श्लेषादिगुणव्यक्तिदक्ष स्यात्त्वक्षणस्थित ॥ इति,
चेष्टातच्छारदष्ट्यान्त्रिहू ॥ इति च

अत्र पक्षे कश्चिव्यापारभेदाद् गुणालकारलक्षणविभाग ।

अपरे मगिरन्ते—अग्निनेयाना वाच्यवस्थाना ददयमाणस्वरूप च रूप
मनभिव्यान्, षडे स्वभावाभ्याधानात् तावदभ्यासां निर्माणविषयो लक्षण, यस्त-
थाऽप्यपूर्णस्वादी, अत्रेण तु तथाभूतोऽभिनेयार्थं काव्यवन्तो लक्षणोन्नीतः तेन च
सौवीतरदृष्टवर्णनयोगात्, तथा हि किञ्चित् प्रबन्धजात गुणालङ्कारनिकारप्रधान,
यथा मेघदूताख्य तद्विभूषणम्, एवमन्यदपि, इति ।

‘प्रबन्धमां लक्षणानि’ इति केचित्तु ब्रूवते । कवेरभिप्रायविशेषो लक्षणमि-
त्तीनरे पुनर्भवन्ते । केचिद् यथाम्यानविशेषे यद् गुणालङ्कारयोजनं तत्तलक्षणमिति ।
परे त्वभाषन्त—अतच्छारादिनिरपेक्षैर्नैव निसर्गसुन्दरी योऽभिनेयविशेषः काव्येपु
दस्यते, अमहदश्लोकैष्वपि, तत्सौन्दर्यहेतुयो धर्मं, सुलक्षणः स एव चार्थः, वाच्य-
शरीरविशेषरूपो लक्षणम् । उपमादीपनरूपवाणामानन्त्याद् भेदमाह । अन्ये तु
शब्देन अर्थेन चित्रत्व लक्षणमिति ।

सारप्यभिव्याध्यवसायनिहितपदोच्चयास्त्रमनोरथाश्च ।
 श्रादयानयाञ्जाप्रतिषेधपृच्छादृष्टान्तनिर्भासनसमायादश्च ॥२॥
 आगी त्रियोक्त्रि कपट क्षमा च प्राप्तिदश्च पदचात्तपन तथैव ।
 श्रयानुवृत्तिह्यूपपत्तिपुष्पो काव्योऽनुनीति परिदेवत च ॥३॥
 पट्टविशदेतानि हि लक्षणानि प्रोक्तानि च भूपगतमितानि ।
 काव्येषु भाषार्यगतानि तज्जै सम्पद् प्रयोज्यानि यथारसं तु ॥४॥

भामह्नेतापि

“संया मवैव वक्रोक्तिरतयार्थो विभाव्यते” (२-७५) इत्यादि । तेन च परमार्थ
 व्यापार एव लक्षण, स तु विषयद्वारेण विशेषलक्षणे तु निरूप्यत इति तस्मिन्वृत्तवा-
 दार्थोऽपि लक्षण, व्यापारोऽपि च तद्विधा तु तदभ्यामपराणा च तथाभूतकाव्यात्मक-
 विषयावलोकने भ्रष्टस्यैव प्रतिभाति । तदन्यदनुमानेन प्रतिभया स्वस्रवेदना
 दत्यनेन प्रयोजनम् । कुशलसिद्धित्वव्यापारो हि तत्राव्यञ्जकश्च भात्येव ॥१२॥३॥

पट्टप्रतिभाति च नान्यदिनि कारणपर वचिहृदयवनिनामपराणामपरिमह्येय-
 त्वाम् । किं तु वाह्येन तावदियता लक्ष्य व्याप्तम्, इयति च वचिनावघातव्यमिति
 सत्यातिरूपणम् ।

तथा च भगवन्तरेण भरतमुनिरेवान्यथाप्पुद्देशलक्षणेन नामान्तरैरपि च
 व्यवहारं करोति; तत एव पुम्नकेषु भेदो दृश्यते त च दर्शयिष्याम । पट्टिनीदेश-
 क्रमस्त्वस्मदुपाध्यायपरम्परागतः ॥१—४॥

नच विभूषण लक्षयितुमाह अलङ्कारैरिति । भूपणे कटादिभिः विभज्य
 स्थानदेशनालदशापुष्टपादिभिर्नाग विषयं न्यस्तं ग्वि गूणालङ्कारैर्यदलङ्कारण तद् भूपण
 नाम लक्षण, कविव्यापार, तद्द्वारेण शब्दार्थव्यापारावपि ।

एतदुक्तं भवति— तद्गुणः अलङ्कारादश्च विषया दत्यनेन निवृद्धाः काव्यार्थो
 कृतानामभिप्रेयाना रन्निक्षेपविषय विभावादिभाव विषयीतु समर्था । तथा हि
 हास्यरमप्रधाने प्रहसनादी गुणार्थोऽत्रिये वक्त्रि प्रयोक्तारि श्रोतरि वा गुणविनिवेशित
 तु लक्षण भजत्वलङ्कारादश्च । तथा हि पादनाडिके श्रोत्रिय श्रोतारमभिप्रेत्य विटस्यापि
 निर्गुणपुरुषस्त्वैवोक्तिः “मा भुवन्तेनापकार्पी, मा कुमूलाग्निना घाशीः” इति शोभा
 पुष्पानि । अनीचिन्यनिबन्धस्तु कश्चनविप्रसन्मादो पमरस्य, यथा—

विना प्रियममेनाद्य विरहानलनापिता ।

दह्येच्छूनस्य विरुदेदं कित्तु ह्योजलनापिता ॥

स्थाने निबन्धस्तु यथा—

सोनेव प्रतिविम्बितेव लिखितेवान्तनिष्वातेव च ।

प्रोत्कीर्णैव च वदतेपपटितेव” इति । (भानुतीमायवात्)

अतद्वारं गुरुं चैव ब्रह्मि समस्तद्वृतम् ॥
 नृपमंरिच विचस्तंस्तद् नृपजमिति स्मृतम् ॥१॥

अथापि मोक्षे उपदेशात्परंपरं हीय मानिद्यत्तमादिनायस्यामनुद्वेषित-
 प्रियतमादिपयविनिप्रमरन्मर्भनभायानामुपरद्राणतयाद् विद्वत्प्रभस्य वाचायस्यानां
 च माधुपंरगादापेरे च काण्डे थायत्तमयत्तयेरां प्रतिगापते । नृपुनारचित-
 वृत्तिमुभयोऽनुत्तमद्वैत्ये च समस्तस्य गुणालङ्कारवर्णनात्प्राप्तनिदि कविज्यासाररूप
 तदुगाञ्च धन्वार्थतदध्यापारादपि स्मृतादिभयणस्य लक्षणम् । एतेनार्थं नम्यता-
 न्त्वयर्थतावायोर्प्रपि विविच्य न्यस्यायन्—

धन्वात्मभूते शृङ्गारे नर्मोद्य विनिरेणित ।
 रूपसारितशृङ्गारं एति यथाधंताम् ॥

इत्युक्त्वा प्रमेण—

विवशात्परम्येन नाङ्ग्येन कदाचन ।
 कानि च पदुत्वायी नानिनिर्हर्षयिता ॥ (धन्वः शोरे २)

इत्यादिना प्रत्यमन्दमेण सोऽज्ञानेन । तन्वात्मभि महद्व्यानांस्तोचने
 न्दिवरणे शिखरतो आह्वयानिति तत्तुह्वत्तयैव गृह्यंयात् । इह तु प्रवराया
 प्रत्यभूयत्त्यादुद्विजते लोके इति न विम्वारितम् ॥१॥

अथाशरसहस्रिमाह यथान्तरिदि । अशरसश्चन परवत्तात्तद्विषयान्य,
 यदुच्छावाधेणु स्वरूपस्यैव प्रगुत्तनिर्मित्तयात् । तेनान्तरेणशरं शिखरं प्रगुत्तनिर्मित्त-
 भूतस्वरूपस्यधिरत्येनैव विचिय तद्रातोऽवविभायादिनाय प्राप्यमाणोऽयं उपरम्येते
 श्रोतृणां हृत्त्वमुपमप्रामयित्नु यत्तस्मिन् तद्विभ्यासरोऽक्षरगुणास्यकारणत्वात् ।

उपाहि मानिनीत्यक्षरणि इत्यादिप्रसम्भे तन्गीताभिनयिने, परतनुरिति
 सधोमे विभायां तानेव प्रापयति । अन्तीतिध्वत्तलिनायापि परम्ये मानादि-
 न्वानामन्तरो वा धानुस्यमात्राशरस्य यदुच्छा तनिम्वक्षराणामेव यथा
 प्रधान यदुच्छावाधप्राधान्ये उदाहरण यथा—

विद्यम्भादुत्तमाङ्ग परवत्तवने तादमधस्य हतु ।
 वृत्तोरतान्ते मलीन एरि बन्वम्वरयाङ्गमायाय मेयम् ॥
 बाण रक्ष. कुत्तप्य प्रगुत्तान्मुदेनाशरसोऽवमयो ।
 वीणेनोद्गोषमाणस्यरवन्नुबवश्च दमवर्णोऽवमाते ॥

अथ विद्यम्भादिवादिना नैवीद्राधायाद् वातिहनतूद्वनाप्राप्त्यादुत्त-
 वनाप्येस्युवात् । अक्षरं यो हन्तेत्यकादिनापि यनापोक्षरिवादिनायं राधम-

यनाल्पैरक्षरं स्तिष्टं विचित्रमुपवर्ष्यते ।
 तमप्यक्षरसङ्घानं विद्यात्तक्षणसञ्ज्ञितम् ॥६॥
 सिद्धैरर्थैः सप्त वृत्त्वा ह्यतिद्वेषैः प्रत्याप्यते^१ ।
 यत्र इतक्षणविचित्रार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥७॥

बलदापण च कृत, स यत्र प्रधानप्रकृतिमवनीत्युक्तम् । त्वचीति प्रहृतमारीचवृत्तान्ति इत्युक्तम् । षण्णमित्यादिना नत्रैवास्य बहुमान इत्युक्तम् । राक्षसविषये द्वैवैगुण्यमित्युक्तम् । अत्र च यत्र यस्य बहुभाषारस्तत्र प्राधान्यस्य का कथेति । प्रगुणितमिति बहुतररणसमदंभुरन्धरतया कृटिलोकुनस्यापि क्षेत्रबहुमाने पुनर्मौजनमित्युक्तम् । त्वदनुजवदन इति भेदोपायकृता नीनिसपन् परपक्षे च विषयंयम् । इतकर्ण इति तदाकर्णनमात्रमेतत्, न तु हृदये निर्व्यजि तेजोजाज्वर्यमानोजमि भेद प्रति कोऽप्यस्य बहुमान । अयमिति गम्भीरधीराकृति प्रमदश्च आम्न इति । यद्यपि प्रकृते नापि वशिचक्षोभोजन एवोक्त मलीलमिति । अत्र चार्थस्यातद्धारघटनाप्रयामन्तरेणैव मुन्दरत्वं लक्षणकृतमेव ।

ननु भाषिप्रायमाप्रत्व नामार्थस्य तु गुण शौज इत्युक्तम् । शो शो. सहृदयाः अर्थो जटस्तस्याभिप्राय इति वय भाषावक्तृशोशो स इति चेत् तद्गोऽर्थस्य गुण इति वयम् ।

अथ वस्त्वन्तराक्षेपकत्वमेव तस्य स गुण इत्युच्यते तद्वस्त्वन्तरमाक्षिप्य वक्त्रभिप्रायरूपमेव; आक्षेपकत्वमपि कथिमनीपाव्यापारबलादेव तथाविनिवेशनात् प्रकारान्तरयोगे तथामावात् । अत्र एव प्रौढिबंशुनो वक्तृगतैव नत्वर्थे, काममुपचर्येनामित्यत्र बहुना ।

एतेषा च लक्षणाना सरीर्णत्वेन लय्य इत्यने दाहृत्पापेक्षया तूदाहरण मन्वयम् ॥६॥

अथ शोभा सिद्धैरर्थैरिति । यथा—

भेदन्ष्टेद्रहृशोदर सधुभवत्युत्पानयोग्य वपुः ।

सत्त्वानामपि लक्षणे विद्वृतिमच्चित्त भयाश्रीघयो ॥

उत्तरं. स च घञ्जिना यदिपव. सिध्यन्ति तदये चले ।

मिष्या हि व्यग्न वदन्नि मृगयामीरग्विनोद. कुत. ॥

अत्र पादत्रयेण प्रसिद्धा एषार्था अभ्यमनीयत्वेन शोभमानाम्नी ममविकृत मृगयानक्षणमर्थं वृत्त्वा अत्रमिद्वोऽनुचितोऽपि मोऽर्थं उचितो विचित्रश्च निरूपित । न चात्रातद्धार. वशिचक्षपि तु वविष्यापारेण यः शब्दाद्यं व्यापारदेवार्थघटनात्मा तद्वृत्त ह्य लक्षणमेव । अशोभनोऽर्थोऽमुना नमेन शोभेन इति शोभेयमुक्ता ॥७॥

धायमानस्तु बहुभिरिव न कायंयुक्तिभिः ।
न य परं वतिष्ठेत् सोऽभिमानस्तु सति ॥८॥

अथाभिमान — धायमानस्तु बहुभिरिति । यदा धर्मैः—

गीतागोरमुत्पच्छटा यदि करा वस्मानमनो मे भूश
मध्नुष्यन्त्यथ रात्तद्वृष्टलीमरागमधुक्षिता ।
रि प्राणान् न हरन्त्युत प्रियतमामत्रल्यमन्त्राक्षरै
र्वायन्ते तिमु यद्विमोहविरागान्मन्त्रापान्द्रा म्पिनि ॥

अत्र हि नादस्यर्थस्यार्थेन घटा वृत्ता यस्यां कायंयुक्तिभिः पतयोजनाभिर्धाय-
माणो हृदये स्थाप्यमानो नावतिष्ठत इति । धायमाणोऽपि वा न निवर्तते । तर्थायं
वद । तथाभूतोऽर्थाऽनैरिक्तान्तावानुपाय । अत्रिनामद्वारे उपमानोपमेवभावस्य
अपचिदप्यस्वीकारार्थेन न यन्तुरभिमत उदना रिमित्र मयाप्येव तदपि नैरस्यभिधान-
मभिधानाहरलक्षणम् । एतदेव गादस्यनाम्नाप्यन्यैरुक्तम् ।

वृष्टश्रुतानुभूतार्थं यनादिगमुद्रुवम् ।

गादस्य धोभजनन गारूप्यमिति सजितम् ॥इति॥

अमूर्तरस्य हि चन्द्रस्य भ्रुम वात्तवृष्ट सहोदरस्य च, मन्त्राणां विपद्यमनं शब्दं,
स्वयमनुभूत मोहादि च तत्तममुद्भव, वृत्तान्तन यत्प्रवृत्ते गादस्य तुल्य तेन तोरवृष्टश्रु-
तानुभूतस्य तदधोम हृदयस्यवस्थान जनयति—यद्यमूर्तरस्यवृष्टराग तस्मिन्नेवमूर्त
विदध्पुरिति । एवमन्यत् ॥८॥

अथ गुणकोतन—वीत्यंमानं गुणैरित्यादि । यथा

गृधुरसि गुणैर्मूर्त्नां रामो नलो भरतो भवान्

मर्त्या गमर शत्रुघ्नस्य तथा जनन स्थितो ।

इति गुररितंमृति विभ्रञ्चिरलनभूभृता

अथमि न मान्याता देवसिपताः विचरन्त्यपि ॥

अत्र हि विविधा वेद्यां गृधुरामप्रभृतवन्तस्त्वामुद्भवैर्गुणैः कीलवमानं भाद्रुपा
दोषा न परिरहन्त्यते । तथा हि गृधुरगीरसुतो तथा दोषा अवि केचिद् वताद् भूमि-
दोहनप्रभृतय प्रवीचरन्, नलोऽनीत पूाभ्यगनिगावि । एवमन्यत्र । अत्र एव न
दोषोऽत्र प्रथानम् । गुणैरिति गुररितंरिति निरुक्ति तु पारल्यमिति गुणकोतनं
नाम लक्षणम् । लोपानुशाहिरे स्थित लक्षणानि अत्रद्वारावति विचरन्ति । तदप
एव वदयाम । अन्यत्र पाठ —

कीर्त्यमानैर्गुणैर्वैद्य विविधायेतमुद्भवैः
 दोषा न परिवर्ष्यते तज्ज्ञेय गुणकीर्तनम् ।
 लोके गुणातिरिक्तानां बहूना यत्र नामभिः
 एकोऽभिप्रायते यस्तु विज्ञेय गुणकीर्तनम् ॥६॥
 उत्साहजननं स्वर्देर्यैरोपपद्यतथै ।
 प्रसिद्धैरपगूढञ्च ज्ञेय प्रोत्साहनं बुधैः ॥१०॥
 यत्रैकस्यापि शब्दस्य दर्शनात्सुबहून्वपि ।
 यान्ति सिद्धिमनुवर्तानि तदुदाहरणं स्मृतम् ॥११॥

लोके गुणातिरिक्तानां बहूना यत्र नामभिः ।
 एको हि शब्दते तत्तु विज्ञेय गुणकीर्तनं ॥इति॥

अथ स्पष्टार्थं ॥६॥

अथ प्रोत्साहनं—उत्साहजननंरिति । औपम्यस्य सधपणसन्वेदणं दयेति
 अनेन यत्नान्वेषणैर्नैव तस्य भाव इति दर्शितम् । यथा नन्देन्दुराजस्य—

हृद्वपम ! तवेव तस्य माता जयति जगत्पतमानमूर्तिरेका ।
 निवयति परमेस्वरोऽपि यस्मिन् महत्तय सगणं महोवरोध ॥

अप्रस्तुतप्रदासायत्र, तद्वैचित्र्यं प्रोत्साहनत्वाक्षणहृत्तमेव, नैवत्र त्विय यथा
 सधमीरिति, न च भवान् मुरारिरिन्द्रादि । इदमन्यत्र प्रियवचनमिति पठितम्—

पदप्रमन्नेन मनना पूज्यान्पूजयितुं वचः ।
 हृपंप्रसादानार्थं तु सा प्रियवचिनश्चाहृता ॥इति॥१०॥

अयोदाहरणं—यत्रैकस्यापीति । यथा—

वर्मानात् किमुतोद्धृतो गिरिस्य तस्य मृशेदाशयं
 शैलोवप तपसा जित्वा यदि ममे । दोष्णा विमेतायना
 सर्वं माख्यववा रणति विरहसामस्य रामस्य जेत्
 त्वहन्ताङ्घ्रितवानिःशरधिरविलम्बाप्रपुङ्खं शरम् ॥

अत्र उदाहृते हि रावणीयदमनपरिघट्टितकालिकदपाटनेन श्वावमानने-
 पश्रपठे रिति तदपजय, तत्कक्षाशम्भपरिग्रहस्यैव चतुरण्वेधभ्रमणं पुन, कृपामात्रेण
 त्यागं तत्राप्रतीकार, पुनरभिमानो दपं इत्यादि गम्यते । अक्षरमहत्तेश्च विशेष—
 तत्रविमोषादानव्यमन्वान्तरस्याने शब्दान्तरौषादानं यथा—हूनुमत इति वक्तव्येऽशस्य
 हस्तुरिति, इह तु स्वहन्तेति तदीयधिककारोदाहरणम् । अन्ये पठन्ति—

यत्र तुन्यायंयुक्तेन वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्यन्ते निगुणैरयोमन्तुहारणं स्मृतम् । इति

रयैर्म्यैस्तत्समयमाविभिर्बहुकृतं तद्वाक्यमिति स एव फलितोऽर्थः ॥११॥

निरुक्त द्विविध प्रोक्त तस्य चाऽतस्यमेव वा ।

सिद्धिप्रसाधित तस्यमतस्य चाप्रसाधितम् ॥१२॥

अथ निरुक्त—निरुक्त द्विविधमिति । मिद्विलक्षणणेन स्वीकार । तथा प्रसाधित तस्य, ततोऽन्यदतस्यम् । उदाहरण यथा मर्मव—

वीरोत्सवे सङ्गरसीमिन् मूढ यं प्रापयत् सत्यपय कथञ्चित् ।

स चार्जुन सोऽपि च नाम कृष्ण प्रमिद्विरित्य वितथैव सर्वा ॥

परस्पर नाम्नोरन्यत्र तस्यत्व स्वविषये त्वन्यथेति । न चायमर्थश्लेष, स हि तुल्यसख्ययो । यथा “गावो व पावनाना” इति गोशब्दस्य रस्मिपु मुरभिपु चानादित्वेन प्रमिद्वे । इह त्वेकत्रान्यत्वे कृत समय इति । एव पृथक् तथ्यातथ्य-योर्दाहार्यम् । अन्यत्र पाठ —

निरुक्तस्य वाक्यस्य पूर्वोक्तार्थप्रमिद्वये ।

यदुच्यते तु वचन निरुक्त तदुदाहृतम् ॥

पूर्वं यत्प्रोक्तो बाह्यस्य सक्ती कश्चिदर्थस्तस्य प्रतिद्वयेऽनवद्यभावस्य वाचक यदुच्यते तेन निरुक्तमितोऽन्यथा निरर्थमेवान वाच्य स्यात् । यथा सत्य स राजा मतिपु रञ्जनादिति ॥१२॥

अथ गुणानुवाद—गुणानुवाद इति परिमितस्यापादिनोत्कृष्टगुणनयोपमा, तत्कृतो गुणानामुत्मेकः । यथा—

पालिता क्षौरिवेष्ट्रेण त्वया राजन्वमुन्धरा ।

ननूपभेयमलङ्कार, किमत, उक्त ह्यलङ्काराणा वैचित्र्य लक्षणकृतमेव । एत एव शिक्षितरपि दण्डिप्रभृतिभिर्ये निरूपिता उपमाभेदा, तत्र यो भेदकोऽपि वाचिख्यासा-सधयनिर्णयादिरर्थं, स तादृक् पृथगलङ्कारतया गणितः । गणनेऽपि वा समृष्टिसङ्कारा-पत्ति । अर्थमात्र तदिति चेत् तर्हि तदेव लक्षणम् । यथा हि राजता विभज्य विचार्य-माणा इत्यमवनिष्ठते—मकुटाद्यलङ्कार, शौर्यादिगुणो, व्यूढोरस्कत्वादिलक्षणसमुदायो राजालङ्कार्यश्च गुणवाश्च लक्षणीयश्च, तथा वाक्यमपि । तेन गुणालङ्कारव्यतिरिक्ता सर्वे लक्षणमिति मन्तव्यम् । “अस्त्युत्तरस्या” इति हि पूर्वार्थे आख्यान राम लक्षणम् । नवेव सर्वत्र लक्षणयोग, क आक्षेपार्थं, प्रियमेवास्माकमद तस्मिन्मलङ्कारयुक्त काव्यम् । ननु गोर्वाहोक् इति रूपनयोगेऽपि, किं न काव्य, दोषपरिवर्जनं गुणवत्त्व-रसवत्त्वादि वैकल्यादिति चेत् आस्मास्वापादितो दोषस्त्वर्थोन्मूलित इत्यास्ताम् ।

अन्यत्र तु पाठ —

गुणाभिधानं विविधं विविधार्थं योजितं ।

गुणातिपातो मधुरं निष्ठुरं वा भवेदिह ॥

गुणानुवादी हीनानामुत्तमैरुपमाकृतः ।
 उत्तमार्थविशेषो यः स चाप्यतिशयः स्मृतः ॥१३॥
 बहूना भाषमाणानामेकस्यार्थविनिर्णयात् ।
 त्रिद्वयोपमानवचन हेतुरित्यभिसन्निह ॥१४॥

मधुरं गीतं (गुणं) निष्ठुरं वा विविधैरुपमानभूतैरर्थैर्षे प्रयोजिता गुणास्तद-
 मिधानैरुपलक्षितो गुणातिपात इत्यर्थः ॥१२॥

गुणानुवादः स ज्ञेयो यत्र भिन्नोपचारतः ।
 गौणी वृत्तिमुपाश्रित्य वस्तुनो रूपमुच्यते ।

अव्यक्तिशयः—उत्तमार्थाद्विशिष्ट इति उक्त्वा दप्यर्थाद्विशेषो । यथा भट्टेन्दु-
 राजस्य ।

यावन्त्येव पदान्पलीकपिपुर्नरालीजनं शिक्षिता
 तावन्त्येव कृतागसो द्रुततर व्याहृत्य पत्युः पुर ।
 प्रारब्ध परतो यथा मनसिजस्येच्छा तथा चरितु
 प्रेम्णो मीम्यविभूषितस्य सहज कोऽप्येव वान्तः क्रमः ॥

अत्रेर्थात्मा यः पेमभ्युत्तमेऽयंस्ततोऽपि विशेष उक्तः, प्रतिपद चामिप्रायोऽस्मिन्
 स विवेचनीयः । न चेयमतिशयोक्तिः समाख्यमागत्वात् । सोऽपि वा लक्षणनालङ्कार
 इति वदयामः समनन्तरमेव । अन्यत्र तु पठ्यते—

बहून् गुणान् कीर्तयित्वा सामान्यजनसंभवान् ।
 विशेष कीर्त्यन्ते यत्र ज्ञेयः सौऽतिशयो बुधैः ॥इति॥१३॥

अथ सहेतु—बहूना भाषणानामिति । बहून् भाषमाणानामेकस्यार्थ-
 साधारणस्यार्थस्य निर्णयः कर्तव्यत्वेनावलम्ब्य त्रिद्वयस्य प्रमितस्योपमानवचन प्रक्षेप-
 वचन मम सावदेव प्रतिनागते इति सहेतुः । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

एके वारिनिधिप्रवेशमपरे लोकान्तरालोचन
 वेचित्पावकयोनि निजगदुः क्षीणेऽह्नि चन्द्राचिपाम् ।
 मिथ्या चेतदसाक्षिक प्रियमलि ! प्रत्यक्षानीघ्रातपो
 मन्येऽह् पुनरध्वनीनरमणीचेतोऽधिसेते रविः ॥

एकस्येति । एवमसाधारणम् । त्रिद्वयोपमानेति । इमिन् प्रक्षेपणे इत्यस्योप-
 मानम् । अन्यत्र पाठः—

यत्प्रयोजनसामर्थ्याद्वाक्यं शिष्यायंसाधनम् ।
 समासोत्पन्नमनोग्राहि स हेतुरिति सन्निहः ॥इति॥

सम्यगस्यते हृदि क्षिप्यते येन स समास उपपत्तिस्त्वयोजनम् ॥१४॥

अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेन ।
 लक्षणसमानकरणात् सारूप्यं तत्तु निर्देश्यम् ॥१५॥
 अभूतपूर्वैर्वाच्यैस्तुत्यस्यार्थस्य निर्णयः ।
 स मिथ्याध्यवसायस्तु प्रोच्यते काव्यलक्षणे ॥१६॥

अथ सारूप्यम्—अपदेशस्तु परोक्षो यस्मादुत्पद्यतेऽनुकरणेनेति । यथा मर्मैव—

सैन्दूरीकृतान्द्रकुङ्कुमरमप्रच्छायमालोच्यते
 यत्प्राच्या दिशि वक्रिमास्पदमिदं इन्द्रलेह्यं मह्यम् ।
 तत्तेजो जरठामृता कलयता भाविप्रवासावधि
 सन्ध्यामुग्धबधूक्पोलफलके कीर्णो नद्याग्राङ्कुरः ॥

अत्र यदिति निर्देश्य परोक्षवस्तु तत्त्वस्यापरिज्ञानात् । अनुकरणेन प्रच्छाय—
 मात्रेण अपदेश्यमालोच्यमिति लक्षणैः सैन्दूरीकृतेत्यादिना समान सप्रमाणक करण
 दर्शनक्रिया यस्य तादृशे वस्तुनि सारूप्यं लक्षणम् ; पौर्णमास्यामपि वक्ररेखेवेन्दो-
 र्भागो लक्ष्यते उदयाचलान्नरितस्वात् सन्ध्यासमये । न चैरमुपमा उपमेयस्याभावा
 दुपमेयमेव हि पूर्वार्थेन लिख्यते । पुस्तकान्तरेषु तु पाठः—

यथादेश यथाकाल यथाह्य च वर्ण्यते ।

यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा इष्टं तद्वर्णतोऽपि च ॥इति

प्रत्यक्षं वस्तु परोक्षमिव देशकालरूपानुसारेण वर्ण्यते ॥१५॥

अथ मिथ्याध्यवसायः—अभूतपूर्वैर्वाच्यैरिति । अपारमार्थिकैरेवार्थैस्तुत्य-
 स्यावस्तुभूतस्यार्थान्नरस्य यस्य वक्नुव्यापारे मति निश्चयः सोऽप्यम् । यथा मर्मैव—
 यो दुर्जनाद्वाञ्छितमिच्छिमीहते न नूनमुत्तमार्थं तं सुखं धनम् ।

जुह्वज्वलाम्नी विगतार्थमण्डलं प्रसह्य पृष्ठं विषयं प्रमाद्येत् ।

काव्यलक्षणमित्यनेन [नाब्ध्येषु लोकाविपर्यासवाद्दृश्यमवश्यं भवतीति दर्शयति ।

अन्ये तु पठन्ति—

विचारस्यान्यथाभात्रस्तथा इष्टापददृष्टयोः ।

सन्देहात्कल्प्यते यत्र सविधेपो विपर्ययः ॥

विचार्यते इति विचारोऽर्थं अदृष्टमित्यर्थं । सदेहोऽत्र भ्रमः, अन्यथाभावो
 विपर्ययः । अथवा सशयोऽपि हि वस्तुनो विषयतत्त्वमन्यथाकारं दर्शयन् विपर्यय
 एव ॥१६॥

अथ सिद्धिः—बहूनां च प्रधानानामिति । प्रसिद्धानां मध्ये एकमित्यप्रसिद्ध
 यन्नाम कीर्त्यते तस्यासाधारणधत्वस्य प्रयोजनस्य सनत्तये करणं तत्र निवेशनं यस्य
 तादृक् तत्कीर्तनं सिद्धिहेतुत्वात्सिद्धिः । यथा—

घहूनां तु प्रधानानां मध्ये घन्नाम कीर्त्यन्ते ।
 एकार्यसाधनकृत सा सिद्धिरिति कीर्त्यन्ते ॥१७॥
 गुणैर्वहुभिरैकार्यै पदंयं सम्प्रशस्यते ।
 पदोच्चय तु त विद्यान्नानार्यप्रथनात्मकम् ॥१८॥

भद्रेदवरः सुरसरित्म भवानह च
 त्रैलोक्यसारमिह सप्रति जीवलोकै ।
 भद्रेदवर, सुरवरेषु सरित्मु गङ्गा
 त्व पाविष्वेप्सवहमतीव सुदु खितेषु ॥

अथ भवानह चेत्यप्रतिष्ठ प्रसिद्धमध्ये उपात्तमसाधारण्यसिद्धि विधत्ते ॥१७॥

अथ पदोच्चय — गुणैर्वहुभिरैकार्यैरिति । एकता एव तात्पर्यायंनिष्ठैर्वहुभिः शब्दैर्वाच्यत्वेन स्वीकृता घमस्तिदुपलक्षितत्वेनैव यद्वस्तुन पशसनम् । कथं, नानार्थप्रथितात्मकमुपलम्भितरूप कृत्वा तत्पदानामुच्चय उत्कर्षेण चक्ष वाहुल्य यत्रेति पदोच्चय ।

अक्षर सक्षर परिमुपितरल्य त्रिभुवन
 तिरालोक लोक जननयननिर्माणमफलम् ।
 अदपं कन्दर्पं मरणशरण बान्धवजन
 जगज्जीर्णारण्य कथमसि विधातु व्यवसित ॥

अथ ह्यवान्तरावागकारिणामवान्तरवास्यरूपाणा पदानां तात्पर्यमभिप्र स्वायस्तु भिन्न । पदोच्चये पदशब्दार्यस्तु पादो भाग इति । अन्ये पठन्ति—

पूर्वं एवायं ॥१८॥

अथाप्रन्दना—आत्मभावमुपन्यस्येति । नीत्र. साक्षादवाच्यो योऽयंस्तस्य पर प्रति सादृश्ययोजनप्रकारैरात्माभिप्राय प्रमुखे दत्त्वा तत्समन्तत भाषण स्फुटकथन तन्निजभावाविष्करणप्रपानत्वादाकन्दो नाम लक्षणम् । यथा ममैव—

किं पान्य ! त्वरसे विलोक्य निदा या ह्युन्मुखी पाण्डुरा
 चन्द्र चुम्बितुमीहते प्रकटयन्त्यग्रे मरामा स्थितिम् ।
 यद्वा नागरभोगदुर्लभितकैर्न्यस्तापि न ज्ञायते
 ग्रामेऽग्राम्यजनोपभोगमुभय निर्व्याजरम्य सुखम् ।

अत्रोत्तरेणाघेन ग्राहीणो रम्यतमो भोजनक्षयनादिमभोग इति कथ्या मोह-
 प्रायोऽवाच्य आत्माभिप्राय । तदरोचकरोचवत्वमृमय प्रमुखे निधाय निशाकर-
 वृत्तान्तसादृश्येन तीव्र स्वात्मानुराग आविष्कृत. । अन्ये पठन्ति—

रूपकैषपमाभिर्वा तुल्यार्यैः मुप्रयोजितैः ।
 अप्रत्यक्षार्यसंस्पर्शस्तुल्यनकं प्रकीर्तित. ॥

आत्मभावमुपन्यस्य परमादृश्यपुक्षितभिः ।
तोत्रार्थनापण यन् स्यादाकन्द स तु कीर्तित ॥१६॥

हृदयस्थस्य भावस्य सुस्पष्टार्थप्रदर्शनम् ।
अन्यापदेशकथनर्मनोरथ इति स्मृत ॥२०॥

^१अपृष्टैरथवा पृष्टैर्निर्णयं क्रियते तु य ।
आख्यानमिति तज्ज्ञेय लक्षण नाटकाश्रयम् ॥२१॥

प्रथमार्धेन परमादृश्यमुक्तम् । अप्रत्यक्षस्यात्मभावस्य सस्पर्शना ज्ञाप-
नेत्यर्थं ॥१६॥

अथ मनोरथः—हृदयस्थस्य भावस्येति । यथा—

णिग्गघ दुरारोहि पुस्तत्र (मर) पाडलि समारूढ ।
आरूढणिपडिजा के इमि ए ण कजा इह ग्गामो ।
(निर्गन्धदुरारोहा पुत्रक^१ पाटली मा समारोह ।
आरूढनिपतिता केऽनया न कृता इह ग्रामे ॥ इति छाया)

अत्र पादपमारोहन्नेव कश्चिद् दुराशयपुश्चलीस्रगमोत्सुकः वृद्धविदग्धया स्वाभि-
प्रायद्योतनेन प्रबोध्यते, तत्प्रस्तुतमेवान्यदपदिश्य । अत्र एवाप्रस्तुप्रणसा, सापि चार्त्र-
वान्तर्भूता । नन्वलकारे ह्यलकार्यत्वं ह्यमन् इति केय युक्तिः, लक्षण तु भवति
लक्षणत्वादेव ॥२०॥

अथाख्यानं पृष्टैरपृष्टैरपि चेत्यादि । 'प्रश्नपूर्वका यत्र बहवो निर्णयन्ते
यथा—वाले ! नाथ ! विमुञ्च मानिनि ! इत्यादावुक्तिप्रत्युक्तौ, प्रश्नसदृशैर्वा शक्या-
शक्यवस्त्वभिधानैर्यत्र निर्णयं । यथा—

रामोऽगो भुवनेषु विक्रमगुणैर्यान् प्रसिद्धिं परा ।

इत्युक्ते यदि प्रसिद्धं क्व मया न ज्ञायत इत्याशक्याख्यात—

अस्मद्भ्रान्तविपर्ययाद्यदि पर देवो न जानाति तम् ।

किं तस्य प्रसिद्धौ निदानमित्याशक्य पुनराख्यात—

वन्दोवैप यदासि इत्यादिना

नाटकाश्रयमित्यनेन भूयो लक्ष्यमाणम्येत्याह । अन्ये पठन्ति—

वाक्यं सातिष्ठयैर्पुता वाक्यार्थस्य प्रनाथकं ।

नोचप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ स्पष्टम् ॥२१॥

आदौ यत् श्लोघजननमन्ते हृषंप्रवर्धनम् ।
 १यत्तु प्रिय पुनर्वाक्य सा याच्ञा परिकीर्तिता ॥२२॥
 काम्येषु विपरीतेषु यदि किञ्चित् प्रवर्तते ।
 निवार्यते च कार्यज्ञं प्रतिषेध प्रकीर्तित ॥२३॥

अथ याच्ञा आदौ यत्क्रोधजननमिति । प्रथमाधेन हित व्याख्यातम् । तेन
 अथ यत्तदात्वे परुषमायत्या च सत्फल वस्तुच्यते, ततश्च प्रियम् । पुन शब्दात्ततो
 हित पुन प्रियमित्येव प्रबोध्यस्य प्रबोधनधिया याचनायाच्ञा । यथा भवेव—

भूमि कण्टकिनी, पुरो विटपिन प्रायो बहूपद्रवा ।
 भूयश्चैव दिवाकारो मृगयते सन्ध्याङ्गनासङ्गमम् ।
 तद्विश्रम्य जनोऽवमत्र सदने ग्राम्योचित सेवता ।
 प्रातः पान्य । विचार्य शेतसि शिर स्यातासि गन्तासि वा

पाठान्तर तु—

हितैः प्रसन्नवचनैर्धरत्परस्यानुवर्तनम् ।
 क्रियते वाक्यचेष्टामिस्तद्वाक्षिण्यमुदाहृतम् ॥ इति ॥२२॥

अथ प्रतिषेध — काम्येषु विपरीतैष्विति । यथा अमस्कस्य ।
 सन्ना नायुकपरलवे, भुजलना न द्वारदेशेऽपिता ।
 नो वा पादयुगे तथा निपतित तिष्ठेति नोक्त वच ।
 काले केवलमम्बुदागिमलिने गन्तु प्रवृत्तः दृष्ट ।
 तन्वा वाप्पजलोपकल्पितनदीपूरेण रद. प्रिय ।

अत्र तृतीयपादेन विपरीतकार्यप्रवृत्तिरुक्ता । आद्याधेन कार्यज्ञत्वं नापिकायाः
 तथापि निवारण तुर्यपादेनोक्तम् । अन्ये त्वधीयते—

यद्वाक्य वाक्प्रकृतलक्षणेनाभिधीयते ।
 मद्दृश्याभिनिष्पत्त्याः स लेश इति कीर्तित ॥ इति ॥

वाक्यमिति वाक्यार्थो विधिर्वा निषेधो वा । नदीपूरश्च वर्णानु रोषको दृष्ट इति
 सद्दृशाभिप्रायेणोपायेन निषेधः कृत ॥२३॥

अथ पृच्छा यत्राकारोद्भूतैर्वाक्यैरिति । यथा—

किं भीमाद् गुह्यदक्षिणः। गुह्यदाद्भीमप्रिय प्राप्तवान् । इत्यादि

अत्राकारेषामिप्रायमूचनेन वाक्यादिनोद्भूतानि द्योतितशक्तिरूपानि वाक्यानीति

यात्राकारोद्भवैर्वाश्विरात्मानमयवा परम् ।
 पृच्छन्निवाभिधत्तेऽयं सा पृच्छेत्पभिसज्जिता ॥२४॥
 विद्वान् पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमुपपादयेत् ।
 निदर्शनकृतस्तज्जं स दृष्टान्त इति स्मृत ॥२५॥
 अनेकयुक्तिमद्वाक्यमनेकार्थप्रसाधकम् ।
 अनेकवाक्यसंपुष्ट तन्निर्भासनमुच्यते ॥२६॥
 अपरिज्ञाततत्त्वार्थं यत्र वाक्य समाप्यते ।
 सोऽनेकत्वाद्भिचाराणां सशय परिकीर्तित ॥२७॥

भाव । यत्र भावरसोपेनैरत्यन्ये प्राच्य पादमधीयते ॥२४॥

अथ दृष्टान्त — विद्वान्पूर्वोपलब्धौ यत्समत्वमिति । यथा मर्मव—

हा हालाहललेहने हलमति सोय समुत्कण्ठितो
 गाढाङ्गारगरिम्भि चंप जडवीर्देह निविक्षेप्यति ।
 ग्राम्योऽप्याजगरी गुरु गलगुहा मोहादय धावति
 व्याघ्रपेतरसङ्गतानि यदय सार्धं खलं खेति ॥

यदयमित्यादि कस्य हेतो । हायाहलनागकूटवदलनादिना येन साम्यं कृतं स
 दृष्टान्तः । न चैयमुपमा, यतो निदर्शनेन प्रत्यक्षीकरणाय साम्यं कृतं, इतोऽयमेव
 कर्तुंमुद्यत इति, न च रूपकं यदेतत्करोति तत् इदमस्य भविष्यतीति भिन्नवासत्वात्,
 तदाह पूर्वोपलब्धौ सत्यामिति ॥२५॥

अथ भामन अनेकयुक्तिमद्वाक्यमिति । यथा “कर्ता द्यूतच्छतानां जनुमय
 क्षरणोद्दीपन सोऽभिमानो” (वेणी)—इत्यादि । भास्यते प्रकृतं त्रयोदशैर्न ।
 पाठान्तर—

ईप्सितार्थप्रतिद्वयं कीर्त्यन्ते यक्ष मूरिभि ।
 प्रयोजनान्वनेऽनि सा मालेत्पभिसज्जिता ॥ इति ॥२६॥

अथ सशय — अपरिज्ञाततत्त्वार्थमित्यादि । यथा—

तिष्ठेदरोपवसात्प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
 स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावाद्द्रमस्या मन ।
 ता हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्न पुरोवर्तिनी
 सा चात्यन्तमगोचर नयनयोयतेति वीज्य विधि (विश्वमो ४-२)

अत्राद्यो भाग सशयोदाहरण अनन्तरस्तूपपत्त्युदाहरणम् ॥२७॥

अथाद्यो — यथासाक्षार्थसंपन्नमित्यादि । यथा—

यत्र शास्त्रार्थसम्पन्नां मनोरथसमुद्भवान् ।
 अप्रायेनीयामन्यां वा विदुस्तामादिप सुधा ॥२८॥
 जावो यत् श्लोघजननमन्ते ह्यंप्रवर्धनम् ।
 तत् प्रिय वचन श्लेषमाशीर्षादित्तमन्वितम् ॥२९॥

‘पादाग्रस्थितया’ (रत्ना-१-१) इत्यादि । सर्वं वचन न चाशीः, अलङ्कार ?
 लक्षणं स्तुत्या एव वर्णनीयत्वात् ॥२८॥

अथ प्रिय—शान्तिं यत्क्रोधजननमिति । यथा—

किं वृत्तान्तं परस्पृहणतः किं तु नाह समर्थं
 १ तूष्णीं स्यात् प्रकृतिमुखरो दाक्षिणात्यस्वभावः ।
 नहं मेहे विपणिषु तथा चत्वरे पानगोष्ठ्या
 उन्मत्तेषु भ्रमनि भवनो बल्लभा हन्त कीर्ति ॥

अत्र भ्रमति बल्लभेत्यादौ श्लोघजननं हन्त कीर्तिरिति हर्षवृत् । अन्ये पठन्ति—

वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्ट्यादिभिरनेकधा ।

अन्यस्मिन्नेव पतनादायु भ्रमं स उच्यते ॥ इति ॥

दृष्टिदर्शनं, प्रकृतिमुखरादिवाक्यमिति पूर्वोक्तमित्यर्थः । न चेय व्याजस्तेति,
 निन्दाभागे स्तुतेरभावात् । पूर्णायास्तु निन्दाया अभावात् । यथा वा—

“प्रघोतस्य मुना” इत्युक्त्वा वमन्नक विप्रतारयितुं राजा वसन्तशब्दमाचष्टे ।
 मघोश्च समयः इत्याकर्णने प्रसूतममय इत्यनादृत्य निवृत्त्यङ्कुरेण हृष्यति विद्रूपके,
 समय इतिशब्देनान्यत्र पतनात्प्रणयक्रोधत्व चेति प्रियवचनम् । प्रियङ्कुर इति लोको
 एतस्मिद्धम् ॥२९॥

अथ कपट—छलपुक्तयेति । व्याजप्रयोगेण अभिमन्याय वञ्चना । अभि-
 भावक तिरस्वारक । छलौकत्या कथितस्वार्थस्यान्यथाग्रहण अपलापो वा कपट, तस्य
 सङ्घातो सदाशम् । कपटो वस्तुक्रमाद्वाच्छ्लोषां समुद्भूतः । वस्तुक्रमोद्भूतस्य
 मालतीमाधवे मकरन्दस्य मानतीवेषधारण, दैविकस्य नागानन्दे जीमूतवाहनस्य
 घञ्जुहच्छलन, शत्रुकृतस्य तु छलिनरामे लवणामुत्प्रयुक्तयो राक्षसयोर्मन्यराकैकेय्यो-
 र्वेषधारणं, सीताया अन्नवन्दन्याः निर्वासनं च वृत्तम् । यथा वा कृत्यारावणे प्रथमेऽङ्के-
 सीतावेषधारिण्या शूर्पणक्षया भद्रमणो वञ्चितोऽभिभूतश्च “ता सध्वहा भ्रमण एव दे
 वणिष्ठं अभिप्यात्रं सक्वेमि” इत्यादिना वचनेन । अन्ये पठन्ति—

यत्र सक्तीपन्दोषं गुणमर्थेन योजयेत् ।

गुणगतिपताहोप वा गर्हणं नाम शद्भवेत् ॥ इति ॥

छत्तपुत्रस्या त्वन्येषामभिसन्धानाभिभावकंपदम् ।
 द्वित्रिप्रयोगपुत्रतो विज्ञेय कपदसञ्ज्ञात् ॥३०॥
 दुर्जनोदाहृतं क्लेशं सभामप्येतितादित ।
 अक्रोधं क्रोधजननैर्वाक्यैर्षं सा क्षमा भवेत् ॥३१॥
 दृष्टवैवावयव कञ्चिद्भावो यत्रानुमीयते ।
 प्राप्तिं तामभिज्ञानीयास्तक्षण नाटकाश्रयम् ॥३२॥

तस्त्रिविधमपि बागुपचारमामान्याच्छलमत्र स्वीकृतम् ॥३०॥

अथ क्षमा—दुर्जनोदाहृतैरिति । दुर्जनोक्तैर्वचनैः क्रोधजननैः सभाया ताडि-
 तोर्षिण य पुरयोऽक्रोधन क्रोधहीन म एव क्षमावान् । तद्वर्णनोचिन कविव्यापार-
 क्षनेत्यर्थं । अनेन च ययोचिताभिन्नवृत्तिमवयव सर्वो विभावाद्युचितो निर्वर्त्यमानः
 काव्यलक्षणत्वेन सूचितः । क्षमा यथा ममैव—

धोत्राय दुष्टवचनं प्रति किं न कोप
 क्षोभं करोति हृदये ननु कोप एव ।
 मित्रं ममैव तु निज्जात्मनि योऽनकार
 कृत्वा ममागुभरलङ्घविषयानहेतु ।

अन्येषा पाठ —

सिद्धान् बहून् प्रयानार्यास्त्यक्त्वा यत्र प्रयुज्यते ।
 विशेषयुक्तं वचनं विज्ञेयं तद्विशेषणम् ॥

सिद्धानिति मोक्षप्रतिष्ठान्प्रधानभूतानराकरोपजायास्त्यक्त्वात्तानादृत्य क्रोधाद्य-
 द्बचन विशेषेण युक्तं, यथा 'मनाय' परिवादः, मुहूर्त्प्रत्यय इति स्वात्मनि क्षोभः
 पृथ्वादिक्मुरतीहृत्वापि ममानुष्यनचय दुःखोपभोगदानेन शमयति ॥इति॥३१॥

अथ प्राप्ति—दृष्टवैवावयव कचिदिति । तथा

अभ्युन्नता पुरस्तादङ्गादा जघनयोरवात्परिधात् ।
 द्वारेऽत्य पाण्डुसिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिभवत् ॥

अथ पदपङ्क्तिस्तलक्षणमज्ञं दृष्ट्वाऽत्रयात्र भवितव्यमिति सङ्कन्तसायाः सद्भावो-
 ऽनुमीयत इति ॥३२॥

अथ पदचात्ताप—अकार्यं सहसा कृत्वेति । सहसेत्यविचार्यं अकार्यं कृत्वा
 यथा—अतुलितमुकाहमिष इदोस्रत उपपन्ना । जम्भकवत नो नूनभूहि मुव ओहिपो ।
 कार्पण्यकृत्वा यथा—

मुखमसविर्वति पर्यवनाक्ष्णाः कथमभ्युन्नमित न बुम्बित तु इति । शाकुन्तले ।
 अन्ये पठन्ति—

अकार्यं सहसा कृत्वाऽकृत्वा कायमयापि वा ।
सम्तापो मनसो यस्तु पश्चात्ताप प्रकीर्तित ॥३३॥
प्रथयेणार्थसंयुक्त यत्परस्यानुवर्तनम् ।
स्नेहादाक्षिण्ययोगाद्वा सातुवृत्तिस्तु सञ्ज्ञिता ॥३४॥

अनेकार्थविचारस्तु विचार, परिक्वीर्तितः । इति । अनेकस्य कार्यरूपस्वार्थस्य कृताकृतस्य विचार क्रमेत्कृतमिति ॥३३॥

अयानुवृत्ति — प्रथयेणार्थसंयुक्तमिति । यथा भट्टेन्दुराजस्य—

राजा यद्यनुरुध्यसे यदि भवेद्वाच्य पुरा मादृशा
तस्मिन्नन्दनगोप । किञ्चन मनाक् पृच्छत्यधीरो जन ।
अग्रे रोहणचारिणा मरमस सच्चूर्णमाणदिचर
क प्रत्याययितु प्रधातरसिको यत्नेन रत्नायसे ॥

अप्रस्तुतप्रशमात्वेऽपि हि यदप्रस्तुतस्य शरीरवैचित्र्य तत्त्वक्षणकर्ममेव, लक्षणं हि शरीरमित्युक्तम् । कट्टाक्षरपि हि यद्वैचित्र्यं कुशलमुषर्णवारोत्प्रेक्षित तत्त्वक्षणम-
हिम्नैव । तत्तेनोपमातशरीरस्योपमेयशरीरस्य वा वैचित्र्यं लक्षणानामेव व्यापार-
इत्येवमुपमात्प्रदीपकानां प्रमाणमलङ्कारत्वेन वक्ष्यमाणानां प्रत्येकं यद्विशतलक्षण-
योगात् लक्षणानामपि वैचित्र्याच्चवान्तरविभागभेदादानन्त्य केन गणयितुं शक्यम्
इदानीं शनमहस्त्राणि वैचित्र्याणि सहृदयं कल्पेदयन्ताम् । परे त्वघोयते—

उभयोः प्रीतिजननो विद्वद्भानिवेशयो ।
अर्थं प्रसादजननो ज्ञेयस्त्वनुनयो बुधैः ॥ इति ॥

उभयोरत्र वक्तृवाच्ययोश्चोश्च विद्वद्भानिवेशः । एकस्य तत्त्वविश्रान्तता
अपरस्य शिवता तत्त्ववदाक्षरितमिति ॥३४॥

अधोपपत्ति — प्राप्तानां यत्र दोषाणामिति । प्राप्तानामिति वीप्सागर्भो
निर्देशो दोषाणामित्युपपत्त्ययोगदृष्टत्वेनावस्तुभूतानामित्यर्थः । यथा—
“निष्पेक्षोपवशा” इत्यादि । यथा वा—

ववाकार्यं घातलक्षणम् । यव चक्रुः भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुक्तम् ।
किं वक्ष्यन्त्यपकृतमपा कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा पन्वोऽग्र घास्यति । इति । (विक्रमो)

अन्ये त्वघोयते—

परिमूढं तु शास्त्रार्थं यद्वाक्यमभिधीयते ।
विद्वन्मनोहर स्वन्नमुपदिष्टं तदुच्यते । इति ।

प्राप्तानां यत्र दोषाणां क्षियते शमनं पुनः ।
 सा ज्ञेया ह्युपपत्तिस्तु लक्षणं नाटकाध्ययम् ॥३५॥
 साध्यते योऽयंसम्बन्धो महद्भिः समवायत ।
 परस्परानुकूल्येन सा युक्तिः परिकीर्तिता ॥३६॥

शास्त्रार्थशब्द-प्रमाणोपलक्षणम् । स्वल्पमिति शोभतोऽन्तो निश्चयो यत्र । ३५॥

अथ युक्तिः—साध्यते योऽयंसम्बन्ध इति । यथा—

सावम्पिन्धुरपरैव हि केयनत्र
 यत्रोत्पलानि नाशिना सह सप्लवन्ते ।
 उन्मज्जति द्विरदकुम्भनटी च यत्र
 यत्रापरे कदलकाण्डमूपालदण्डा ॥

अत्र महद्भिस्तकृष्टैर्नैवदनादिभिः परस्परशोभात्मकानुकूल्योपलक्षितेन मम-
 वायेर्नैकविश्रान्त्यार्थं सवध्यमानं उपनयनानोऽभूवन्तरङ्गिणीलक्षणं साधित इति
 योजनादिव युक्तिः । प्रतीयमानं रूपकमत्रेति चेत्, किं ततः ; शरीरं लक्षणमयमेवे-
 त्युक्तमसकृत् । एकीयं पाठः—

अभूतपूर्वो ह्यर्थो यः भावस्यात्परिकल्पितः ।
 लोकस्य हृदयग्राही मोक्षप्रिया इतीरितः ॥ इति ॥३६॥

अथ कार्यं यत्रापमारयन् दोषमिति । दोषमपमार्थं गुणं यदात्वेऽयनीये
 निवोजयति गुणामिवाद् वारमार्थं दोषानर्थं योजयति आश्रित्य तेनार्थं योजयतीत्यर्थं ।
 प्रथम उदाहरण—

“तावत्स्वात्मनि सश्रितद्रुमलताश्नेपोऽव्यवर्जितम्” । इत्यादि द्वितीये मर्मव—

विद्वद्रभी ? विनरता कमला किमन्यद्
 नूनात्स कोऽपि घटितो नवनोरकारः ।
 दूराध्वमेषु पुनरन्वु तथा विहीर्षं
 मन्ते मया त्रिभुवने प्रसृतं यशस्ते ।

एतत्कंश्चिद्गहनमित्युक्तम् । अन्ये त्वधीयते—

अयान्तरस्य कथने यत्रान्योऽर्थः प्रतीयते ।
 वाक्यमाधुर्गसपत्रा सायान्तितिरिति स्मृता । इति

अथ हि नह्यस्त्वयान्योपकारः कृतः, अध्वयानां च महदन्वु दत्तमित्युक्ते विद्वद्रभी ।

मन्त्रावसारधन् दीप गुणमयेन योजयेत् ।
 गुणाभिवाद् दीपान् वा कार्यं तत्तल्लक्षणं विद्मुः^१ ॥३७॥
 अपूर्वश्लोघजनितमपराधं प्रमृज्य यत् ।
 सेवार्थं मधुरं वाक्यमनुनीतिं प्रकीर्तिता ॥३८॥

इति पुनरिति पर्यालोचनादर्थान्तरस्यापत्तिः ॥३७॥

अथानुनीतिः—अपूर्वश्लोघजनितमिति । अपूर्वस्य सातिशयस्य श्लोघस्य जननाय योऽपराधस्तम् । यथा—

प्रमीदेति ब्रूयामिदमसति कोपे, न घटते । (रत्ना २-१६) अन्ये पठन्ति—

वाक्यं सातिशयैर्युक्तो वाचदार्ढ्यं सप्रसाधार्धः ।

सोऽप्रसिद्धैर्बहुभिः प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥ इति ॥३८॥

अथ परिवेदन—दीपयैर्द्वयनामोऽपरिचितः । यथा बालरामायणे दशरथनाम्ना ये दोषा युक्ता रामनिर्वासनादयस्तीरेव प्रसिद्धार्थः सद्भिर्द्वयप्रयोजितं वचनं तस्य परमार्थेन सम्बन्धो राक्षस एव युक्तो न तु दशरथे । तत्परिवेदितः, नरेन्द्रे बृद्धे स्त्रीवशः न्यस्तमशः । इत्यादिना । अर्थेन प्रयोजनेन । येऽयनामोक्ता प्रसिद्धार्थाः दोषाः यत्प्रयोजितं सवादितामन्यहृदये संबद्धं सवन्धनं तच्चार्येण परमार्थत उचितं तत्परिवेदितम् । यथा—

एता पश्य पुरस्तटीमिह जिल श्रीढाकिरातो हरो

शाण्डीवेन किरीटिना सरभस चूडान्तरे ताडिन ।

इत्यावर्ष्यं कथाद्भुत हिमनिप्रावदो मुभद्रापतेर्मन्द

मन्दमकारि येन निजयोर्दोर्दण्डयोमण्डनम् ॥

तटावलोक्तेन प्रयोजनेनात्र धनञ्जयव्यापारो य उक्तस्तेन राजनि कस्मिंश्चिद्दोषसम्बन्धो हृदये जनति. "किं तुल्ये मानुषत्वेऽर्जुनपराश्रमन्मूढता मम तत्किं मण्डनया अधिवारस्याना मद" इति तत्र परमौचित्यव्यापनं प्रयोजनम् । अन्ये पठन्ति—

परदोर्षं विधिप्राथम्यं प्राप्ता परिकीर्त्यते ।

अनुक्तोऽप्योऽपि वा कश्चित्तु शोभ इतीरितः ॥ इति ॥

परस्य दोषो येभ्यस्तादृशा ये विचित्रा अर्था परगुणास्तैर्हृतुभूतैरदण्डोऽप्यय आत्मा अन्य इति दृष्टत्वेन मीत्यते, अन्यो वा कश्चिदात्मव्यतिरिक्त इति शोभो हृदयसचलनात् । इयमेवानुक्तसिद्धिः—

प्रस्तावेनैव दोषोऽर्थः शृत्वनो यत्र प्रतीयते ।

वचनेन विना जासु सिद्धि सा परिकीर्तिता ॥ इति ॥

दोषैर्षदन्वनामोक्तं प्रतिद्वार्यं प्रयोजयेत् ।
 अन्वयार्थेन सम्बद्धं ज्ञेयं तत् परिदेवनम् ॥३६॥
 उपमा रूपक चैव शीपक यमक तथा ।
 भ्रूलङ्कारास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो नाटकाधरा ॥४०॥

दोषैर्षदन्वनाकरणप्रस्तावादेव सम्पत्ते पौरुषातिशयदर्शादि सर्वम् । एष चोत्कृष्टा-
 नानेवाभिप्रायो भवतीति प्राप्यत्वाद्गले लक्षणनिदनुक्तम् ॥३६॥

एव क्विव्यापारबलाददर्थज्ञान लौकिकात्स्वभावाद्विद्यमान तदेव लक्षण-
 मित्युक्तम् । यत्र शरीरकल्पस्यालङ्कारा अधुना वक्तव्या । तन्निरूपयितुमुद्दिशति
 उपमेत्यादि । काव्ये तावत्तद्यत्र शरीर, तस्योपमादयस्त्रयोऽर्थभागे, यथा हि पृथ-
 ग्भूतेन हारेण रमणी विभूष्यते तथोपमानेन शशिना तस्मादर्थेन वा क्विवुद्धौ
 चञ्चलतया परिवर्तमानत्वात्पृथक्भिद्वेनैव प्रकृत वर्णनीय वनितावदनादि मुन्दरी-
 क्रियत इति तदेवालङ्कारः । तस्य च त्रिधा स्थितिः सगुणेन स्पुष्टेन उपमानोपमेयत्वेन,
 यतोऽत्र बन्ध्याना मनिधिरुपमानोपमेयद्वोऽस्माधारणधर्माणा तत्र उपमा । क्वचिदन्त-
 र्गतौ ततोपमानोपमेयनेकीक्रियते तत्र रूपकव्यवहारः । तत्र हि पदार्थे प्रसूयमानः
 शब्द इवार्थं गर्भोऽकरोतीति न्यायः । क्वचित् एकप्रपञ्चकावन्मानबलादुत्तमानति,
 यथा शीपके । उपलक्षणं चैतद्विन्धान्तराणाम् ।

उपाध्यायेन तु—मक्षणबलादलङ्काराणा वैशिष्यमाहृति तथा हि—
 गुणानुवादानाम्ना लक्षणैः योगात्प्रथमोपमा, प्रतिशयनाम्नातिशयोक्तिः, मनोरथा-
 श्येनाप्रस्तुतप्रथमा, मिथ्याव्यवभाषेनापह्नुतिः, भिद्यया तुल्ययोगितेति, एवमन्य-
 दुन्प्रेक्ष्यम् । लक्षणानां च परस्परवैशिष्यादल्पनती विविधभावः, यथा प्रतिषेध-
 मनोरथयो समेतनादाक्षेप इति । उपमाश्लेषश्च सर्वोऽलङ्कारः इति विद्वद्भिः । प्रति-
 पन्नमेव ॥४०॥

तत्रोपमा लक्षणं यत्किंचिदिति । काव्यग्रन्थेषु काव्यलक्षणेऽपि सत्त्विन्दनेन
 यौरिव भवत्येति नाममलङ्कार इति दशितम् । बन्धो, गुम्फो, घनितिवंशोक्ति,
 क्विव्यापार इति हि पद्यांसा । तद्यत्र त्वलङ्कारानुन्वयमपि न निरर्थकम् । भूयाश्चायो-
 दाहरणमार्थो दशितः ।

गुणगून्व तु न काव्य किंचिदपीदिति च महापुरुषो दृष्टान्तं बह्वेयत्वप्रदगंताप्यं
 एव हि प्रसादादीनां मुषवाचोक्त्या ध्वजहारः, तद्विना काव्यरूपत्वाभावात् ।
 मुन्दरास्तदं तु शरीरनुपलक्षणम् उच्यतेऽन्तरेण तु भवत्येव काव्यमिति प्रकटीकर्तुंनुप-

१. GOS. शीपक चैव रूपक ।

२. GOS. NS. काव्यसंज्ञे ह्यलङ्कारस्वत्वात् परिशीलिताः ।

यत्किञ्चित् काश्यप्यन्धेषु सादृश्येनोपमीयते ।
 उपमा नाम सा ज्ञेया गुणाकृतिसमाश्रया ॥४१॥
 एकस्यैकेन सा कार्या ह्यनेकेनाथवा पुनः ।
 अनेकस्य तथैकेन बहूनां बहुभिस्तथा ॥४२॥
 तुल्यं ते दाशिना वक्षत्रमित्येकेनैकतंधया^१ ।
 शशाङ्कवत् प्रकाशन्ते ज्योतिषीति भवेत् या ॥४३॥
 एकस्यानेकविषया सोपमा परिकीर्तिता ।
 श्वेनर्वाहणभासानां तुल्यार्थं इति या भवेत् ॥४४॥
 एकस्य बहुभि साम्याद्रुपमा नाटकाश्रया ।
 बहूनां बहुभिर्ज्ञेया घना इव राजा इति ॥४५॥
 प्रशस्ता चैव निन्दा च कल्पिता सदृशी तथा ।
 या किञ्चित्सदृशी ज्ञेया सोपमा पञ्चधा बुधैः ॥४६॥

प्रशस्ता यथा—

दृष्ट्या तु ता विशालाक्षीं तुतोष मनुनाधिप ।
 मुनिभिः साधिता कृच्छ्रात् सिद्धिं मूर्तिमतीमिव ॥४७॥

निन्दा यथा—

सा त सर्वगुणंहीन सत्वजे कर्कशच्छविन् ।
 वने कण्टकिन बल्लो दावदग्धमित्र द्रुमम् ॥४८॥

मादीनामलङ्कारत्वेन व्यवहार, न तु लोक इव स्फुटाग्र पृथक् सिद्धिरस्ति । तथा हि
 दण्डिना काव्यशोभावहा धर्मा अलङ्कारा मर्व उक्ता इति ज्ञेयम् । यत्किञ्चिदित्य-
 नेनोपमीयत इति क्रियार्थं सव्ययने न बर्म् । उप समीपे मान प्रक्षेपण निमित्तान्त-
 रंरपि सम्भवतीत्यत आह सादृश्येनेति । उपमीयत इत्यनेनेति उपमानोपमेये उक्ते
 सादृश्येनेति साधारणो धर्म, गुण. सवन्ध आक्रियते अनेनेति गुणाकृति. इवादिः
 शब्द आश्रीयमाणो यस्यामिति गुणाकृतिसमाश्रया ॥४१॥४२॥

अत्रोदाहरणानि क्रमेण दर्शयति, तेषु लक्षणप्रयोजनं तुल्यं ते इत्यादिना ॥४३॥

एवमुपमानोपमेयसख्याभेदेन तद्भेदानुक्त्वा तद्गतशरीरभेदेन शरीरभेदानाह
 'प्रशंसा चैवेत्यादिना । उपमानस्य प्राशस्त्यात्प्रशंसोपमा । एव सर्वत्र ॥४३॥४६॥

एवमत्र सरसेन कल्पित. म. । असदृशीत्यन्धे पठन्ति, व्याचक्षते च
 सरस इहोपमेय उच्यते, यथा च व्युत्पत्ति समान इव इत्यमानस्तमिवात्मान पर्य-

कल्पिता यथा—

क्षरन्तो दानसत्तिल तालामन्यरगामिन ।
मतङ्गजा विराजन्ते जङ्गमा इव पर्वता ॥४६॥

सदृशी यथा—

यत्त्वयाऽद्य कृतं कर्म परचित्तानुरोधिता ।
सदृशं तत्तद्वैव स्यादतिमानुषकर्मण ॥५०॥

किञ्चित्सदृशी यथा—

सपूर्णचन्द्रवदना नीलोत्पलदलेक्षणा ।
मत्तमातङ्गगमना सप्राप्तये सखी मम ॥५१॥
उपमाया बुधंरेते भेदा ज्ञेया समासत ।
ज्ञेया ये लक्षणैर्नोक्तास्ते ग्राह्या काव्यलोक्त ॥५२॥
नानाधिकरणार्थानां शब्दानां सप्रदीपकम् ।
एकवाक्येन सयुक्तं तद्दीपकमुच्यते ॥५३॥

तीति । यशोपमेयस्यैवोपमानता । सेय सदृशी । किञ्चित्सदृशमित्थमुपमानं भवति । यत्र सादृश्यगमकं स्फुटं पदं नास्ति । न च सर्वात्मना रूपकं इव वस्तुद्वयमीलनं तेन समासव्यग्या किञ्चित्सदृशीत्युक्ता ॥५०॥

तदुदाहरति सपूर्णैति । सप्तम्युपमानपूर्वपदस्येति समासबलादुपमानता-प्रतिपत्तिः । तत्र ह्युत्तरयदनोपसन्नियोगशिष्टत्वात् । क्यडिं सलोप इव मत्तमातङ्ग-गमनमिव गमनमस्या इत्युत्तरपदलोपोऽपि ॥५१॥

ज्ञेया लोके काव्ये च ये तद्भेदा दृश्यन्ते । ते लक्षणद्वारेणोक्ता इति ग्राह्या स्वयं स्वीकर्तुं शक्याः । अस्मिन्ने नोक्तास्ते लोकात्काव्याच्च ग्राह्या इत्यग्ये, ज्ञेया इत्यत्र पुनरुक्तम् ॥५२॥

अथ दीपकं नानाधिकरणार्थानामिति । नाना ये शब्दान्तरवाक्यपदा-त्मानस्तेषां, अधिकरणार्थानामाश्रये अर्थोऽर्थता येषां तथाभूतानां साकाक्षाणामिति तेषां यत्सम्यक् प्रकर्षेण दीपकमाकाक्षापूरकं क्रियानुजाल्यादि तद्दीपकं यत् एकेनावा-न्तरवाक्येनासयुक्तं सत्तथा करोति ततो दीपप्रकृतित्वात्तथोक्तमित्यर्थः ॥५३॥

अथ रूपकं—स्वविकल्पेन रचितमिति । स्वविकल्पेन यद्गुणवदनस्य रचितं चन्द्रात्मकं तद्गुणयति परमिति रूपकम् । तस्य द्वौ भेदौ तुल्यैरवयवैर्बर्बरैवान्य-

[प्रसृत मधुरं धावि गुणैः सरोरतकृतम् ।
काव्ये यन्नाटकेः विप्रास्तदीपकमिति स्मृतम्] ॥५४॥

यथा—

सर्वाति हसं वृमुमंश्च वृक्षा भर्तृद्विरेकंश्च सरोरहाणि ।
गोष्ठीमिरद्यानवनानि चैव तस्मिन्मनान्यानि सदा श्रियन्ते ॥५५॥

१स्वविकल्पेन रचितं तुल्याशयवलक्षणम् ।
किञ्चित्सादृश्यसम्बन्धेन यद्रूपं ह्येकं तु तत् ॥५६॥

२[नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्दोषम्यगुणाश्रयम् ।
रूपनिवर्णनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम्] ॥५७॥

यथा—

पद्याननास्ताः कुमुदप्रहासा विक्रासिनीलोत्पलचासनेत्रा ।
वापीतिशयो ह्यमकुत्तं स्वतर्भिविरेडुरग्योन्मिमिगह्वयत्य ॥५८॥

रूपीकृतंयुक्तं, यदि वा किञ्चित्सादृश्ययुक्तं रूपितम् । अत्रापि किञ्चिदन्यरूपमादृश्या-
युक्तं रूपान्तररूपिन यत्रैकदेशविवक्तिं प्रमिद्वं द्रव्याशम्नि । या इति युक्तं. पाठः
तत्रो हि ममासोपगात्वं पद्यानना इत्यादिनिश्चायंते । ह्यनुसाना नभंगचिबत्वमरु-
पिनमपि मय्यन इत्ययमशो द्वितीयम्योदाहरणम् । अन्योन्वमिहेति पाठः, इव शब्दे
तूपमाश्रयोन्प्रेक्षा वा । मा विवह कल्पिगोपमा । उपमाश्रय्याम्फुरणादाभिमानान्म्यं
लक्षणं संव यस्यालङ्कारकारंरलङ्कारनयोक्ता तत्रोपमोद्भेदश्च तद्युक्तालङ्कारता भूष्य-
भूपकयोः पृथग्भावात् । नो चेन्नलक्षणमेव । तन्कोचित्युच्यन्ति—

नानाद्रव्यानुरागाद्यैर्दोषम्यगुणाश्रयम् ।
रूपनिवर्णनायुक्तं तद्रूपकमिति स्मृतम् ॥

व्याजुर्वंते च—रूपकशब्दस्यान्वयार्थस्यापवर्जितत्, लोपम्यस्य गुणत्वेनाप्रधान-
तया सशयो यत्र तथा कृत्वा रूपम्व यान्यरूपेण निदिश्य वणंता तद्रूपकम् । कथं
तन्निश्चय इत्याह नानाभूतेन पृथग्भूतेनापि द्रव्येण योऽनुरागः स्फटिकम्येव लक्षया
तत्र आदि ग्रहणाद् भ्रान्तिगोपलाशक्तिवादिभेदानां ग्रहणम् इति ॥५८॥

एवमर्थविषयलक्षणप्रसङ्गानार्थात्कारान् प्रददर्पं शब्दात्कारस्वरूपमाह शब्दा-
म्यासस्तु यमकमिति तुर्यात्कारेभ्यो व्यनिरेतमाह । शब्दशब्देन वाक्यं पद तदेक
देश वर्ण इति सर्वं ग्रहणं तेनानुप्रासम्य नाटीयादेरनेनैर्दोषसंग्रहः । यमो द्वौ यम-

१. KSS, NS स्वविकल्पेन रचितं ।

२. ग्रन्थान्तरेषु प्रथम रूपकस्य लक्षणोदाहरणे ततश्च दोषकस्य ।

^१शब्दाम्यासस्तु यमक पदादिषु विकल्पितम् ।
 विशेषदर्शनञ्चास्य गदतो मे निबोधत ॥५६॥
^२पादान्तयमक चैव काञ्चीयमकमेव च ।
 समुद्गयमक चैव विक्रान्तयमक तथा ॥६०॥
 यमक चक्रवाल च सन्दष्टयमक तथा ।
^३पदादियमकञ्चैव ह्यभ्रेडितमयापि च ॥६१॥
 चतुर्व्यंबसितञ्चैव मालायमकमेव च ।
^४एतादृशविध ज्ञेय यमक नाटकाश्रयम् ॥६२॥
 चतुर्णां यत्र पादानामन्ते स्यात्सममक्षरम् ।
 तद्वं पादान्तयमक विज्ञेय नामतो यथा ॥६३॥

यथा—

दिनक्षयात् सहृतरश्मिमण्डल
 दिवीव लग्न तपनीयमण्डलम् ।
 विभाति ताम्र दिवि नूर्यमण्डल
 यथा तरुण्या स्तनभारमण्डलम् ॥६४॥
 [लोकानां प्रभविष्णुर्देव्येन्द्रगदानिपातनसहिष्णु ।
 जयति सुरदेत्यजिष्णुर्भंगवानसुरवरमचनकारी विष्णुः] ॥६५॥
^५पादस्यान्ते तथा चादौ स्याता यत्र समे पदे ।
 तत्काञ्चीयमक चैव विज्ञेय सूरिनियंया ॥६६॥

जातावुच्येते तत्प्रकृतित्वाद्यमकम् । तेनेत्रस्याक्षरस्य पदस्य वा द्वितीय सदृश निरन्तर
 सान्तर वा शोभाजनरुमलङ्कार । यथा मुक्ताफलस्योचितमुक्ताफलान्तर पयरागा-
 देवोपाश्रयविशेष, समुचितसहासीनसत्पुरुषमध्यपतन वा सत्पुरुषान्तरस्य । पादादिषु
 आदिग्रहण तदा मध्यान्तरादिषु विकल्पितवचनान्तास्त्यपि स्थापननियमोऽनुप्रासला-
 टीयादिसग्रहायेत्याह । विशेषदर्शनमिति विशेषाणामुद्देशलक्षणानामित्यर्थं ॥५६॥

अक्षरमिति एकमनेक च सहृतम् ॥ ६३॥

रश्मिना मण्डलमोषो यस्य । तपनीयमण्डलम् मौर्वर्णं चत्रम् ॥६४॥

१. KSS. शब्दाम्यास तु ।

२. KSS. पादान्य ।

३. NS पादादि' ।

४. NS. एतदृशविध ।

५. NS. पादस्यादौ तथा चान्ते स्याता यत्र ।

याम याम चन्द्रवतीनां ब्रवतीनां

व्यक्ताध्यक्ता सारजनीनां रजनीनाम् ।

फुल्ले फुल्ले सम्ग्रमरे वाभ्रमरे वा

रामा रामा विस्मयते च स्मयते च ॥६७॥

अर्घ्यैकेन यद्भुक्तं सर्वमेव समाप्यते ।

समुद्गयमकं नाम तज्ज्ञेयं पण्डितैर्यथा ॥६८॥

केतकीकुसुमपाण्डुरदन्तः^२

शोभते प्रवरकाननहस्ती ।

केतकीकुसुमपाण्डुरदन्तः

शोभते प्रवरकाननहस्ती ॥६९॥

एकेक पादमुत्सृज्य^३ द्वौ पादौ सवृशौ यदि ।

विश्रान्तयमकं नाम तद्विज्ञेयमिदं यथा ॥७०॥

स पूर्वं वारणो भूत्वा द्विगुण इव पवंतः ।

अभवद्द्वगुणैककल्याद्विभृङ्ग इव पवंतः ॥७१॥

पूर्वस्यान्तेन पादस्य परस्यादिपदा समः ।

चक्रवच्चक्रवाल तु विज्ञेयं नामतो यथा ॥७२॥

[तुल्यात्पादद्वयादन्त्यादेकेनादिपदा समः ।

सर्वत्र चक्रवालन्तु तद्विज्ञेयं युर्ध्वयथा] ॥७३॥

सारभूतानां जनीनां वधूनां युवतीनां सवन्विनी । परिवारस्त्वेन स्थिता
रामारामा मर्वद स्त्री । व्यक्ता ईपत् स्फुटानारा । चन्द्रवतीनां रजनीनां रात्रीणां
सत्रन्विनी । यामयाम मर्वप्रहरम् । स्मयते यत् पुष्पे विक्रमिते सभ्रमरके । तद्विना
वा विस्मयते ॥६७॥

केतकीकुसुमवद्भ्रामुरौ दन्तावस्य सोज्ज्वल । प्रकाररमानन यस्य तादृक् शोभते
हस्ती । तथा केतकीकुसुमात्मकी पाण्डुरी दन्तो यस्य तत्प्रवरकानन हस्तिरूप
शोभते । “जत्र चार्थमेदो मुनिना नाहन” इति तदप्रसिद्धम् । व्युत्पत्त्यादिना
परहृदय वेदिनमस्माभि ॥६९॥

द्वे शृङ्गे यस्य समा विगतं शृङ्गं यस्य ॥७१॥

१. KSS. अर्घ्यैकेन ।

२ KSS. पाण्डुरदन्तः ।

३. NS. उदिसप्य ।

४ NS. तज्ज्ञेयं नामतो यथा ।

५. NS सम्पूर्णवानरो भूत्वा ।

शंला यथा शत्रुभिराहता हता
 हताश्च ^१भूयस्त्वत्वनुपुङ्गुर्गं ।
 खर्गश्च सर्वयुधि सञ्चिताश्चिता^२
 श्चिताधिरूढा निहिता स्तलेस्तले^३ ॥७४॥

श्रादौ द्वौ यत्र पादौ तु भवेतामक्षरं समौ ।
 सन्दष्टयमक नाम विज्ञेय तद् बुधंयथा ॥७५॥

पश्य पश्य^४ रणमस्य ये गुणान्
 येन येन वशाया करोति माम् ।

^५येन येन हि समेति दशान्
 तेन तेन वशाया करोति माम् ॥७६॥

श्रादौ पादस्य तु यत्र स्यात् समावेश समाक्षरः ।
 पादादियमक नाम तद्विज्ञेय बुधंयथा ॥७७॥

विष्णु सृजति भूतानि विष्णु ^६सहरते प्रजा ।
^७विष्णु प्रमूते त्रैलोक्य विष्णुत्तौकाधिदेवतम् ॥७८॥

पादस्यान्त पद यत्र द्विद्विरेकमिहोच्यते ।
 ज्ञेयमात्रेणित नाम यमक तत्र मूरिभि ॥७९॥

एते युधि सचिता सञ्चिभूता चितामधिरूढा । शत्रुभि कर्तृभि धर्मं शरं
 अनुपुङ्गुं पुङ्गान्तमर्गं आहता हता । बाहनप्ररारसाह—ता छिन्नपथा शंला इव
 खर्गं गृध्रादिभि तले पक्षवाहृभि निहता भूय एतेरेव चिता व्याप्ता । “निहता-
 नामस्त मरण लान्ति तैनिहतास्तले” इति विलप्टत्वाद्बुधेयम् ॥७४॥

१. KSS., बाणंरनुपुङ्गुर्गं । NS भूयोऽप्यनुपुङ्गुं ।

२. KSS, सञ्चिताश्चिता । NS सचिताश्चिता ।

३. KSS, हता हतानरा. । NS निहता फले फले ।

४. KSS., NS रणमस्य ।

५. NS येन येन दिनमेति ।

६. KSS. सहरति ।

७. NS. विष्णुप्रमूत ।

विजृम्भित नि श्वसित मुहुर्मुहुः

कथं विधेय स्मरणं पदे पदे ।

यथा च ते ध्यानमिदं पुनः पुनः-

^१ध्रुवगता ते रजनी विना विना ॥८०॥

सर्वे पादाः समा यत्र भवन्ति नियताक्षराः ।

चतुर्विंशति^२ नाम तद्विज्ञेयं युष्यं यथा ॥८१॥

यथा—

^३वारणानामयमेव कालो

वारणानामयमेव काल ।

वारणानामयमेव कालो

वारणानामयमेव काल ॥८२॥

नानाहृष्यै स्वरैर्यत्र^४ यत्रैकं ध्यञ्जनं भवेत् ।

सन्मालायमकं नाम विज्ञेयं ^५षण्णितैर्यथा ॥८३॥

मत्तो बली हत्तो माली खेली माली मत्तो जली ।

खलो बलोऽयलो माली मुमत्तो त्वाभिरक्षतु ॥८४॥

अमो हि रामा रतिविग्रहप्रिया

रह प्रगल्भा रमण मनोगतम् ।

रतेन रानि रमयेत् परेण वा

न चेदुदेप्यत्क्षणं पुरो रियु ॥८५॥

स पुष्कराक्ष क्षतजोक्षिताक्ष क्षरत्क्षतेष्य क्षतजदुरीक्ष ।

क्षतैर्गवाक्षैरिय सबृनाक्ष साक्षात् सहस्राक्ष इथावभाति ॥८६॥

वारणमुष्पाणा मवन्ध्यय कालं परन्लक्षणः । वारणानां हस्तिनाम् ।
अनामये आमयाभावे गति समदत्वे सति वारणानां वारणं निवारणं विद्यते देया
तेषां क्षत्राणामयं वा न कृत्वा न्नोऽयथा समयः । रणानां सप्रानाणां कालः क्षेपः
चिन्ताप्रवर्तमितेत्यर्थः ॥८२॥

१. KSS., NS. तथागता ।

२. KSS. न्यवगितं ।

३. सावारणानामिति चतुर्विंशति पादेषु वर्तते ।

४. NS. यत्रैकं ।

५. NS. पाठकं ।

६. KSS., NS. vary.

एमिरर्यंक्रियापेक्षे^१ कार्यं काव्यं तु लक्षणैः ।
 अत पर प्रवक्ष्यामि काव्ये दोषान् गुणैस्तथा^२ ॥८७॥
 गुढार्यंमर्षान्तरमर्यंहोन भिन्नार्यंमकाधमभिप्लुतार्थम् ।
 न्यायादपेत विषम विसन्धि शब्दच्युत यं वरा काव्यदोषाः ॥८८॥
^३पर्यायशब्दाभिहित गुढार्यंमभिसन्धितम् ।
 अथर्ष्यं वर्ण्यते यत्र तदर्यान्तरमिष्यते ॥८९॥
 अर्थंहोन त्वसम्बद्ध सावशेषार्थमेव च ।
 भिन्नार्यंमभिविज्ञेयमसम्य प्राग्यमेव च ॥९०॥

लक्षणानां प्राधान्यमित्युक्तपूर्वं तत्तथैवोपसहरति एभिलक्षणैरिति । अर्थ-
 क्रियायां रसचर्वणाया युक्त योगो येषां, विभावादित्वा ह्येतत् प्रसादादीत्युक्तमप्यस्तात् ।
 अत परमिति वक्तव्यान्तरमाह । केपुचित्युस्तकेपु चैतद्गम्य पश्चादुक्ष्यते, बाहुल्येन
 प्रथमं दृश्यते इति तथैव व्याचक्ष्महे ॥८७॥

गुढार्थं यथा—पर्यायशब्देति तत्र शब्दानां पदानां वाक्यस्य तदर्थानां च यथा
 दशरथ इति वक्तव्ये बलात्परिकल्पितेन वस्तुन पर्याय-शब्देनाभिधानं 'अधिक
 नवविमान' इति । न हि यदुच्छाशब्दाः पर्यायभाज ।

अर्थान्तरं यथा—“चिन्तामोहमनङ्गमङ्ग तनुत्वे विप्रेक्षितं मुद्भुवः” इति अत्र
 कामं स्वीकृतम् । चिन्तादिशब्देनावर्णनीयमपि वर्णितम् । यस्तु प्रसक्तानुप्रसन्नित्वया
 बहुतराप्रकृतवर्णनं तत्प्रबन्धदोषरूपं सन्धितदङ्गविधानेन पराकृतमिति नेह निरू-
 पर्णाहम् ॥८९॥

अर्थंहोन यथा—अद्यापि स्मरसि रसालस मनो मे मुग्धाया स्मरचतुराणि ।
 अत्र पूर्वपरव्याघातादसंबन्धता । यथा वा “स महात्मा भाग्यवशात्समहापथमुपा-
 गतः” इति । अत्र हि सावशेषं प्रकरणापेक्षो वस्तुनिश्चयः, अभाग्यवशादित्यपि
 संभाव्यत्वात् ॥९०॥

भिन्नार्थं त्रिधा यथा—तत्र मूष्यो दूरसंबन्धव्यवधाने सति यत्रार्थो यथा—

ज्वरं मुञ्जीत सञ्जातमलपाकं चिरस्थितम् ।

अजादुग्धोदनं हन्यात् त्रिदोषोत्कापसम्भवम् ॥ इति ॥

१. NS. पेक्ष ।

२. KSS, काव्यदोषास्तथाविधान् NS. काव्यदोषा समासतः ।

३. इतोऽत्रैतन् सार्धंश्लोकपञ्चकं काशीसीरिजपुस्तके नास्ति ।

वियमितोऽप्य एवार्थो यत्रान्यार्थेन मिश्रते ।
 भिन्नार्थं तदपि प्राहुः काव्य काव्यविचक्षणः ॥६१॥
 अविशेषाभिधानं यत् तदेकार्थमिति स्मृतम् ।
 अभिप्लुनायं विज्ञेयं यत् पदेन समस्यते ॥६२॥
 न्यायादपेतं विज्ञेयं प्रमाणपरिवर्जितम् ।
 वृत्तभेदो भवेद्यत्र विषयं नाम तदभवेत् ॥६३॥

ग्राम्यं यथा—“भद्रे भजस्व-मामिदं ते दास्यामि” इति । तृतीयं भिन्नार्थं
 यथा—“स्याच्चेदेयं न रावण” इत्युक्त्वा, “कत्र नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः” इति ।
 उद्दिष्टं ह्यत्र रावणस्यानुपादेयत्वः; कत्र नु पुनरत्येनान्यान्याकरणाद्भेदितम् ॥६१॥

एकार्थं यथा—कुन्देन्दुहारहरहाससितमिति । एकप्रयोजनं हि सर्वमेतत् । न
 काव्यं शास्त्रमदुरादेश्यं किञ्चिदस्त्विवञ्जानीयादिति प्रवर्तते ।

अभिप्लुनायं यथा—

स राजा नीतिकुशला, मरुः कुमुदशोभितम् ।

सर्वप्रिया वसन्तश्रीर्ग्रीष्मे मालतिकागमः ॥

अत्र प्रतिपादमयस्य परिसमाप्तत्वादभिप्लुनत्व, एकवाक्यत्वेन निमग्जना-
 भावात् ॥६२॥

न्यायादपेतं देगकालविरुद्धं कलाशास्त्रादिविरुद्धं च यथा—

सुवीरेष्वस्ति नगरी मयूरा नाम विश्रुता ।

अशोटनालिकेरादद्या यस्याः पर्यन्तभूमयः ॥ इत्यादि

विषयं यथा—“अपि पश्यसि सोपमाश्रितामविरलमुमनोमालभारिणीम्”
 इत्यादि ॥६३॥ विषयविशेषोऽनेनैव समूहीनः । सन्धानं, द्वयोर्नैरन्तर्यं विचारयोग-
 यन्मोन्मलयो वेति त्रिधा । तदनुपासकमयुक्तं पारुष्याद्युत्पादकं वा यत्रापद्यच्च स्मृतो
 मुनित्रयेणाजः । एते दोषाः; एतन्मध्ये तु केचित् नित्यदोषा, यथा अपद्यब्दः ।
 केचित् नित्या यथा—ग्राम्यः; हास्यादौ तस्येष्टतमत्वात् । एतदाह यथास्यूलमिति
 आनुपूर्व्यमिति चात्र अध्ययेनाव्ययोभावे । तेनोत्तरोत्तरं स्थूला । यथा च गूढार्थं
 गूढनेत्रप्रहेलिकादि पताकास्थानकादिभ्यः प्रयोज्यम्; अर्थान्तरमनुवादे, अर्थहीनादि
 हास्ये, भिन्नार्थं श्रोत्रियादौ वक्तरि, एकार्थं परप्रस्थापने, अभिप्लुतार्थमुन्नादादौ,

१ अनुपरिप्लव्णं यत् तद्विमन्धीति कीर्तितम् ।
 शब्दच्युतञ्च विज्ञेयमशब्दस्वरयोजनात् ॥६४॥
 एते दोषास्तु विज्ञेया मूर्खिभिर्नाटिकाश्रया ।
 २ गुणा विपर्ययादेया माधुचीदार्यलक्षणा ॥६५॥
 इत्येव प्रसादः समता समाधिः माधुर्यमोज्ज्वलं परसौकुमार्यम् ।
 अयंस्तु च व्यक्तित्वदारता च कान्तिश्च ३ काव्यस्य गुणा दर्शयन्ति ॥६६॥
 ४ [द्वेषितेनार्यजातेन सम्बद्धानां परस्परम् ।
 विलिख्यता या पदानां हि श्लेष इत्यभिधीयते] ॥६७॥

मिन्नवृत्त वितन्वि च स्वदिपये । एवमेते दोषा क्रमेणावातविषया । इह यतो-
 र्यप्रतीतिस्तावदस्ति । अशब्दस्तु दोष एव नत कस्याश्चिदर्थप्रतीतिरेभावात् ।
 स हि न काचिद्भाषामनु पतति सकेनाभावात्तमयं प्रतिपादयेत् ॥६४॥

अयं गुणेषु प्रतिजानीते—एषा विपर्ययाद् गुणा भवन्ति, एतद्दोषविधानं एव
 गुणो भवतीत्यर्थः । किमविशेषणं, नेत्याह—माधुचीदार्यलक्षणमद्धो येषाम् । एतदुक्तं
 भवति—एतद्दोषविहीनं श्रुतिमुच्यते दोषरम च यदि भवति तावत् गुणान्तरैस्त्वद्धा-
 रैश्च हीनमपि काव्य लक्षणयोगाव्यभिचारीन्दुक्तम् ॥६५॥

अन्येऽपि गुणा मन्तीति दर्शयन्ति इत्येव प्रसाद इत्यादि । काव्यस्येति पदस्य
 वाक्यस्य तदुभयगतस्यार्यस्य वैचर्यं ॥६६॥

तत्र इत्येवमाह द्वेषितेनार्यजातेनेति अर्थभ्रामाना क्विन्नुल्लेखिततया परस्पर-
 संबन्धया योजनया संपन्नं यदीधितमर्थजातं तेषांपरक्षितार्यस्योपपद्यमानस्योपपद्य-
 मानतात्मा गुणः श्लेषः । ययोदाहृतं वामनेन—

दृष्ट्वैकामनमस्थिते प्रियने परचादुपेयादरा
 देकस्या नयने निमीत्य पिहितश्रीडानुबन्धच्छन ।
 ईपद्रुक्त्रिकुन्धरः सधुवकप्रेमोत्तमग्मानना
 मन्तर्हानिलनत्कपोलफुलका धूर्तादरा चुम्बनि ॥

अत्र मनोरथातीतोऽन्वैकालनामिकासुखलहृदप्रदृष्टणलक्षणार्थस्तयोःपादिनो
 येनामभावनास्पदः न भवति । तेन कुटितोऽप्ययं क्रमो न हृदये उत्कण्ठव मजते ।
 मन्त्रनि हृदये यत् सर्वस्येति ॥६७॥

१. KSS., NS. अनुतिप्रतिष्ठाशब्द..... काशितम् । शब्दहीनं च विज्ञेयमशब्दस्य
 च योजनात् ।

२. KSS. एत एव विपर्यया गुणाः काव्येषु दर्शिता ।

३. NS. काव्यार्थगुणा ।

४. पद्यनेनत् काशोसीरिज पुस्तके नास्तीति ।

विचारगहनं परस्पात् स्फुटञ्चैव स्वभावतः ।

स्वतः सुप्रतिबद्धश्च^२ श्लिष्ट तत्परिकीर्त्यन्ते ॥६८॥

अथ शब्दगुणमाह—ईप्सितार्थं योनिः पदानां श्लिष्टता परस्पर सन्धिबन्धनतया ज्ञेयमेकपदमिव भाति तदेव मानृष्यमुच्यते । अतश्च पदान्तरपाठस्यावश्यापेक्षतायां यथा ब्रह्मसूत्रमिति । उक्तं चैतच्छब्दोऽध्याये । तथा सन्धीयमानयोस्तथासन्धेः साजात्य सावर्ण्यं च सपद्यते बस्त्रखण्डयोरेव मूत्रस्येव च । यथा—

“अस्त्युत्तरस्या दिशि देवतात्मा” (कृमा १-१)

अस्ति शब्दस्योत्तरशब्दस्य सन्धीयमानयोस्तकारस्य तकारेण समीपे तयोश्च साजात्यं ‘स्यान्दिशि’ इत्यनयो मन्धेर्नकारस्य वर्ग्यत्वाद्द्वारेण सावर्ण्यं, दिशि देवता’ इति सान्त्वयंसन्धौ दकारेण दकारस्य साजात्यं, इकारकारयोस्तालभ्याशक्तेन सादृश्यं, देवतात्मा इत्यत्र तकारेणाकारोत्तरतकारस्य च । न चानुप्रासमात्रमेतत् एकपदानुप्रासेऽपि प्रामाण्यभावात्—‘इन्द्रिन्दिराणां ललितो निनाद.’ इत्यनुप्रासे च सावर्ण्यनोपयोगिनि । अन्ये पठन्ति—विचारगहनं यस्यात् स्फुटं चैव स्वभावतः । इत्यर्थस्तेषु ब्रह्मणो वेत्यर्थं सुप्रतिबद्धश्च श्लेष इति पद श्लेषः ॥६८॥

प्रसादमाह—अप्यनुक्तो बुधैरिति । यत्रार्थे अनुक्ते ऽपि बुधैः कष्टकल्पनया यव्याख्यानस्याऽप्यर्थस्य प्रयोजनं स्वयं भासते सोऽर्थो वैमन्याश्रयोऽपि वैमल्यमुपचारात् सोर्धो वा वाच्यस्य वैमल्य स्वयं जानन्वानुसयोगिपरिवर्जनात् । वैमल्यशब्दवाच्याञ्जलस्येव पामुभिरसंपर्काद्भवतीति वैमल्यमर्थस्य प्रसादः । तथा—‘सवर्णा कन्यका रूपयौवनारम्भशालिनी’ इति विवाह्यत्व प्रापणीयता हृद्यत्वं सभोगयोग्यता गृहस्थमहृषमंचारिणोत्वमित्युपयोगी सर्वोऽयमर्थः । तेनावुध्वैतदुदाहरणान्तरं वृथा घ्नमणम्—“आविलपयोधराग्र” मिति (बिष्णो ० ५-८) एतदपि तूदाहरणं, पददूषणं तु सम्यग्ज्ञाने प्रयुक्तम् । अत्र प्रसादस्तु “उपान्ता हस्तो मे विमलमणिवाञ्छो-पदमिदम्” अत्र विमलमन्ययोपयोगात् पांसुरिव जलेऽप्रमन्नता करोति । सुख इति न प्रयत्नमपेक्षते यः शब्दो, योऽर्थो, यः सयोगः शब्दविषय इत्यर्थः, कलामात्ररूप एव यत्र सन्धिः ; अत एव शैविल्यात्मा स शब्दगुणः प्रसादः । प्रसन्नना स्फुटत्वं लक्षणोपविभागता पदानाम् यथा—

अथ स विषयव्यावृत्तात्मा यथाविधि मूने

नृपतिकवुद दत्त्वा घृने सितातपवारणम् ।

१. KSS. विचारग्रहणं वृत्त्या ।

२. KSS. सुप्रतिबद्धश्च ।

^१अप्यनुक्तो बुधैर्यत्र शब्दोऽर्थो वा प्रतीयते ।

^२मुखशब्दार्थसयोगात् प्रसाद परिकीर्त्यते ॥६६॥

इत्यादि । अत्र निरन्तरता मुक्त्वा नान्योन्यलयो नान्योन्यापत्तिसन्धिस्त्येति सिद्धि-
लता । एवश्च गुण क्वाऽपि शोभत इति स्वानुभवसिद्धः, तेन व्यावृत्तात्मेति गाढता
कृता, ककुद दत्त्वेति चापर सवर्णपक्षे ॥६६॥

समतामाह—नातिचूर्णपदैरिति । शब्दानां समत्वात्मन चूर्णपदैरसमास-
रचना यत्र सातिशया न भवति । अतिशयश्च प्रतियोगिनमपेक्षते इति । दीर्घममा-
सोऽप्यन्तममासश्च विपमता, तद्विपर्ययेण समता उपक्रान्तमार्गापरित्यागरूपेत्युक्त
भवति । यथा—

गाहन्ता महिषा निपानसतिलैः शृङ्गैर्मुहुस्ताडित
छायावद्धकदम्बक मृगकुल रोमन्धमभ्यस्यतु ।
विस्त्रब्धे क्रियता वराहपतिभिर्मुस्ताक्षति पल्लवे
विश्रान्ति लभतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्मदनु ॥

अत्र अवान्तरथाक्ये समस्तद्विपदा हि नातिदीर्घा वृत्ति ।

प्रषीद चण्डि ! त्यज मन्धुमञ्जसा जनस्तदाय दुरत कृताञ्जलि ।

किमित्य—

इति चूर्णपदैरपक्रमासमाप्त एव वाक्यान्ते, वाक्यान्तरे दीर्घं समानं वृत्त —

उत्कम्पितपीवरस्तनद्वयोभिर्मपन्मुप्तविलासमास्यते ।

पूर्वत्र (‘गाहन्ता’ मित्यत्र त्ववान्तरार्थममाप्ताकर्वान्तरोपक्रम एव समासेन
‘छायावद्धकदम्बक’ मित्युपक्रान्तोऽपि न चेत्यात्कूपपतनमिव चूर्णपद प्रयुक्तं ‘मृगकुल’
मिति । सेय समता जाता शब्दगुण । अर्थेऽपि समत्वात्मा । किं तत्समत्व आह
व्यर्थाभिधायिभिरिति निष्प्रयोजनमर्थेऽभिदधति ते व्यर्थाभिधायिनस्तेषां शब्दानां
न त्वेतदर्थमत्यमिति प्रसादेन निरस्तत्वात् । नैतत्, नहि सर्वथा निष्प्रयोजनता,
अपि तु सदपि प्रयोजनं दुर्वोधं, तदाह—दुर्वोधैरिति । अभिधीयतेऽसौ इत्यभिधानं
प्रयोजनम् । यथा—

श्रुतमुमनसं कुन्दा पुष्पोद्गभेष्वलसा द्रुमा
मलयमरुत सर्पन्तीमे विद्युक्तभृतिच्छिद ।
अथ च सखितु पीतोस्तासं मुनन्ति मरीचयो
न च जरठहामावम्बन्ते कलमौड्यदायिनीम् ॥

१. NS अधानुक्तो बुधैर्यत्र शब्दार्थं ।

२ NS, मुख्यशब्दार्थसयोगात् KSS. मुखशब्दार्थसंबोधात् ।

१नातिचूर्णपर्वयुक्ता न च व्यर्थाभिधायिभिः ।

दुर्बोधनश्च न कृता समत्वात् समता मता ॥१००॥

२[अन्योन्यसदृशा यत्र तथा ह्यन्योन्यमूषणा ।

अलङ्कारा गुणाश्चैव समा स्युः समतां मता ॥१०१॥

इत्यत्र ऋतुगणिवर्णनप्रकरणे गलयमाह न प्रक्रम भिन्नति न च सर्वथा निरर्थको विप्रलम्भोदीपनत्वान् । किन्तु प्रथम स्फुट न पुष्पातीति विषमता । समता तु "मनसि च पिर गृह्णन्तीमे किरन्ति न कोकिलाः" इति द्वितीयपादस्याने यदि पठेत् ॥१००—१०१॥

समाधिमाह—अभियुक्तविशेषस्त्विति । यस्या द्वितीयस्यार्थस्य अभियुक्तैः प्रतिभानिश्चयवद्भिः विशेषो अपूर्वं म्वांतिरखित उपपद्यते स समाहितमनः सपाद्यविशेषत्वादयो विशिष्ट समाधिः, यत्र कवेः स्वप्रतिभयोन्नेखस्नस्मवंमिहो-दाहरणम् । यथा—

आस्वपैहि मम सीधुमाजनाद्यावदप्रदर्शनं दस्यते ।

चन्द्र ! महदानमण्डलाङ्कितः न्न न यास्यसि हि रोहिणीमयात् ॥

अयोनिरभ्यच्छायायोनिश्चेति, एतदेव ज्ञान प्रातिम यस्य विषयः अयोनिः । सारस्वतस्य हि गर्वोऽयमनिमित्तन एव । तदभ्यस्य सर्वोऽभ्यच्छायायोनि । व्यवन-भव्यभावनायाम्बस्वादिषु कविहृदयगतप्रतिभातिशयतारतम्यादनवन्वितम् ।

चन्द्रगुणश्च समाधिः, तमाह—त्तेन चेति । समाधिगणदस्य योऽर्थः परिहार-लक्षणम्नेन य परिकीर्तितः परितः ममन्नादाश्रान्त्या उच्चारणे सपन्नः । स च समाधिः । आक्रान्त्या उच्चारणे आरोहात्तरोहक्रमः आक्रमणेन गतिनुत्स्य । आरोहश्चोर्ध्वगमनाद्धारः प्राणरूपमाहृतस्य उच्चरूप, अपत्रमणमवरोहो विपर्ययः । उच्चरूप स्थानकरणवशात् बाह्याभ्यन्तरप्रयत्नवशाच्च । तथा हि—

निरानन्दः कौन्डे मधुनि परिभुक्नोज्जितरमे
न मास्ते मातम्बो तवमपि सवङ्गे न रमते ।
प्रियङ्गौ नामङ्ग रचयति न चूतेऽपि चरति
स्मरैस्सदमीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥

तत्र नकाराहृत्यान्मूर्धन्यो रेक उच्चस्थानस्थितो यद्यपि, नारादनारयोः तथापि दन्त्यसंयोगः निरन्तरप्रयत्नाधिक्येन न विद्वतमेत आकारद्वयेन द्विवारप्रयत्नवेन च

१. KSS. does not read.

२. वागीमुद्रिन पुष्पकेऽपि एतादृश पाठो गृहीतः ।

अभियुक्तविरोधस्तु

योऽर्प्यंस्पोहोपतदयते ।

तेन चार्थेन सम्पन्न समाधि परिकीर्त्यते ॥१०२॥

जिह्वाभूलीयेन चोच्चत्वभाजा आरोहणमस्फुटीकरणमिति नगन्देनारोहण सपन्नमप्य-
सपन्नकल्पम् । आरोहणनीकर्णयैव प्रत्युत मध्ये ह्यत्र वा विश्रान्ति । अभावे उच्च-
तमसङ्कलनसोपानारोहखंडार्यैव भवति निराम्बाद्य कौन्ड इति । यथा वा निरानन्द
इत्यत्र यावन्महाप्राणो जिह्वामूलीयश्च द्वासानुप्रदानो द्विवारयुक्तमनावदारोहयत
ओकार आकारमवेदय विवृतरूप ओकारतोऽपि नकार ततोऽपीनारोकारयो ऊन
विवृतत्वं, अकारस्तु सवृत् इत्यवरोह । ओकारस्तु मध्यैऽवरोहसौकर्यायैव दूरारो-
ह्यादि दूरारोहण चेति चूलिकाया कूपतनकल्पम् । खेदो यथा—

“कुर्वाणा. परम महच्च मनस” इति आकारोपष्मानीयेभ्यो धटिति सवृते-
ऽकारे निपातनात् । “निवेश स्व सिन्धो”—इत्यत्र क्रमेण विवृततर स्पर्श इति
क्रमेणारोहः । “तुहिनगिरिवीथीषु जयति” अत्र विवृतेभ्य उकारादिभ्य सवृतेऽकार-
द्वये पाठ इकारस्त्वन्पदान्न च विश्रान्तिस्थानमिति नारोहः । यदि वा सि-
न्धोरिति विवृततरापेक्षया आरोहसंस्कारे उकारेऽवरोहनुद्धिरेव स्फुटत्वेऽवरोहः ।
जयतिमपास्य तदयमिति पाठः । अनुस्वारो हि सवारप्रयत्नः । ‘नरा शीलध्रष्टा
व्यमन इव मञ्जन्ति तरवः’ इति अकार+इकार+अकारेभ्योऽवरोहमयेभ्यो विवृते
इकारे आरोहः, अन्ते च विसर्जनीये आरोह एव । तेन स्वभावप्रतिभादर्शानानुविद्धा
भगवती वाणी स्वरसोपनिपतिता स्वरसंभारप्रभावानुरोधेनैवारोहावरोहश्च भजते
प्रतिभाद्विष्टमून्यत्वात् अन्धपदवदारोहादि न भजेत् ।

नन्विपता पाठशौक्यं स्यात्, थोतुस्तु क्रिमायातम्, अनभिज्ञो देवाना श्रिय,
यथा हि कर्कशकर्करानिकरः पण्डिते देसे दुस्सज्जरे सचरज्जन पदमन्त्या अपि
सुकुमारहृदगाया. प्रमदायास्तदात्मानुप्रवेश इव जायमान धेदमतितरामादने प्रहार-
खेदो वा, यथा सहृदयस्य न एव मायं, सुकुमारता हि वैमत्स्यापरपर्याया, सहृदयत्व
हृदयस्य हि कविहृदयतादात्म्यापत्तियोग्यतैव उत्कर्षं । तत एवोक्तः ।

शब्दार्थशासन-ज्ञानमात्रेणैव न वेद्यते ।

वेद्यते स हि काव्यार्थतत्त्वज्ञेरेव केवलम् ॥ (ध्वन्या १-७) इति

अभिधानकोशमपि हि पठनां मुप्तिह्विभक्तीश्च विदुषामपि न बाभ्यतत्त्वाव-
बोध तस्माद्दर्शोच्चारणप्रयत्नेन परस्परसंगपठनजनितो, यः शब्द उच्चारयितुं, स एव
श्रोतुरपि पारुष्यमाधत्ते । “सैरन्ध्रध्ववधुनिबन्धनगतप्राणैकबन्धकम्.” इत्यादी ।
वर्णगत च साहित्यपारुष्यादि पुष्कराध्यायेऽपि (अ—३४) वक्ष्यते । अन्वैरप्युक्त
“तेन वर्णा रसच्युत” इत्यादि । स्वभावतो हि केचन वर्णा सन्तापयन्तीव निवृन्त-

[^१उपमास्विह दृष्टानामर्थानां यत्नतस्तथा ।
^२प्राप्तानां चातिसक्षेपात् समाधिनिगमो यत] ॥१०३॥
 बहुरो यच्छ्रुत वाक्यमुक्त वापि पुन पुनः ।
 नोत्रैवपति यस्माद्धि तन्माधुर्यमिति स्मृतम् ॥१०४॥

त्वीव रैफककारादय इय परपद्वृत्तिपूर्वका , अन्ये तु निर्वापयन्तीवोपनागरिकोचिता ।
 लोकगोचर एवायमर्थं स्वसवेद्योऽपीति न कित्तन ट्यास्ता तावत् ॥१०२॥१०३॥

माधुर्यमाह—बहुप्रो यच्छ्रुतमित्यादि । यदिति यस्माद्धेतोर्याक्य श्रुत सशय-
 विपर्यययोरास्पद न भवतीति तन्माधुर्यम् । द्राघीयसि समाये तावदस्य भवन इति
 तद्विरह एव माधुर्यं सन्दृग्ण इत्युक्तं भवति । यथा—“गाहन्ता महिषा निपान-
 तलित्” (शाकु ३-६) इत्यादि । पुन पुनरप्युक्तमर्थं जात यस्माद्धेतोरपनीतमव-
 गाहनेन दैरस्यं तद्वचनवैविध्यवात्मक माधुर्यमर्थगुण वचनान्तराभिधेयताया हि स
 एवार्थो विचित्रो भवति । यथा—

रसवदमृतं क. सन्देहो मधुन्यपि नान्यथा
 मधुरमधुरं चतस्यापि प्रमग्गरसं फलम् ।
 तद्वदपि पुनर्मदस्य सन् रमान्तरविग्जनो
 वदतु यदिहाग्यत्स्वादु स्यात्प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्र रसवदमृतमिति य त्वार्थं न एव क सन्देह इत्युक्तया विचित्रया परि-
 निदचयस्थेयांभिद्यापित्या निदचयोक्तुन । निदचयस्यैमेव च नान्यथेति वचनान्तरं
 विपर्ययनिराकरणसभावान्तरनिरास च श्रमेण विदधना विचित्रोक्तमिति
 मधुरोऽयमर्थ ॥१०४॥

ओजो लक्षप्रति—समासवद्भिर्वहुभिरिति । बहुभिरैकसमाससज्ञामुक्तं रथ क
 विचित्रैर्यमर्कं पदैर्यदुक्त यो वन्धस्नदोऽ । यथा—

मन्यायस्तातर्णवाम्म. ञ्जुत्रिवुद्धरवलनमन्दरध्वानधीर ।
 कोषाधातेषु गर्वत्प्रलपघनघटान्वोन्यसघट्टचण्ड ॥
 कृष्णाक्रोषाश्रुतः कृदनुत्तदियनोऽपाननिधनिवातः
 वेनास्मत्सिहनादप्रतिरशितसखी दुन्दुभिस्ताडितोऽजो

यथा सानुराग अनुरक्त तथा वर्णो वर्णान्तरमपेक्षते तत्र सानुरागत्वम् ।

१. GOS. उपमाधुपरिष्ठाना ।

२. KSS. प्राप्तानां चातिसक्षेपात् समाधि. परिकीर्त्यते ।

३. NS. यत्नतं ।

४. NS. उदाहृतम् ।

१[समासवद्भिर्विधेर्विचित्रैश्च पदेषुतम् ।
सानुस्वारैरुदारैश्च तदोज परिकीर्त्यते] ॥१०५॥

[अवशीतोपि हीनोपि स्यादुदात्तावभासकः ।
यत्र शब्दार्थसम्पत्तिस्तदोज परिकीर्तितम्] ॥१०६॥

सुखप्रयोज्यैर्यञ्छब्दैर्भुक्त सुश्लिष्टसन्धिभिः ।
सुकुमारार्थसमुक्त सौकुमार्यं तदुच्यते ॥१०७॥

विलुलितमकरन्दा मञ्जरीर्नर्तयन्तो”

अत्र २ इति शब्दो न्दशब्द स्वगुरुत्वायापेक्षते न इत्ययशब्द तंशब्द य इत्यय च न्तोशब्द न्तो इत्यय शब्दोऽन्ते गुरुत्वात् स्वविश्रान्तिजनितकालोपचयलभ्य गुरुत्व नाक, अतीति द्वितीयपादपाठ समनन्तरमेवापेक्षते ।

“विलुलितमधुधारा मञ्जरीर्नर्तयन्त ।”

इति पाठे लिशब्दो घाशब्दो लोशब्दश्च जात्यापेक्षत इति । तदेव गदत्व-
मुच्यते निबिद्धावयवतैश्च सा । यत्र खलु समासैः सक्षेपेण युक्तानि पदानि, यत्रार्थो
भूयानिति सक्षेपो नामार्थगुण ओजः । ओजस्वी किमतोऽपि य खलु युवा भूत्वा
समापेक्षते, तथा एकमपि वस्तु उदारैर्वदृभिः पदैरुनिबध्यते विस्तरात्मकत्वमप्यो-
जोऽर्थगुणः । सक्षेपो यथा—

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः पंक्ष्य च शूलिनम् ।

सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विमृष्टा घमुद्यु ॥ (बुमा ६-६३)

विस्तरस्तु

अथ नयनसमुत्थ ज्योतिरत्रैरिव द्यौः

सुरसरिदिव तेजो वल्लिनिलघूतमंगम् । (रघू २-७५) १०५।१०६॥

सौकुमार्यमाह—सुखप्रयोज्यैरिति । क्वचित्तरदस्य स्वयं पारुष्यं भवति यथा
द्राढा, अजडता निर्द्वैत, सदस्व व्यवसिति, इति । क्वचित्सहितया—दर्व्यास्पोर्वो-
विद्यते । तदुभयरहितत्वं सौकुमार्यं शब्दगुणः । यथा—“गाहन्ता”—मित्यादि ।
अत्र च यद्वक्तव्यं तत्समाधिलक्षणे निर्णीतम् । परपेऽपि चार्थं सुकुमारेणार्थेन या
सपत्तिस्तदर्थगुणं सौकुमार्यमपारुष्यरूपम् । एकाकिनि देवतासहाय इति, मृते
यस्य शेष इति, जडे देवानां प्रिय इति ॥१०७॥

अर्थव्यक्तिमाह—सुप्रसिद्धाभिधानेति । प्रसिद्धमभिधानमभिधाभ्यापारो यस्यां
काव्यक्रियायां सार्थव्यक्ति शब्दगुणः । यथा “गाहन्ता” मिति । विषयं तु

मुपसिद्धामिधाना तु लोककर्मध्यवस्थिता ।
या क्रिया क्रियते काव्ये सार्यध्यक्ति प्रकीर्यते ॥१०८॥
[यस्यार्थानुप्रवेशेन मनसा परिकल्प्यते ।
अनन्तर प्रयोगस्तु सार्यध्यक्तिरुदाहृता] ॥१०९॥

किरातादिनिदर्शनं यच्चार्थं वर्ण्यते स तथैव लोके प्रसिद्ध इत्यर्थस्य गुणोऽर्थव्यक्ति ।
यथा—

पृष्ठेषु नाह्वसकलच्छविषु च्छदाना
राजीभिरञ्जितमलक्तकलोहनीभिः ।
गोरोचनाहरितवभ्रुवहि पलाश-
मामोदते कुमुदमम्मसि पल्लवस्य ॥१०८—१०९॥

उदारतामाह—दिव्यभावपरीत, यदिति । यत्रमानुषोचितमपि दिव्यतया,
कल्पनादिमुक्तमपि शृङ्गारेण, बीरतास्यानमप्यद्भुतेन युक्त वर्ण्यते । तद्गर्तवा विधा-
चानुभावादिभिः प्रदुशीरित तत्रोदार्यमर्थगुण । एतदेवाग्राम्यत्वमित्यन्यैस्त्वत्तम् । प्राम्य
हि वस्तु यथास्थितमपोजितरचनाविशेष प्रसिद्धिमात्रप्रमाणमुच्यते, ततोऽप्यदग्राम्यम् ।
यथा—

त्वमेव सौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलाना सीमान परमिह युवामेव भजथ ।
अपि इन्द्र दिष्टया तदिति सुभगे । सचदति वा
अत शेष चेत्स्याञ्जितमय तदानी गुणितया ॥ इति ॥

यथाद्भुतत्वेन चमत्कृतोऽर्थः । अनेकभावसयुक्तमिति । शब्दगुणस्य लक्षणम् ।
एकभाषाचित्रत्वस्यानेकताचित्रत्व पदस्यैवस्यानेकरूपद्वयकिरक्षरसङ्ख्यावैचित्र्य सन्धान
माजात्य च पिण्डीबन्धनृत्तसादृश्येन, तत्र हि गुल्मजातशृङ्खलिकादिभेदेनेत्यभूतो
नर्तकीसनिवेशो भरते तदुक्त विकटस्य नरीनृत्यमानत्वमिति पदानामौदार्यमिति । यथा

स्वचरणविनिधिर्दूर्नूपुरैर्नर्तकीना
क्षटिति रणितमासीत्तत्र चित्र बल च ॥

अत्र प्रथमपादे, एकाक्षरत्रयक्षरचतुरक्षरमिति विचित्राणि पदानि, रेफे तद्-
दिनीयपदाक्रमणाद्यापि तकारयो सन्धानात्मन्धिसाजात्य, तकारस्तकारयो, सस्यान-
नैकतयं च । विषयंयस्तु—

“चरणवत्प्रललनैर्नूपुरैर्नर्तकीना क्षटिति रणितमासीन्मन्त्रु चित्र च तत्र”
अत्र द्वे अपि पदे व्यक्षरे । तावैव पादौ । इदं भाषितविचित्रत्वम् । यथा—

दिव्यभावनेतं पञ्चद्वाराद्भुतयोगितम् ।
 अनेकभावनमुक्तनुदारत्व प्रकृतितम् ॥११०॥
 [अनेकार्यविशेषेण मूर्खं नोष्ठवनपुत्रं ।
 उपेतमतिविश्रामं जदात् तच्च कोत्यने] ॥१११॥
 दम्भन श्रोत्रविषयनाह्लादमति हान्नुवत् ।
 सोलाद्यभोपपन्ना वा हा कान्ति कवयो विदुः ॥११२॥
 [यो मनरश्रोत्रविषयः प्रमादजनको भवेत् ।
 शब्दबन्धः प्रयोगैश्च स कान्त इति भ्रष्टते] ॥११३॥
 एवमेते ह्यनङ्गारा गुणा दोषश्च कीर्तिता ।
 प्रयोगेषां च पुनः वक्ष्यामि रक्तधमन् ॥११४॥

“अथ यदि तत्र वक्त्र चन्द्रि ! भ्रूणोपि नाम”

इति न ह्यर्धं “स्वमित रणितनासीन्मज्जु वित्र च तत्र” इति

तकारमकारयोस्तावार्थं नकारमकारयोश्च सत्यानिति ॥१११॥

कान्तिनाह—पन्ननः श्रोत्रविषयमिति । दम्भनोविषयनाह्लादमति तथा
 शृङ्गारविभावकत्वं तीलादिविषयानङ्कारमुन्दरं काव्यायंरुन तत्कान्तिगुणमुक्ती तदंश्च
 सोपारकत्वमित्युक्तमर्थः । विनावादीना दीप्तत्वमिति यावत् । यथा—

प्रेमान् सोमनपाकृतः सद्यन्वं पाशानतः कान्तिना
 द्विषाम्येव पदानि वानभवनादावन्म पातमत्तिना
 तावत्प्रत्युक्त पाणिनपुटपन्नन्तोसीनिबन्ध घृती
 घाविन्त्रं कृतप्रनायकमहो प्रेम्नो विवित्रा मतिः ।

अथ हीर्ष्यास्थित्य रत्ननुभावस्य, बीत्पुस्य स्वभावस्य च दीप्तत्वमित्यर्थगुणः ।
 श्रोत्रविषयमीधूनमित्र मदाह्लादि काव्य तत्कान्तिर्नाम शब्दगुणः ।

कुरङ्गीनेत्रालीत्तरक्तिवनालोपरिनरः—

अथ हि ममाद्यवत्यपि रचना श्रोत्रेन्द्रियेकतानवानावहति । तदंश्लोके
 नपुरकाव्यमिति प्रतिबन्धम् । नाश्रुपंनन्मत्तनरत्नमुक्तम् । अन्ये त्वीश्यांकात्सो-
 नंभ्रमद्वय विनयानि न पठन्ति ॥११२॥

एतदुक्तहृदि—एवमेत इति । वकाराच्छन्दानि वृत्तानि शान्तश्च । एत-
 मिति । वृत्तच्छन्दःप्रभृतीना दोषान्नातान् । अनित्यरीना हि विनियुक्तत्वेऽतो-
 त्पुनम् ॥११४॥

सध्वक्षरप्रायकृतमुपमारूपकाश्रयम् ।

काव्य कार्यं तु नाट्यतं वीररोद्राद्मुताश्रयम् ॥११५॥

गुर्वक्षरप्रायकृत वीभक्ते करणे तथा ।

कदाचिद्रौद्रवीराभ्यां प्रदापर्यणज भवेत् ॥११६॥

रूपदीपक^१सयुक्तमार्यावृत्तसमाश्रयम् ।

^२भृगारे च रसे घोरे फाभं स्यान्नाटकाश्रयम् ॥११७॥

उत्तरोत्तरसयुक्त वीरे काव्य तु यद्भवेत् ।

जगत्पनिजगत्या^३ वा सकृत्या वापि तद्भवेत् ॥११८॥

तथैव पुढसम्फेटा^४ उक्त्या सम्प्रकीर्तितौ ।

करणे शक्यरी जेषा तथैवातिघृतिभवेत्^५ ॥११९॥

यद्वीरे ^६कीर्तित च्छन्द तद्रौद्रेऽपि प्रयोजयेत् ।

शेषाणामयंयोगेन च्छन्द कार्यं प्रयोक्तुमि^७ ॥१२०॥

[यच्छन्दः पूर्वमुद्दिष्ट विषयार्थेऽपि समम् ।

उदारमयुरं शब्दैस्तत्कार्यं तु रसानुगम् ॥१२१॥

सध्वक्षरप्रायेति । यत्र अत्रनुवाही चित्तवृत्तिपरिस्पन्द, तत्र सध्वक्षरप्रधानं वृत्तं वीरादावुपमास्वके ॥११५॥

भसूणवाहिनि तु हृदयस्पन्दे गुर्वक्षरप्रायं करणार्थं । रौद्रादावपि कदाचित्तद्भवति । यदा विलम्ब्य परमस्त्रीकार स्मृत्वा कवीनि 'कर्ता द्यूतच्छाना' इति तथा 'यो य मत्त्र विभक्ति' इत्यादौ । अत एव भयानके हास्ये शान्ते वा यथायोगे सवेदनस्पन्दान्-चर्च्यमाणाना-स्वाद्यताश्चर्यकृतौ विभागो वृत्तानां मन्तव्यः ॥११९॥१२०॥

उदारमयुरंरिति । औदार्यं शब्दगुणो दीप्तेषु प्राधान्येन तदनुयायि च गुणान्तरमाधुर्यं, स्वानुयायि गुणमहितमनूनेषु रसेषु ॥१२१॥

१. NS. सयुक्त नार्यावृत्त..... ।

२. KSS. शृगारे रमकार्यं तु ।

३. NS. जगत्या ।

४. NS. सम्फेटी प्रकृत्या सम्प्रयोजितौ ।

५. NS. तथा चातिघृत्. स्मृता ।

६. NS. कीर्त्यते ।

७. NS. सम्प्रयोजयेत् ।

८. NS. तथा रत्न. ।

शब्दानुदारमधुरान् प्रमदाभिधेयान्
 नाटपाश्रयेषु कृतिषु प्रययेत् कर्तुम् ।
 तैर्भूयिता बहु विभान्ति हि काव्यग्रन्था
 पधाकरा विकसिता इव राजहंसं] ॥१२२॥

त्रिषिष्य ह्रस्वर ^१कार्यं कविभिर्नाटिकाश्रयम् ।
 ह्रस्व दीर्घं प्लुतञ्चैव रसभावविभावकम् ॥१२३॥
 एकमात्र भवेद् ह्रस्व द्विमात्र दीर्घमिष्यते ।
 प्लुत चैव त्रिमात्र स्यादक्षर स्वरयोजनात् ॥१२४॥
 स्मृते ^२घासूपिते चैव तथा च परिदेविते ।
 पठतां ब्राह्मणानाञ्च प्लुतमक्षरमिष्यते ॥१२५॥
^३अकारस्तु स्मृते कार्यं ऊकारश्चाप्यसूपिते ।
 परिदेविते तु हाकार^४ ओङ्कारोऽप्ययने तथा ॥१२६॥
 ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभाव यथारसम् ।
^५काव्ययोगेषु सर्वेषु ^६ह्रस्वराणि प्रयोजयेत् ॥१२७॥

अर्थगुणास्तु यथायोग सर्वत्र, तदाह प्रमदाभिधेयानिति । प्रमदो हर्षः । हर्षंजन
 को गुणसाकल्यवानभिधेयोऽर्थो येषाम् ॥१२२॥

भावाथो हृदयगतोऽभिप्राय क्रियाविशेषश्च त दर्शयति स्मृते चेत्यादि ॥१२५॥

एतदेव च त्रमेण विभजति आकार इत्यादि । द्वावेतावनुस्वारेणानुनासिक्येन
 वा युक्तौ कायो आण्डदण्डादि ॥१२६॥

ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह यथाभाव यथारसम् काव्यग्रन्थेष्वेतेष्विति वचनादप्यत्र
 विषये दूराहृत्यादिषु प्लुप्त उक्त यत्रासौ प्रयोज्य एवेति दर्शितम् ॥१२७॥

१. KSS, NS. काव्ये विज्ञेय ।

२. NS वासूचिते ।

३. NS. आकारस्तु ।

४. NS. हुकार ।

५. NS काव्ययोगेष्वक्षराणि यथासौभ निवेद्येत् ।

६. KSS. ह्राकाराणि कृतो जयेत् ।

चेन्नीहितप्रभृतिभिविकृतस्तु शब्द-

युक्ता न भान्ति ललिता भरतप्रयोगा ।

यज्ञक्रियेव दृक्चर्मधुरं कथावर्त-

वश्या द्विर्जरिव कमण्डलुदण्डहस्त ॥१२८॥

[मृदुस्तलितपदार्यं गूढशब्दार्यहीनं

बुधजनसुखभोग्यं युक्तिमन्नूत्तयोग्यम् ।

पहुरत्कृतभार्यं सन्धिसन्धानमुषतं

भवति जगति योग्यं नाटकं प्रेक्षकाणाम्] ॥१२९॥

चेन्नीहित यदन्नम् । आदिग्रहणेन प्यन्ता मन्तना एते नटोचिता प्रयोगा-
न भान्ति ॥१२८॥

ते यतो ललिता । यथा वेद्यापरिग्रहे द्विर्जम् गाजिनदण्डकमण्डलुधृताम्यङ्गादि
धरैः सभवद्भिरपि यज्ञक्रिया न भान्ति । एव तद्व्याख्याने रौद्रादिस्वविषये यत्पुरपस्या-
भ्यनुज्ञानं तद्विद्युक्तं स्यादित्येव व्याख्या—ललिता मुकुन्दारप्रयोगास्ते पर्यं पर्यं
भान्तीति विशेषनिषेधः सौषाम्यनुज्ञापक इति न्यायादन्वयः तत्प्रयोग इत्युक्तं भवति ।
तथाहि—“बयोद्वितीया शरि षोष्करमादेरिति वाच्यम् इत्येवमादिरपि विधिः
प्रयोज्य एव, (आख्यातामर्षं तप्यं” इत्यादौ(?) एतदेव साधर्म्यबंधर्म्यद्वारेणोपपादयति
यथा तैरेव यज्ञक्रिया भान्ति न तैस्तथा वेद्या, तदनङ्गत्वात् । बहुव्रीहौर्वा यज्ञक्रिये
पत्न्यभ्युच्यते । इति शिवम् ॥१२९॥

१. KSS वृष्णाजिनाक्षररुचर्मधुरं ताकनं.....।

२. NS. पदादप्यं ।

३. NS. जनपदमन्वबोध्य ।

४. KSS. बुद्धिमन् ।

५. ग्रन्थान्तरेषु अत्रैवाध्यायसमाप्तिः । वासीमुद्रितपुस्तके वागाग्निनयो नाम
सप्तदशोऽध्याय इति ।

अनुबन्ध.

भूषणाक्षरसङ्घातो शोभोदाहरणे तथा ।
हेतुसशयदृष्टान्ता प्राप्तभिप्राय एव च ॥१३०॥
निदर्शनं निरुक्तं च सिद्धिश्चाथ विशेषणम् ।
गुणातिपातातिशयो तुल्यतर्कं पदोच्चय ॥१३१॥
दृष्टं चैवोपदिष्टं च विचारस्तद्विषयम् ।
भ्रशश्चानुनयो माला दाक्षिण्य गहंण तथा ॥१३२॥
अर्थापत्तिं प्रतिद्विश्च पृच्छा सारूप्यमेव च ।
मनोरथश्च लेशश्च क्षोभोऽयं गुणकीर्तनम् ॥१३३॥
त्रेयान्यनुक्तसिद्धिश्च प्रियं वचनमेव च ।
षट्त्रिंशत्लक्षणान्येव काव्यबन्धेषु निदिशेत् ॥१३४॥

समन्तार्थालङ्कारवर्गस्य बीजभूताश्चमत्कारा कथाशरीरवैचित्र्यदायिनो वक्रो-
क्तिरूपा लक्षणशब्देन व्यवह्रियन्ते । लक्षणानि गुणालङ्कारमहिमानमनपेक्ष्य स्वसौ-
भाग्येनैव शोभन्ते । लक्षणं महापुरुषस्य पद्मादिरेखादिवत्काव्यशरीरस्य सौन्दर्य-
दायि । अलकारस्तु रत्नाभरणादिवदेव, येन विनापि स्वसौन्दर्येणैव पुरुष
प्रविभासते ॥१३०॥

गुणस्तु प्रवृत्तिभोतितो घर्षादिवत्काव्यस्य शब्दायंरचनामाश्रयति । यथा
लक्षणरहितं पुरुषो न सुन्दरशब्दवाच्यस्तथा लक्षणवर्जं कथाशरीरं गुणालङ्कारोज्ज्वल-
मपि नीरसत्वं भजत्प्रौढकाव्याभिधानं नाहंति कथाशरीरसपत्रेषु काव्येष्वेव
लक्षणानि निर्वर्त्यन्ते न तु मुक्तकादियुं यष्टकाव्येषु । अतएव 'काव्यबन्धास्तु
वर्तव्या' इति मुनिर्नैव मुक्तकादिवारणपरमुक्तम् ॥१३१॥

लक्षणान्यसन्धेयानि, तेषां चमत्कृतिविशेषपरिष्थानि षट्त्रिंशदेव मुनिना
संगृहीतानि । कोहलादिभिस्त्राचिठ्यैः प्रकीर्तितान्यपराणि वानिचित्तलक्षणत्वेन
प्रसिद्धिमुपगतानि कालप्रवाहेन भरतप्रन्थ एव पाठान्तरनिबन्धरूपेण प्रक्षिप्तानि स्युः ।
सौन्दर्यजनकत्वकारणेन भोज्यादिभिरुभयपाठगतान्यपि लक्षणानि स्वीकृत्यान्वैरपि
कैश्चिच्चमत्कृतिभूतैर्लक्षणं सह चतुःषष्टित्वेन प्रकटितानि ॥१३२॥

यद्विवेचितमतिगम्भीरप्रौढवाचा भगवता वृत्तिकारेण लक्षणान्यसंस्थानीति
तदुपष्टम्भ्यैव भिन्नपाठोऽपि नालानां समुपवेद्य इत्यभूत् तन्मध्य एव सक्षेपेण
प्रकाशितः ॥१३३—१३४॥

अलङ्कारगुणैश्चैव बहुभिः समसकृतम् ।
भूषणैस्त्रिं चित्रार्थैस्तद् भूषणमिति स्मृतम् ॥१३५॥

भूषण लक्षणमिति—अलंकारैरिति । भरतोक्तैरुपमादिभिर्गुणैश्च यत्र कथा—
शरीररचना समुल्लासिता तद् भूषण नाम लक्षणम् । चित्रार्थैरिति विभावादिसामग्री-
प्रत्यायकतया रसोद्घोषोत्कर्षविशेषः मतान्तरे वक्रोक्तिरूपैः । यथा कृत्यारावणं
सप्तमेऽङ्के कञ्चुकिनं दृष्ट्वा सरमणविभीषणी—आर्यं, कथय कथय ।

काञ्चु—का गति, श्रूयता—आर्या खलु सीता रावणाज्ञया किङ्करोपनीतं भर्तु-
र्मायाशिरोज्वलोक्य सखीभिराश्वास्यमानापि निवृत्तप्रयोजना नाहमात्मान
क्लेशयामि । इति (इत्यर्थोक्ती तिष्ठति) ।

सर्व—किं कृतवती ।

काञ्चु—यत्र शक्यते वक्तुम् ।

शशिन इव क्त्वा दिनावसाने कमलवनीदरमुत्तुवेव हंसी
पतिमरणरसेन राजपुत्री स्फुरितकरालशिख विवेश वह्निम् ।

यथा वा रत्नावल्यां प्रथमेऽङ्के यौगन्धरायणस्य वचनं विश्रान्तविग्रहेति श्लोकः
भूषणाक्षयलक्षणेन काव्य सामान्यवचसो भिद्यते,

“तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये,”

“यत्रालङ्कारवर्गोऽयं सर्वोऽप्यनर्गविष्यति”

शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः”

“अर्थे तत्त्वेन युवते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।

द्वयगुणन्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत्”

“द्वे वर्त्मनीं शिरो देव्यां शास्त्रं च कविकर्म च ।

प्रज्ञोपज्ञन्तयोराद्य प्रतिभोद्भवमन्तिमम्”

इत्यादिना भोगशुण्ठलकनदृन्नायकतोतादिभिर्दृक्करीत्या गुणालङ्कारवर्गः सर्वं
एव लक्षणशब्देन परिगृहीत । गुणालङ्कारैरेव यत्र कथास्या वक्रोक्तिरतिशयिता
तत्र भूषणम् ॥१३५॥

अक्षरसघातो—विविधश्लेषोक्तया वा अक्षरविपर्ययसिन् बोधितप्रत्युक्तिर्वैचित्र्य
यथा उभयाभिमारिकायो ।

विट.—भगवनि ! वैशिकावलोऽहमभिवादये ।

परिप्राजिका—न वैशिकावलेन प्रयोजनं न च वैशेषिकावलेन ।

विटः—अस्त्येतत्कारणं.....

परि—यद्दुर्दार्यवहिष्कृतं सह सभापणमस्मद्गुरुभिर्निदधम् ।

यत्रात्परंरक्षरं- शिष्टाष्टैर्विचित्रमुपवर्ष्यते ।
 तमप्यक्षरसङ्घात विद्युत्लक्षणसक्षितम् ॥१३६॥
 सिद्धैरर्थं सम कृत्वा ह्यसिद्धोऽर्थं प्रयुज्यते ।
 यत्र शिष्टा विज्ञिष्टार्था सा शोभेत्यभिधीयते ॥१३७॥

विट—युक्तमेवंतन् । कुत —

द्रव्य ने तनुराजताक्षि ! दमिता रूपादपस्ते गुणा
 मामान्य गय दीवन मुपवन सस्तीति कर्माणि ते ।
 त्वय्यर्थे नमस्कारमिच्छति जनो यस्माद्विद्योपोऽस्ति ते
 योगस्ते नर्योर्नवोऽभिलषितैर्मोऽप्यभिष्टाज्जनात् ॥

परि—साहचर्यमस्माभिर्जायते अनेनतो निर्गुण क्षेत्रज्ञ पुरुष ।

विट—हन्त निरुतरा न्न ।

यथा वा साकुन्तले एतमेऽङ्के नापमो—नैवंदमन । शकुन्तलावप्य पर्य" इत्यत्र
 शकुन्तलाशब्द सूचित ॥१३६॥

शोभा—सिद्धे प्रयोजनैरनिच्छस्य युभनघटन यत्र निर्णयिते मूच्यते वा श्लेष-
 वक्रोक्तिव्यतिशेयनहृन्वा चनत्तुतोऽर्थं । केचित्प्रभावस्य प्रकटनमित्याहुः
 अपरे तु युतो प्रभावप्रकटनमित्यावक्षते । अर्थप्रधाने वस्तुन्येषा पर शोभते ।
 यथा रत्नावल्या प्रपमेऽङ्के योग्यरायण—(द्वीगवित्यादि पठित्वा) कः सन्देहः ।

प्रारम्भेऽस्मिन् स्वामिनो वृद्धिहेतौ देवेनेत्य दत्तहस्तावतम्बे ।

सिद्धेभ्रान्तिनाम्नि तस्य तथापि स्वेच्छाचारी भीन एवास्मि भर्तु ॥

यथा वा कृपाशरीरमनन्दनैर्विभ्यरूपशोभया अभिज्ञानशकुन्तलायां
 मधुररमप्रसक्ति ॥१३७॥

उदाहरणम्—

प्रेष्या दुर्भेदारमार्गेण तुन्यार्थंनुनेन गत्येन निरूडाशब्द कस्मैचिन्निपुर्ण-
 वंश प्रकाशयते नुदाहरण यथा देवीचन्द्रमुपते प्रादेशिकी ध्रुवा दुमारचन्द्रमुपस्य
 मन्त्राकुलमानमन्त्र प्रवेणारसरमूर्चनस्यमुद्घातयति—

एनो निरुतरवित्परपणानिभानेसवेरितिनिरोहो ।

निर्जिह्ववरोपचन्दो मत्रपणिहृ सधिऊ विमई ॥

यथा वा प्रद्युम्नान्पुदये तृतीयेऽङ्केऽनर्नाटिकाया मूत्रधारवचनम्—

देव ! इनुजाधिप ! त्वा त्रिभुवनतदनीरिव स्वय रायात् ।

अभिरूपमभिमनवती नतकूररनय नाटके रम्भा ॥

यत्र तुल्यायंयुक्तं वाक्येनाभिप्रदर्शनात् ।
 साध्यन्ते निपुणैरर्थास्तद्बुदाहरणं स्मृतम् ॥१३८॥
 यत् प्रयोजनसामर्थ्यात् वाक्यमिष्टार्थसाधकम् ।
 समासोक्तं मनोप्राहि स हेतुरिति संगितः ॥१३९॥
 अपरिज्ञाततत्त्वार्थं वाक्यं यत्र समाप्यते ।
 अनेकत्वाद्विचाराणां स सशय इति स्मृतं ॥१४०॥

सामाजिकीभूतयो सखीप्रभावत्यो सखी "पिबसहि एसो एव्व मग्गो मअणपर वसाण इत्थिआण" इत्युपदिशति । अत्राभिसरणमेव प्रद्युम्नसङ्गमोपाय इत्यर्थं साध्यते ॥१३८॥

हेतु — फलसाधनदाकिनयुक्तं मितशब्दार्थं विचित्रमद्भ्युक्तं वचनम् । यत्र तापसवत्सराजे पण्डितके इतमरणनिश्चया वासवदत्ता परिवोधयम् यौगन्धरायण आह—देवि । प्रसीद,

आसृष्टेः प्रतिपादितं युवतयो जाता मनोवत्सला,
 भग्नास्ते व्यसनार्णवे च बहवस्तामि सहैवेश्वराः ।
 देव्या यत्तु कृतं तदाविकल्पतामुत्सृज्य लोकोत्तरं
 तस्यैषा कृपणोचितेन विधिना किं भवानिरूपयते ॥

देव्या यत्कृतं तदिष्टार्थसाधनमेव अचिरेणैव शुभफलमनुभवतीति ॥१३९॥

सशयोऽयमाप्तवाक्यत्वात्साधनीयविषयत्वरूपे सन्दिग्धावस्या । एषोऽर्थं कामप्रधानेषु रूपेषु निपुणं प्रयुज्यते । कुन्दमालाया पण्डितके रामायणवशात् साधनी कुशलवो सीतावृत्तान्तं पठन्ती—

सीता निर्जेनसपाते चण्डश्वापदसङ्कुले ।
 परित्यज्य महारण्ये लक्ष्मणोऽपि न्यवर्तत ।
 तत्र प्रार्थं परित्यक्त्वा निरासा जनवात्मजा ।

इति तूष्णीभवत् ।

अप्रियास्वानभीतेन कविना सहृता कथा ।

किमित् कत्याणमावेदप्रति । एवं तावदनुयोरपे इति पृच्छत । सशया लङ्कारस्तु सशयाख्यलक्षणाद् भिन्नचमत्कारतया मिथते ।

सङ्कटस्थं ललाटमोचनमुवा सप्ताचिद्या धूर्जटे
 निर्दग्धे मकरध्वजे रतिरसौ किं स्याद् गृहीतव्रता ।
 सनादाद्वनदेवता मुनिवधूवैपप्रपञ्चे मनः

कृत्वैतत्सं रमतेऽत्र विग्रहवती विवा तपस्त्रीरियम् ॥

इत्यादिषु सशयोऽलङ्कार एव न तु सशयाख्यलक्षणम् ॥१४०॥

सर्वलोकमनोघाहि यस्तु पक्षायसाधक ।
हेतोनिवशानकृत स दृष्टान्त इति स्मृत ॥१४१॥
दृष्टव्यंवावेयवान् कारिचद् भावो यत्रानुमीयते ।
प्राप्तिं तामपि जानीयात्सक्षण नाटकाभयम् ॥१४२॥

दृष्टान्त—

धर्माविरुद्धतया सर्वलोकमनोघाहि वचन निदर्शनोपष्टम्भ दृष्टान्तसङ्गक
सक्षणम् । यथा घूर्तविटे "स्त्रीषु प्रसङ्गो न कर्तव्यः" इत्यत्र "भाव कि पश्य-
तीत्युक्ते "विट—भो उपदेशमान खल्वेतन् । तमह न पश्यामि यः स्त्रीषु प्रसङ्ग न
गच्छेत्, श्रूयन्ते हि महेन्द्रादयोऽप्यहल्याद्यामु विकृतिमापन्ना " इति ।

यथा वा पद्मनाभृतके स्वसोदरीप्रेयमोऽनुपारे सदिग्धमानसा देवसेनामाह
शयः—

दक्षात्मजा सुन्दरि ! योगनारा कि नैकजाता शशिन भजन्ते ।

आरुह्यते वा सहवारवृक्ष कि नैकमूलेन सनाद्वयेन ॥१४१॥

प्राप्तियंघा—कुन्दमालाया तृतीयेऽङ्के सद्यमप वानिचित्पदचिह्नानि संकटे
दृष्ट्वा राममाह—

विलासयोगेन परिध्रमेण वा स्वभावतो वा निभूतानि मन्वरम् ।

पदानि कस्याश्चिदिमानि संकटे प्रयान्ति तुल्य क्लहसविध्रमम् ॥

राम—(निर्वर्ष्यं सहर्षं) किमुच्यते कस्याश्चिदिदि, ननु वक्तव्य सीनाया-
पदानीति । पद्य—

ममान सस्यान निभूतललिता संव रचना

तदेवैवद्रेया कमलरचित चाद्यतिलकम् ।

यथा चेय दृष्ट्वा हरति हृदय गोकविधुर

नथा ह्यस्मिन् देव्या सपदि पदसञ्चिबिनिहिता ॥ इति ॥ १४२ ॥

अभिप्राय—

अभूतपूर्वं इत्यन्तत्पदार्थं केवलकल्पित । केचित्स्वाद्यवस्तुन्यभिमान इत्याह
तद्विभ्ररहितत्वादुपेक्ष्यम् । यथा तापसवत्तरात्रे चतुयेऽङ्के साकृत्यापनी योय-
रायमोद्योग विमृश्य प्रणिधिं प्राह—

दूरमुदीपे रिपावैवमकिञ्चित्करे च विजिगीषी ।

भवेता तु नयगुणशतं सोऽग्रममूत्र पट क्थिते ॥

यथा वा बत्सरावचरिते द्वितीयेऽङ्के चोट—

अमृतपूर्वो योऽप्यर्थः सादृश्यात्परिकल्पितः ।
 लोकस्य हृदयग्राहो सौर्जभिस्राय इति स्मृत ॥१४३॥
 यत्रार्थानां प्रतिद्वानां भ्रियते परिकीर्तनम् ।
 परापेक्षाप्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते ॥१४४॥
 निरवद्यस्य वाक्यस्य पूर्वोक्ताज्यप्रमिद्वये ।
 यदुच्यते तु ध्वजन निरवद्यत तदुदाहृतम् ॥१४५॥
 यद्गानां च प्रधानाता नाम यत्राभिकीर्त्यते ।
 लनिप्रेतायमिद्वधर्मं सा सिद्धिरभिधीयते ॥१४६॥

भूमि करायैण विनिनिनाद्य स्वामेन भग्नो हिमवाग्यहाद्रिः
 वामारवृष्ट्या शमितोऽग्निरोर्वो विनिहंत कीटगतैरनन्त ॥१४३॥

निदर्शन—प्रमिद्वाना देवतादीना, तन्मप्यत्या परापेक्षा साध्याकाशा, तस्माद्
 व्युदास । अत एव दृष्टान्तादप्य भेदः यथा उभयाभिसारिकायाः—

गान्ति यानि धर्ममंहोपधियलादापोविषाणा विष
 शक्यां मोचयितु भद्रोत्कटपटादात्मा गजेन्द्रादने ।
 ग्राह्यापि मुग्धान्महार्णवजने मोक्षः कदाचिद्भवद्
 वेदाम्श्रीवद्वामुन्नातनगतो नैवोत्थितो दृश्यते ॥ १४४ ॥

निरवद्य—यथा वतनराजचरिते प्रथमेऽङ्के भरतरोट्टकः

राजानमाह—प्रमह्य हरणे केचन प्रमादिनास्त्रानि ।

राजा—किमेतत् ।

भर—सदोपैषु कार्येषु यदल्पदोष तत्प्रारव्यव्यम् ।

वमुवमां—स्वामिन् । तत्राप्यहं वाच्यदोषं न पत्यामि । कृतः

नीना बलात्प्रवृत्तिभद्रतरा [मुमद्रा
 यद्वागुमद्रमपिनी कपिनेतनेन ।
 देवस्य तेज समभूद्भचनीयता वि
 तेज प्रकाशयसमा यदुदन्तिनां वा ॥

शालं—नाद्यु, निरक्तमभिहित वमुवमंगा ॥१४५॥

सिद्धि—प्रमानाना स्पृहणीयाना प्रयोजनान्तराणामतर्हितोपलब्धानां परिकी-
 र्तनम् । यथा कौमुदीमहोन्मवे चतुर्थेऽङ्के मन्त्रगुणवचन—

सङ्गनिश्चरमचिन्तितपूर्वा निवृत्तप्रणयिनी मियुनानाम् ।
 वाधिराज्यमधिरोहति तस्याः पीडशोमपि कथा न मघोनः ॥१४६॥

सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान् उक्त्वा पत्र प्रद्युम्पते ।
 विशेषयुक्त वचन विज्ञेय तद्विशेषयन् ॥१४७॥
 गुमानिधानं विविधं विपरीतार्थयोजितं ।
 गुमानिपातो मयुरं निष्ठुरार्यं संवेदय ॥१४८॥
 बहून् गुमान् कीर्तयित्वा सानान्यजनतन्मवान् ।
 विशेष्य कीर्तयन्ते यस्तु श्रेण सौप्रतिशयो बुभु ॥१४९॥
 ह्यर्कं ह्यस्तानिवां तुन्यार्यं मुत्र योजितं ।
 अत्रत्यस्यार्थं संस्यंस्तु न्यतर्कं प्रकीर्तयन् ॥१५०॥

विशेषण—यथा तापनवस्तराज्जे तृतीयेऽङ्के राज्ञा विद्युत्प्रमाह—अपि मूढः—

वृत्तिर्भूलक्षणादिभिः क्षिप्रान्तरे ज्ञया जटाधारण
 वामो वक्त्रलमीदृश इति निदि मामान्यमर्थैरसि ।
 मन्वेगाभिर्मन्वे विद्वद्भननत्वा यन्मनुदाया प्रिया
 नन्निध्यान्तरिषां विज्ञेय न वृत्त म्नेहानुरूप यथा ॥ इति ॥१४७॥

गुमानिपातो—यथा धूर्तविष्टे विष्टः—

जात्यग्न्या मुरतेषु दानवदत्तानन्तर्मुखाभादिषी
 हृष्टस्यापि जनस्य शोकजनना मग्धावदनावृत्तान् ।
 निव्याज स्वदनस्य दृष्टजनना स्त्रीस्त्ववद्धा पगु
 कर्तव्यं शत्रु नैव भोः कुलवपुङ्गवरा प्रवेष्टु मन ॥

अत्र कुलस्त्रीनिनुविता विनयनग्धावदनां गुमा विपरीतार्थयोजिता ॥१४८॥

प्रतिशयो विलयकुहनौ धृतराष्ट्र इति भोष्य—

एतत्ते हृदयं सृष्ट्यानि यदि वा साक्षी तर्कवात्मज
 सत्त्वेन तु नो गृहे यदभवत्तावदाकस्मिन्नाम् ।
 एकः पूर्वमुदाहृतः न बद्धमिदं ष्टस्तनो जन्तु
 यावन्तो वचनाह्वयनपिनस्तावन्त एवाभून्ताः ॥ इति ॥१४९॥

तुल्यतर्को—यथा वस्तराज्जचरितेऽष्टमेऽङ्के राज्ञा—

नवाकं मानन्वितानमोदरे मुयन्विरेनूकरकेनरोऽग्नये
 रक्षान्त्रो भ्रष्ट मरोऽहो किमर्कमुप्ये प्रमय करिष्यति ॥ इति ॥१५०॥

परीन्वयो—यथा वस्तराज्जचरिते षष्ठेऽङ्के राज्ञोत्तमवचिच्च वनं नति—

वहनां च प्रशुभतानां पदानां बहुभिः पदैः ।
 उच्चयः सदृशार्थो यः स धिन्नेत्रं पदोच्चयः ॥१५१॥
 यथादेशः यथाकालः यथारूपः च यथ्यंते ।
 यत्प्रत्यक्षं परोक्षं वा दृष्टं तद्वर्णतोऽपि वा ॥१५२॥
 परिगृह्य तु शास्त्रार्थं यद्वाच्यमभिधीयते ।
 विद्वन्मनोहरं स्वन्तमुपदिष्टं तदुच्यते ॥१५३॥

खड्गो रक्षान्धकारे रविररितिमिरे कार्यभारेषु धुयः
 दीपो मन्त्रान्धकारे सुरगुरुनये सट्क्रमो ध्यापदोषे ।
 उत्कण्ठायाः सभागी गतिरनवसरे चन्दनशोकतापे
 सक्षेपान्मानुषाभो हिनशियसुखदो भव्यचिन्तामणिर्मे ॥१५४॥

दृष्टप्रत्यक्षयथा मालविकाग्निमित्रे—

वामसन्धिस्तिमितवलयन्यस्य हस्तनितम्बे
 कृत्वा श्यामाविटपसदृशस्रस्तमुक्तद्वितीयम् ।
 पादाद्गुप्टालुलितकुसुमे कृट्टिमे पातितार्क्षं
 नृत्तादस्याः स्थितमतितराकान्तमृज्वापताक्षम् ॥ इति

परोक्षयथा पादताडितके मदनसैनाया वर्णन—

उत्क्षिप्तालरुमीक्षणान्तमलितकोपाङ्कितान्तभ्रुवा
 दष्टार्थोष्ठमधीरदन्तकिरणप्रोत्कम्पयन्त्या मुखम् ।
 शिञ्जन्नूपुरया विकृप्य विगलद्रक्ताशुकपाणिना
 नृपंन्यस्य सनूपुरसमदया पादोऽपितकान्तया ॥ इति १५२ ॥

उपदिष्ट—यथाविभारके प्रथमोऽङ्के राजा—

धर्मः प्रागेपचिन्त्यः सचिचमतिगतिः प्रेक्षितव्यास्त्वबुध्या
 प्रच्छाद्यो रागरोषो मूढुपदपगुणो कालयोगेन कार्यो ।
 श्रेयं लोकानुबृत्तपरचरन्यनर्मण्डलप्रेक्षितव्य
 रक्षयो यत्नादिहात्मा रणशिरसि पुनः सोऽपि नावेक्षितव्यः ॥

यथा वा तन्त्रान्तरविषये धूर्तविद्ये—

शून्ये वासप्रमथं द्विरद इव सतां यो हरत्याशु नारी
 वामा वा यो विदित्वा ह्यभिभवति शनै रञ्जयन्वाक्यलेखीः ।
 अन्यकृत्वोर्पापि वा छलयनि कुरुते भावसद्वगूहनवा ।
 तस्यैतच्चेष्टितं भो न भवति विफलं वामशीला हि नार्यः ॥१५३॥

प्रवृत्तार्थानुसारि परोक्षार्थसाधकः बहुपाथोपनिर्देशनं वाच्यविभारः—

पूर्वाशयसमानार्थे रप्रत्यक्षायंसाधने ।
 धनेकोपाधिसयुक्तो विचार परिकीर्तित ॥१५४॥
 विचारस्यान्ययान्भावस्तथा दृष्टोपदिष्टयो ।
 सन्देहात्कल्प्यते यस्तु स विज्ञेयो विपर्यय ॥१५५॥
 वाच्यमर्थं परित्यज्य दृष्टारिभिरनेकधा ।
 धन्यस्मिन्नेव पतनादिह भ्रष्टा स इष्यते ॥१५६॥

यथा मुद्राराक्षसे पञ्चमेऽङ्के राक्षसवाक्य—

साध्ये निश्चितमन्वयेन घटित विभ्रष्टपञ्चे स्थिति
 व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधन सिद्धये ।
 यत्साध्य स्वयमेव तुल्यमुभयो पक्षे विरुद्ध च य
 तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्वात्स्वामिनो निग्रह

अथवा विज्ञातापरागहेतुभिः प्राक्परिमृहीतोपजापरापूर्णांमिति न विकल्पि-
 तुमर्हामि ॥ इति ॥ १५४ ॥

विपर्ययो—यथा रावण प्रति सचिव—

उदकंसिद्धिमिच्छद्भिः सद्भिर्न खलु दुस्वये ।
 चतुर्थीचन्द्रलेखेव परस्त्रीफालपट्टिका ।

रावणः—

परस्त्रीकृच्छकम्भेषु कुम्भेषु वरदन्तिनाम् ।
 निपतन्ति न भीरुणा दृष्टयः शरवृष्टयः ।

यथा वा मत्तविलासे शाक्यभिक्षुः परमकारुणिएण भवन्नदा तद्भागएण
 पासादेसु वासो पञ्जकेमु सयण पुञ्जहे भोजन एदेहि चवदेतेहि भिक्षुसंघस्स
 अंगुगह वरन्तेप कि णु हु इत्थिआपरिगहो सुरापाणविहाण अपादिह । अहवा
 सव्वञ्जो एदउणपेक्खदि । अवस्स एदेहि दुट्टबुद्धत्यविरेहि णिरुच्छा अह्माणं
 तरुणजणाम मच्छरेण पिअपुत्तएमु इत्थिआसुरापाणविहाणानि पच्छामुहाणि इति
 त्थकेमि ॥ १५५ ॥

अतो—यथा क्षेपीसंहारे द्वितीयऽङ्के कञ्चुकिनमाह—दुर्योधन

सहभृत्यगण सबान्धव सहमित्र समुत सहानुबन्धम् ।
 स्वबलेन निहन्ति सयुगे न चिरात्प्राप्नुवन्तु । सुयोधनम्

कञ्चु—कणी पिघाय सभय शान्त पाप प्रतिहनमं त्तसम् ॥ १५६ ॥

अनुनयो—यथा रामानुबधे दितीयेऽङ्के रामनराक्रमस्तुतिव्यग्र मारीचमाह

रावणः—आ प्रतिपक्षपक्षपातिन् ! एत ! राक्षसापराधः किं बहुना—

उन्नयोः प्रीतिजननो विरहामिनिविष्टयो ।
 व्यस्य साद्यकश्चैव वित्तोऽनुनयो बुधे ॥१५७॥
 ईप्सितार्थप्रतिष्यर्षं कीर्त्यते मय मूरिति ।
 प्रयोजनान्यनेकानि सा भालेन्यन्मितिना ॥१५८॥
 हृष्टं प्रसन्नमदनंयत्परस्यानुवर्तनम् ।
 श्रियने वारयचेष्टामिस्त्रहासिष्यमिति स्मृतम् ॥१५९॥

तदेव ह्यधिराम्बुभि क्षणकठोरवष्टम्बुर्त्रै
 रिपुम्बुनिमन्त्रो मम प्रणममेतु वीधानम् ।
 सुरद्विपशिरम्ब्वलीदलनदष्टमुक्ताफल
 स्वमु परिभवोचिर्त्त पुनरस्त्री विद्यास्यत्यसि ॥

इति सङ्गमाकर्षणि । तदा प्रहृष्टः (उन्नयोर्मध्ये निष्य) — प्रसीदतु प्रसीदतु
 महाराज, नेदमनुस्वं स्वामिनः । देव—

लोकत्रयक्षयोद्भूतप्रवोपाशेभरस्य ते ।
 ईदृशवन्द्यहाणय मृत्पेष्कनुचित्त. क्रमः ॥ इति ॥ १५७ ॥

माता—यथा तापमवत्तराजे राजा—

दुष्टा सुय निर्जिता विद्विषन् प्राप्ता देवी भूतपती च नृप
 सबन्धोऽमृष्टार्थेनापि मार्थं किं दुष्प्राप यन् लक्ष्य भवद्भयः ॥१५८॥

वाञ्छित्य यथा रत्नावल्या द्वितीयोऽङ्के शीर्षवेदनाभ्याजेन गन्तुमुद्यता वागवदतां
 पटान्तेन गृहीत्वा निरुप्यन् भन्तराजः “प्रियं, प्रसीदति वृषाम्” इत्यादि वदन्नि-
 प्तान्नाया प्रेमभ्यां “अलभरप्परदिनेन” इति ब्रुवन् विदूषकमाह—“मूढ ! न
 लक्षितस्त्वया देव्याः वीप. तत्सर्वंया देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमत्रोपायमाकलयामि ।
 तदेहि देवीं प्रसादयितुमभ्यन्तरमेव प्रविधाव ” इति ।

अत्र राजोऽनुवर्तनं दासिभ्यम् ॥ १५९ ॥

गर्हण—दोषस्य गुणीवृत्तत्वं यथा घूर्त्तव्रिटे—

प्रणष्टा न व्यक्तिसंवति वचसा संव मृदुया
 न रागो नेवाद्ये त्यजति न च लज्जा ध्यवगता ।
 स्मृतिः प्रत्यापाता परिहृषितमद्यापि च मुष्टं
 मदो दोषास्त्यक्त्वा स्वयि परिणतस्तिष्ठति गुणैः ॥

गुणातिपाते दोषा यथा बन्धराजचरिते द्वितीयेऽङ्के विष्णुनातः

नृपाः प्रमत्वात्प्रतिषेधवामा जिह्यो विधिस्तदशर्वाति वामम् ।

साधिष्वनो नापरमन्त्रि पुंसा विषाददुःखायशमा निदानम् ॥

यत्र सकीर्तयन् दोष गुणमयं दशयेत् ।
 गुणातिपाताद् दोषाद्वा गहण नाम तद्भवेत् ॥१६०॥
 अर्थांतरस्य कथने यत्रान्योऽर्थे प्रतीयते ।
 वाक्यमाधुर्यसम्पन्ना सार्थापत्तिरुदाहृता ॥१६१॥
 वाक्यं सातिशयंरुक्ता वाक्यार्थस्य प्रसाधकं ।
 लोकप्रसिद्धं बह्विनि प्रसिद्धिरिति कीर्तिता ॥१६२॥

यथा वा तापसवत्सराजे तृतीयेऽङ्के सामकायन —

पूर्वाह्ने कृतभोजनव्यतिकरान्निव्यं व नीरोगिता
 कण्डूनिर्वपनादपैति शिरस स्नान यदा रोचते ।
 जात्याचारकदर्शनाविरहित ब्राह्मण्यमात्मचेष्टया
 धूर्त सत्त्वहिताय कैरपि कृत साधुव्रत सौगतम् ॥ १६० ॥

प्रार्थापत्तिर्यथा धूर्तविते—

आदष्टस्फुरितावरे भवति यो विवश्रारविन्दे रस
 प्रीतिर्या च हृताधुके च जघने काञ्चोप्रभोद्भोजिते ।
 लक्ष्मीर्वा च नखक्षताङ्कुरधरे पीने कपोले स्त्रियो ।
 रक्त तेन विरज्जते न हृदय जात्यन्तरेऽपि ध्रुवम् ॥

अत्र जन्मान्तरेऽपि तस्या अनुरक्तिरनुवर्तते एवेत्युक्ते जन्मान्तरेऽपि विरागो
 न प्रभवति तस्माद्भवबन्धविमुक्तिर्न स्यादित्यर्थापत्तिर्नाम लक्षणम् ॥ १६१ ॥

प्रसिद्धि—प्रसाधकं प्रकृष्टसाधकं, प्रसिद्धं पूर्वमेव सिद्धं । यथा यदा
 युद्धे बलदेव दुर्योधनमाह—भीमसेन इदानी तव युद्धवञ्चनामुत्पाद्य स्यास्यति ।

दुर्यो—न चाह भीमसेनेन वञ्चिन ।

बल—अथ केन भवानेवाविध कृत ।

दुर्यो—ध्रुयता,

येनेन्द्रस्य च पारिजातवतस्मानेन तुल्य हृतो
 दिव्य वर्षसहस्रमणवजले मुप्तश्च यो लीलय ।
 दीप्त्या भीमयदा प्रविश्य सहसा निर्व्याजमुद्धप्रिय-
 तेनाह जगता प्रियेण हरिणा मृत्यो प्रतिप्राहित ॥

अत्र वाक्यार्थस्य साधका एव भगवतो विष्णो पारिजाताहरणलीलावटपत्र-
 घयनादयः । अन्ये तु प्रसाधकरसङ्कारैरिति गृह्णन्ति ॥ १६२ ॥

पृच्छा—शोकादिपरवशतयात्मानं वा परं वा परोक्षे संबोध्य पृच्छन्निवाधि-
 धानम् । तन्नोत्तरमतेक्षते तस्यैव प्रत्यायकत्वात् ।

यात्राकारोद्भववर्षाशिवैरात्मानमथवा परम् ।
 पृच्छ्यते चाभिषत्तेऽर्थं सा पृच्छेत्यभिषजिता ॥१६३॥
 दृष्टश्रुतानुभूतार्थकथनादिसमुद्भवम् ।
 सादृश्य क्षोभजनन सादृश्यमिति सन्नितम् ॥१६४॥
 हृदयम्यस्य वास्यस्य गूढार्थस्य विभावकम् ।
 धन्यापदेशं कथन मनोरथ इति स्मृतः ॥१६५॥

यथा रामचरिते हनुमान् सीता दृष्ट्वाह—

स्थानेऽप्रभीदसि रधुद्धह ! किं विघातः !
 वस्यास्त्वयैक्षितमलक्षणमङ्गकेषु ।
 अद्यापि जीवसि दशानन ! हे हनुमन् !
 केय तवान्निमुत्तवतिरिपो. प्रतीक्षा ॥ इति ॥ १६३ ॥

सादृश्य—आदिशब्देन दर्शनप्रवणानुभवनान्युपलक्षितानि । अत्र रूपविभ्रान्त्या न क्षोभजननमेव लक्षणस्य चमत्कृतिः । यथा छलितरामे लक्ष्मणेन बन्धनीतो लवो रामपत्न्यशालाया हिरण्मयी सीता दृष्ट्वाह—“अये कथमियमम्बा राजद्वारमायना” इति सहस्रोत्थाय प्रणम्य तदनन्तर काञ्चनमयीति निर्बण्योपमृत्योपविशति ॥

यथा वा वैशीसहारे—दुर्षोधन हत्वागच्छन्त भीमनेन दुर्षोधनमिति चार्वाक-
 न्वातयैव भ्रान्त्वा धर्मसू नुस्त गाढं गृहीत्वाह.....

प्राज्ञैश्चानुदिन जनितापराधो
 मत्तो वधेन भुजयोर्हत राजपुत्र ।
 आमाद्य मेज्जतरमिद भुजपद्मजरस्य
 जोषन् प्रयासि न पदात्पदमद्य पापः ॥ इति ॥ १६४ ॥

मनोरथो—यथा विकटनितम्बाप्रहसने विकटनितम्बाह

धन्यासु तावदुपमदेश्वासु भुङ्ग !
 लोल वितोदय मन. सुमनोलतासु ।
 मुग्धाभजातरजसं कलिकामकाले
 बाला वदधंयसि किं नवमालिकाया ।
 अत्रात्मानमेव सुमनोलतात्वेनापदिशति ॥१६५॥

लेशो यथाविमारके द्वितीयेऽह्ने धात्री नायकमाह—अय्य किं चितीवदि ।

अविमारक—भवति । साम्प्र चिन्त्यते ।

धात्री—किं नाम एद रमणिज्जं मत्स्य चितीवदि

अवि—भवति । योगशास्त्र चिन्त्यते ।

यद्वाक्य वाक्यकुशलैरुपायेनाभिधीयते ।
 सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या स लेख इति कीर्तित ॥१६६॥
 परदोषैर्विचित्रार्थैर्ब्रह्मात्मा परिकीर्तयते ।
 अदृष्टोऽग्न्योऽपि वा कश्चित् स तु क्षोभ इति स्मृत ॥१६७॥
 लोके गुणातिरिक्तानां गुणानां यत्र नामभिः ।
 एकोऽपि शब्दयते तत्तु विज्ञेय गुणकीर्तनम् ॥१६८॥

घात्री—(तस्मिन्) पङ्क्तिगृहीतं भगवद्वचनं ओम्बसत्य एव होतुः ।

अवि—को नु खलु वाक्यार्थः । अन्यदप्यभिलाषवशादग्न्या सकल्पयामि ।
 इत्यादि ।

अन्ये तु लेख इति पठन्निष्कृतज्ञानाभिधानमिति च लक्षयन्ति ॥१६६॥

क्षोभो-यथा रत्नावल्या तृतीयेऽङ्के सागरिकैवेति मत्वा वासवदत्तामुपलालयन्तो
 राज्ञः सा स्वावगुण्डनमपनीय बलदयमुत्पादितवती ।

राजा (अञ्जलि बद्ध्वा)—प्रिये । वासवदत्ते । प्रमोद प्रसोद ।

वास (अश्रु निपातयन्ती) मा एव्य भण । अण्णगदाइ एदाइ अक्खराद ।

विदू—भोदि, महानुभावा खु तुम ता खमीअदु दाव एक्को अवरहो
 विभववस्तस्स ।

वास—ण पुडमसगमे विग्घ करन्तीए मए जेव्व एदस्म अवरदं ण अज्ज-
 पुत्तस्स ।

अन्ये तु “आत्मन्यभूततद्भावभावन” मिति, परे तु “अन्यगते हेतावन्यस्मिन्
 कार्यकल्पनम्” इति च लक्षयन्ति ॥१६७॥

गुणकीर्तन—यथा बत्सराजचरिते चतुर्थेऽङ्के शालङ्कायन—नीलनायव्यपदे-
 शेन समन्तत शस्त्रप्रभाभासुरैरस्मद्योर्षं, परीतेन महति भयस्याने विगतसभ्रम—

तेन प्रोक्त धर्मगाम्भीर्यशौर्यप्रजातंजोनीतिदाक्षिण्यगर्भम् ।

वाक्य सामास्य सौचित्य श्रोत्ररम्य शास्त्रीवर्तव्य तद् बुधं स्वार्थकामं ॥

भूतरोहक — एतो सक्षिप्तविस्वरो नाम ।

राजा—ततस्तत —

शाल—देव, यस्तस्य युद्धे महति प्रवृत्ते पराश्रम साहसताञ्छनः सः ।

प्रद्युम्नरामार्जुनभीमवर्णसाम्बाभिमन्युष्वविचिन्त्य एव ॥ इत्यादि

यजा—अहो नु खलु स्वभावतिष्ठानां गुणानामप्यभिचारिता । कुत —

अविदित इति न कथा प्रयत्नाद् बहुविधं बहुधापरीक्षमाणं ।

द्विगुणमभिविराजते गुणैः स्वैर्मणिरिव जातिविशेषवाग्महाहं ॥१६८॥

प्रस्तावेर्नैव शेषोऽर्थः कृत्स्नो यत्र प्रतीयते ।
 वचनेन विनानुक्तसिद्धिं सा परिकीर्तिता ॥१६६॥
 यन्प्रसन्नेन मनसा पूज्यं पूजयितुं वचः ।
 ह्यंप्रकाशनार्थं तु सा प्रियोक्तिरुदाहृता ॥१७०॥
 एतानि वाच्यस्य च लक्षणानि
 षट्त्रिंशद्गुह्यैश्चानिदर्शनानि ।
 प्रजन्मशोभाकरणानि तज्जन्
 सन्द्यक् प्रयोग्यानि रसायनानि ॥१७१॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वागाभिमये काव्यलक्षणो नाम षोडशोऽध्यायः ।

अनुवृत्तसिद्धिर्यथा तागसबत्सराज्ञे योगन्धरायणो ढोलयिनचित्ता वासवदत्तामाह—

कौशाम्बी परिभूय नः कृपणकैविल्लेपिभिः स्वीकृतां
 जानास्येव तथा प्रमादपरना पत्युर्नयद्वेषिणः ।
 स्त्रीणां च प्रियविप्रयोगविधुरं चेतं सदैवात्र मे
 वक्तुं नोन्महते मनः परमतो जानातु देवी स्वयम् ॥

यथा वा तत्रैव द्वितीयेऽङ्के विनीतभद्रो देवीप्रस्थानं चर्षयन्नाह—

मामृद्दिस्य तथा देव्या वाप्यमहद्वकण्ठया ।

ध्वार्यपुत्रं प्रतीत्युक्त्वा वक्तव्यं न समाहितम् ॥१६६॥

प्रियोक्तिर्व्यथा पञ्चराजचरिते मण्मेऽङ्के भरतरोहको वत्सराजाम् वासवदत्तां
 चीनाभ्यासाद्यैर्मर्षयितुकामम्यं द्रष्टुवाह—

या शैले कौस्तुभस्य द्युतिविभ्रलयिने शारदव्यामनीले
 विष्णोर्बंशस्सुदारे रजनिकरकराकारहारोपहारे ।
 साम्येत्वाल्लिङ्गं तु त्वा प्रशिथिलमालितेनोत्तरीयेण लदमी
 हूंषादापीडयन्ती नवकमलरजोरोचनाभ्यां स्तनाभ्याम् ॥इति॥१७०॥

एवमेव शब्दप्रवण्येष्वपि वयाशरीरमविधानयथा
 पणवंदार्यरूपं कविभ्यामारो लक्षणार्थो द्रष्टव्यः ॥१७१॥

इति षोडशमध्यायं प्रणयतिर्ग्रन्थिकः व्याघातः ।

यशोराशेर्भंगोरागनाम्नो दौहित्र—देहजः ।

इति श्रीमहामाहेश्वरभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविवृतावभिनय-
 भारत्या लक्षणालङ्कारदोषगुणाध्यायः षोडशः समाप्तः ।

नाट्यशास्त्रम्

सप्तदशोऽध्याय

एव तु सस्कृत पाठ्य मया प्रोक्त द्विजोत्तमा^१ । ।
प्राकृतस्यापि पाठ्यस्य सप्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥
एतदेव विपर्यस्त सस्कारगुणवर्जितम् ।
विज्ञेयं प्राकृत पाठ्यं नानावस्थान्तरात्मकम् ॥२॥

यद्धान्तररसास्वादिवाकु विश्रान्ति मुन्दरम् ।

रमाज्ञपदाय वन्दे तद्वपु पारमेश्वरम् ॥

चतुर्दशाध्याये वाचिकोक्तक्रमे मस्कृत प्राकृत च वक्ष्यमिदमुच्यते । तत्र सस्कृतप्रमङ्गलेन छन्दोवृत्तलक्षणादि निरूपितम् । अनेन त्वध्यायेन प्राकृतस्य स्वरूप निरूप्यते । शास्त्रप्रनिर्दिष्टमस्कृतविपरीतप्राकृतप्रमङ्गलेन नामधेयिभारूपरूपेण शास्त्रविहितानां विपरीतरूपत्वान्, नाट्यनमनपातिनो भावभारिपादिनामममूहस्य पठनघमादिच प्राकृतेऽपि विमन्यया सस्कृतवद्वेति चिन्ताया प्रमङ्गलेन प्रायस्वरूप निरूपितम् । दशरूपकनिर्णयानन्तरं समुचितनिर्णयमपि तथा—

अलङ्कारा विरामाश्च ये पाठ्ये सस्कृते मताः ।

त एव यत्नेन, कानां स्त्रीपाठ्येऽपि च सस्कृते ॥१८॥१७॥

इत्यध्यायोपान्ते प्राकृतपाठ्यमेवोपनर्हरिष्यामीत्यध्यायसङ्गति, एतामेव दर्शयति एव तु सस्कृतमित्यादि । पाठविशेषमर्हति यत्नेन वा पठनीय, विटिष्टेन रूपेण वा पठनाहं आन्तरचिन्तवृत्तिवशादेव वा तथा पठितुं शक्यम्, आचार्ययत्नेन वा पठनीय मिति पाठ्यम् । तत्र प्राकृतस्य सामान्यलक्षणमाह—नेस्कारेति । मस्कृतमेव मस्कार-गुणेन यत्नेन परिरक्षण रूपेण वर्जितं प्राकृत, प्रकृतेरसस्काररूपाया भागतम् ।

नन्वप्रभ्रजानां को नियत इत्याह—नानानि सामान्यवस्थान्तराणि देशविशेषास्ते-
ष्वात्मा नियतस्वभावो यस्या, देशविशेषेषु प्रसिद्ध्या नियमितमित्येव सङ्गता एव वाचका, अनुमानास्त्वन्ये ते त्वन्यत्वेन प्रसिद्धिं गता संयुज्जम् । अकतिष्ठन्त्य-
स्मिन्नित्यवस्था देशा ॥२॥

१. NS. समासतः ।

२. NS. प्राकृतस्य तु ।

त्रिविधं तच्च विज्ञेयं नाट्ययोगेषु समासतः ।
 समानशब्द^१ विभ्रष्ट^२ देशीगतमपि च^३ ॥३॥
 कमलामलरेणुतरङ्गनीलसतिलादिवाक्यसम्पन्नम् ।
 प्राकृतमन्वेत्वेव सस्कृतमपि योगमुपयाति^४ ॥४॥
 ये वर्णा सयोगात् स्वरवर्णान्यत्व न्यूनतां चापि ।
 गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते विभ्रष्टा इति शेषा^५ ॥५॥
 [ये वर्णा वर्णगता व्यञ्जनमुक्ताश्च ये स्वरा नियताः ।
 तानपरस्परदत्ते प्राकृतयुक्तया प्रयदयामि] ॥६॥

यथा—

एओआरपरणिज अ आरपर अ पाअए णत्थि ।
 यसआरमज्जिमाइ अ कच वग्गतवर्णहणाइ ॥७॥

संस्कृते समेऽपि प्रातिपदिके विभक्तौ भवितव्यं विषयसिद्धे स्वरे वा । देशी-
 पदमपि स्वरस्वैव प्रयोगावमरे प्रयुज्यते इति तदपि प्राकृतमेव, अध्वत्वादिनप्रकृतेस्त-
 ज्जनप्रयोज्यत्वान् प्राकृतमिति केचित् ॥३॥

संस्कृतेन समानशब्दानुदाहरति—कमला मलेति । विभक्तौ लिङ्गस्य प्राकृते
 स्वातन्त्र्यादवश्यं भेदेन भाष्यमित्याह वाक्ये समासोपपन्नं योजितम् ॥४॥

एतत्परिज्ञानस्य फलमाह—एव सस्कृतमपि योगमिति । भाष्येणैव पठाका-
 स्यान्कादौ चास्य प्रयोग उक्तः । अपिभ्रष्टेनदेशमाह प्राकृतप्रयोगे समासेऽपि न
 संस्कृतसमतेति कमल अमल इन्दु इत्यादौ ॥५॥

विभ्रष्टमाह—ये वर्णा इत्यादि ॥६॥ एतदेव प्रपञ्चयते 'एओआरपरणि अ'
 इत्यादिना । एकारात्पर. ऐ, ओकारात्परा ओ, ऐकारैकारो च, येभ्यस्तानि च ।
 कियन्ति वाह पाअए पादमस्मया चत्वारोत्यर्थं. ऋ ऋ लृ लृ । अङ्कारपरो विसर्जनीयः ।
 वमनारपोभेद्व्ये शपो । कचवर्णोति—वञ्जनवर्णां अन्त्यवर्णाः छ अ न इति ।
 द्वादशवर्णा न सन्ति ॥७॥ वनेति—कणादयो लुप्यन्ते तदीयश्चाध्वं, स्वराणामेव ।

१. NS चर्चः ।

२. NS देशीमतमपि वा ।

३. KSS. संस्कृतमिव प्रयोगमुपयाति ।

GOS. नाट्यमेकं तु विज्ञेयं सस्कृतं प्राकृतं यथा ।

४. GOS. वाग्यपदादौ विभ्रष्टास्तान् विदुर्विप्राः ।

५. इतः प्रारम्भ 'वार्थः प्रयोगेऽस्मिन्' इत्यन्तो ग्रन्थोऽजीवानुद्धे आसीत् । अत एव
 निर्णयसागरमुद्रितपुस्तके अतीव पाठभेदो दृश्यते । कुत्रचिच्छब्दोभङ्गादिदीर्घवर्ण-
 वादचनायां अपि गद्यताभाषणाः । पाठान्तरं तु तत्रैव दृश्यम् ।

घञ्चति कगतदयवा तोप अत्य च से वहति सरा ।
 खघयघभा उण हत्त उवेति अत्य अ मुचता ॥८॥
 उपरहुत्तरआरो हेटाहुत्ती अ पाअए पात्य ।
 मोत्तूण भद्रचोद्रह पद्रह्वदचन्द्रजाई स ॥९॥
 खघयघभाण हआरो मुहमेहक्हावहूपह्वणु ।
 कगतदयवाण जिच्च वीयम्मि ठिघो सरो होई ॥१०॥
 छ इति पकारो नित्यं बौद्धय्य षट्पदादियोगेषु ।
 किलशब्दान्त्यो रेफो भवति तथा षु ति खनुगव्व ॥
 ड इति च भवति टकारो भटकटककुट्टीतटाद्येषु ।
 सत्व च भवति शय्यो सर्वत्र तथाहि स स आदेशा ॥१२॥
 अष्टस्पर्श्व दकारो भवत्यनाशौ तकार इतराद्य ।
 बडवातडागतुल्यो भवति डकारोऽपि च ककार ॥१३॥
 वर्धनगते च भावे घकारवर्णोऽपि ङत्वमुपयाति ।
 सर्वत्र च प्रयोगे भवति नकारोऽपि च णकार ॥१४॥
 आपान प्रावाण भवति पकारेण वत्वयुक्तेन ।
 अदयातथादिकेषु तु^१ भकारवर्णो व्रजित हत्वम् ॥१५॥
 पक्ष फलस विद्यात्पकारवर्णोऽपि फत्वमुपयाति ।
^२यस्तु मृत सोऽपि ममो यश्च मृग सोऽपि हि तयं च ॥
 ओकारत्वं गच्छेदौकारश्चोपधादियु नियुक्तः ।
^३प्रश्नत्वाचिराचसादियु भवति चकारोऽपि तु यकार ॥

खधेति—खादीना हत्व, खेट, परिघ, अघ, धान्य भाव्यादीना व्यञ्जनस्य न भवति ॥८॥

भशादियु न भवति । अपि च चोद्रह्वदकुखादीनामिति अत्रोदाहरणानि
 मुख मुह इत्यादिकानि ॥९॥ अनादौ स्थाने टकारो इतराद्य अल्पट्टो लघुप्रत्यय
 उच्चार्ये । येन श्रमाहकारश्च लकाराच्छायी भवत । यथा उदर उदत ॥१०॥
 तथैवेति ॥१६॥

१ KSS, NS लकार. ।

२. KSS, NS. यकारवर्णो ।

३. KSS., NS. यस्तु मृगः सोऽपि ममो यस्तु मृग ।

४. KSS., NS प्रश्नत्वाचिराचसादियु चकारवर्णोऽपि च यकार ।

अपरस्परनिष्पन्ना ह्येव प्राकृतसमाश्रया वर्णा ।
समुक्तानां तु पुनर्वदये परिवृत्तिसयोगम् ॥१८॥
इक्षत्सत्तध्याः छ इति तथान्पह्यध्या
भवन्ति तु भकारा ।

ष्ट टृ, स्त. स्य, प्यो म्ह,
दणो ह्ल, प्यो ष्ह, क्ष सकाररूपोऽपि ॥१९॥

आश्रयं अन्तरिय निदधयमिच्छन्ति णिच्छय च यथा ।
वत्स वच्छ च यथा अपसरस तद्दच्छरश्च ॥
उत्साहो उच्छाहो पथ्य च पच्छ विज्ञेयम् ।
तुग्य तुग्भ मह्य मज्ज विन्ध्यश्च भवति विज्जोत्ति ।
दट्टो दट्टोत्ति तथा हस्तोऽपि च भवति हत्योत्ति ।
भ्रीत्सो गिम्होत्ति तथा इलक्षण सल्ल तादा तु विज्ञेयम् ॥
उष्ण उल्ल यक्षो जकषो पर्यञ्जो भवति पत्तकु ।

विपरीत ह्ययोगे ब्रह्मादौ स्याद् बृहत्पतो फलम् ॥
यतो भवति न जन्तो भीत्सो भिम्होत्ति विज्ञेय
उपरिगतोऽस्ताद्वा भवेत्कारादिकस्तु यो वर्णं ॥२४॥
स हि सयोगविहीन शुद्ध कार्ये, प्रयोगेऽस्मिन्
एवमेतत्तु विज्ञेय प्राकृत सस्कृत तथा ॥२५॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि देशभाषाविकल्पनम् ।
भाषा चतुर्विधा ज्ञेया दशरूपे प्रयोगतः ॥२६॥

अपरस्परनिष्पन्ना इत्यन्वोन्यमदिलप्ता असयोगरूपा इत्यर्थः । यत्र समुक्ता-
स्तेषामिति पृथिव्यद्वयचनम् ॥१८॥ प्रमेण स्वयमुदाहरति चच्छ च इत्यादि ॥२०॥
विपरीत इति । ब्रह्मा बम्हावन् हत्वमिति, उपरिगतोऽस्तादिति शक्र अर्क इति ॥२३॥
द्वितीय समुज्यमानमपास्य स उपरिगत एव चादेशेन त्रियते सन्नो अवको । मुनिना
च दिग्दक्षिणा, विम्नारविजिज्ञामुः प्राकृतदीपिनादिष्वभवलोऽस्येत् । उत्सवविर-
चिताया च सूत्रवृत्ती पदवृत्ती च स्फुट पूर्णं च गणमन्वीनि तथादर कार्यं ॥२४॥

१ KSS, NS अपरम्बरनिष्पन्ना ।

२. KSS, NS विपरीतसयोगेन ।

सस्कृत प्राकृत चैव यत्र पाठ्य प्रयुज्यते ।
 अतिभाषार्यभाषा च जातिभाषा तथैव च ॥२७॥
 तथा योग्यन्तरी चैव भाषा नाट्ये प्रकीर्तिता ।
 १प्रतिभाषा तु देवानामार्यभाषा तु भुभुजाम् ॥२८॥
 सस्कारपाठ्यसयुक्ता सम्पद्^१न्वाप्यप्रतिष्ठिता ।
 विविधा जातिभाषा च प्रयोगे समुदाहृता ॥२९॥
 म्लेच्छशब्दोपचारा च भारत वपमाश्रिता ।
 अथ योग्यन्तरी भाषा २ग्राम्यारभ्यपद्मदभवा ॥३०॥
 ३नानाविहङ्गजा चैव नाट्यधर्मोप्रतिष्ठिता ॥३१॥
 जातिभाषाश्रय पाठ्य त्रिविध समुदाहृतम् ।
 प्राकृत सस्कृत चैव चानुवर्ष्यसमाश्रयम् ।
 धीरोद्धते ५सललिते धीरोदात्ते तथैव च ॥३२॥
 धीरप्रगन्ते च तथा पाठ्य योग्य तु मस्कृतम् ।
 एषामेव तु सर्वेषा नायकाना प्रयोगत ॥३३॥
 कारणव्यपदेशेन प्राकृत समयोजयेत् ।
 ६दारिद्र्याध्ययनाभाषयद्दृष्टादिभिरेव च ॥३४॥

१सस्कृतप्राकृतसंज्ञैव भाषा वक्तुभेदाच्चतुर्धा सपन्नेति दर्शयति सस्कृत प्राकृत च पाठ्यमिति । सस्कृतैव भाषा स्वरभेदादिपूर्णसस्कारोदेना सस्कृतभाषा भाषाभेदाना (मध्ये) उच्यते । वैदिशशब्दवाहल्यादार्यभाषातो विलक्षणत्वमस्या इति ॥२७॥

उपचारो व्यवहार ॥३०॥ पशुपक्षिप्रभृतीना यद्गत तत् नाट्यप्रयोगे कुत्राप्यवसरे सन्नाभ्यमित्याह नाट्यधर्मोति ॥३१॥

कारणव्यपदेशेनेति अवस्थादिवशात् तथा अर्जुनस्य वृहन्नलारूपेण प्रच्छन्नस्य कारणान्याहरते ॥३४॥

१ KSS अभिभाषा ।

२ NS. ग्रामप्रतिष्ठिता ।

३. NS. ग्रामारण्य ' . . ' ।

४ KSS नानाविहङ्गजा ।

५. KSS , NS. धीरललिते ।

६. इतीत्ये सार्धयद्दृष्टीनेषु ग्रन्थान्तरयो. सर्वमैव भिद्यते ।

ऐश्वर्येण प्रमत्तानां दारिद्र्येण प्लुतात्मनाम् ।
 अनघीतोत्तमानां च सस्कृतं न प्रयोजयेत् ॥३५॥
 ध्याजलिङ्गप्रविष्टानां श्रमणानां तपस्विनाम् ।
 भिक्षुचक्रवराणां च प्राकृतं संप्रयोजयेत् ॥३६॥
 भागवततापसोन्मत्तबालनीचग्रहोपसृष्टेषु ।
 स्त्रीनीचजातिषु तथा नपुसके प्राकृतं योग्यम् ॥३७॥
 परिव्राभ्युनिशाक्षयेषु घोशेषु श्रोत्रियेषु च ।
 शिष्टा ये चैव लिङ्गस्याः सस्कृतं तेषु योजयेत् ॥३८॥
 राक्षसाश्च, गणिकायाश्च शिल्पकार्यास्तथैव च ।
 कलावस्यान्तरकृतं योग्यं पाठ्यं तु संस्कृतम् ॥३९॥
 सन्धिविप्रहमवन्धं तथा च प्राप्तवाग्विहितम् ।
 ग्रहनक्षत्रचरितं सगानां स्तमेव च ॥४०॥
 सर्वमेतत् विज्ञेयं काव्यवन्धे शुभाशुभम्^१ ॥४१॥
 श्रीढार्थं सर्वलोकस्य प्रयोगे च सुप्ताश्रयम् ।
^२कलान्यासाश्रयं चैव पाठ्यं वेद्यासु सस्कृतम् ॥४२॥

ऐश्वर्येणेति धृताध्यमनगुण्यत्वमनेन सदसते । श्रीढापीत्यर्थे ॥३५॥
 व्याजलिङ्गं ये प्रविष्टा जीविकाधर्मं चक्रवरा चक्रेण जीवन्ति ॥३६॥ भागवता
 इह देवतकाः । उत्तमग्रहैः देवगन्धर्वादिभिराश्रान्तानां सस्कृतभाषेत्यभिप्रायेणाह
 नीचग्रहेति । नीचग्रहैः विद्याद्यादिभिरुपसृष्टेषु स्त्रीशूत्रेणैव । नीचजातयश्च-
 षडालाद्याः । लिङ्गस्या यनिप्रभृतयः ॥३८॥ शिल्पकारिकाः कलासु विदग्धाः ।
 राज्ञ स्त्री महादेवीरूपा उपचाराद्राजशब्दं वाच्येति “अन उपमा लोपिन” इति
 ङीष्णि राज्ञी । यदि पुंयोगादित्यत्र अत इति वर्तते ॥३९॥ राक्षसाः सस्कृते निमित्त
 दर्शयन्ति मन्धिविप्रहंनि यस्माद्राज्ञः सन्धिविप्रहमवन्धं पाह्युष्यादि तथाग्रह-
 नक्षत्रचेष्टितं, शुभाशुभरूपं पक्षिस्त च शुभाशुभमितीयासर्वं नृपपत्न्या शेर्यं,
 तस्माद्राज्ञं सा प्रतिस्तरोरकल्पा वदाचित्मंसकृतयोस्यापि ॥४०—४१॥

सुप्ताश्रयमिति । अनेन विशेषतस्तप्रयोगादि निरस्यति ॥४२॥ आम्नायः

१. इतोऽग्रे गायत्रवाङ्मीरिञ्च पुस्तके ‘नृपपत्न्या स्मृत तस्मात्कामि पाठ्यं तु सस्कृतम् ।’
 इत्यधिकम् ।

२. NS श्रीढातीतार्थकं चैव ।

^१कलोपचारज्ञानार्थं ऋटार्थे पायिवस्य च ।
 निर्दिष्ट ^२शिल्पकार्यास्तु नाटके सस्कृत वच ॥४३॥
 आम्नायसिद्ध सर्वासां शुभ^३मप्सरसां वच ।
 ससर्पाद्देवताना च तद्द्वि लोकोऽनुवर्तते ॥४४॥
 छन्दतः प्राकृत पाठ्य ^४स्पृतमप्सरसा मुचि ।
 मानुषाणा च कर्तव्य कारणार्थं व्यपेक्षया^५ ॥४५॥
 [सर्वास्वेह हि शुद्धामु जातिषु द्विजसत्तमा !
^६शौरसेनीं समाश्रित्य भाषा काव्येषु योजयेत् ॥४६॥
 अथवा छन्दत कार्या देशभाषा प्रयोक्तृभि ।
 नानादेशसमुत्थ हि काव्य भवति नाटके ॥४७॥
 मागध्यवन्तिजा प्राच्या शौरसेन्यर्धमागधी ।
 बाह्लीका दक्षिणात्या च सप्तभाषा प्रकीर्तिता ॥४८॥
 शकाराभीरचण्डालशबरद्रमिलान्द्रजा^७ ।
 हीना वनेचराणा च विभाषा नाटके स्मृता ॥४९॥
 मागधी तु ^८नरेन्द्राणामत पुरसमाधया^९ ।
 चेदाना राजपुत्राना श्रेष्ठिना चाधंमागधी ॥५०॥

पुराणादि लोकोऽनुवर्तते अनुमन्यत इति यावत् ॥४६॥ भवतीति अवनीपांनामिति
 शेष ॥४५॥ शुद्धास्विति अनुलोमवशेन सम्कारवत्सु जातिष्वपीति पाठ ॥४६॥

देशभाषा सधिय्याह मागधीत्यादि । भाषा संस्कृतापभ्रज ॥४९॥ भाषा-
 पभ्रजस्तु विभाषा सा तत्तद्देश एव गह्वरवासिना प्राकृतवासिनां च, एता एव नाट्ये
 तु । अन्ये तु निर्दशनापत्त्वात्स्य पैशाच्चादयोर्जप प्रयोज्या इत्याहु ॥५०॥

१. KSS, NS लोकोपचारज्ञानार्थं ।

२ KSS NS. शिल्पकार्येषु ।

३. KSS. चाप्सरसा वच ।

४ KSS. काव्य ।

५. GOS, NS इतोऽपि न बवंरक्रितान्ध्र द्रमिलाद्याम् जातिषु ।
 नाट्यप्रयोगे कर्तव्य पाठ्य (काव्य) भाषा समाधयम् ॥

६. NS शौरसेने समाश्रित्य भाषा कार्या तु नाटके ।

काशीसीरिज पुष्पके तु इत प्रनृति श्लोकचतुष्टयी नास्तीति ।

७. NS. शबराभीरचण्डालशबरद्रविडोद्रजा ।

८. KSS. नराणा ।

९. NS, KSS पुरनिवासिनाम् ।

प्राच्या विदूषकादीनां घृतनामप्यवन्तिजा^१ ।
 नाधिकानां सप्तीनां च दूरसेन्यविरोधिनी ॥११॥
 यौधनागरकादीनां बक्षिणात्याय दीव्यताम् ।
 बाह्नीकर्मापोदीव्यानां तप्तानां च स्वदेशजा ॥१२॥
^२शकारधोषकादीनां तत्स्वभावश्च यो गण ।
 शकारभाषा योक्तव्या चाण्डाली पुल्कमादिषु ॥१३॥
 अङ्गारकारषट्पाद्यकण्ठपन्नोपजीविनाम् ।
 योज्या शकारभाषा तु किञ्चिद्धानोक्तसी तथा ॥१४॥
 गजादमानाविकोष्टादिघोषस्याननिवासिनाम् ।
^३श्रामीरोक्ति शाररी वा द्रामिटी वनचारिषु ॥१५॥
^४सुरङ्गाक्षनकादीनां सन्धिकारादरक्षताम् ।
 ध्यसने नायकानां चाप्यात्मरक्षानु मागधी ॥१६॥
^५[न बर्बरकिरातान्ध्रप्रमित्ताद्यासु जातिषु ।
 नाट्यप्रयोगे कर्तव्यं काव्यं भाषासमायितम्] ॥१७॥
 गङ्गामागरमध्ये तु ये देशाः सप्रकीर्तिताः ।
 एकारव्यहृतां तेषु भाषा तन्त प्रयोगयेत् ॥१८॥

नट्टाणां यदन्तःपुर तन्निवासिनामिति सवन्ध ॥११॥ दीव्यतामिति वित्तवानाम् ॥१३॥

शकारा नीचाभिजना. अयंयुक्तत्वेन सदर्पा. । शकारवहृता भाषा शकारभाषा ।
 पुल्कसी डोम्बः मृगप ट्यन्ते ॥१५॥ वनीवसामियं वनेचरीत्यर्थः ॥१५॥

सुरङ्गाक्षनका. सन्धिकारोदङ्गन । कारा बन्धनगृहम् । ध्यसने कस्यानिदापदि
 जाशना भा मां लोको ज्ञाम्यतीतित्वभिप्रायेणात्मनो रक्षार्थं नामोऽपि मागध्या
 व्यवहरेत् ॥१७॥ द्रमिडवादि पूर्वविद्यानादिनिषेधो विशिष्टेष्विति पर्यन्तवासिषु
 द्रमिडेषु द्रष्टव्यो, बर्बरान्ध्रादिशाह्वयार्द्वा जाङ्गलदेशादिगतेषु ॥१८॥ गङ्गामागरमध्ये
 इति पूर्वदेश उच्यतेति ॥१८॥

१. योज्या भाषा अवन्तिजा ।

२. KSS., NS. गवराणां शकादीनां ।

३. अत्र कागीमीरिच पुस्तके "विन्ध्यमागरमध्ये तु" इत्याद्यप्रतेनः श्लोकः पठितः ।

४. KSS, सुरङ्गाक्षनकादीनां सौन्दीकारादश्च रक्षिणाम् । NS. सुरङ्गाक्षनकादीनां
 मौष्टिकाणां च रक्षिणाम् ।

५. KSS, NS do not read.

विन्ध्यसागरमध्ये तु ये देशा भुतिभागता ।
 नकारबहुला तेषु भाषा तज्ज प्रयोजयेत् ॥५६॥
 सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु चैत्रवत्युत्तरेषु च^१ ।
 ये देशास्तेषु कुर्यात् चकारप्रादसभयान्^२ ॥६०॥
 हिमवत्सिन्धुसौवीरान्ये^३ जना समुपाश्रिता ।
 उकारबहुला तज्जस्तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥६१॥
 चर्मण्वतीनदीतीरे ये चार्द्धसमाश्रिता ।
 तकारबहुला नित्य तेषु भाषा प्रयोजयेत् ॥६२॥
 एव भाषाविधानं तु कर्तव्यं नाटकाद्ययम् ।
 अत्र नोक्तं मया यत्तु लोकाद् प्राह्यं बुद्धंस्तु तत्^४ ॥६३॥
 एव भाषाविधानं तु मया प्रोक्तं द्विजोत्तमा ।
 पुनर्वाक्मविधानं^५ तु लौकिकं सनिबोधत ॥६४॥
 उत्तमैर्मध्यमैर्नोच्ये^६ संभाष्या यथा नरा ।
 समानोत्कृष्टहीनाश्च नाटके तान्निरोधत ॥६५॥
 देवानामपि ये देवा महात्मानो महर्षयः ।
 भगवन्निति ते वाच्या यास्तेषा योषितस्तथा ॥६६॥
 देवाश्च सिद्धिनदपंच^७ नानाश्रुतधराश्च ये ।
 भगवन्निति ये वाच्या पुरुषं स्त्रीभिरेव च ॥६७॥

विन्ध्यसागरमध्ये इति दक्षिणमौराष्ट्रा । सुराष्ट्रावन्तिदेशेष्विति पश्चिम
 वेप्रवत्यादिनोत्तर ॥६०॥

वाक्यविधानमित्येकेनापि पदेन सखलो वाक्यार्थं स्फुटीक्रियते, अन्योन्यरूपताऽऽनीयत
 इत्यभिप्रायेण वाक्यग्रहणं पदविधानं हि भविष्यति ॥ ६५ ॥ देवानां देवा-
 स्तुत्याः । तथेति स्त्रीत्वेन भगवतीति ॥ ६६ ॥ नानाश्रुतधरा बहुश्रुताः ॥ ६७ ॥

१. KSS. चैत्रवत्यन्तरेषु च ।

२. KSS., NS. चकारबहुलाभिह ।

३. KSS., येन्यदेशान् समाश्रिता । NS च देशा समाश्रिता ।

४. KSS., NS प्रचार ।

५. काशीसीरिज पुस्तके अत्रैवाध्यायसमाप्ति — भाषाविधानं नाम अष्टादशोऽध्यायः ।
 एकोनविंशत्यायप्रारम्भ । इत्यधिकम् ।

६. KSS. नानाश्रुतिधराश्च ।

धार्येति धाह्यण ब्रूयान्महाराजेति पाचिवम् ।
 उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्धं तातेति चंन हि ॥६८॥
 १ नाम्ना राजेति वा याच्या ब्राह्मणंस्तु नराधिपा ।
 तत्क्षाम्य हि महीपालैर्पत्समात्पूज्या द्विजा स्मृताः ॥६९॥
 ब्राह्मणं सचिवो वाच्यो ह्यमात्यः सचिवेति^२ वा ।
 शैर्परन्वैर्जनैर्वाच्या हीनैरायैति नित्यम् ॥७०॥
 तमः सभापणं कार्यं येन नाम्ना स सतिर ।
 हीनैः सपरिवार तु नाम्ना संमाप्य उत्तम ॥७१॥
 नियोगाघृष्टाश्चैव पुरया योपितस्तथा ।
 ३ कारका शिल्पिनश्चैव सभाप्यास्ते तथैव हि ॥७२॥
 ४ मार्यो भायेनि वक्तृहृद्य किञ्चिदूनस्तु मार्यक^५ ।
 समानोऽप्य वयस्येति ह ह्यो हृष्टेति वापम^६ ॥७३॥
 व्यापुष्मन्निति वाच्यस्तु रथो मूतेन सर्वदा ।
 ७ तपस्वीति प्रशान्तस्तु साधो इति च शब्दते ॥७४॥
 स्वामीनि युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः ।
 सोम्य ! भद्रमुद्येत्थैव हे पूर्वं वापम वदेत् ॥७५॥

साम्प्रमित्यङ्गीवर्णयम् ॥ ६९ ॥

सचिव इति राजो मन्त्री ॥ ७० ॥

सपरिवार नाम्नेति उत्तमो राजा हीनैः स्वनाम परिगृह्य, यद्यन्नाम वत्सराज
 सोमवश मौक्तिकमणे इत्यादि तेन भाष्य । सपरिहासमिति वा पाठः परिहास.
 परितोषोपलक्षणं तेन चाटुकाराभिः परितोषावसरे हीनैरपि राजा नाम्ना सभाप्यः ।
 “उदयने महीं शासति को विपदानवकाशः” इत्यादी ॥ ७१ ॥ कारकाः स्तूप-
 कारादयः शिल्पिनश्चित्रकारादयः ॥७२॥ भावेत्यामन्त्रप्र विवक्षितमित्यन्यविभक्त्यन्ती
 न प्रयोग्य इत्येवत्त्वपुत्रम् चमस्यैरेवमादावपि प्रसङ्गात्मभाषणोपक्रमकृता-
 क्षामन्त्राविभक्तिः सर्वत्र विवक्षितैव । अग्रमंजनेः समानोऽप्यम एव, हृष्टो हृष्टे
 इति वा समाप्य ॥ ७३ ॥ चकाराद् विनापि हेतुदेन ॥ ७४ ॥ कर्म पाकादि,

१. KSS., NS. छन्दतो नामभिर्वाच्या ।

२. KSS ह्यमात्यसचिवेति ।

३. KSS. कारका ।

४. KSS, मार्यो NS. मान्यो ।

५. KSS., मार्यकः NS. मारिकः ।

६. KSS., ही हं वा इति वापमः । NS हं ह्यो हृष्टेति वापमं ।

७. KSS, तपस्वीव प्रशान्तः सन् NS. तपस्वी च प्रशान्तश्च ।

मद्यस्य कर्म शिल्प वा विद्या वा जातिरेव वा ।
 स तेन नाम्ना भाष्यो हि नाटकादौ प्रयोक्तृभि ॥७६॥
 वत्स ! पुत्रक । तातेति नाम्ना गोत्रेण वा पुन ।
 वाच्य शिष्य मुतो वापि पित्रा वा गुरुणापि वा ॥७७॥
 सभाष्या शाक्यनिर्ग्रन्था भदन्तेति प्रयोक्तृभि ।
 ग्रामशरणस्तु पापण्डा शेषा स्वसमयाधितं^१ ॥७८॥
 देवेति नृपतिर्वाच्यो मृत्यं प्रकृतिभिस्तथा ।
 भट्टेति सार्वभौमस्तु नित्य परिजनेन हि ॥७९॥
 राजन्नित्यृपिभिर्वाच्यो ह्यपत्यप्रत्ययेन वा ।
 वयस्य ! राजन्निति वा भवेद्वाच्यो महीपति ॥८०॥
 विद्वूपकेन राज्ञो च^२ चेटो च भवतीत्यपि ।
 नाम्ना वयस्येत्यपि वा राज्ञा वाच्यो विद्वूषकः ॥८१॥
 सर्वेऽप्रीभि पतिर्वाच्य आर्यपुत्रेति यौवने ।
 [अन्यथा पुनरायैति महाराजेति नृपति] ॥८२॥
 आयैति पूर्वजो घ्राता वाच्य पुत्र इवानुजः ।
 [योपिद्भिरथ कान्येति राजपुत्रेति योधने] ॥८३॥
 पुरुषाभाषण ह्येव कार्यं नाट्ये प्रयोक्तृभि ।
 पुन स्त्रीणां प्रवक्ष्यामि यथाभाष्यास्तु नाटके ॥८४॥
 तपस्विन्यो देवतारच वाच्या भगवतीति च ।
 गुरुभार्या तु षक्त्या स्वानीया भवतीति च ॥८५॥

विद्या श्रय्यादि । जातिर्गोत्र देशो वा ॥ ७६ ॥ शाक्या सौम्या । निर्ग्रन्थाः
 क्षपणका । शेषा पापण्डाति पाशुपतादयः । स्वसमयो यथा पाशुपताना
 भाष्यन्, भासर्वज्ञ, इत्यादि सभाषणम् तथा वचश्चिद्वाक्यादिग्रन्थेन ॥ ७९ ॥
 अपत्यप्रत्ययेनेति कौरवेत्यादिना महाराजेति ॥ ८० ॥ यौवनादन्यत्रार्यपुत्रेति स्वमुनेन
 व्यपदेशः, तस्य यौवन शृङ्गारोचितमुक्त भवति ॥ ८२ ॥

अनुजो ज्येष्ठेन पुत्रवत् वत्स तात पुत्रनेति सभाष्य ॥८३॥ पुरुषाभाषणमिति
 नृपस्त्वाक्षेप उपसहारः ॥८४॥ स्त्रीसभाषण त्वपि मध्ये निरूपित तपस्विन्य इति
 पूर्वं तेषा योपित इति अत्र स्वयमतपस्विन्योऽप्रीत्युक्तमिति न पुनश्चतम् । गुरुभार्या
 मान्या अन्या वा स्त्री, स्वानीया पूज्या ईषद्गदा ॥८५॥ पत्नीति सहपर्वचारिणी,

१. KSS., NS. शेषास्तु समयाधितं ।

२. KSS., वेही NS. चेट्या ।

गम्या भद्रेति वाच्या र्थं^१ वृद्धाम्बेति च नाटके ।
 राजपत्न्यस्तु समाप्या सर्वा परिजनेन र्थं ॥८६॥
 भद्रिदनी स्वामिनी देवीन्धेवं र्थं नाटके बुधं ।
 देवीति महिषी वाच्या राजा परिजनेन वा ॥८७॥
 भोगिन्य परिशिष्टास्तु स्वामिन्य इति वा पुन ।
 [ब्रुमार्यश्चैव वक्तव्या प्रेष्यामिभर्तृदारिका.] ॥८८॥
 स्वतेति नगिनी वाच्या वस्मेति च यथीयनी^२ ।
 ब्राह्मण्यार्थेति वक्तव्या तिङ्गस्या व्रिनी च वा ॥८९॥
 पत्नी चार्थेति समाप्या पितृनाम्ना मुत्तस्य सा ।
 समानानिस्तया सत्यो ह्येति स्यात्परस्परम्^३ ॥९०॥
 प्रेष्या हृग्जेनि वक्तव्या स्त्रियो वा तूत्तमा भवेत् ।
 अङ्गुकेनि^४ च वक्तव्या वेद्या परिजनेन च ॥९१॥
^५अस्तेनि गणिरा माता वाच्या परिजनेन हि ।
 प्रियेति भार्या शृगारे वाच्या राजतरेण वा ॥९२॥
 पुरोध. सार्यबाह्याना भार्यास्त्वार्थेति सर्वदा ।
 तल्लिङ्गार्थानि नामानि वार्थानि कविभि सदा^६ ॥९३॥
 श्रौत्यतिवानि यानि स्युर्न प्रख्यातानि नाटके ।
^७ब्रह्मक्षत्रस्य नामानि भोत्रवर्मानुरूपत ॥९४॥

अत एव नटी नाट्यवेदमहानश्रदाक्षिनेन मूर्त्तयारेभार्येभार्ये इत्यामन्वयन्ते ।
 पितृनाम्बेति मारटपुत्री । मुम्नयेति नौमशर्मजननी ॥९०॥

वेद्या स्वेन परिजनेन अङ्गुके इति समाप्या ॥९१॥

सर्वदेनि योवनेऽपि पुणेहिनादिभिरार्थेनि भार्या वाच्या ॥९२॥ श्रौत्यनि-
 वानीति स्वयं वा येन वस्यन्ते, अत एवाश्रयानि तल्लिङ्गार्थानि प्रवृत्तार्थमूषका-
 मिधेययुक्तानि वार्थानि । एतदेव निदर्शनेन श्रुत्यनि ब्रह्मक्षत्रम्बेत्यादिना ॥९४॥

१. KSS वृद्धा ज्ञानेति ।

२. KSS., NS. ज्येष्ठा वस्मेति चानुजा ।

३. KSS., NS. ह्या भाप्याः परस्परम् ।

४. NS., भवेद्वाच्या । KSS. वेद्या वाच्या ।

५. KSS., NS. या त्वत्र वृद्धा सा त्वत्ता भाप्या नाट्यजनेन तु ।

६. KSS., NS. द्विजा ।

७. KSS. ब्रह्मक्षत्रस्य ।

काव्ये कार्यानि कविभिः शर्मन्ममृतानि हि ।
 दत्तप्रायाणि नामानि वर्णजा मप्रयोजयेत् ॥१५॥
 [कापालिकास्त घण्टान्तनामान समुदाहृता ।]
 शौर्योदात्तानि नामानि तथा शूरेषु योजयेत् ॥१६॥
 विजयार्थानि नामानि राजस्त्रीणां तु नित्यम्^१ ।
 दत्ता मित्रा स्त्रेनेति वेश्यानामानि योजयेत् ॥१७॥
 नानाकुसुमनामानं प्रेष्या कारयितुं नाटकं ।
 मङ्गलार्थानि नामानि चेष्टानामपि योजयेत् ॥१८॥
 गम्भीरार्थानि नामानि ह्युत्तमाना प्रयोजयेत्^२ ।
 यस्नान्नामानुसृष्टं यथ तेषां भविष्यति ॥१९॥
 जातिचेष्टानुरूपानि शेषाणामपि कारयेत् ।
 नामानि पुरुषाणां तु स्त्रीणां चोक्तानि तस्यत् ॥२०॥
 एव नामविधानं तु कर्तव्यं कविभिः सदा ।
 एव भाषाविधानं तु ज्ञात्वा कर्माभ्युद्यते^३ ॥२१॥

शौर्योदात्तानीति । भीमपराशम इति यथा ॥१६॥ विजयार्थानीति शुभलक्षणविजय-
 वतीत्यादीनि । देवदत्तवनभनेनाविदग्गमित्रेयादि वेश्यानाम् ॥१७॥ नानाकुसुम-
 नामानीति मालतीमल्लिकेत्यादि कुसुमग्रहणं लम्बञ्जयाद्युपलक्षणं धूलतनिकेत्याद्यपि
 हि दृश्यन्ते नाम । मङ्गलार्थानीति मित्रापका इत्यादीनि ॥१८॥ गम्भीरार्थानि
 अधोम्य इत्यादीनि । नास्ति मङ्गलं भार इत्यामयेन पृच्छति अत्रोत्तर नामा-
 नुरूपमिति । नाम कित्तेद्वरच्छावशात्स्वरभोडीकारोप जायते । तथा हि
 नामाक्षरे ग्रहानिचारमन्त्रकनादिपीठिने नामनिष्पीठिकाद्युपचारभाजि वा तथैव
 पुरुषस्य फलोदय इत्यभिप्राय ॥ १९ ॥ इतिवचुको नट इत्यभिप्रायेणाह भाषा-
 विधानं ज्ञात्वा, तत्र इति, तत्परिज्ञानपूर्वकं काव्यं कृत्वा प्रयोगे पाठ्यं प्रमुञ्चतीत्यर्थः ।
 यदि त्वन्यं कविस्तदा पाठ्यस्य सजा च भूलभूतवान् प्रयोगवृत्तेनोक्तो द्रष्टव्यः ।
 पङ्कज्ज्वारमनुमितिं स्वरस्थानवर्णकाकवलङ्काराङ्गानि पट् ज्वालङ्कारस्यन्दन
 विवक्षितानि, एतैर्हि भूषितं काव्यं पाठ्यमुच्यते ॥२१॥

एव हि यथाव्यमुपादानस्य यदि सरलस्वदिवशाद्विभिष्येप्यार्थविधानवत्
 पठनाहं च पाठ्यं तत्स्वरस्यमतं सर्वमिति । अथ एवाह पाठ्यगुणानिति गुणाः
 उपकारकाः यदुपहृतं काव्यं पाठ्यं भवतीत्यर्थः ।

१. KSS. राजा, स्त्रीणां च कारयेत् । NS. राजस्त्रीणां च कारयेत् ।

२. KSS, NS. योजयेदुत्तमेषु च ।

३. KSS, सर्वमपेया ।

पाठ्यगुणानिदानो वक्ष्यामः । तद्यथा सप्तस्वरा, त्रीणि स्थानानि, चत्वारो वर्णा द्विविधा काकु, पञ्चज्ज्वाराः, पञ्चज्ञानोक्तिः । एषामिदानो लक्षणमभिव्याख्यास्यामः । तत्र सप्तस्वरा नाम—पञ्चजम्भगाधारमध्यमधंशत-नियादाः त एते रसेषूपपाद्या ॥१०२॥ यथा—

उद्देशकमेव व्यावष्टे तत्रेत्यादि । स्वरगत वितत्य गेयाधिकारे प्रकटयिष्यामः । इह काकुपुं स्वरा एव वस्तुतः उपकारिणः । तत्परिकरभूत तु स्थानादि । स्वरेषु प्रकृतिभूतेषु काकुरूपता जन्यते । तत्र स्थानशब्देनेषां स्वरूपनिष्पत्तेराश्रयो दक्षितः । उदात्तानुदात्तस्वरिनकम्पितरूपतया स्वराणां मद्रक्तिप्रधानत्वमनुरणनमय तत्प्रायेणोच्चनीचमध्यमस्थानस्पर्शित्वमात्रं पाठ्योपयोगीति दक्षितम् । यदि हि स्वरगता रक्ति पाठ्ये प्राधान्येनावलम्ब्येत तदा गानक्रियासी स्यात्, न पाठः । पूर्णस्वरत्वाभावाद्ज्ञाना भेद इति चेत्, न, अपूर्णस्वरत्वेऽपि गानत्वप्रतिज्ञानात्, पाठबोधवित्तयो त्रिचतुरस्वरत्वेऽपि गानप्रतीतिर्भक्ष्येव, यथा कृत्रिमवशिकार्यो र्भस्वये, भिन्नपङ्कजभाषाया च कालिन्दा वातुस्वये । तस्माद् गानवैलक्षण्याय रक्ति लक्षण धर्ममनादयोच्चादिस्थानस्पर्श एवात्र प्रधानमिति वक्तुं वर्णोपादानम् । अन्यथा स्वरसप्तकातिरिवतस्योदात्तादेर्भावादनर्थकं तदुपादानम् ।

यत्तु किञ्चिदुदात्तादिधर्माणां शास्त्रस्य निग्रहः कण्ठविवरस्य सवृत्तेत्यादि शिक्षापठितोदात्तादि धर्मप्राप्तेरुच्चाद्यलङ्कारेषु यथा स्यादिति प्रयोजनमुक्तं, तत्राप्य-स्मदुक्तं चेन्न प्रयोजनं किं तद्धर्मप्राप्त्या कृतमिति न विद्यते ॥

नन्वेव स्वराभिधाने किं प्रयोजनं, उच्यते—प्राणभूत तावद्गुवायान प्रयोगस्य, तत्र जात्यशकविनियोगो भविष्यति तदिदानो पाठावसरे किं सर्वथैव त्यजतव्यमित्याद्यलङ्कारमनाय तत्स्यायिस्वराश्रयणं प्रमुखीकृत्य पाठं वक्तव्यं इत्येत-त्स्वराभिधानस्यैह प्रयोजनम् ।

एवमुपगानवैलक्षण्ये सप्तने वाह्यार्थसमर्पणेन चित्तवृत्तिसमर्पणया वाभिन्-यानुभावस्वरूपतालाभास काकुरर्थरसभेदेनाभिधीयते । तत एव काकुरस्वरूपमेव-सर्वशानुयायि अतिशायित्वे मुत्पयोपयोगात् । तथा ओच्चदीप्ताद्यलङ्कारेष्व्युत्तरत्र काकुशब्देनैव मुक्तिर्ष्ववहरिष्यति । काकोरेवोपकारसपादकाः परिपूर्णतायायिनोऽ-लङ्काराः, अलमिति पर्याप्त्यर्थं, इह न मूपणार्थं । अङ्गानि तु विच्छेदादीनि रसमयम् शोभादि कर्म च पोषयितुं काकोरेवोपकारीणीति, एव परमार्थतः काकुरे-वाय पञ्चमी रूपात्तरं, पूर्णाक्रियते । काक्वा च पठ्यमानस्य स्वोचितविज्जडस्वरूपा-र्यामिमुख्येन नयनेनाभिनयता नीयत इति काकुरेवात्र प्रधानम् । तथा चैतद-ध्यायान्ते चोपसहरिष्यति “उक्तं काकुविधानं” मिति । अन्यथाङ्गपट्कमध्यपति-तस्योपसहरोऽप्याङ्गनिरूपणं चाभिधानमिति सर्वमसमञ्जसं स्यात् । तस्मात्काकुरेवात्र प्रधानमिति उपाध्याया हि वचनस्य सरूतितमर्थमन्ययाकार समर्थयन्ति ।

ननु श्रुतमर्थमनादित्य कथं काकुरेव कुर्यात् । तत्रोक्तमर्थः वस्तुस्वभावोऽत्र उच्यते न हि श्टेऽनुपपन्नं नामिति । वयं तु ब्रूमः—इह येय प्रथमेन सवित्पन्देन

तत षाड्य प्रयुञ्जीत षडलङ्कारसमुत्तम् ।
हास्यभृङ्गारयो कायो स्वरो मध्यमपञ्चमौ ॥१०३॥

पङ्जर्पभो तथा चंब वीररौद्राद्भुतेष्वय ।
गान्धारदच निपाददच कर्तव्यो कवणे रसे ॥१०४॥

धैवतदचैव कर्तव्यो बीभत्से सभयानके ।

त्रौणिस्थानानि—उर कण्ठ शिर इति । प्रवत्यपि च
शारीर्यामथ वीणाया त्रिम्य स्थानेषु एव तु ।

उरस. शिरस कण्ठात्स्वर काकु प्रवर्तते ॥१०५॥

प्राणोत्लासनया वर्णादिरूपविशेषहीना वाग् जन्यते मा नादरूपा सती हर्षशोकादि-
चित्तवृत्ति विधिनिषेधाद्यभिप्राय वा तत्कार्यलिङ्गतया वा तादात्म्येन वा श्रुत्यन्तादि
गमयतीति तावत्स्थितम् । यथा च प्राण्यन्तरस्य मृगक्षारभेयादेरपि नादमाकर्ण्यं
भयरोपशोकादि प्रतिपद्यते, तदय नादाच्चित्तवृत्त्याद्यवगमोऽनुमान तावत् । ये
स्वेते वर्णविशेषास्ते तन्नादरूपसामान्यात्मकपदतन्तुप्रस्थिमया इव प्राच्यप्रयत्ना-
तिरिक्तनिमित्तान्तरापेक्षा, तत एवान्यत्रानभिप्रेतेऽप्यथापि प्रयोक्तुं शक्या, अत एव
रुद्व्यभिचारा । नादस्तु द्वाटित्युद्भिन्नमुखरासपुलकस्वानीयो नान्यथासिद्धोऽन्य-
थासिद्ध शब्दार्थ वाधत एव वा । यद्योक्त "भीरु न मे भय" इति ब्रुवन्नाद्ययते
भयमित्यन्यप्रकारता वा वाक्यार्थस्य विशेषार्थेन विद्यते । एतच्च वक्ष्यामोऽग्र
इत्यास्ता तावत् । सर्वथा पाठ्ये काकुः प्रधानमिति स्थितम् । अत्र हास्यभृङ्गार
योरित्यादिना जात्यक्षरविनिवोय भविष्यन्तमनुवदस्तद्भुतस्यापिस्वरानुसारेण
काको प्रयोग इति दर्शयति ॥१०३—१०४॥

अथैषा स्वराणामाश्रयान् दर्शयति त्रौणि स्थानानीति । ननु पाठावन्तरे
वर्णा यत्र मूर्धन्यास्तत्र कथमुरः स्थानस्वरनिष्पत्ति एवमन्यत्र वाच्यम् । उक्त
मन्द्रनादात्मिकाया वाच. स्वरसप्तक रूप, सा चोरस्थाननिष्पन्ता सती मूर्धानम-
भिधनन्ती मूर्धन्य वर्णं तद्रूप मन्द्रस्वरानुविद्ध दर्शयति । न च मूर्धन्यस्थानत्वेऽपि
तस्योच्चनाकृत तारत्वमापद्यते । अन्यदेव हि वर्णनिष्पत्तिस्थान, मूर्धान्तर्वर्तु-
विवरमात्र स्थानान्तरम् । स्वरनिष्पत्तिस्तु विततवितते मूर्धकाये निष्पद्यमाना
तारत्व सपाद्यन्ती एव तारमन्द्रमध्यता सबर्णाना सर्व स्वरस्थानभेदसपाद्य-
मानवपुषामप्युपपद्यते तत्र स्वरग्रहणादेवाक्षिप्ये स्थानभेदे पुनः स्थानोपादान
पदपाठस्थानभेदनिवृत्त्यर्थम् । तथा ह्युरस्थाने द्वाविद्यति स्थानानि यत्र धृतय-
स्वरादच । एव कण्ठे मूर्धनि च । तावता च स्वर्णे स्फुट गानमेव स्यात्, न
षाड्यमित्यवोचाम । अत एव गुणशब्दो न धर्मवचनः पाठ्यगुणानिति, किं तु,
उपकरणवचन. । स्थान च तद् यदेवोपकरण भवति ॥१०५॥ अपि च शारीर्यामथ

आभाषणं च दूरस्थे शिरसा सप्रयोजयेत् ।

नातिदूरे च कण्ठेन ह्युरसा चैव पार्वतं ॥१०६॥

उरमोवाहृतं वाक्यं शिरसा दीपयेद् बुधः १ ।

कण्ठेन भसनं दूर्यात्पाठ्ययोगेषु सर्वदा ॥१०७॥

वीणायामित्यादि केचिद् व्याख्यानं—ट्टाथवान्मुस्तावद्विधिनिषेधाद्यविगमिका, स्वरवाक्कुम्बु विनवृत्तिमूचिका । एतद् व्यापारद्वयजुम्भा नैपथ्यपाठवर्तलीयपाठादिविषया दूरग्याभाषणादिविषया च शोभाभाषादनदूरश्रवणादिप्रयोजना स्वरवाक्कुमा तेन वक्ष्यते इति । एव प्रष्टव्यान्नावत्—गोत्र्य स्वरकाकोविषय उच्यतेन यद्यप्येवमिदं विचिदमिथेयं नत्रात्रदयमर्थेनाशोर्वा पूर्वकः स्वरवाक् । तथा हि नैपथ्यपाठेऽपि कञ्चुनी पठति “वीरोत्रमद्भुद पठति”, योगन्दरायण पठति इति, एवभूतवृत्तचित्तवृत्त्यादि विदोपप्रतिपादनेनैव पाठेन भवितव्यम् । वृतालीयपाठेऽपि गमुचितावसरावेदनप्रधानेऽप्यस्यमर्थे आदानव्य एव । उक्तं चैतन्—अथानपेशया विमभिनयनमन्याचिन्त्या, पुस्तकवाचनपाठो ह्यनुक्रियमाणोऽभिनयनामवलम्बने । अन्यथाभिनयरूपत्वाभावे नदुःखगणधर्मादितत्फलरग्मादिभ्यतिरिक्तस्ये स्वगतोद्यगानादिवैतक्षणे च चिन्त्यैके हि प्रयोजनमिति । न स्यात्ताकुमामान्यलक्षणभेदेन किं घटन इत्यन्ये । एवमपि भवतीत्यममयित स्यात् तद्धि पूर्वप्रकृतवस्तुममर्थेनेन प्रमुञ्चयत इति मुने जैवी । तन्मातृपूर्वोक्तस्यानभयगमर्थेनार्थोऽय इति । तदयमर्थ—शार्ङ्गो वीणाया वेपथुश्च शिरस्युत्तरेणैव विभ्य एव स्वागन्धो, न तु पट्टपट्टिस्वरपरिव्यक्तरञ्जनात्मनगानोपवीधिव्यापार काकुभूतः सूचकरूपः सप्रवर्तते ।

प्रथमोऽप्युद्योगे वाह्यो हि प्रतिविम्बिताया वीणाया रञ्जनात्मकस्वरस्वरूपव्यतिरेकेण न कानुनपति । वीणाग्रहणं शरीरगतविवृतमध्याथाशदेशपरिषद्द्वयं, न शरीरमात्रे स्वरनिष्पत्तिः अपि तु तत्रैव । येन वाह्यवीणादण्डम्यानीया उत्तरोत्तमस्थानपरम्पराविशिष्टा, ना स्थानमोपानयकित्त्वरतिष्पत्तिम्यार्थम्, अत एव वाक्कुम्बरमपि लक्षितम्—एव लौक्ये, लौक्यं च सामाज्ये यथा स्वरवैचित्र्यं तदयतं दीपयतो वाच्यमिति मपद्यते सा वाक् ईपदर्थे वृशदन्ध कादेश । वानुर्वा जिह्वा तद्व्यापारमनाद्यत्वात् वाक्कुः ॥१०६॥

एव स्थानस्वरूप विमर्ष्य तस्य विषयभेदमावर्जयितुमाह आभाषणं च दूरस्थ इत्यादि । शिरसेति शिरोनिष्पन्नेन तारेण नादेनेत्यर्थे । नातिदूरेः कण्ठेनेति मध्येन, उरसा ममीपे मन्त्रेणेति यावत् ॥१०७॥

१. KSS. नातिदूरेऽपि कण्ठेनाप्युरसा चापि पार्वतं ।

NS. नातिदूरेऽपि कण्ठे च ह्युरसा च समीपतः ।

२ NS शिरसोदीपयेद्बुधः ।

^१उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरित कम्पितस्तथा ।

वर्णश्चिह्नार एव स्यु पाठ्ययोगे तपोधना ॥१०८॥

तत्र हाद्यभृङ्गारयो स्वरितोदात्तवर्ण पाठ्यमुपपाद्य, वीररीद्राद्भुतेपू-
दात्तकम्पितं रुग्ण^२बोभत्तभयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितरिति^३ । द्विविधा काकु
साकाक्षा निराकाक्षा चेति वाक्यस्य साकाक्षनिराकाक्षत्वात् ॥१०६॥

एव स्थानद्वयस्य पृथगुपयोगमविनात्र युगपद्दर्शयन्ति उग्नोदाहृत वाक्पमित्या-
दिना । मन्द्रस्वरेण वा पाठमारभ्य रुग्ण नार गत्वा मध्येन पश्चिमाप्युदादिनि
श्लोकार्थं । यदा हि न दीप्तेन क्रोधादिना तापि म-द्रूपेण भोगादिना आविष्टहृदयो
भवति तदा क्रमेण वक्त्रव्यवस्तुविपरीतमानविस्फारणात् तत्रान्त गच्छन्तुपमहारे
मध्य एव विश्राम्यनीत्यनवशिष्टस्याय नामान्येन पाठधर्मं । अत एव शान्ते व्यभि-
चारिवलावेशशून्यतायामयमेव पाठधर्मं । धेनालोदपाठे चायमपि नामान्यधर्मो-
ऽस्तु । न तद्विषये स्वरकाकु । कस्तर्हि तस्या विषय उच्यते—वदाचिदर्थस्य
धर्मपुञ्जवाच्यस्य धर्मान्तराद्यान काकुर्च्यते, वदाचिस्वरजनरुचिनवृत्त्यपणं
करोति । यत्र रमस्वरजनरु काकुव्यवहार वदाचिह्ना तादात्मनि म्वात्मसूत्रे
सुगुम्फितस्य स्वग्रन्थ्यात्मनो वर्णराशेर्दंश्रवण रुचिच्छ्रवणमश्रवण वेत्यस्मिन्नर्थे
व्याप्रियते । तथापि स्वरकाकुरच्यते । तत्रोक्तमाभाषण दूरस्थमित्यादि तदेव
व्यनिरिक्ते स्वसेवाध्यापाराद् व्यतिरिक्तजडचिद्भेदेन भेदान् तदर्थरसस्वरभेदात्
त्रिधैव काकु ॥ १०८ ॥

एव स्थानभेदमुक्त्वा क्रमप्राप्त वर्णस्वरूपमाह—उदात्तश्चेति । उच्चता नीचता
मध्यमता उच्चनीचोभयङ्गोलावलम्बनमिति चत्वार स्वरधर्मा । वर्णा गुणा यदि
वा पाठन्यायविस्तारका विवृण्वते प्रवटयन्ति स्वार्थविशेषमिति वा ।

पाठ्ययोगे काव्ये स्वरस्य रक्तिभाषमपहाय वर्णा एव वक्त्रव्या । रक्तिभागा-
मिनिवेश तु गानयोगो, न पाठ्ययोग स्यादित्यत्रादिषु । तथान्वयव्यतिरेकाभ्या
रक्तिभागेऽनुदात्तादिवर्णभाग कादिवर्णभाग । तस्य स्फुटत्वात्स्फुटत्वमित्याह यो
धर्मस्तन्ध्यामनुरणनप्रधानायामरक्तवण्डे गीतरि यथाकथंचिद्वन्तु प्रवृत्ते हृद्भवामु-
रजादौ च पृथगतक्षयत एव । एव प्रधानतया धर्मान्तराणि मन्त्रत्वेन तथापि सत्येव
अत एवाह तपोधना. मूढमवेदिनो यूयमत्राधिकृता विचार इत्याद्यय । एषा
वर्णाना विषयमाह—हाद्यभृङ्गारयोर्त्वादि । मध्यमपञ्चमाधित्वाद्दो प्रकरणे

१. KSS. उदात्ता. ।

२. KSS, NS. वात्सल्य ।

३. KSS, NS. कम्पितवर्णै. पाठ्यमुपपादयेदिति ।

अनियुक्तार्थक वाक्यं ^१साकाक्षमिति संज्ञितम् ।
नियुक्तार्थं तु यद्वाक्यं निराकाक्षं तदुच्यते ॥११०॥

^२तत्र साकाक्षं नाम तारादिमन्त्रान्तमनियुक्तार्थमनिर्यातितवर्णालङ्कार कण्ठोरः-
स्थानगतम् । निराकाक्षं नाम नियुक्तार्थं निर्यातितवर्णालङ्कारं निर.स्थानगतं
मन्त्रादितारात्समिति ॥१११॥

यथासस्य न विवक्षितमित्येव हास्ये मध्यमाया पञ्चम्या वा जातेः स्थायिस्वरस्य
गृहीत्वा तत्रैवोच्चमध्यमस्थानरपशेन पठेत् एव शृङ्गारवीरादिषु त्रिषु पाठ्या व्याप्या
वा स्वासि गृहीत्वा तत्रैवोदात्तकम्पितं पाठः, करणे निपादवत्या गान्याया वा
स्थायित्वात्तन्म्यानुदात्तेन पाठः, बीमत्से ध्रुवत्यशस्वराश्रयेण स्वरितकृतः पाठः ।
भयानके तत्स्वरावलम्बनेनैव ध्रुवताशकम्पितप्रधानः पाठः—इत्येव भविष्यत्
(अ-२६) जातिविनियोगानुसारिस्वरानुवादेन वर्णपूदात्तादिषु तात्पर्यं, न तु स्वरेषु ।
तेषां तु पृथग्गुह्यप्रयोजनं पठेत् दक्षिणमन्तरालापपरिग्रहमिति ।

एवं काको. स्वरूपोत्पत्तिं प्रतिपाद्य तस्या अर्थवियये व्यापारं दर्शयन्नुद्देशप्रम-
मध्यनुमर्तुमाह—द्विविधा वाकुरिति । वाक्यस्मेति—साकाक्षं यत्र वाक्यं तत्र साकाक्षं
वाक्यं, तथा भवन्नृपा वाकाक्षा वाक्यं उपचर्यते । सा च प्रकरणादिवृत्तान्तिश्चीयते ।
विशिष्टविषयत्वं चाकाशायास्तत एवावगम्यते । तदाह—अनियुक्तार्थक वाक्यमिति ।
यादसौ वाक्यात्मकैतवलेनार्यं प्रतीयते तादृश एव यत्र न्यूनाधिकः प्रमाणवलेन
निर्णययोग्यस्तद्वाक्यं निराकाक्षं, तद्विपरीतं साकाक्षम् ॥११०॥

एवं वाक्यस्य स्वरूपं प्रतिपाद्य तन्निष्ठा वाक्यमभिधातुमाह तत्र साकाक्ष-
मित्यादि । अनियुक्तार्थं मलाकाशमुक्तं तन्मन्त्रोपक्रमं तारसमाप्तिकं पठनीयमिति ।
सर्वाणि क्रियाविशेषणानि कियन्ति यत्र तारतेत्याह कण्ठोर.स्थानगतानीति । तथा
वर्णा उदात्तादयोऽनङ्काराश्चोच्चनीचदीप्तादयो परिममाप्ता अर्थस्पृष्टतयैव स्वक्ता यत्रेति
क्रियाविशेषणम् । एवंभूतो म क्रियाविशेषणत्वेन वाक्ये पठ्यमाने ध्वनिधर्मविशेषः
सा वाक्यं । यदि वा सामाधिकरण्येनैव व्याख्येयम् । धर्मो हि न स्वतन्त्रो
भानि अपि तु धर्मनिष्ठ एवेति, तत्राकाशा अर्थान्तर एवातदर्थगत एव विशेषं
तदर्थप्राप्तेः । तथा च—यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मज क्रोधनः ।

अत्र वाक्यं । कृतमित्युदात्तवम्पितवर्णस्योच्चदीप्तालङ्कारस्य चासमाप्त्या अतो-
ऽप्यधिकं कुरुत इति वाक्यप्रभावादर्थान्तरे गतिः । 'स एष यद्यकन्धर' मिति
श्लोके 'तदात्मज इहाङ्गद' इत्यत्र साकाक्षा वाक्यः स्वगतान् वासिपुत्रोचितान्वि-

१. KSS. साकाक्षमिति ।

२. NS अत्र साकाक्षं मन्त्रादितारात्समिति ।

प्रथम षडलङ्कारा नाम—

उच्चो दीप्तश्च मन्द्रश्च नीचो द्रुतवितम्बितौ ।

पाठ्यस्यंते ह्यलङ्कारा लक्षण च निबोधत ॥११२॥

उच्चो नाम शिरस्थानगतस्तारस्वरः,^१ स च दूरस्थाभाषणविस्म-
योत्तरोत्तरसजल्पदूराह्वानप्रासनायाघाद्येषु । दीप्तो नाम शिरस्थानगत-
स्तारतर, स चाक्षेपकलहविवादा^२मर्षकृष्टाभयंणप्रोधशौर्यदपतीदणरुक्षाभि-
धाननिर्भर्त्सना^३क्रन्दितादिषु । मन्द्रो नाम उरस्थानगतो निर्वदग्लानि
^४चिन्तौत्सुष्यद्वन्द्वव्यापिक्रीडागाडशस्त्रक्षतमूर्छामदगुह्यार्यवचनादिषु । नीचो
नाम उरस्थानगतो मन्द्रतर, स च स्वभावाभाषणव्यापिश^५मधमार्तनस्त-
पतितमूर्छितादिषु । ^६द्रुतो नाम कण्ठगत स च स्वरित, लल्लनमग्नन-

शेषानप्ययति । 'स्वस्था भवन्ति मयि जीवति' इत्यत्र साकाक्षा काकुर्भावनारूप स्व-
भावमाह, वचनोच्चारण त्वर्ये सभावना विदधतावश्य निषेधात्मनो विषयमप्ययति ।
तदियमर्थ्याभिप्रायसमर्पकाभिनयरूपार्थकाकु साकाक्षा । एतद्विपरीता निराकाक्षा,
तस्या शिरस्थान एव मन्द्रत्व तारताप्रतिस्थान, ह्युत्तरोत्तरतारत्वमधराधरमन्द्रत्व च
वक्ष्याम । अत्र पर्याप्त काको स्वरूप येन सपाद्यते नोऽलङ्कार । तत्स्वरूप च
स्थानत्रयस्य प्रत्येकमूर्ध्वावोमध्यकल्पनया उदात्तानुदात्तस्वरितकम्पितनिर्वाहात् ।
तत्र मध्यो भागस्तावदनावेदो सर्वत्र स्थित एव । इत्यावेदो नोर्ध्वमधर वा स्थान-
त्रयस्य प्रत्येकमवलम्ब्यत इति षडलङ्कारा भवन्ति ॥ ११२ ॥

तत्र शिरस्यघोभागे तार उच्यते दूरस्थाभाषणादौ, स विषयोऽत्र स्वरका-
कोरित्युक्तम् । विस्मयावगती तु सर्व रसकाकु, परस्य प्रासनाभिप्रायेण तु सर्व
विमादकाकु ।

स्वरकाकोरेव धृतिकाकुश्चेति भेदेन शिरस्येव ऊर्ध्वस्तारतम आक्षेपादौ,
तारशब्द, प्रकर्षोपलक्षणम् । अत्र ह्याक्षेपादौ यथावस्य धृतिविभावरतकाकुभेदत्रय
विभजनोपयम् । उरस्यूर्ध्वभागे स मन्द्र, उरस्येव नीचभागे मन्द्रतमो नीचः ।
दैन्ये काकुद्विरूपतामेति—स्वचित्तवृत्तघर्षणाद्रसकाकुः परस्य रूपोत्पादनाद्विभाव-

१. NS. तार. स्वर ।

२. NS. मर्षोत्कृष्टा ।

३. KSS. निर्भर्त्सनादिषु ।

४. KSS, NS शङ्काचिन्ता...

५. KSS, NS. व्यापितपविथ्रान्तस्तपति' ।

६ KSS, NS. vary absolutely.

भयशीतज्वरत्रासायस्तात्यपिककायधिदनादिषु । विलम्बितो नाम कण्ठ-
स्थानगतस्तनुमन्द्र , स च शृङ्गारकरणवितर्कितविकारामर्षामुदिताध्यक्तायं-
प्रवादलज्जाचिन्तातर्जनविस्मयदोषानुकीर्तनदीर्घरोगनिषोडनादिषु अत्रानुवदया श्लोकः
भवति—॥११३—११४॥

उत्तरोत्तरसजल्प पर्याप्तवर्णेषु च ।
तीक्ष्णरुक्षाभिनयने आवेगे कन्दिते तथा ॥११५॥
परोक्षस्य समाह्वाने तर्जने त्रासने तथा ।
दूरस्यागापणे चैव तथा निर्भर्त्सनेषु च ॥११६॥
भावेत्वेतेषु नित्य हि नानारससमाश्रया^१ ।
उच्चा दीप्ता द्रुता चैव काकु कार्या प्रयोक्तृभिः
ध्याधिते च ज्वराते च भयार्ते शीतविलुप्ते^२ ।
निष्पन्नस्थे वितर्के च गाढास्यक्षतेषु च ॥११८॥
गुह्यार्थवचने चैव चिन्तायां तपसि स्थित ।
मन्द्रा नीचा च कर्तव्या काकुर्नाट्यप्रयोक्तृभिः ॥११९॥

काकु । उभयभ्यापि तत्र प्राधान्येनादरणात्, अन्यत्र तूभयस्यानादरणात्प्रधानाशेनेव
व्यपदेश । स्वभावाभाषणं यत्र कश्चिदावृत्तकण्ठन्दर एव वक्ता भवति, त्रामेन पतितः
प्रसन्नपतित त्रामावगरे तु दीर्घैव काकुर्भवति । कण्ठगत इति कण्ठस्थाने उच्चंभाये
निष्पन्न, तेन स्थानभेद एवालङ्कारत्वे प्रयोजकः । अत एव स्वरित इत्यनेन पुनर्लभ-
विधानम् ।

लल्ल सविलास, लड विलास लातीति विवदन्ते कर्मण्युपपदे लटयोरै-
क्यमिति । मन्मनमव्यवत अहमेव मनो मन्ता यत्रेति, अनेनाश्रयभाषणानुनासिकोप-
लक्षितमित्यपरे । “लल्लमन्मनौ नायिकागनौ बालविनोदनसान्त्वनादौ, मुञ्चेत्येव
प्रायपराम्भियोगानङ्गीकरणादौ च” इत्युपाध्याया । मन्द्रापि काकुर्चाय भवतीति
सप्रहृदश्लोके वदयते ।

आयन्ममावेग । आत्ययिक श्लोघसपाद्य यत्कार्यम् । कण्ठस्थाने तु नीचभागे
निष्पन्नो विलम्बितः । मन्द्रत्वमविवक्षितमेव । अव्यक्तार्थः प्रसादः—अन्तरङ्गत
इति लोके प्रसिद्धो यत्र । परे बुध्यता वा न बुध्यता वेति वक्तुरभिप्रायो भवति
यन्न स्वगत न परगतमत्रेति ॥११४॥

१. KSS ममाश्रयात् ।

२. KSS. चित्तविप्लुते ।

सत्त्वे च मन्मते चैव भ्रमार्ते शीतवितुप्ते ।
 मन्त्रा द्रुता च कर्तव्या काकुनट्यप्रयोक्तृभि ॥१२०॥
 दृष्टनष्टानुस्मरणे इष्टानिष्टधृते तथा ।
 इष्टार्थव्यापने चैव चिन्ताध्याने तथैव च ॥१२१॥
 उन्मादेऽसूयिते चैव उपात्मने तथैव हि ।
 अब्यक्तार्थप्रवादे च कथायोगे तथैव च ॥१२२॥
 उत्तरोत्तरसजल्पे कार्यप्रतिशयमधृते ।
 विकृते व्यापिते क्रोधे दुःखे शोके तथैव च ॥१२३॥
 विस्मयामयंपोश्चैव प्रहर्षे परिदेविते ।
 विलम्बिता च दीप्ता च काकुर्मन्त्रा च वं भवेत् ॥१२४॥
 लघ्वक्षरप्रायकृते दुर्बक्षरकृते तथा ।
 उच्चा दीप्ता च कर्तव्या काकुस्तत्र प्रयोक्तृभि ॥१२५॥
 यानि सौम्यायंपुक्तानि सुतभावकृतानि च ।
 मन्त्रा विलम्बिता चैव तत्र काकुविधीयते ॥१२६॥
 यानि त्युस्तोक्षणरूक्षाणि दीप्ता चोच्चा च तेष्वपि ।
 एव नानाथयोपेत पाठ्य योग्य प्रयोक्तृभि ॥१२७॥
 हास्यभृगारकरुणेष्विष्टा काकुविलम्बिता ।
 वीररीद्राद्भुतेषुच्चा दीप्ता वापि प्रदास्यते ॥१२८॥
 भयानके सबीभस्ते द्रुता नीचा च कीर्तिता ।
 एव भावरतोपेता काकु कार्या प्रयोक्तृभि ॥१२९॥

अलङ्कारेषुच्चा दीप्ता द्रुता चेति यथायोग स्थानत्रयमत्र स्वीकृतमित्यर्थं ॥१२५॥
 अथ सर्वसंग्रहायंमाह यानि सौम्यायंपुक्तानिति । सोम इव ह्लादक-
 सौम्यः, शाखादित्वाद्य । मुखस्य हेतवः कार्यश्चेति मुखभावकृतमन्त्रेण मुखस्य
 भावं हेतुभिः कृतो जन्यः । स येषु तानीति समासभेदात्संगृहीतम् ॥१२६॥
 नानाथयोपेतमिति नानास्थाननिविष्ट कृत्वैत्यर्थः, स्थावभेदः काकूनां
 पर्याप्तताकारीत्युक्तम् ॥१२८॥१२९॥ अतः काकोरेव प्राधान्यात्तामेवोपसहरति ।
 अथाङ्गानोत्पादिना ।

१. KSS, चिन्तमाने । NS. चिन्तायस्ते ।
२. KSS, NS. अब्यक्तार्थे प्रदाते (ने) च ।
३. इतः पूर्वं ग्रन्थान्तरेषु सार्धं पद्यमधिक वर्तते ।

१अवाङ्मानि, षट्—विच्छेदोऽपेक्षितो विसर्गोऽनुबन्धो दीपन
 प्रशमनमिति । तत्र विच्छेदो नाम विरामकृतः । अर्पण नाम सोलायमान-
 नमधुरबल्लुना स्वरेण पूरयतेव रङ्ग मत्स्यते तदपेक्षम् । विसर्गो नाम
 वाक्यन्यासः । अनुबन्धो नाम पदान्तरेष्वपि विच्छेदः, अनुच्छेदस्तत्र वा ।
 दीपन नाम त्रिस्थानशोभि वर्धमानस्वर इति । प्रशमन नाम सारगतानां
 स्वराणां प्रशाम्यतामर्धस्वर्षणावतारणमिति । एषां च रसगतः प्रयोग—तत्र
 हास्यभृत्तान्धोराकाश्यामर्पणविच्छेददीपनप्रशमनयुक्त पाठ्य कायम् ।
 दीपनप्रशमनयुक्त करणे । विच्छेदप्रशमनदीपनानुबन्धयुक्त शीरोरदीपनयुतेषु,
 विसर्गविच्छेदयुक्त शीरोरदीपनयुतेषु । सर्वेषामप्येषां मन्द्रमध्य

प्रस्तावान्तरं दस्यति तत्र वर्णोच्चारणे वर्णध्वनिभूयो यः कालस्तदाश्रयोऽङ्ग-
 व्यवहार इति वृद्धा, स हि षोडश काल "ततश्च भूयान् पुनरादिमध्यो" भूयान्
 पुनरित्ययं हि विच्छेदः । आदौ मध्य स्वल्पो मध्यान्ते चार्पणं वाक्ये पूर्वं भूयान्मध्ये
 द्रुतद्वय विपरीतको य स विसर्गः । यदृषु द्रुतोऽयं मध्यो मनाम् द्रुतोऽन्तेऽनुबन्धः
 स्यात् । त्रिस्थाने द्रुतमध्यविलम्बितयुग्ं दीपनं तदारोहि विपरीत प्रशमनं स्यात्,
 लयत्रयैकैरुत्पत्तिर्वाहादिति मप्रहकारः ।

एतन्मतेनैव लक्षणानि व्याचक्षते । एतच्चामन् । द्रुतमध्यादिलयैरेवास्त्यर्थस्य
 न तत्त्वान्न च लयव्यवहारगाम्ये कालस्येति नियमनारणमस्ति । किं च लयवैषम्यस्य
 वाक्यचेतन्यापेक्षया च भागत्रयकल्पनयैव भेदा उक्ता, भुजङ्गविजृम्भितादिवान्येऽ-
 नन्तभागमभावनात् । भागत्रये च द्रुतमध्यविलम्बितानां द्विभेदत्रिभेदत्वान्त्ये षट्-
 मस्यानियमविप्लवः । "ववाकार्ये" इति हि श्लोकप्रथमखण्डेषु मध्यमलयो भूयोऽपि
 रदयने । मन्त्यादिषु पादघात्यखण्डेषु तस्मरणजनितसुखविश्रान्तिवायिषु ग्लिम्बित इति
 द्विनपेक्षेदः प्रयोगः । भागत्रयकल्पनायामपि साम्येन वैषम्येण चानन्तप्रकारता भव-
 तीति कथं स्यात् । कस्मादेतत्सर्वं लयामिधानेनैव सागृहीतम् । तस्मात्पुनरुत्पत्त्यापि-
 पदरत्नानां पाठशाले त्वादावुक्तनद्धमपट्वमङ्गपट्वमुच्यते । तथा च मध्ये श्रुतित्व-
 मश्रुतित्वं वा तावन्ती विच्छेदानुबन्धौ वा, शीरोरत्वमशीरोरत्वं वा, इमावर्पणविसर्गौ
 वा, आरोहणमवरोहणं वा, एते दीपनप्रशमने । एव भावाभावतः, उपधयावचयतः,
 आरोहावरोहणश्च पदभेदो नादः । वाक्यस्य न्यासं त्यजनमनादरणं तन्नादस्येति
 यावत् । वैश्वर्यं स्वरत्वेन विहितेषु अन्तरालश्रुतिविशेषेषु ध्वनिविसृष्ट्यादना-
 द्भवतीति सर्वत्राम्बुहाम् । हास्यादयः शब्दास्तद्व्यभिचारिणोऽपि स्वीकृत्यन्ते । तत्रैव
 तद्व्यभिचारिणोऽपरिज्ञानं, रमान्तरेऽपि तदा व्यभिचार्यादये वा काङ्क्षिते

तारकृतः प्रयोगस्त्रिस्थानगतः । तत्र दूरस्थानापथे तार शिरसा, नातिदूरे मध्य कण्ठेन, पाश्वतो मन्द्रमुरसा प्रयोजयेत्पण्ड्यमिति । मन्द्रात्तार न गच्छेत्, ताराद्वा मन्द्रमिति ॥१३०॥

एषा च द्रुतमध्यविलम्बितास्त्रयो लया रसेषूपपाद्या । तन्न हास्यभृङ्गार-
योर्मध्यलय, करुणे विलम्बितो, योररौद्राद्भुतचौभरत्तभयानकेषु द्रुत इति ।

अथ विराम अर्थसमाप्तौ कार्यवशान्न छन्दोवशात् । कस्मात्,
दृश्यन्ते ह्येकद्वित्रिचतुरक्षरा विरामाः । यथा—

मन्तव्यम् । सर्वेषामित्यादिनाङ्गानां मूलभूत स्थानभेद स्मारयति । तत्र दूरस्थ
इत्यादिना विनिर्गोपवाक्यानां लक्ष्ये एववाक्यता सूचयति । तथा ही मृत्तारे
मुदुदात्तस्वरितमुक्ताभर्षणविच्छेदाद्यङ्गजात विलम्बित चालङ्कार तद् दूरस्थाभापणे
कर्तव्ये शिरस्थाने षड्पञ्चमयोरन्यतरस्यायिस्वराश्रयेणासस्वरविभागचतुश्चतुष्क
सम्मिश्र कर्तव्यमित्येव तात्पर्येणैव व्याख्येयम् । अन्यथा भाषण दूरस्थे शिरसेत्या-
दिना पौनरुक्त्यस्य स्यात् !

अथ दीपनप्रयत्ननयोर्वक्तव्यसोपमाह मन्द्रात्तार न गच्छेदित्यादि । मन्द्रत-
रात्तार तारतमानमन्द्र चेत्यर्थः ।

उद्देशग्रन्थ एव केचित्त्वया विरामाश्चेत्यभिधीयन्ते ।

अन्ये त्वाहुः—कालस्य सर्वस्यापरिभाव्यत्वान्नोद्देशेन प्रयोजन मतिमन्तस्तु
मन्यन्ते । विच्छेदेनैव च एष लय एतस्वीकृतः । विच्छेदो विराम, न च कियन्त
काल यावदिति लयोऽपि तेनैव स्वीकृतः । तेन विच्छेदस्य परीक्षणं कथितेति ।
तत्रेति विच्छेदे अर्थसमाप्तिनिमित्त विरामो वास्य कार्यः । अर्थोऽन्तरवाक्यार्थः ।
न च्छन्दोवशादित्यनेन कविना प्रयोगपरतन्त्रेण भाव्यम् । तदा तेन स तदवसरोचित-
विरामवति वृत्ते ग्रहणप्रयत्न कार्यः । प्रयोगेन कविपरतन्त्रेण न भाव्यमित्यत्रापि
तेनाश्रयशाद्विराम कार्यं इत्याख्यातम् । सक्वत्त्र नियमोपलक्षण एकद्वितीति ।
विमित्येतावत्प्रपान्तरवाक्यार्थे विच्छेदः । किं गच्छेति ।

किं ! गच्छ, मा विदा मुदुर्जन ! वारितोऽसि
कार्यं त्वया न मम सर्वजनोपपुक्तं ।

१मूचामु चाङ्कुरगते च तयोपचारे-
ष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये ॥१३२॥

एव २विरामे प्रयत्नोऽनुष्ठेयः । कस्मात्, ३विरामो ह्यार्यानुदर्शकः, सः
अथ इतोक्तौ—

५विरामेषु प्रयत्नो हि नित्यं कार्यं. प्रयोश्चृमि. ।

६कस्मादभिनयो ह्यस्मिन्नपिप्सो यत् स्मृतः ॥१३३॥

नन्वेवमेव वाक्पत्वाभावो द्रूपपमित्याशयः प्रत्युत भूषणमेतदित्युपपादयन्नाह—
“मूचामु चाङ्कुरगते च तयोपचारेष्वल्पाक्षराणि हि पदानि भवन्ति काव्ये” इति ।
बहुप्रकारं मूचामिनयं अङ्कुरकारैश्च युक्तमित्य काव्यं भवति यदि स्वल्पाक्षराणि
पदान्यममस्तानि भवन्ति । बहुक्षरपदे, दरिद्राश्च वियन्तस्ते इत्यादौ न मध्ये
मूचाङ्कुरयोः पत्तिः ॥१३२॥

“तस्यान्तन्मृद्धमस्ति सोम्यमुभयं किं पावणेनेन्दुना” इत्यादौ तु तस्या
इत्युक्तया मध्ये मूचया तदित्यसाधारणविशेषस्मरणं स्वात्मनि तच्चावलोकने
तथावपने च प्रच्छन्नस्थिताया नायिकाया निवृत्त्यङ्कुरे वैचित्र्यं पुनः परिचुम्बनाभि-
त्तापनूचायोगपूर्वकं मुचमिति पाठस्तन्तुतो नायिकाया रणरणनादरदर्शने निवृत्त्य-
ङ्कुर इत्यादिवैचित्र्ये उत्प्रेक्षणीयम् । अङ्कुरम्बनिर्दचन एवेति निवृत्त्यङ्कुर एवात्र
मन्तव्यं । यत्राङ्कुरो भविष्यति तद्विषयमेतदिति त्वसन्, गुप्तापचयनाटने यदो-
चितपरिक्रमणादौ पूर्वमाविना स्वल्पाक्षरेण पदयोपेन वैचित्र्याभावात् ।

अथास्य विच्छेदस्याङ्गस्य प्राधान्यं दर्शयति—एवं विराम इत्यादि । अस्मि-
न्निति विरामे सत्यभिनयस्थितौ यथाविषयं प्रयोक्तुं शक्यः । स च विरामाद्
गम्यते । विरामे सत्ययं दर्शयति अभिनयेऽन्यथा असमञ्जसत्वं स्यादिति
वाक्यम् ॥१३३॥ यदि वाभिनयो विरामे स्थित इत्यभिनयकार्यं विराम एवोद्-

१. NS. शोकं मुचं बुरु गते च तयोपचारे ।

२. NS. कार्यं ।

३. KSS. विराम. प्रयत्नोऽनुष्ठेयः ।

४. NS., विराम इह्यार्यानुदर्शको भवति । अपि च KSS. विरामार्यानुदर्शकः भवति ।
अपि च इतोक्तः ।

५. KSS. रामे तु प्रयत्नस्तु ।

६. KSS. तस्मादभिनये ह्यस्मात् ।

७. KSS., NS. स्थितः ।

यत्र व्यप्रावृभौ हस्तौ तत्र वृष्टिसमन्वितः ।
 वाघ्निकाभिनयः कार्यो विरामेरयंदशकैः । ॥१३४॥
 प्रायो वीरे च रीद्रे च करो प्रहरणाकुतो ।
 बीभत्से कुत्सितत्वाच्च भवतः कुञ्चितो करो ॥१३५॥
 हास्ये चोद्देशमात्रेण कण्ठे च प्रलम्बितौ ।
 अद्भुते विस्मयात्स्तब्धौ भयाच्चैव भयानके ॥१३६॥
 एवमाद्विषु चान्येषु प्रविचारेभ्य हस्तयो ।
 अलङ्कारविरामाभ्या साध्यते ह्ययंनिश्चयः ॥
 ये विरामा स्मृता वृत्ते तेष्वलङ्कार इत्यन्ते ।
 समाप्तेऽप्ये पदे चापि तथा प्राणवशेन वा ॥
 पदवर्णसमाप्ते च द्रुते बह्वयंसकटे ।
 कार्यो विराम पादान्ते तथा प्राणवशेन वा ॥१३६॥

हतीति तात्पर्यम् । तदाह व्यप्रावृति । पूर्वं शष्टिप्राधान्यतात्पर्येणेत्यपीन-
 स्क्त्वम् ॥१३४॥ व्यापकत्वमस्या दर्शयति—प्रायो वीरे च रीद्रे चेति । कुञ्चिता-
 विति सकोचवन्नावित्ययं ॥१३५॥

भयाच्चेति इत्यादेव ॥१३६॥ स च वृत्तविरामेषु यथा 'प्यो य शस्त्र
 विभक्ति' इत्यत्रोच्चदीप्तकाकु पदान्तेन, वीरश्रीदयोरेपि सम्भरादिवृत्ते अर्थादौ
 विरामो न कार्यः, अपि तु पादान्ते पठितस्तावत् प्राणसवेदाभावात् । प्राणवशेन वेत्य-
 यनिका गतिरिति वृद्धा । तच्चासत् । शिक्षावशेनाद्हरणीयो हि तत्राविच्छेदः ॥१३८॥
 तस्मादयमयं,—पदान्ते विच्छेदः कार्यः, यदि वा प्राणवशेन प्राणा रसभावाद्या,
 तदौचित्येन हेतुः । पादादावपि तावदनेनानुबन्धोर्नपि विच्छेद उपयोगीति
 दर्शितम् ॥१३६॥ शेषमिति न यत्र चित्तवृत्तेः प्राधान्य अपि तु विभावादे,

१. KSS. दर्शभिः ।

२. NS. विस्मयाविष्टौ ।

३. KSS. सर्वेषु ।

४. NS. प्रविचारेषु ।

५. KSS. साध्यन्ते ह्ययंनिश्चयाः ।

६. KSS. एते ।

शेषमर्थवशेनैव विरामं संप्रयोजये ।

^१अत्र च नावगतानि ^२रसगतानि च कृप्याक्षराणि चोद्ध्वयानि,

तद्यथा—

^३आकारैकारसयुक्तमेकारोकारसयुतम् ।

व्यञ्जन यद्भवेद्दीर्घं कृप्य तत्तु विधीयते^४ । १४०॥

विषादे च ^५वितर्कं च प्रश्नेऽप्यामर्थं एव च ।

कलाकालप्रमाणेन पाठ्यं कार्यं प्रयोक्तृभिः ॥१४१॥

^६शेषाणामर्थयोगेन विरामे विरामेदिह ।

एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्कस्य च विलम्बितम् ॥१४२॥

^७विलम्बिते विरामे हि सदा गुर्वक्षर भवेत् ।

यस्या कलानां परतो ^८विलम्बो च विधीयते ॥१४३॥

तत्रार्थवशेनैव विराम ॥१४०॥

कृप्याक्षराणीति कृपनीति कृपो विलम्बितो लयः तत्र साधूनि कृप्याणि सम्बन्धक्षराणि, यथा आ, ई, ऊ इति दीर्घाः । कलान्धक्षणी यः कालः तत्प्रमाणेन विलम्बितेन पाठ्यं कार्यमिति विच्छेदस्यैव प्रमाणं दर्शितम् ॥१४१॥ शेषाणामिति ह्रस्वानाम् । अर्थयोगेनेति यथा स्फुटा प्रतीतिर्भवति तथा विच्छेदः कार्यो न त्वन्तिलम्बित पठेदित्यर्थः ॥१४२॥

ननु नियतकालप्रमाणमित्याह विलम्बितमिति । गुर्वक्षरमिति कृप्यं । सा शब्दादधिकमनुबन्नाति कारणोपेनमिति कारणं दीर्घकाल स्मरणमिति चिन्तना-

१. KSS. अत्रानुगतानि चत्वार्यक्षराणि रसभावानुगतानि कृप्याक्षराणि चोद्ध्वयानि ।

२. NS. रसजातानि कृप्याक्षराणि ।

३. KSS., अकारे वरसयुक्तमेकारे वारसयुतम् । NS. एकारैकारसयुक्तमोकारैकारसयुतम् ।

४. KSS, NS. भवेदिह ।

५. KSS. वितर्कं च ।

६. KSS. शेषाणामर्थयोगेन विरामो ।

७. NS. विरामे च विलम्बे च ।

८. NS सम्बन्ध ।

अथवा कारणोपेतं प्रयोगं कायंमेव च ।
समोदयं वृत्ते क्तं च्यो विरामो रसभाजतं ॥१४४॥
ये विरामाः स्मृताः पाठ्ये वृत्तपादसमुद्भवाः ।
उत्क्रम्यापि श्रमं तज्जं कार्यास्तेऽयं वदन्तानुगाः^१ ॥१४५॥
[नापशब्द पठेत्तज्जो भिन्नवृत्त तर्थाव हि ।
विधमेन्नाविरामेषु दैन्ये काकु न शीपयेत् ॥१४६॥
वज्रित काव्यदोषंस्तु तक्षणाद्य गुणान्वितम् ।
स्वरात्तद्भारसयुक्तं पठेत्पाठ्यं^२ यथाविधि ॥१४७॥

विधिं, व्याख्यानस्मारादिभिर्वा कारणं श्लेषे, स्पष्टास्पष्टादिभिरित्यने ॥१४४॥ वृत्त-
विरामादर्थविरामः प्रथममिति दर्शयितुमाह ये विरामा इति । तज्जंस्त्वद्विरामा-
त्मकं वृत्तगतं वस्तु । उत्क्रम्यापीति विद्योपोपक्रमेऽपीति सामान्योपसंहारः । तास्मा
विरामेन पठेत्, येनावगतो विवक्षितः शब्दो भवति 'वरद ध्यायति' इत्यत्र वरद
शब्दे यदा विच्छेदः क्रियते तदा मध्य इतिशब्दान्तरप्रतिभया ध्यायति शब्दो-
द्भवतो भवतीति ॥१४५॥ भिन्नवृत्तं च कृत्वा न पठेत् नया विच्छेदं न कुर्यात्-
नान्यवृत्तान्तिर्भवति । तथा हि—'भव चक्र भाजन ये जगतीह भवन्ति केचन'
इत्यत्र ये इति शब्दस्य पूर्वपादेन सह पाठे उपवेद उपजातिवृत्तभेदो यद्यपि भवति
तप्यपि द्वितीयपादे वृत्तभङ्गः । तेन भिन्नवृत्तं न पठेदिति विच्छेदस्यैव प्राधान्य-
ज्ञापनार्थमेतदुक्तमिति शब्दच्युतभिन्नवृत्तदोषाभिधाने न पोतकृत्यम् । इह
वस्तुनस्तदभावेऽपि विच्छेदशब्देन तत्प्रतिभोदयात् ।

एतदेव तादर्थ्येणाह—विधमेन्नाविरामेदिति । एव विच्छेदस्य भूयो विषय-
व्याख्यानत्वमभिधाय तन्नूना दीप्ता दर्शयितुमाह दैन्ये काकु न दोषयेदिति लोकादि-
मग्नचित्तवृत्ति विमुच्यन्त्यत्र दीपनं सर्वत्र शोभावहमिति भावः ॥१४६॥

एव स्वरा क्रमो मर्यादा स्यान्तत्रयमाश्रय उदानादयं स्वरूपं धलद्वारा
स्वरूपपरिपूरकाः इति वर्तन्व्यनारूपान्मङ्गलानि । स्वरभेदाच्च कारोविशेषः, स्वरभेदो
हि तस्यामेव काको विवक्षिताया रसभावादिधर्मात्सरोदयो, न हि स्वराणां
स्यान्भेदोऽतद्द्वाराऽङ्गादिकृतः । वज्रित काव्यदोषरित्यादिना प्राप्तनाध्यायायैव
सह सङ्गतिमस्वाध्यायस्य दर्शयति ॥१४७॥

एव ससृष्टे काकुविधानं प्राकृताध्यायप्रमेयभूते प्राकृतेऽप्यतिदिशति धलद्वारा
विरामात्तेत्यादिना । अध्यायायंमुपसहरन् भाविनोऽध्यायस्वार्थमाभूत्तिति इत्य-

१. KSS., NS. काव्ये ।

२. KSS., तेऽयं वशास्तदा । NS. अयं वशाधयाः ।

३. KSS., NS. काव्य ।

अतश्चारा विरामाश्च ये पाठ्ये सस्कृते स्मृताः^१ ।
 त एव सर्वे कर्तव्या स्त्रीणां पाठ्ये त्वसस्कृते ॥१४८॥
 एवमेतत्स्वरकृतं^२ कलातात्तलपान्वितम् ।
 दशरूपविधाने तु पाठ्यं योग्यं प्रयोक्तृभिः ॥१४९॥
 उक्तं काकुविधानं तु यथावदनुपूर्वंशं ।
 अत उच्यं प्रवक्ष्यामि दशरूपविरूपणम् ॥१५०॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे बागभिनये काकुस्वरव्यञ्जनो नाम सप्तदशोऽध्यायः

रूपेति दशरूपविधाने यथापाठ्यं तदनेन त्रिप्रकारेण योग्यमित्युपसंहारः । तु शब्दो
 व्युत्क्रमं सूचयति । प्रसङ्गादत्रमप्राप्तमपि काकुविधानमुक्तम् । अनुपूर्वंशं इत्यादि ।
 यत्तु क्रमापन्नं तद्दशरूपं विकल्प्यमानं वक्ष्यामीति शिवम् ॥१४८—१५०॥

इति काकुविकल्पलक्षणोऽस्मिन्नध्याये मुनिदिव्यमपितेऽर्थम् ।
 प्रकटीकुरुते स्म चन्द्रमोनिर्गभिनवगुप्तममाख्य एकदेशम् ।
 इति धीमन्महामाहेस्वराभिनवगुप्ताचार्यं चिरचिताया नाट्यवेद-
 विवृतावभिनवमारत्या काकुविवानं नाम

सप्तदशोऽध्यायः ॥

१. KSS., NS. पाठ्यसंस्कृतसध्याः ।

२. KSS. ते सर्वे संयवर्तव्या स्त्रीणां पाठ्ये तु सस्कृते ।

३. KSS. स्वरयुतं ।

४. NS. यथा ।

नाट्यशास्त्रम्

अष्टादशोऽध्यायः

वर्तयिष्याम्यहं विप्रा । दशरूपविकल्पनम् ।

नान्तं कर्मतश्चैव तथा चैव प्रयोगतः ॥१॥

अभिनवभारती

रूपं यदेतद्बहुधा चकास्ति तद्येन भावी भविता न जातु
तच्चक्षुरकालिकमीश्वरस्य वन्दे वपुस्तैवसमारधान् ।

दशरूपोपकारिकाववाद्यिभोजनमिति तत्स्वरूपं वक्नन्व्यमिति मङ्गलितरुचं च
तद्वर्तयिष्यामीति किमनेनोच्यते, तदस्य प्रयोजनं प्रदर्शयति । कश्चिदेवमारुह्यते,
“रसा भावा” (अ—६—१०) इत्यादि सूत्रसारतद्ग्रहे दशरूपशब्दस्य भामापि न श्रुतं,
तत्कथमुक्तं दशरूपविधाने पाठ्यमिति तं प्रत्याह वर्तयिष्यामीति । रूप्यते प्रत्यक्षी-
क्रियते योऽर्थः तद्वाचकत्वात्काव्यानि रूपाणि दशानां रूपाणां विभागं कल्प्यते
अस्मादिनि दशरूपविकल्पनं सूत्रं तेनायं पाठो समासं दशरूपमिति । तेन बहुव्रीहौ
दशस्य कान्यमिति भेदान्तरापाकरणं स्वादित्याशयं द्विगु, पानादिप्रसंगपरं यो
व्याख्यातस्तत्प्रयासमात्रमेव । तदयमर्थः—यत् सूत्रादाङ्गको वाचिकशब्दे प्रकृति-
प्रत्ययार्थविभागं कल्प्यते तत्र वाग्भाग एवायं कित्वा वर्ण्यते, तेन तदेव मूर्धं
वर्णितम् । विवरणेन प्रपञ्चितं भवतीति तानिदृष्टं निरूप्यते किञ्चिदिति । नामत
शत्रुद्वेषेन, कर्मत इति तक्षणेन, क्रियते, तेन विजातीयोद्वादात्, कर्मलक्षणं, प्रकृतं
उचितो योग परस्परसंबन्धो यथा प्रकरणनाटकलक्षणयोगात् नाटिकेतिवृत्तिविभा-
गस्तु सस्य एवानुप्रविष्ट इति । नासौ प्रयोगः । तथा चेति तेनैव प्रयोगप्रकारेणा-
न्योऽपि परस्परसंबन्धवंचिन्मकृतो भेद उत्प्रेक्ष्य इत्यर्थः । प्रयोगाय प्रयोगत इति
व्याख्याने प्रयोगत इति विफलमेव । उक्तव्याख्याने तु कोहलादितक्षिततोदकसदृकरा
सकारित्यहं, फलं, नाटिकायां उदाहरणत्वादिति ॥१॥ तत्रोद्देशं तावदाह नाट्य-
मित्यादि । सप्रकरणमिति सहसन्देनाङ्गप्रवेशकसन्ध्यादिसाम्यं नाटकेन प्रकरण-
स्याह । नाम्नामर्थो सस्य एव व्याख्यास्यते । सत्यपि च पुराणादावुपदेश-
दायिनि कर्मफलसंबन्धप्रदर्शके तत्रोच्चावचमनियतकविक्रयाप्रापमिह तु किञ्चि-
त्ययोन्यं किञ्चित् मूचं किञ्चिद्बुद्धं किञ्चिदुपैक्यमित्येव वंचिन्मयोगः । “सन्ध्यादि-

नाटक सप्रकरणमञ्जु व्यायोग एव च ।
 भाष्य समवकारश्च धीयो प्रहसन द्विम ॥२॥
 ईहामृगरश्च विज्ञेया दशमे नाट्यलक्षणे ।
 एतेषा लक्षणमह व्याख्यास्याम्पुनूपुर्वशः ॥३॥

व्यवस्ये"ति "दशरूप सप्रयोजन" मिति—एतत् फल्गुप्रायः, फल तत्पूर्वमेवोक्तम् । प्रत्यक्षभावनोदितरनावेशजनितनिर्वृत्तिसारत्वादस्येतिहासादेर्विशेष इत्युक्तम् । नू-
 च्यदिविभागस्त्वितिहासादावप्यस्येवेति न च पाठफलं दशरूपकमपि तु प्रयोगपर्यन्त
 मेतदित्युक्तप्रायम् । तत्र महामामान्यत्वं काव्यलक्षणेऽध्याये कृतमित्यवान्तर-
 भागान्यलक्षणमुद्देशान्तर वजनव्यमिति दर्शयति । प्राक् च सामान्यलक्षण ततो
 विशेषलक्षणानि उद्देशक्रमेणेति चानुपूर्व्यायं ॥२—३॥

तत्र सामान्यलक्षणमाह सर्वेषामेव काव्यानां नाटका इति ।

तत्र केचिदाह—वृत्तिप्रभवव दशरूपकस्य सामान्यलक्षण, वृत्तीना तदङ्गानां
 चाभिनयो न, काव्येष्वसम्भवात् । एतच्चासत् । आस्ता काव्यायं । सर्वो हि सप्तारो
 वृत्तिचतुष्केण व्याप्त इत्युक्तं प्रथम एवाध्यायेऽस्माभिः । यदि चाभिनेयविषय एव
 वृत्तिव्यवहारस्तदा वृत्त्यध्याये यद्वृत्तीना समुत्पाननिरूपण "या या वृत्तिषु संश्रिता"
 (२०-१५) मिन्यादि तत्सर्वमङ्गल, भगवती हि नाभिनेतृता, किन्तु स्वचेष्टावेश-
 मायम् । सर्वसन्दे च प्रहृष्टनाट्यादिविषये वर्णयाने प्रथमदशोकाद्यं पुनश्चतुर्थमेव ।
 यत्तु "स्वनामघर्षमंरतं" (२०-१५) इति "बहुभीतनुत्तवाद्ये" ति (२०-४०)
 "वागङ्गमिनपवनीति (२०-३६) च भरतव्यवहारो गीताभिनयाभियोगश्च नाना-
 भिनये इति तदप्यक्लिञ्चित्करम् । तावद्धि वृत्तीना लक्षण "या वावप्रधाना"- (अ-२०)
 इत्येतावदेव भारत्या लक्षणम् । अन्यत्र प्रयोगप्रदर्शनमिति तत्रैव व्याख्यास्यामः ।
 वृत्त्यङ्गान्यपि सर्वकाव्येषु सन्त्येव ।

नन्वेव वृत्तिजत्वं यथं दशरूपकलक्षणम्, उच्यते, प्रयोगत इत्येतदयंक्रमेण ।
 तदयमर्थं—यद्यपि सर्वेषामभिनेयानभिनेयाना च काव्याना वृत्तय इष्टा मातर इव,
 तास्योऽपि वाच्यरूपत्वेन कविहृदये व्यवस्थितास्यः काव्यमुत्पद्यते । तथापि
 प्रयोग प्रयुज्यमानत्वार्थप्रयोगयोग्यत्वगभिसन्धाय वृत्तिभ्यो विनिसृष्टममितेदकार्यं
 प्रत्यक्षभावनायोग्यवृत्तिबन्धुषुष्टयोभिधायकस्त्वं दशरूपकसामान्यलक्षणमित्यर्थं । दशार्था
 नाटकादीनां रूपमिति षष्ठीसमासः ।

अन्ये त्वाह—। एकैकस्य रूपस्य दश दश रूपानि संभवन्ति । तथा च
 वीष्यङ्गाना सर्वत्र समदः । परमतवचनानुरूपमापणरूपभाणयोगश्च किं इवीयो-

सर्वेषामेव ^१काव्यानां मातृका वृत्तयः स्मृताः ।
 आभ्यो ^२विनिसृतं ह्येतद्दशरूपं प्रयोगतः ॥४॥
^३जातिभिः श्रुतिभिश्चैव स्वराः प्रामत्वभागताः ।
 यथा तथा वृत्तिभेदं काव्यबन्धा भवन्ति हि ॥५॥

त्याकाशभाषिते । एवमन्यदपि । तेन दश रूपाणि यस्य तादृशरूपं काव्यमित्यर्थः ।
 अत एव न सकलं प्रबन्धो नाटकम्, अपितु प्रबन्धस्य किञ्चिद्रूपं, तल्लक्षणादा-
 बाद्दृष्ट्यात् तद्व्यपदेशयोगः । अत एव न दशसख्याविभागार्थो येन सदृकादीनां
 त्यागः स्यात् । तथापि हि दशरूपलक्षणयोगोऽस्त्येव । एतच्च स्वावसरेषु वितनि-
 ष्याम ॥४॥

ननु प्रयोगयोग्यचेष्टाप्रतिपादकत्वं चेत् सामान्यलक्षणं, तर्हि चेष्टातिरिक्तस्य
 कस्यचिदसंभाव्यत्वान्नास्त्येव विशेषलक्षणमेवामित्याशङ्कामनं विशेषलक्षणवकाश
 दर्शयितुमाह जातिभिः श्रुतिभिश्चेत्यादि । इष्टान्तेन प्रवृत्तं घटयन् व्युत्पादनीयमपि
 व्युत्पादयतीति समानतन्त्रसिद्धमेव इष्टान्तमदीदृशत् । स्वरेषु ग्रहादिदशकविभाग-
 नियता जातिः । रक्तोऽरक्तो वा ध्वनिः । ध्वनिः, स्यात् तदन्तरालं च श्रुतिः,
 कर्माधिकरणकरणव्युत्पत्त्याभ्यात् । स्त्रिया घलनाविति हि नास्तं लक्ष्ये । तत्र
 पाद्वीप्रभृतयो जातयः सप्त, पञ्चमस्य षतस्रः श्रुतयो, धंवनस्य तिस्रः, इति
 पञ्चमः । गान्धार्याद्या एकादश जातयः, पञ्चमस्त्रिश्रुतिः धंवनस्तु षतु
 श्रुतिरिति मध्यमग्रामः ।

वस्तुनस्तु पद्जादिस्वरसमुदायो ग्रामः । नत्र स्वरा इति श्रुतिपक्षे बहुवचनं
 लक्ष्यविदं समर्थयन्ति—मध्यमग्रामे पञ्चमपरित्यक्त्वा श्रुति धंवन एवोपभुङ्क्त
 इत्यत्र प्रमाणाभावात् सर्वं एव दित्रिश्रुतिना (श्रुत्युत्पत्त्येन) या ममधिकश्रुतयः
 क्रियन्ते, कावत्स्यन्तराभ्यां च षतुस्त्रिश्रुतयो न्यूनश्रुतय इति सर्वस्वराणां श्रुतिवृत्त
 वैचिष्यमस्तीति । एतच्च स्वावसरे वक्ष्याम इत्यास्ताम् । इह त्वमेव इष्टान्तेन
 तदुक्तं भवति—स्वरसमुदायरूपत्वाविरोधेऽपि स्वराणां पर्यायत्वं प्राथम्यप्राधान्यात्प-
 त्वभूमस्त्वपुणत्वापुणत्वारोहत्वारोहत्त्वान्त्यत्वमध्यत्वादिप्रविभागभेदं, यथान्य पद्ज-
 ग्रामोऽथो मध्यमग्रामः, तथैव वृत्तीनां स्वरस्थानीयानां प्राथम्यप्राधान्यादिना दशकंन
 रूपकं रूपकान्तराद्भवेत् । यथा षतुश्रुति पञ्चमस्त्रिश्रुतिश्च भवन् सामान्यत्वं
 करोति तथा संव वृत्तिः श्रुतिस्थानीयैरङ्गैः क्वचित्मपूर्णां क्वचिन्मूर्तेत्वेवमपि रूपकविभाग
 इत्येतज्जातिभिः श्रुतिभिरिति द्वयेन दर्शितम् ॥५॥

१. 'काव्यानां' मुद्रितः पाठः ।

२. KSS: विनिसृताः ।

३. NS एतेषां जातिभिः ।

ग्रामो पूर्णस्वरी द्वौ तु यथा वै षड्जमध्यमौ ।
 सर्ववृत्तिविनिष्पन्नौ काव्यबन्धो तथा त्विमौ ॥६॥
 ज्ञेय प्रकरण चैव तथा नाटकमेव च ।
 १सर्ववृत्तिविनिष्पन्न २नानाबन्धसमाश्रयम् ॥७॥
 ३वीथी समवकारश्च ४तयेहामृग एव च ।
 उत्कृष्टिकाञ्चो व्यायोगो ५भाग प्रहसन द्वि ॥८॥

अथ वृत्तिविभाग सक्षेपतोऽभिधत्ते ग्रामो पूर्णस्वराविति । जात्याश्रय-
 योर्जातिद्वारेण पाडवौदृक्विकाशयोगे न्यूनस्वरताप्यस्तीति षड्जग्रामरागो मध्यमग्राम-
 रागश्चेह ग्रामशब्देन व्यपदिष्ट इति केचित् । तदसत् । इह हि ग्रामशब्देन जातिसमु-
 दायोऽभिधीयते । तत्र पद्यप्यशके न्यूनस्वरतापि भवति, तथापि समुदायस्य पूर्णतायाः
 का हानि । तस्मादयमर्थः—यथा विचित्रमग्निवेशतालम्बनसुन्दरतमसपूर्णस्वर-
 समुदायरूपात् ग्रामद्वयाद्विभागकृत्पनया जात्यश्रयाना पूर्णापूर्णादिस्वरभेदभाजा
 प्रसवः, एव नाटकप्रकरणाभ्यां पूर्णवृत्तिवृत्त्यङ्गाभ्या वृत्तिन्यूनाना च रूपकभेदाना
 परिकल्पनम् ॥७॥ तत्र वृत्तिन्यूनानि रूपकाण्याह वीथीत्पादि । रोपाणि रूपाणीति
 वचनव्ये प्रतिपद नामग्रहण ज्ञापयति । एतदनुक्तान्यपि रूपकाणि सभवंति,
 अन एव रूपकविशेषगणनमाभ्यो विनिस्तुतिमिति लक्षणस्योदाहरणमात्रम् । तेन
 वृत्तीना विनियोगविकल्पममुच्यते. वृत्त्यङ्गाना च बहवो रूपकभेदा भवन्ति ।
 तेषा पर कोहलादिभिर्नाममात्र प्रणीतम् । लक्षणेन त्विह समूहिता एव ते ।
 तत्र नाटकप्रकरणे एव सर्ववृत्तिपूर्ण इति विषयः, न तु विषयः । मुञ्जरागतस्य
 केशिकीहीनस्य कृत्वा रावणस्य च नाटकस्य दर्शनात्, वेणीसंहारे च सातवत्यार-
 भटीमात्र दृश्यत इति केचित् ।

अन्ये तु तत्राप्यवश्य वृत्त्यन्तरानुप्रवेशोऽस्ति । यदि परिमितवृत्तिव्यापक-
 त्वात् लदयते, अपूर्णवृत्तित्वेऽपि विरूपकत्वं स्यात् । सकलाङ्गप्रक्रियापरिपूर्ण-
 त्वादेव नाटकात्प्रकरणे च प्रधानम् । तथा हि कश्चिद्विनेयः प्रसिद्धिमनुस्मृतानो
 ह्ये इति सप्रसिद्धेतिवृत्ते नाटके विनेयः । कश्चित् किमेतदपूर्वमिति प्रसिद्धे
 वस्तुनि रूपकान्तरमेव तु तदाभास तत्सर्वविनेयोऽभिनववस्तुवृत्तकोतुकपरतन्त्र
 इति समुत्पाद्यवस्तुना प्रकरणेन विनीयते । विनयश्चास्य धर्माधिकार्येषु सर्वपुर्या-
 येष्वपवर्गेषु च तथाभवति, यदि सकलं तदुपयोगिव्यापाराश्रयण सर्वव्यापारा-
 सिद्धं पूर्णवृत्तिवृत्तिमिति । द्विवृत्तित्रिवृत्त्यादिकं न नाटकं भवति । रूपान्तरमेव
 तु तदाभासः, तत्केशिकीहीनत्वेऽपि मया शृङ्गारयोगस्ताया समवकारे तपः
 तस्मिन् वर्णयिष्यामः ॥८॥

१. NS पूर्णवृत्तिविनिष्पन्नं ।

२. KSS. नाट्यावस्थासमाश्रयम् । "नानावस्थान्तराश्रयम्" इति मुद्रितपाठः ।

३. KSS. NS भागः ।

४. KSS. वीथीचेहामृगस्तथा ।

५. NS., वीथी...KSS भागः प्रहसनं तथा ।

कक्षिकीवृत्तिहीनानि रूपाभ्येतानि कारयेत् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि काव्यबन्धविकल्पनम् ॥६॥

तनु पूर्णवृत्तिकत्वाविशेषे नाटकप्रकरणयो को भेद, कक्षिकीहीनत्वे चाविशिष्टे वीथ्यादेः मिय को विशेष इत्याशङ्का वारयन् कमं (श्लो १) सव्याशिक्षितविशेष-संशयार्थं दर्शयति अत ऊर्ध्वमित्यादिना काव्यस्य बन्धन परस्परप्राथम्यबन्धनेनैव एक वाक्यताकरणसंबन्ध स विकल्प्यते येन तद्विशेषनक्षेप वक्ष्यामीति ॥६॥

नाटक प्रकरणादपि प्रधान प्रसिद्धचुपजीविनी हि कल्पना वस्तुमभावना, अनु-भवमूलत्वात् तस्या, उत्प्रेक्षा अपि हि प्रमाणापत्तेष्वेव वस्तुषु स्वातन्त्र्येण योजनामात्रेण व्याप्रियन्ते, पद्दन्तो हस्ती खे धावतीति तेनेतिहासादिप्रमाणवस्तुसिद्धप्रदर्शक नाटक तावल्लक्षयितुमाह प्रख्यातवस्तुविषयमित्यादि । प्रख्याते भारतादी यद्दस्तु तद्विषयोऽप्य, तत्रापि किञ्चिदप्रसिद्ध भवति, तन्निराकरणाय प्रत्यातोदात्तेति श्रीशङ्क । एतत् प्रख्यात वस्तु विषयोऽस्येति इयता गतायमित्युपाध्याया इत्यभाट । इह विविधया प्रसिद्धया प्रसिद्धत्व भवति, अमुक एवकारी अमुष देश इति । तत्र प्रवर्णेण ख्यात वस्तु तथा विषयी भालवपाञ्चालादिदेशो यस्मिन् चत्तर्वातनोऽपि हि क्लमराजस्य कौशाम्बीव्यतिरिक्ते विषये कार्यान्तरोपक्षेपेण विना यन्निरन्तर निवर्णन तद्वैरस्याय भवति, तत्र प्रसिद्धिखण्डनेन प्रतीतिविधातात्, का कथा रसचर्चणाया । एव तावद् द्वे प्रसिद्धी उक्ते, प्रख्यातोदात्तेत्यनेन तृतीया प्रसिद्धिरुक्ता । उदात्त इति चीररसयोग्य उक्त । तेन धीरसलितधीरप्रदान्तधीरोद्धतधीरोदात्ता चत्वारोऽपि गृह्यन्ते । राजदिव्यश्वेत्यनेन प्रख्यातमपि यद्दस्तु श्रुपितुल्याना राजा वशेन साधु-नोचित, तथा प्रख्यातत्वेऽपि देवचरितं वरप्रभावादिबहुलतयोपायोपदेशायायोग्य-मिति नैतदुभय निबन्धनीयमिति फलत प्रतिषेधो दर्शितः । राजान श्रुपय इत्येत्थुप्रमितसमासः । तद्वशे साधु चरित यस्मिन्निति बहुव्रीहि । न च सर्वथा देवचरित तथाऽवर्णनीयम् । किन्तु दिव्यानामाश्रयत्वेन प्रकरीपताकानापवादि-रूपेण, उपेतमुपगमोऽङ्गीकरण मय । तथा हि नागानन्दे भगवत्या पूर्णकरणा-निर्मरायाः साक्षात्करणे व्युत्पत्तिर्जायते । निरन्तरभक्तिभाधितानमेतन्नाम देवता प्रसीदन्ति, तस्माद्देवताराधनपुरस्सरमुपायानुष्ठान कार्यमिति । यदि तु मुख्यत्वे-नैव देवचरित वर्णयते तत्तावद्विप्रसम्भकरणाद्भूतमयानकरसोचित चेन्निरव्यते तन्मानुषचरितमेव सपद्यते, प्रत्युत देवानामप्रियाधान प्रसिद्धिविधातकम् । तत्र चोक्तो दोषः, विप्रलभाद्यभावे तु का तत्र विचित्रता रञ्जनाया एतत्प्रमाण-स्वात् । अत एव हृदयसवादोऽपि देवचरिते इलंम., न च तेषां दुष्यमिति ।

प्रख्यातवस्तुविषय^१ प्रख्यातोदात्तनायक चैव ।

राजपिवश्यचरित^२ तथैव दिव्याश्रयोपेतम् ॥१०॥

नानाविभूतिभि^३र्भुतमृद्धिविलासादिभिर्गुणैश्चैव ।

अङ्कप्रवेशकाद्य भवति हि तन्नाटक नाम ॥११॥

यत्प्रतीकारोपाये व्युत्पादनं स्यात् । नायिका तु दिव्याप्पविरोधिनी पयोर्वशी
नायकचरितेनैव तद्वृत्तस्याक्षेपात् ॥१०॥

हिमादौ तु दिव्याना नायकत्वेऽभिप्रायमावेदयिष्याम इति प्रमिद्धिप्रय-
युक्तमपि वस्तु न निष्फल व्युत्पत्तये भवतीत्यत आह नानाविभूतिभिर्भुतं धर्मार्थ-
काममोक्षविभवेः फलभूतं विचित्ररूपैर्भुक्तम् । तत्राप्यर्थकागौ सर्वजनाभिलषणीया-
विति तद्वाहृत्ये दर्शनीयमिति वक्ष्यति ऋद्धिविलासादिभिरिति ऋद्धिरर्थस्य
राज्यादि समृद्धिः विलासेन कामो लक्ष्यते, आदिशब्दः प्रधानवाची, तत्प्रधानाभिः
फलमपत्तिभि युक्तमित्यर्थः । तेन राज्ञा सर्वं राज्यं ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा वानप्रस्थ
गृहीतव्यमित्येवंप्राय फलं नोपनिबन्धनीयम् । तत्फलमपि इष्टमुत्वार्यो हि लोको
बाहृत्येनेति तथास्य प्रतीतिर्विरभीभवेत् । गुणैरित्यप्रधानभूतानि चेष्टितानि हेयानि
प्रतिनायकगतानि अपायप्रधानानि तैर्भुक्तम् । तेषां पूर्वपक्षस्थानीयानां प्रतिक्षेपेण
सिद्धान्तः सत्यस्य नायकचरितस्य निर्वाहाज्जनपदकोशादिमपत्ति समृद्धिः कौमुदी-
महोद्भवाद्यो विलासा सन्धिविग्रहादयो गुणा इति व्याख्यानं चाणक्यशास्त्र-
परिचयवेदनमात्रेण, वस्तुशब्देन राजपिवश्यचरितशब्देन च सर्वम्याचरशोः
संग्रहात् । अवान्तरवन्मुममाप्तौ विद्यान्तये ये विच्छेदा अङ्का, ये च निमित्तवन्तान्
अप्रत्यक्षरूपानां चेष्टितानामाशेषकाः प्रवेशकाः तैराद्य नाटकं नाम रूपकम् ॥११॥

तस्मादस्य तन्नामैत्याह नृपतीनां यच्चरितमिति यच्चस्मान् नृपतीनां सवन्धि
व्युत्पाद्यानां नामभ्यान् नृपतीनामेव नाटकन्नाम तत्पेष्टिहं प्रह्वीभावशायकं भवति,
तथा हृदयानुप्रवेशरञ्जनोन्नामनया हृदयं शरीरं चोपायव्युत्पत्तिपरिघट्टितया चेष्टया
नर्तयति । नट नृतो नृत्ते इत्युभयया हि स्मरन्ति । तदिति तस्माद्धेतोः नामास्य
नाटकमिति ।

ननु पुराणाद्युपनिबद्धोऽपि तदर्थे वस्मान्तानेवेहं भावयतीत्याह नावेति ।
चतुरकाराः । अत्र संभावयन्ति संपादयन्ति यानि चेष्टितानि नटव्यापाररत्नानोऽभिनेयानि

१. NS. विषये ।

२. KSS. तथा च ।

३. NS. मयुतं*** ।

नृपतीना यच्चरित नानारसभावचेष्टित^१ बहुधा ।

सुखदुःखोत्पत्तिकृत^२ भवति हि तन्नाटक नाम ॥१२॥

तैरेतत्प्रह्वीभावदायक हृद्यतमरसास्वादमूचीद्वारप्रवेष्टित तत्कर्तव्यमून हृदयारोहणरङ्ग-
शौर्यादिधर्मरत्नप्रथनकारि भवतीति ह्युक्तमसकृत् ।

ननु नृपतिचरित एव विमित्ययमास्वादो न देवचरित इत्याह बहुषेति ।
बहुप्रकारा उपायवैचित्र्याद्या सुखदुःखोत्पत्तयस्नाभा कृत सपादन यत्र, देवचरिते
तु तन्नास्तीत्युक्तम् । अत एव प्रतीतिविघातस्य वैरस्यदायिन समबो यत्र यत्र
तन्नाटके नोपनिबद्धव्यम् । तेन वर्तमानराजचरित चावर्णनीयमेव, तत्र विपरीत-
प्रसिद्धिवाचया अध्यारोपस्यार्थकञ्चित्करत्वात्, योगानन्दरावणादिविषयचरिताध्या-
रोपवत् । एतदर्थमेव प्रख्यातग्रहण प्रकर्षद्योतक पुन पुनरुपात्तम् । अत एव वद
शास्त्र न नाटक, नियोगेन हि तत्र पुमान् प्रवर्तते, न फलोत्पत्त्या । फलप्राधान्य-
पक्षेऽपि तत्र सन्देह । एव पुराणादावपि । इह तु वाचोदयासहिष्णुप्रत्यक्षायमाणा
चिरविलम्बितप्रतीतिमिद्धा सुखदुःखोत्पत्तिरिति । अनेन वाक्येनैतदुक्त भवति—
यद्यपि सर्वरूपकाणामर्थो हृदये प्रविष्टो विनेयाश्च विनीतान् करोति । तत एव नाटक-
शब्द. सामान्यवचन इति “कार्योत्पन्नानि नाटके” इत्यादिषु स्वानेषु दर्शित ।
तथापि ह्यवश्यव्युत्पाद्या राजानो यद्व्युत्पत्तिद्वारेण विश्व व्युत्पन्न, तेन तदीय
हृदयसवादयोग्यनृपतिचरितप्रदर्शनेन प्रधानतया प्रधानेष्वै व्युत्पाद्यते, अमात्पादय
तदङ्गत्वेनैव प्रयोगस्य च यथोचित समुद्गकस्थगनवद्व्युत्पादरव्युत्पाद्यभावात्तेन
प्रधानपुरपार्थ प्रधानविनेयानामन्यत्रान्येषा वेदयतोऽवानि व्युत्पत्ति ददाति तत
एव नाटकमुच्यते ।

श्री शङ्ख कस्तु व्याचष्टे विजिगीषुररिभ्यमोदामीनो मित्र मित्रमिप्रमिति ।
एषा चरितमिति बहुवचनेन लभ्यते । अन्ये त्वाह — पूर्वं राजपिवशप्रभवा नायका
उक्ता अनया त्वार्यया चन्द्रगुप्तविन्दुसारादयोऽपि सगृह्यन् इति । व्याख्यात-
मर्थद्वयमेतत्पूर्वपार्थयैव सङ्गृहीतमिति प्रथमव्याख्यात एव युक्तोऽर्थः ।

यत्तु कैश्चिदभिधीयते—

देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्युर्धौरिललिता नृपा ।

सेनापतिरमात्यश्च धीरोदात्तो प्रकीर्तितो ।

धीरप्रशान्ता विज्ञेया. ब्राह्मणा बधिजस्तपा ॥

१ KSS चेष्टितं NS सम्भृत ।

२. KSS. तज्जेय नाटक नाम ।

^१अस्यावस्योपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्य विन्दुविस्तारत् ।

^२कतंभ्योऽङ्कु सोऽपि तु गुणान्वितं नाट्यतत्त्वज्ञं ॥१३॥

इति वचने पर्यायोच्यमाने देवादीनां नाट्यनायकत्वानुपपत्तेः, घोरललित एक एव नायक इति । तद्वत्, न हि जनकप्रभृतीनां रामादीनामपि वा घोरललितत्वम्, यदाह—“घोरोदात्त जयति चरित रामनाम्नश्च विष्णोः” इति ।

यत्तु पठितं तत्र घोरललितत्व राज्ञ एव वर्णनीयं नान्यस्य, सेनापत्यमात्य-योर्भीरोदात्तत्वमेव, देवानां घोरोद्धतत्वमेव, द्विजातीनां घोरप्रशान्तत्वमेवेति, एव पर द्रष्टव्यं—अत्र एव प्रख्यातोदात्तैस्तत्र चत्वारोऽपि नायकाः स्वीकृता इति व्याख्येयम् ।

एव निर्वचनमनयायंया दक्षित, प्रस्थानवस्तुप्रभृतिरयोज्यत्र सुप्रसिद्धः अङ्कु-प्रवेशको त्वप्रसिद्धौ इत्यङ्कुस्वरूप तावद्विनय कथयति अस्यावस्योपेतमिति । अस्य नाटकस्य यत्कार्यं विन्दुनया विस्तारणया वितनीकरणरूपया अननुसन्धानजनन-बलादेवावस्थानुरूपमाधिकारिकमिति वृत्तं सम्पाद्यम्, तदवस्थया प्रारम्भादिकयोपेतं परिपूर्णं प्रवर्षेण सम्यग् प्रेक्ष्य अङ्कु कर्तव्यं । एतदुक्तम्—निवृत्तस्य विन्दुमूत्रमूनस्य प्रारम्भाच्चवस्थ्यापञ्चकचारिणो यदा प्रारम्भावस्थ्यापूर्णत्वमेति तदा अङ्कुछेदो विन्दुद्वारा-नुमन्वीयमानद्वितीयाङ्कमिधेयरूपो विधेयः । एव प्रयत्नाद्यवस्थाचतुष्टयेऽपि वाच्य-मिति पञ्च तावदङ्का इति मुख्यं कल्पः ।

नन्वेव न्यूनत्वे आधिक्ये वाङ्कानां कथं निर्वन्ध इत्याह नाट्यतत्त्वज्ञंरनयैव दिशा सोऽङ्कुः, अपिशब्दादन्यथा कर्तव्यं । तुविधेयं शोत्रयति । यदा प्रारम्भाव-धिप्रधानं भवतीति तदा तस्या एवोपक्रमोपमहारावस्थ्याद्वयापेक्षया ढावङ्कौ, अन्या-त्तमेकैवाङ्कौवेति यावद् सर्वासांभवस्थाद्वययोगेन मनादनमिति पदङ्कात् प्रभृति सप्तपटप्राप्तौ दशाङ्कत्वम् । काञ्चिदवस्था प्रयानीकृत्य यदा अवस्थान्तरेण मिश्रीकृत्य वध्नाति तदा नाटिकाया न्यूनताङ्कत्वमिति । एतत्तुभाधेन तत्त्वज्ञराधेन च दक्षितम् । सप्तावस्थाः “प्रारम्भश्च प्रयत्नं” इत्येत्यादिना वदयन्ते (अ—१६) “प्रयोजनानां विच्छेदे यदाविच्छेदकारण” मिति विन्दुः वदयते, “यदाधिकारिक-सम्य” मिति (अ—१६) कार्यम् ॥१३॥

अथ कम्पादङ्कु इत्याह अङ्कु इति रुडिपद्य इति । भावंः रमेश्व गूढरञ्जन-व्याप्तोर्जोङ्कयत्वेन यास्तिष्ठेनेनेच्यत इति भट्टसोत्तनटाया. गूढ इति पाठ व्याचक्षरे । अन्ये रोहृयत्यर्थानिति पठन्ति, व्याचक्षते च रुद्धी रोहर्णं तेनोत्सङ्ग

१. KSS., varies. NS. अङ्कुवस्योपेतं ।

२. NS. कतंभ्योऽङ्कुस्तज्ञः स तु सम्यङ् नाटके विधियत् ।

अङ्कु इति रुद्धिबन्धो भवति रसेऽत्र रोहयत्यर्थान् ।

नानाविधानयुक्तो

यस्मात्तस्माद्भवेदङ्कु ॥१४॥

उच्यते यो नाटकारा गृहकारादिरसंविभावव्यभिचारिणोऽर्थान् तथा भावंविभा-
वायं यथास्व भावादीनर्थान् हृदयमारोपयति अर्थात् वहति, नानाप्रकारैश्च
वक्ष्यमाणैः 'ये नायका निगदिना' इत्यादिभि विधानैर्येन तस्मादुत्पन्नङ्कुबन्धो-
रोहणं नवन्यादङ्कु इत्युच्यते । एतत्पुष्कलमिव अजावि ना रुद्धं रत्रार्थैर्बन्धदश-
नात् । तस्मादयमत्रार्थं—अङ्कु इत्ययं लक्षणं रूपं शब्दः ; अन्यतो ध्वञ्छेदक
लक्षणम् । एतदपि च नाट्यरूपकस्य नानात्वमभ्यन्तो भेद विद्यते अनभिनेयात्,
अभिनेये हि य एकदेशे न रमभावेत्पलक्षिणानप्यर्थान् रोहयति हृदयमवाद-
साधारणभाकरणेन प्रत्यक्षीभावनया रनाध्यायोक्त्याभिरोहणं वीजस्येवाङ्कु रकारतया
रताकारोदप्ररोहो भवति । स चानभिनेयरूपकारैरेव सपाद्यत इत्यनभिने-
यात् भेदमादधानोऽभिनेयस्य रूपकस्य लक्षणं भवत्येव । एवमङ्कुशब्दस्यान्वर्थो
व्याख्यातः ॥१४॥

स्वरूपानु वक्तव्यं तद्दर्शयन्ति—यत्रार्थस्य समाप्तिरिति । प्रारम्भाद्यवस्था-
नसणोऽर्थो यत्र समाप्यते सोऽङ्कुः । अङ्कुसमाध्यायामपि वा अवस्थाया यदा
बीजस्य सहरणं यथास्व सन्धिभेदेनोचितं भवति तदाप्यङ्कुश्चेदः । तत्रोत्पत्ति-
रुदाटनमुद्गूदो गमंनिर्भेद फलतमानयनेमिति मुखादिषु यथाक्रमं बीजस्य दशा-
विशेषा महारसाभ्यन्तार्याः । अङ्कुविच्छेदे चार्थाविच्छेदो भाभूदित्यवगतं सन्धौ
विन्दुयंत्र तादृशङ्कु कर्तव्यं । यथा तापसवल्गराजे वृतीयाङ्कुनमाप्ती—

आदो मानपरिग्रहेण गुरुणा दूरं समारोपिता
पश्चात्तापभरेण तानवहना नीता परं लाघवन् ।

उत्पन्नान्तरवतिनीमनुगमात्सपिण्डिताङ्गीमिमा
सर्वाङ्गप्रघर्षाप्रयामिव तरुच्छाया समालम्बते ।

इति राज्ञ उक्तया पश्चादवस्था परिषयाभ्युपगममनुगन्धत्या प्राप्तिसंभवाद्ये
वृतीनावस्थाप्रदर्शनि भाविति चतुर्थोऽङ्कु विन्दुयंत्रितः ।

एवमङ्कुस्वरूपमनेन निरूपितमिति चिन्तना । तच्चैतत्तुनरुक्ता "अस्वा-
वस्थोपेतं कार्यं प्रसमीक्ष्ये" त्येतेन हि क्षियन्तोऽत्र यदनेन लक्षणैर्नाभिधीयते ।
तस्मादिदमत्रार्थतत्त्व—अङ्कुस्वरूपं तावदस्यावस्थोपेतमित्यनेनैवोक्तं नामनिर्वचनं
च "अङ्कु इति रुद्धिबन्धः" इत्यनेन दर्शितम् । अत्रया त्वार्थं वा अङ्कुस्य त्रैविध्य-
मुच्यते तथा लोक्यं बोद्धेन—

त्रिधाङ्कुऽङ्कुकारेण ब्रूयाद्भुजेन वा ।
अर्थोपक्षेपेण चूडा बद्धार्थं शूतवर्त्तमि ।

[अङ्कुसमाप्तिः कार्या काव्यच्छेदेन बीजसहार ।
 वस्तुव्यापी बिन्दु काव्यसमुत्पयोऽत्र नित्यं स्यात्] ॥१५॥
 यत्रार्थस्य समाप्तिर्यत्र च बीजस्य भवति सहार ।
 किञ्चिदवलग्नबिन्दुः सोऽङ्कु इति सदावगन्तव्य ॥१६॥

अङ्कुस्याङ्कान्तरे योगस्त्ववतारः प्रकीर्तितः ।
 विश्लिष्टमुखमङ्कुस्य स्त्रिया वा पुरुषेण वा ।
 यदुपक्षिप्यते पूर्वं तदङ्कुमुलमिष्यते ॥

अत्रार्थस्य वस्यचित् सम्यगन्वय एवानभिसन्धानपूर्विकाप्ति प्राप्तिरिति
 चूडा दर्शना । तथा रत्नावल्या वंतालिकपाठाद् 'दशामुदनयनस्य' इत्यन्तः
 उपयोगी सम्यगर्थं प्राप्त तत्रत्यभिज्ञामूलत्वात् सागरिकानुरागस्य, तथा चाह 'अङ्कु
 मो राजा उदयणो (अथ स राजा उदयन) (१-२३) इत्यादि । तदर्थमेव च वगन्त
 श्रीटादिमर्वमुपक्षिप्तम् । तदेव च राजानुरागस्य शय्याफलकादिकृतस्य मूलमिति
 चूलिकेत्युक्तम् । तेन प्रथमः चूलिकाङ्कुः । यत्र त्वङ्गे सर्वेषामङ्कानां योऽर्थो बीजलक्षण-
 स्तस्म सहारः समिलितत्वेन प्राप्तिर्भवति सोऽवताराङ्कुः, यथा रत्नावल्या द्वितीयोऽङ्कुः ।
 तत्र हि ईरिसरस वण्णजाजणस्त ईरिस एव वरे अहिलासेण होदवम् ।
 (इदृशस्य कव्यकाजनस्येदृश एव वरे अहिलासेण भवितव्यम् ।) इत्यादि प्रकृत-
 मेव सर्वे वर्ण्यन्ते । यत्र त्वनुसन्धानमात्रप्राप्तत्वेन तदुपयोगितया वृत्तान्तमुच्यते
 तदुपक्षिष्टमङ्कुमुखम् । स एवेह किञ्चिदवलग्नबिन्दुरित्यनेन तृतीयो भेद उक्तः ।
 यथा रत्नावल्या तृतीयेऽङ्के ऐन्द्रजालवृत्तान्तनिरूपण चूलिका तस्यादच भेद, चूलिका-
 ङ्कुस्यापि तदभिसन्धानाभावात् । इह त्वभिसन्धानं यौगन्धरायणादीनामस्त्येव ।
 तेनाय सक्षप — अङ्के यद्वर्णनीय वस्तु तत्तावत् द्विधा, प्रधानं तदुपयोगि च, तदुप-
 योग्यमपि किञ्चिद्द्वयशादुपयोग याति किञ्चिदभिसन्धिबलादिति त्रिविधोऽङ्कार्यः ।
 न वदाचिदेकस्मिन्नङ्के मिश्रभावेनापि निवर्धयत इति चूलिकाङ्कुमुपयोरङ्कुभेदयोः
 प्रधानार्थस्पर्शो नैवास्तीति ॥१५—१६॥

तथा प्रवेशद्वारेण मुख्यचरितमपि शङ्का वारयितुमाह ये नायका इति ।
 धीरोदात्तादयो विजिगीषुतन्मित्रप्रभृतयो वा ये नायकाः प्रतिनायकाश्च तेषां चरितं,
 तदुपायानुष्ठानं तथा सभोगं प्रत्यक्षं सन्निहितं साक्षाद् दृश्यमानो, न तु
 मूच्यमानो, यत्र साक्ष्यङ्कः । नयति प्राप्नोतीतिवत् फलं वेति नायकचरितप्रत्यक्षतया
 व्युत्पत्तिं प्रेक्षणायां सभोगाप्रत्यक्षत्वे च तद्गतमेव लक्षणेसदृशं नात् वैरस्यं सामाजि-
 कस्य स्यात् । किमनेन महता षष्टेनेति तत्र एवोक्तं न निस्सुखं स्यादिति ।
 नानाप्रकारावस्थो प्रतिनायकगती चरितसभोगानुपादेयावविषये चेति हेयावस्थे

ये नायका निगदितास्तेषां प्रत्यक्षवरितसम्भोगः^१ ।
 १ नानावस्योपेतं कार्यस्त्वद्भोऽविप्रकृष्टस्तु ॥१७॥
 नायकदेवीगुहजनपुरोहितामात्यसायंवाहानाम् ।
 २ नैकरसान्तरविहितो ह्यद्भु इति स वेदितव्यस्तु ॥१८॥
 [पञ्चाक्षरा दशपरा ह्यद्भुः स्युर्नाटके प्रकरणे च ।
 निष्क्रमः सर्वेषां यस्मिन्द्भु स विज्ञेय] ॥१९॥
 श्लोघं प्रसावशोकां शापोत्सर्गोऽप्य^३ विद्रवोद्गाहो ।
 ४ अद्भुतसमववर्शनमद्भु^५ प्रत्यक्षजानि स्युः ॥२०॥

नायकगती तु तद्वपरीत्यामुपादेयावस्थाविति तुसम्भन्यायं । अविप्रष्ट इत्यदीर्घं ।
 दीर्घो हि प्रथोक्नृप्रेक्षकाणां खेदाय स्यात् ॥१७॥

एव प्रधानवर्णनीयस्य वृत्तमुक्त्वा तदुपयोगि वृत्तस्य दिश दशंयितुमाह—नायक-
 देवीत्यादि । नायका मुख्या. नायिका. देव्यो महादेवीभोगिनीप्रभृतय । गुहजनो
 मातृपितृभ्रात्राचार्यादि । सायंवाहोऽत्र सेनापति । इतिवृत्तवशाद्गणिवेव वा, एषा
 सबन्धी अद्भु एतदर्थाभिधायक इति यावत् । जन एव नैकेन विचित्रेण रसविशेषेण
 मुक्त्वास्तथा हि देवीयोगे शृङ्गारः, नायके वीर इत्येवमन्यदुत्प्रेक्ष्यम् । नाटकानां देव्यादय
 इत्यन्ये । अद्भु इति । अनेकरसाहित्वात्त्वादपि अद्भु इति नामेत्यर्थं ॥१८—१९॥

न केवलं चरितसभोगावेव प्रत्यक्षी किन्त्वन्वदपि यत्र रञ्जनातिशयोऽस्तीति
 दर्शयन्नाह श्लोघप्रसावशोका इति । शानोत्सर्गं श्रापकृतस्यानर्थस्य नाशः, रथोक्त-
 स्यानर्थकाभावस्य घड्ढाभयत्रासकृतो विद्रव इति गर्भसन्धौ वक्ष्यते । उद्गाहो
 विवाहः । अद्भुतस्य सभवोऽभ्युपगमः । उपक्रमो दर्शनं न निर्वाह इत्येतच्चान्य-
 स्यापि रञ्जकवर्गस्योपलक्षणम् । अक्षयं ज्ञानं प्रति गतानीति प्रत्यक्षजानि ।
 प्रत्यक्षशब्देन तदेकदेश उच्यते तत्र जानानीत्यन्येन्द्रियवर्गस्य प्रत्यक्षनां तावद्भुवनि,
 कदाचित्त्वप्रत्यक्षमपि ॥२०॥

अपाद्भुस्य प्रयोगकालपरिमाणमित्यदिति दर्शयति एकदिवसप्रवृत्तमिति ।
 तादृशमवान्तरेणार्थेन प्रयोजनेन मुक्तं बीजमुपायानुष्ठानं वर्णनीयतायां अधिहृत्याद्भु

१. KSS., NS. मयोग ।
२. KSS., NS. नानावस्यान्तरितः ।
३. नैकरसाम्बर इति मुद्रितपाठः ।
४. KSS., NS. प्रसावः ***** ।
५. NS. अश्वः... * ।
६. KSS., NS. अद्भुतसधय ***** ।

एकदिवसप्रवृत्तं कार्यंस्त्वकोऽर्थंयोजनधिकृत्य^१ ।
आवश्यककार्याणामविरोधेन - प्रयोगेषु ॥२१॥

एकाङ्केन कदाचिद्बहूनि कार्याणि योजयेद्विमान् ।
आवश्यकविरोधेन तत्र काव्यानि कार्याणि ॥२२॥

रङ्गं तु ये प्रविष्टा सर्वेषां भवति तत्र निष्काम ।
वीजार्थंयुक्तियुत^२ कृत्वा काव्यं यथार्थरसम् ॥२३॥

[न बहूनीह कार्याणि त्वेकाङ्के विनियोजयेत् ।
आवश्यकानां कार्याणां विरोधो हि तथा भवेत्] ॥२४॥

ज्ञात्वा^३ दिवसावस्थां क्षणयाममुहूर्तलक्षणोपेताम्^४ ।
विभजेत्सर्वमदोषं पृथक्पृथक्काव्यमङ्केषु ॥२५॥

कृतव्यो यस्य प्रकृष्टं च यद्वर्तनं प्रयोगरूपं तदैकदिवसेनैव मुहूर्तपञ्चदशकेनैव,
यत्तन्नावन्तं कालमावश्यकानि भोजनादीनि अक्षयप्रतिरोधनानि । तत परन्तु
प्रयोगकालश्चेत् तत्प्रक्षरप्रयोजकृषा तदाप्यावश्यकस्य सन्ध्यावन्दनभोजनादेरविरोधे-
नेत्येवं कायनिकत्वमेकप्राद्धे निषिद्धम् । क्वचित्त्वम्युपगतमपि । अन्ये तु स्वमि-
वार्या निषेधरपत्वेनाह अन्ये त्वेकाङ्केनेति तृतीया मन्यमानाः सर्वेयमार्या
विधिपरेत्याह ॥२१—२२॥

यान्यवश्यभावेन कार्याणि भोजनादीनि तानि किं प्रत्यक्षेणैव दर्शनीयानीति
७: शङ्कते तं प्रत्याह रङ्गन्त्विति । तत्रेत्यावश्यकं कर्तव्यं न चाममाप्तावुपक्षिप्तावान्त-
रकार्यं पात्रनिष्क्रमणमिति दर्शयति । वीजार्थेति उपक्षेपात्मनो वीजस्य यत्प्रयोजन
तेन या युक्तिः संवन्धस्तत्र युक्तमुपायभूतं कार्यं प्रयोजनानुसारि विविष्टरससम्पदोपेत
विषाद्य तत्परिसमाप्तौ यवनिव्या तिरोधानरूपं निष्क्रमणं दर्शनीयम् । वीजार्थ-
युक्तिरस्तस्युद्धाटनोद्भेदगर्भेनिर्भेदफलसमानयनात्मेत्यन्ये ॥२३॥

एवमिनिवृत्तनिषममङ्के प्रदर्श्यं तदिदिवृत्तकालनिषमं दर्शयति, क्षणयाम-
मुहूर्तानां यानि लक्षणानि कर्तव्यान्वस्मिन् क्षणे सन्ध्यानुष्ठेयेत्यादीनि तेष्वेव
दिवसस्यावस्थां ज्ञात्वा सर्वं कार्यं प्रत्येकं सर्वात्मना परिपूर्णरूपमन एवाशेषं विभजेत्
विभागेन दर्शयेत् । नाडिकापरिष्ठा दिनं रात्रिं विभज्य छायाप्रमाणेन वेति तेन
एकदिवसपादितमुपयोगिं चेष्टितमङ्के वचनीयादिति तात्पर्यम् ॥२५॥

१. NS. काचित् ।

२. KSS., NS. युक्तं ।

३. KSS. दिवसांस्तान् ।

४. KSS. उपेतान् ।

दिवसावसानकार्यं यद्यदङ्के नोपपद्यते सर्वम् ।

अङ्कुच्छेदं कृत्वा प्रवेशकंस्तद्विपातव्यम् ॥२६॥

[विप्रकृष्टं तु यो देश यच्छेत्कार्यं वदन्तुम् ॥२६॥

अङ्कुच्छेदेऽप्य सक्षेपान्निशिद्योत् प्रथितं ॥२६॥

सन्निहितमायकोऽङ्कु कर्तव्यो नाटके प्रकरणे वा ।

परिजनकयानुबन्ध

ननु तन्मध्ये तत्कार्यं मध्य

दूरस्य दक्षरथमरणादि तत्कथं पश्यन्तुम् ।
वसान समाप्तियन्म्य तत् सर्वं कार्यं यद्यङ्के प्रत्यक्षेण प्रदर्शयितुं न युज्यते तदाङ्कुच्छेदं कृत्वा प्रवेशकं चूलिकाद्वावनाराद्गुम्बप्रवेशकविष्कभक्ता द्वाभिर्येता । तथा च कोहलोऽर्वापक्षेपञ्चकमुक्तवान् ॥२६—२७॥

एवमङ्कुलक्षणं विनायाभिहितमर्षोपनहरत्रयान्तरेणाङ्कुनग्नानरूपस्य प्रवेशकस्य सामान्यतया दशयन्त्राणां पठति सन्निहितमायक इत्यादि । नायकपञ्चेन तच्चरितमभोशो नो सन्निहितो प्रत्यक्षो यान्ताङ्केऽपि रूपकेऽङ्को नायकचरितप्रत्यक्षतामून्यः कार्यं, किदुनरन्वयेति प्रकरणे नाटके वेत्नुक्तम् ।

अन्यं त्वेनदुतरायेन सवन्प्रयत्नो रूपकान्तराणि प्रवेशकनूयानि भवन्तीत्याचक्षते । परिजनकयानुबन्ध इति चतुर्षां लक्षणं मूलमागशादेस्चूलिकाङ्कुस्य स्त्रीपुरुषपादेर्वाङ्कुनुचोरकरणस्य चेटीकङ्कुत्वादेर्वा प्रवेशकविष्कभोपयोपित परिजनस्याकथयैव परम्परस्मिप्टयानुबद्धोऽङ्कुवाचर । योक्तम् ।

अङ्कुन्तर एवाङ्को नियन्ति यस्मिन्प्रयोमानाद्य ।

नाट्यार्थतयायोनाद् विज्ञेयोऽङ्कुन्तरोऽतो ॥ इति ॥ २७॥

तत्रायं प्रवेशकोऽङ्कुर्षमन्धानाद्य भवन्तीति पूर्वोपक्षिप्तमङ्कु सख्यानुवादद्वारेण दर्शयति प्रकरणादङ्कविषय इति । मन्धत्रस्यानारिपूर्वोपनिबद्धा एवाङ्का उच्यन्तेऽप्यहारावैतत्ये दश, कस्यचित्संक्षेपेण पठित्येवम्, अन्वयो न्यूनाधिकत्वमनुचितमित्यर्थः । अङ्कुमध्येपु तु सन्धानानि यद् चित्राणि सपादयितुं पञ्चविधः प्रवेशकः

१. NS. तद्विधेयं हि ।
२. 'सन्निहितमायकं' मुद्रितपुस्तकस्य पाठः ।
३. KSS. प्रवेशके वापि कर्तव्यः ।

१[प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरा भवन्त्यङ्का ।

अङ्कान्तरसन्धिषु च प्रवेशकास्तेषु तावन्तः ॥२६॥

अन्योरन्तरविहित प्रवेशकोऽर्षप्रियां समन्विषीष्य ।

सङ्क्षेपाय सन्धिष्वर्चना सविधातव्य] ॥३०॥

कार्यं. अङ्कान्तरसन्धिष्विति निमित्तात् कर्मसयोगे सप्तमी । अपिशब्देन प्रवेशक-
शब्दस्यावृत्ति सूच्यते । चो हंतो । प्रवेशकशब्दश्च महासामान्यवचनः पञ्चमु वृत्तः,
इह तु मध्यममामान्ये प्रवेशकविष्कम्भकद्रुपे वर्तते ॥२६॥

तदयमर्थः.—यस्मान्मासवृत्त वर्षसञ्चिन वा यच्च तत्कार्यं सामाजिकाना
हृदयगत तस्मात् प्रवेशकविष्कम्भकौ वर्तन्व्यौ । परिमितान्तु यदनुसन्धेय तत्राङ्क-
मुख्यमत्पानुसन्धेये चूलिका, अल्पतमे अङ्कावतारः । तत्र केचित् वनवासादयो-
द्धवाप्रवेशानन्तर रामानुसन्धानमनुसन्धानीय मा भूदित्याशयेन व्याचक्षते मासेन
मासाभ्या मामर्षवर्षेण वर्षाभ्या वर्षे इति । कदाचित्तु वर्षादूर्ध्वन्तु ये महाप्रभावा-
दिचरातीतमप्यनुसन्दधते रामादेस्तेषां बहुतरो हि कालः प्रवेशकैर्वर्णनीयः । ये तु
पुरयप्राप्तास्तेषा वर्षादूर्ध्वमनुसन्धानं नैवास्ति तथा च गार्गशीर्षी तर्षी चान्तरेण
दीर्घकालयाना आषषारान्मासाष्टकमुक्तेति सगिरन्ते ।

एतच्चासत्, मासवर्षादीना स्वीकृतनियतपरिमाणाना द्विवचनबहुवचनान्तत्वे
वृत्त्ययोगस्य दक्षितत्वात् ।

मौर्यके मासजाते च परिमाण स्वभावतः ।

उपाधिभूतमाश्रित्य सख्याभेदेन वर्तते ।

वयस्तिवति परिच्छेदः त्रियतेऽपि न गम्यते ।

दृष्टो भेदास्ते तत्र परिमाणमनर्थकम् ।

इत्यादिवह च वर्षादूर्ध्वमिति च निषेधः फलपुफल एव स्यात् । तस्मादेव-
वचनान्तेनैव समासः । न च रामायणभारतादिचरितन्यायप्रसङ्गः कार्यग्रहणं
स्रोतदर्थं मुनिना कृतं, यत्र हि यत्ननिष्पाद्य सञ्चित तदेव वर्षं गण्यते वर्षान्तराणि
तु तत्र विद्यमानान्यपि अविद्यमानरूपानि । रामचरिते हि चतुर्दशवर्षाप्सरण्यनि-
वासा यद्यपि कार्यः, वर्षाणि त्रिचतुराणि भवन्ति यत्र मारीचवधमुषीवराज्यदाना

१. इतः प्रारभ्य पद्यद्वय का० पुस्तके नास्ति ।

NS. प्रकरणविषये..... दशपरास्तथा चैव ।

अङ्काः वर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥

अङ्कुच्छेदं कृत्वा मासकृतं वर्षसंचितं वापि ।
 तत्सर्वं कर्तव्यं वर्षार्द्रपूर्वं न तु कदाचित् ॥३१॥
 यः कश्चित्कार्यवशाद्गच्छति पुरुषः प्रकृष्टमध्वानम् ।
 तत्राप्यङ्कुच्छेदं कर्तव्यं पूर्ववत्तन्नेः ॥३२॥
 अङ्कान्तरानुसारी सक्षेपार्यमधिकृत्य विन्दूनाम् ।
 प्रकरणनाटकविषये प्रवेशकं सविघातव्यं ॥३३॥

•द्यवान्तरकार्यं सम्भवति । तस्माद्द्वर्षाद्दूर्ध्वमित्यनेन कार्यं वर्षद्वयादि निषिध्यत इत्येव
 वर्षसहस्रायुषोऽपि वर्षशतान्तरालवृत्तचरितव्यास्थानेऽपि न किञ्चिद् दुष्यति ।
 तेन पञ्चाङ्गे नाटके पञ्च कार्यदिनानीति सक्षेपं, दशाङ्के तु दशेति विस्तरः ॥३१॥

अङ्कुच्छेदे निमित्तान्तरमप्याह—यः कश्चित्कार्यवशादिति । कार्यवशात्कार्यस्य
 तत्राप्यतत्त्वान् यः पुरुषो नायकः सोऽनेकयोजनव्यहितमध्वानं यदा गच्छति तदा
 प्रतिदिनं गमनं विधाति. शय्येत्येवमादि कथं रङ्गे प्रदर्श्या, तदन्तेनाङ्कुच्छेदं कार्यं ।
 डिमादिनायकस्य तु दिव्यस्याकाशयानकादिना सर्वे युज्यते । अनायकपुरुषस्त्ववि-
 च्छिन्न एवाङ्के निष्क्रामति । ननु दिवमावसानकार्यं केनोपपद्यत इति भावस्यका-
 विरोधेनेत्यादिना यदुक्तं ततस्ति तमात्रेणाप्यधिकं वाच्यमस्य न सम्यक्तं वाच्यस्य ।
 अत एवैतत् भट्टलोत्तटाद्यैर्न पठितमेव ।

उपाध्यायास्त्वाहुः—नेदं निमित्तान्तरं अपि तु पूर्वं तावत्कथितं यद्यङ्के-
 नोपपद्यत इति तस्यैवोदाहरणमनर्थकार्यमा दधितम् । यथा नायकस्य प्रकृष्टाध्व-
 गमनमिति पूर्ववदिति तदहंमिति भवति पूर्वनिक्षणार्होऽङ्कुच्छेदोऽप्यमिति यावत् । अपि
 शब्द उदाहरणान्तरमपि सूचयति । अङ्कार्यसंग्रहानुप्रयोजनस्य प्रवेशकस्य म्यानं
 वाच्यम् । विषयं चाह अङ्कान्तरानुसारीति अङ्कमध्ये भवतीति यावत् । अङ्कान्तरं
 पूर्वाङ्कान्तरमनुमरति तस्य पश्चाद्भवतीत्यर्थः । प्रत्यङ्कान्तं यो विन्दुः अनुसंग्रहानाभि-
 धायिवाक्यं यत्सक्षिप्तं प्रयोजनं तदधिकताकरणं विस्तरमुद्दिश्येति वाच्यमुक्तं,
 प्रकरणे नाटके भावस्य प्रवेशकस्तस्यावश्यमुत्तमकृतिविषये उपदेशाय प्रवृत्तोऽगतिमि-
 तेनोपायेन भूयस्तरावान्तरकार्ये प्रत्युत्पत्तिबहूनां चामात्यादीनामपि स्वकार्यनिरूपणाय
 प्रवेशकं, अन्यत्र रूपके परिमितकार्योपदेशात् न तथा प्रवेशकोपयोग इति वित-
 त्निष्पामः ॥३२॥

अथ विष्कम्भकाद्भेदमस्य दर्शयन् प्रवेशकशब्दोऽतिविशेषशब्दवाच्यमपि
 भवतीति दर्शयति नीतममव्ययपुरुषैरिति । उक्तमादयोऽपि भवन्ति परित्रनास्तनि-

१. KSS. कुर्यात् नामकृतः ।

२. KSS. विषये प्रवेशकी शब्दोऽतिवाच्येषु ।

नोत्तममध्यमपुष्टपरिचरितो नाप्युदात्तवर्धनकृतः ।

प्राकृतभाषाचार प्रयोगमाश्रित्ये कर्तव्य^१ ॥३४॥

^२कालोत्पानगतिरसौ व्यालप्रासरम्भकार्यविशेषोऽपि ।

अर्थाभिधानयुक्त^३ प्रवेशक स्यादनेकार्थं ॥३५॥

वृत्त्यर्थमेतन् । उदात्त मम्कृतवचन तस्य निर्णयः । अन्ये त्वाहुः—उदात्त स्वत्म-
कार्यविश्रान्त वचन निषिध्यते, “आणत्तमि भट्टिदारि आए” इत्यादिना हि स्ववृत्त्य
प्रधानोपयोग्येव इत्यते, न स्वतन्त्रः । तत्र प्राकृती भाषा लोचारादश्च व्यवहारः प्राकृतः
एव । प्रयोगमाश्रित्येति षड्वचित्तु प्रयोगवशात्संस्कृतभाषाचारो विष्कम्भवेऽपि कर्तव्य
इति दर्शयति ॥३४॥

सक्षेपार्थमधिवृत्त्येति षड्वक्त तत्रैव विभजति कालोत्पानगतिरसाविति ।
कालोदयस्य गतिरवगमो यत् कालोदयगुचक कश्चित् प्रवेशकः । यथा—“अज्ज
वसम्भद्रसुखे नवट्टमाणमाहूय” इत्यादि (रत्ना १) । अर्थाभिधानेति प्रत्येक
सवध्यते, तेन व्याख्यादीना विषयान्नाया चतुर्णां योऽर्थस्तदभिधाने युक्तम्बुद्धेः
प्रवृत्त इति पञ्चप्रकार प्रवेशकः इति यावन् । व्याख्यायन इति व्याख्या । तथाहि—
केनचित्प्रवेशकेन गूढो व्याख्यायन इत्यर्थः । यथा तापसवत्सराजे अमात्य प्रणिधि-
“मागिज्जई अमवासएहि हाताहलस पमादसविदा (भ्राम्यते पाम्बुई प्रमादस-
हितं ।)” तापम-अ-४ (इत्यादि), अनेन हि नानिव्यवधानोक्त पञ्चावनीगूढे च
यद्दामवदत्ताम्भायन तस्य गूढ प्रयोजन व्याख्यायन् । सरम्भ, कार्यविशेष
विषय अमिप्रायस्त्रस्यार्थं उपायान्वेषणादि तदभिधानयुक्त प्रवेशको, यथा
नृत्तपा(का)रे गति... “उपरिखतमिद तत्प्रयोजन” मित्वादि । अनेन याताव-
दतामपहृत्योज्जीवनी किमोपौर्धत्सराजस्य प्रयोजनत्वं प्राप्नानाममात्याना सरम्भ-
शालङ्कार्यनेनेन ।

कार्यं तु यदाधिकारिकमित्यादि (१९-३), तस्यार्थं पञ्चाङ्गस्यानुष्ठानम् ।
तद्यथा—वर्मणामारम्भोपायः, पुष्टपद्रव्यसपद्, देशवापविभाग, विनिपातप्रतीकार,
कार्यसिद्धिरिति । तथाभूताभिधानयुक्तश्च प्रवेशको बाहुत्येन तापसवत्सराजप्रतिभा-
चाणक्यमुद्राराक्षसादिषु । विषयस्तु भाविनोऽङ्गवतारस्येतिवृत्त तस्यार्थो, विशेष-
रूप, तदभिधानेन युक्तः प्रवेशको यथा नागानन्दे द्वितीयेऽङ्के चेटिकाद्वयेन महना-
वस्येतिवृत्तस्य विशेषवर्णन चन्दनसतागूहादि दर्शितम् । अन्यान्यपि प्रवेशकस्य
प्रयोजनानि सन्ति । न.त्वेतत्परिगणनमित्याह—अनेकार्थं इति ॥३५॥

१. NS. प्रवेशको नाम विशेषः ।

२. KSS कालार्थान्तरसङ्ख्यत्यासारम्भ ...

३. NS. पूर्वः ।

बहुभ्रममपि २कार्यं प्रवेशकं सक्षिपेच्च सन्धिषु वा ।
 बहुचूर्णपदैर्युक्तं जनयति खेद प्रयोगस्य ॥३६॥
 यत्रार्थस्य समाप्तिर्न ३भवत्यङ्कु प्रयोगवाहुत्यात् ।
 ४वृत्तान्तस्वल्पकयं प्रवेशकं सोऽभिधातव्य ५ ॥३७॥

नग्नेवभूतोऽर्थो य प्रवेशके प्रदर्शने समाप्तेन विस्तरेण वेत्यात्स्याह बहुभ्रम-
 श्रयंमयीति । मन्थि चिकीर्षव इति अङ्कुयंमन्थिवेजनिमित्त ये प्रवेशका पञ्चाप्युक्ता
 बूलिकादयस्तेर्वाङ्कुभ्रम बहुवचनव्य विनयमपि कार्यं सक्षिपेत् यावत्सन्धानोपयोगि
 तावत्तर दृयात् । यतो, बहुभिर्गणनैरममस्तै पदरससङ्गतप्रार्थं खेदो भवति ।
 अनेन प्रवेशकादौ उत्पत्तिकाप्राय बहुतरममामसङ्कीर्णमभिनयनाखाङ्गनोटनरागिवात्
 समाप्तसंशयेनार्थनिश्चायकत्वाच्च न कर्तव्यमित्यपि दर्शयति ।

दिवसावसानकार्यं वचङ्के नोपपत्ते गर्भम् ।
 अङ्कुचेद कृत्वा प्रवेशकैस्तद्विधानव्यम् ॥१८-२६॥

इति यदुक्तं तत्रानुपपत्तिबंधप्रकारा भवतीति दसंमितुमाह-यत्रार्थस्य समाप्ति-
 रिति । यत्रत्यक्षप्रयोज्यमपि प्रयोगवशादङ्कुऽप्यमाप्त भवति तत्रप्रवेशकेन कर्तव्यम्,
 बहुतरस्य प्रयोगस्य बहुमानास्यदत्वम् ॥३६॥

तदयमत्रार्थ — यत्र दिवसजाप्राप्यनेकानि तत्र तन्मध्ये यत्पुरप्रयोगम्भुपदे-
 नोपयोगि च तत्प्रत्यल्लेख दर्शनीयम् । अन्यत्यर्थं प्रवेशकेन वृत्तान्तार्था तदनभिप्रेतनि
 वृत्तिनिर्वाहकता जल्पा सक्षिप्ता कथा यस्य प्रवेशकस्य ॥३७॥ एत प्रत्यक्षप्रयोज्यप्रवेश-
 कोपयोगो दर्शित, अन्यत्रापि दर्शयति युद्ध राजभ्रम इत्यादि । युद्धे जलनसपातस्य
 बाहुन्व, राज्यभ्रमोऽपि पतनमरणादे, नगरोपरोषे बलस्य घनगुरङ्गादिदानस्य । दह
 केचिदाह मरण द्विविधम् । विञ्चिदन्वसवन्धिया क्रिया मपाद्य यथा चनेण
 दैत्यस्य शिरस्येद, विञ्चिदन्वमवन्धियाभ्रपेक्षेणैव व्याध्यमिधानादिप्रभवम् ।
 तत्राद्यर्थैव निषेध क्रियते । एतदर्थमेव कृतग्रहण तद्व्यन्यक्रियावाचकम् । न च
 तद्युद्धेन मगृहीतम् । अयुद्धे पूर्वस्याप्यनङ्कितशिरस्येदस्य दर्शितत्वादिनि । त एव
 प्रष्टव्या — इद मरण प्रयोज्यमिदमप्रयोज्यमिति न तावदत्र विषयविभागे निदान-
 म्प्रश्याम । मृतस्य कथ निष्क्रमण कथ वावस्थान, ततो नाट्योत्थोपगतमन्त्रधुवा-

१. इत पूर्वमष्टवत्वारिंशच्छ्लोकः काशीमुद्रितपुस्तके स्वचित् प्रुटिका सन्ति ।
 २. KSS. मप्यर्थं ।
 ३. KSS. भवेदङ्कु ।
 ४. KSS. बहुवृत्तान्तोऽप्यकयं प्रवेशकं सविधातव्य ।
 ५. इत्यनन्तर दलोकप्रयी काशी० पुस्तके अधिका ।

१[युद्ध राज्यभ्रशो मरणं नगरोपरोधनं च ।
 प्रत्यक्षाणि तु नाट्ये प्रवेशकैः संविधेयानि ॥३८॥
 अङ्के प्रवेशके च प्रकरणमाश्रित्य नाटके वापि ।
 न वध कर्तव्यं स्याद्योऽभ्युदयो नायक एवात् ॥३९॥

गानादिप्रश्रियाविलोप मामाजिवाना विरसताप्रतिपत्तिरिति तु मन्त्रं मरण समान तस्माद्भङ्गे मरणमप्रयोज्यमेव । ननु मरणानुभाववर्णनेनेदानीं किं कृत्यं, युद्धवीररौद्रा-
 शास्त्रप्येतदनुभाववर्णने किं प्रयोजनं तदनुभावापरिज्ञाने प्रवेशकैरपि वध वर्णनं स्यादिति चेन्मरणैऽपि समं समापि ।

विच्छेद यत्र प्रत्यापत्तिशून्यं मरणं तत्प्रश्रियाविलोपवत्त्वान्न प्रयोज्यम् । यत्तु क्वचित्प्रत्यापत्तिं यथा जीमूतवाहनस्य तदेव क्षणमात्रानिदिचतचेष्टात्मकं प्रयोज्य-
 मेवेति सोऽपि मरणानुभावमाक्षात्करणस्य विषयः । यद्वाहिनीनामपि साटोपपरि-
 श्रमणं शास्त्रवर्णनादिप्रारम्भरूपमदं प्रयोज्यमपि तु तन्निर्वाहो न प्रदर्शनीयः । एतदेव
 कारणे स्फुटीकृतं युद्धमेव यन्निर्वाहपर्यन्तं यावन्मरणमेव यदचिरप्रत्यापत्तिर्न भवति
 तन्न प्रत्यक्षेण प्रयोज्यं, प्रवेशकैरिति उपक्षेपपञ्चकमध्यादग्यतमेनोपक्षेपेत्पर्यः ।
 अन्ये स्वाहू.—व्याधिजमभिधानजं च मरणं रङ्गे प्रयोज्यं, अपुनर्जनिनिष्क्रान्ति-
 रहिनप्रवृत्तिविधेयेति ॥३८॥

अथ नवंधा यद्विषयं मरणं नाम्नेयं, तद्दर्शयति अङ्के प्रवेशके चेति । प्रकरणे
 नाटके वा नायकस्य प्रत्यक्षेण वा वर्णनया वा न मरणं वर्णनीयम् । अङ्क इति
 प्रत्यक्षेण, प्रवेशक इति वर्णनया ।

ननु प्रत्यक्षेण ये न कस्यचिन्मरणं प्रयोज्यमिच्छन्ति तन्मते अङ्कग्रहणं किमर्थं,
 तत्राहू. वधशास्त्रेण (न) मरणमुच्यते, अपि तु परकृतघातदानादि तत्रान्यघात-
 दानाद्यपि प्रत्यक्षेण रङ्गे प्रदर्श्यन्ते । अचिरप्रत्यापत्तौ समाश्रयाने यस्तु नायकस्तस्य
 स्यात्तस्य न घातदानादि प्रदर्शनीयम् । अन्ये तु स्यात् नायकं पनाकानापकादिक-
 ःमिच्छन्ति ॥३९॥

अपसरणमिति पलायनम् यथोक्तं—असक्ये सर्वंमुत्सृज्यापगच्छेत् अष्ट्या हि
 जीवत. पुनरावृत्ति इति । ग्रहणं वा कार्यं सनिबन्धनबन्धनमिति । यथा वासवदत्ता-
 न्नुत्तघारे (पारे?) वत्सराजस्य । सन्धिरेवेति सन्धानं, यदुक्तम्—

प्रवृत्तचङ्गेणाक्रान्तो राज्ञः वलवताञ्जलः ।

सन्धिनोपनमेत्..... (अथंशास्त्रे ७-३ अध्या)

अपसरणमेव कार्यं ग्रहण वा सन्धिरेव वा योग्यम् ।
 काव्यश्लेषैर्बहुभिर्यपारस नाट्यतत्त्वज्ञं] ॥४०॥
 न महाजनपरिवारं कर्तव्यं नाटकं प्रकरणं वा ।
 ये तत्र कार्यपुण्याश्चत्वारः पञ्च वा ते स्तु ॥४१॥
 कार्यं गौपुच्छाय कर्तव्यं काव्यबन्धमात्माढ ।
 ये चोदात्ता भावास्ते सर्वे पृच्छन्त कार्या ॥४२॥

अपसरणवन्धनसन्धीना विषयविभाजनवचनात्माह । प्रधानरत्नातुनारण
 यत्कार्यं यत्काव्यार्थस्तस्य श्लेषा वञ्चनाद्युपपत्तय संशयनिवृत्तमपसरणादिकार्यमिति
 यावत् । कार्यविशेषैरिति केषावित्याह ॥४०॥

अथ यद्यश्चप्रयोज्य प्रत्यक्षेण तस्य सामान्यद्वारक मग्रह दर्शयितुमाह—ने महा-
 जनपरिवारमिति । महाजन सख्यया तेन परिवार परिवारण यत्र यत्र वस्तुनि
 तन्नाटकमिति तद्युक्तं तत् प्रकरणम् । वाग्रहणादिभ्यश्चि न कार्यम् । एतदुक्तं
 भवति—बृहतरपुत्र्यमाद्य पत्किञ्चित्तयमा समुद्रे मेनुवन्धनमित्यादि तन्मत्वं प्रत्यक्षेण
 च प्रदर्शनीयम् तथा मृगो जनस्य पितापुत्रश्चभ्रूस्तुपागुरुर्हृष्यादेः परितो वरण
 श्रीडातञ्जादिनोयेन यत्र आयते वैरस्य वा महाजनस्य सम्बन्ध च यत्र परिवरण
 चित्तवक्रोच' तत्सर्वं पट्टिबुधनाद्यपि न प्रत्यक्ष प्रयोज्यम् । यदि च प्रत्यक्षप्रयोज्य
 तत्र पञ्च कार्यपुण्या यदि चत्वारः प्रकरापनकादिक्या तेषां च परिवारस्यभावात्सा-
 वन्त एवेति । यदि प्रथमस्तदा दत्ताष्टो वा रङ्गे प्रविष्टा भवन्ति । ततोऽधिकेषु त्वमिनन
 चतुष्टय सम्बन्धविभावनीय इयात्, देवतायापरिदत्तमानजनममाजयत् ॥४१॥

एवमङ्के प्रवेशरत्नरूप चित्त्याभिहितम्, अनुना तत्त्वमुदागत्य नाटकस्य
 यात्तूप तद्दर्शयति कार्यं गौपुच्छप्रमिति । क्रमसूक्ष्माङ्गमिति केचित् । अन्ये तु
 यथा गौपुच्छे केचिद्दाला- हस्ताः केचिद्दोषाः एव कार्निचित्कार्यापि मुखसन्धी
 परिममाप्तानि कार्निचित् प्रतिमुखपर्यन्तानि कार्निचिदवमर्गावसातानि पर्यापि
 निर्वहणपर्यवसायीति, तस्यैवा रत्नारत्न्या प्रमोदीत्यवो मुखसन्धारेव निश्चित
 इत्यादि वादत् वाप्रव्यवृत्तान्तां मुखोपक्षिप्तो निर्वहणनिष्ठा प्राप्तः । साररत्नारव
 प्रदायः पर्यन्ते कर्तव्या, ॥४२॥

अत्र हेतुमाह सर्वेषां काव्यानामिति । नाटकादीना निर्वहणेऽनुनुरसः
 कर्तव्याः । एव हि तानि काव्यानि रसभावाना मुक्त्वा परस्पररसज्ञानि मुक्तानि
 भवन्ति नान्यथा एकवाक्यता च विना कः प्रबन्धार्थः । तथा च शृङ्गारवोरसोः
 स्त्रीरत्नपृथिवीतामसञ्जसाः कल्प्यादिभिस्तन्निवृत्तिरित्येवञ्च क्रमेण सोकोत्तरावसा-

सर्वेषां काव्यानां नानारसभावयुक्तियुक्तानाम् ।
 निर्वहणे षट्त्व्यो नित्यं हि रसोऽद्भुतस्तैर्जै ॥४३॥
 नाटकलक्षणनेतृगमया समासेन कीर्तितं विधिवत् ।
 प्रकरणमतं परमहं लक्षणयुक्त्या प्रयक्ष्यामि ॥४४॥
 यत्र कविरात्मशास्त्रा^१ यस्तु शरीरं च ^२भायकं चैव ।
 औत्पत्तिकं प्रकुरते प्रकरणमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम्^३ ॥४५॥
^४यदनार्पणमाहार्यं काव्यं प्रकरोत्यमृतगुणयुक्तम् ।
 उत्पन्नबीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥४६॥

व्यमनीरयप्राप्तौ भवतिव्यमद्भुतेन । अमाधारणलाभो हि यदि फलत्वेन कल्प्यते-
 ऽवश्यं त्रियाया किञ्चिदस्त्येव फलमात्रमिति किं तत्रोपायव्युत्पादनायत्तेनेत्यद्भुता-
 वमानस्वमवायंम्, केन व्युत्पाद्यजनस्यैव बुद्धिर्जायते—अहो दुष्करमप्युपायश्रमेण
 मिद्वयति" इति, "उपायेन वतिनश्च" इति ॥४३॥

पूर्वाक्तमुपमहरति वक्तव्यान्तरं नाटकलक्षणमेतदित्यादि । अथचित्तनश्य
 प्रसिद्धम्, इह तु लक्षणवनेन तस्यैव यत्नप्रमाय्यत्वमिति दर्शयति । लक्षणयुक्त्या
 लक्षणद्वारेण युक्तिमया हृदयानुप्रवेदनया हेतुभूतया सपाद्येत्यर्थः ॥४४॥ तत्र
 प्रकरणस्य सभेदस्य सलक्षणं नागनिर्वचनं चाह यत्र शबिरात्मशास्त्रेण । यस्त्विति
 साध्यं फलं, शरीरमिति तदुपायं यन्त्वादिषु काव्याभिव्येयमात्मनस्तथा प्रकुरते
 यत्काव्येन तत्प्रकरणमिति बुधैर्ज्ञेयमिति मन्थ्य, ॥४५॥ यत्र समुत्पाद्यं न भवति तत्र
 योऽनुत्पाद्योऽपि न कृतस्यो ग्राह्य इति दर्शयितुमाह यदनार्पणमित्यादि । अनार्पणमिति
 पुराणादिव्यतिरिक्तवृत्तन्वथाद्यपनिबद्धं मूलदेवचरितनादि । आहार्यमिति पूर्वकाव्य-
 काव्याद्वाहरणीयं नमुद्रदत्तचेष्टिनादि ।

ननु च तत्राग्रे कविज्ञानत्वाभावात्तर्थात् प्रकरणवाचोयुक्तिरित्याह उत्पन्ने पूर्व-
 मिद्वे वीजं वस्तु च यत्र तास्त्रमपि तत्, यदिनि वस्तुभूतं वृहन्त्वादी काव्यान्तरे
 वा प्रसिद्धैर्गुणैर्गुणैश्च प्रकुरोति तदिति तस्माद्धेनीरेतदपि प्रकरणम् । तेन वृहत्कथा-
 दिमिदस्य मूलदेवादिरधिशावाप कविगतिर्देवः विद्यते तदा प्रकरणम् । एव पूर्वकं
 विसमुत्प्रेक्षितममुद्रदत्तचेष्टिनादिवर्णनेऽपि अधिशावापं विदधन्त्विति प्रकरणं बुधै-
 रिति तात्पर्यम् ॥४६॥ नन्वस्येति वृत्तस्य कथं भोजनेत्याद्यर्थेण पूर्वोक्तमेवात्रिदेशद्वारेण

१. KSS., NS बुद्ध्या ।

२. KSS., NS. नाटक ।

३. KSS. प्रकरणमेतद् बुधैर्ज्ञेयम् ।

४. NS, यदनार्पणमाहार्यं काव्यं कुरते प्रभूतगुणयुक्तम् । KSS. यदनार्पणमाहार्यं काव्यं
 प्रकरोत्यद्भुतगुणयुक्तम् ।

यन्नाटके मयोक्त वस्तु शरीर च वृत्तिभेदाच्च ।
 तत्प्रकरणेऽपि ^१योज्य सलक्षण सर्वसन्धिषु तु ॥४७॥
 विप्रवर्णिषसन्धिवाना पुरोहितामात्यतार्थवाहानाम् ।
 चरित ^२यन्नेकविध ज्ञेय तत्प्रकरण नाम ॥४८॥
 नोद्गात्तनायककृत न विष्यचरित न राजसम्भोगम्^३ ।
 बाह्यजनसप्रयुक्त ^४तज्ज्ञेय प्रकरण तज्ज्ञे ॥४९॥

स्मारयितुमाह यन्नाटके मयोक्तमिति । नानाविधभूतियुक्तमृद्धिवितानादिभिरित्या-
 दिनामकलवत्त्रमुक्त तत्, वस्तुशरीरमिति “जङ्घप्रवेशकादय” “वृत्तिभेदादचेति”
 “नानारसभावचेष्टितैर्बहुधा । मुखदुःखोत्पत्तिवृत्त” मिति, सलक्षणमिन्त्यङ् प्रवेश-
 कयोर्लक्षणयुक्तमिति ॥४७॥

केचिच्च शरीरग्रहणेन गतार्थं तस्मात्सलक्षणमित्यङ्गपरिमाणमङ्गान्तरसन्धानहेतुषु
 च प्रवेशकेषु यत्प्रयोज्यमुक्त ‘दिवस्रावमानकार्यं यद्यङ्गे नोपपद्येत’ । यद्यङ्गेनोपपद्येत
 इत्यादि तत्सर्वं प्रकरणेऽपि योज्यम् इति । अतिदेशमायामितिप्रसङ्गं वारवत्यार्वा-
 द्येन विप्रवर्णिमित्यादिना । मन्त्रो, अमात्योऽविकृत सार्थवाहस्ताव-
 स्पथानामाहुर्ता तद्देशक्यविक्रयवृत्तौ वर्णिजोऽप्य एव । नैकविधमित्यनेकरमयुक्त-
 मित्यर्थः । ‘नैकरसान्तरविहित’ इति तदतिदेशमायामिति मूचितम् ॥४८॥ प्रत्यातो-
 दात्तेति प्रसक्त निषेधति नोदात्तेति । तन्निषेधे चार्थान्नाटके धंपरीत्यमायातम् ।
 नाटके च देवो नायकत्वेन निषिद्ध इति प्रकरणे कर्तव्यत्वेनापाद्यत इत्याह न विष्य-
 चरितमिति । तथा न दिव्याध्ययमिति यदनादेशाद् देवानां प्रयोज्यत्व प्रसक्त तदप्य-
 नेन निषिद्धम् । नाटके देवानामिवेहापि राज प्रवेशे शङ्कमाने निराकरोति न राज-
 सम्भोगमिति । यदि वा औत्पत्तिकत्वेऽपि न राजोचितसम्भोगोत्प्रेक्षा विप्रादिषु
 करणीयेत्यनेन शिक्षयति, अतएव राजनिदम । उचितोऽन्तपुरजन कञ्चकिप्रभृति
 तद्व्यतिरिक्तौ बाह्यजनोऽन्य चेष्टदासादि प्रवेशकादौ कार्यं इत्यर्थः ॥४९॥

एतादेव दर्शयति शासविटर्षेष्टियुतमिति कञ्चुकिस्थाने दास विद्रूपकस्थाने
 ‘विट अमात्यस्थाने श्रेष्ठीत्यर्थः । बंदयावाटो वेश, तत्र या स्त्री तस्या य उपचारो
 र्वशिक (अ—२३) वश्यते सकारण यस्य शृङ्गारस्य तेनोपेत, कुलस्त्रीविषय चेष्टित
 मन्द यत्रेति । उपाध्यायास्तु मन्दकुलानां स्त्रीणां चरित यत्रेत्याह, तेन कुलाङ्गनापि
 तत्र मन्दकुलैवेति दर्शित भवति । एतदेवाभिमन्यमानेन पुष्पद्रुपिवेऽप्योक्तदादि-

१. NS. कार्यं केवलमुत्पाद्यवस्तु स्यात् ।
२. KSS. यदनेकविध तज्ज्ञेय प्रकरण नाम ।
३. NS. सम्भोग ।
४. KSS विज्ञेय NS. ज्ञेयं तत्प्रकरण नाम ।

वातविद्येष्टियुक्तं वेशस्थ्युपचारकारणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रकरणे तु^१ ॥१०॥
 सचिवथेष्टिब्राह्मणपुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 गृहवार्ता यत्र भवेन्न तत्र वेद्याङ्गना कार्या ॥११॥
 यदि वेद्यायुवतियुक्तं न कुलस्त्रीसङ्गमोऽपि स्यात् ।
 अथ कुलजनप्रयुक्तं न वेद्यायुवतिर्भवेत्तत्र ॥१२॥

शब्दाकर्षणेन समुद्रदत्तस्य शङ्खेदोपनिबद्धा सा न दोषाय निर्वहणान्तोपयोगिनी हि
 नन्दयन्तीनिर्वासिन तस्याश्च गृहान्तरावस्था । इदमेव मुल्लमन्थो मूलं परपुष्य-
 सभावनामूलत्वात् एवमनम्युपगमे तु स्वशुरेण बध्वा अस्निहिते पुत्रे निर्वासिन श्वर-
 सेनापतिगृहेऽश्वस्थानमित्युत्तमप्रकृतीनामनुपपन्नमेव । तस्मात् स्ववर्गपितृयैदमुत्त-
 मत्वमद्यतने राजोचितानामुत्तमप्रकृतीना वणिङ्मात्रे समारोप्य तद्दूषणं यत्कृतं न तेन
 ब्रह्मयज्ञ स्वामियज्ञः खण्डितं अपि तु स्वयम् एव । ये हि मिथ्यायज्ञो मिथ्याकलङ्क-
 यितुमुद्यतास्तेषां स्वयम् एवेति यज्ञोमात्रावरोपता न हि नायकशब्दमात्रादेव
 दुर्योधनवदेव शङ्खाद्यनुचितम् । प्रकरणे हि साक्षात् एव नायक केवलमन्यवर्ण-
 पेक्षया न उत्तमोऽस्तु, व्युत्पाद्यश्च तत्रैवंविध एवेत्यलमयान्तरेण ।

अथास्य सप्तविधस्यापि प्रकरणस्य प्रत्येक भेदत्रय दर्शयितुमार्यात्रयं पठति
 सचिवेत्यादि । सचिवादीना सम्बन्धिनी यत्र गार्हस्थ्योचिता वार्ता पुष्पायंमाषक-
 मिनिवृत्तं न तत्र वेद्याङ्गना नापिनात्वेन निवन्धनीया, विटादीना तु नायकत्वेन
 कृता या गार्हस्थ्यचिन्ता सापि निवन्धनीयेत्युक्तं भवति । यदि गृहस्थचिन्तावर्णनं न
 भवति श्रेष्ठिनाथवाहादीना च विप्रादिवदविरुद्धो वेद्यायोग इति सापि प्रदर्शनीयेति
 लब्धमर्थात् । तत्र न तु कुलस्त्रीसङ्गमः कर्तव्यः । तदाह यदि वेद्यायुवतीति । अथ
 कुलजनप्रयुक्तमिति । एव श्रेष्ठिसचिवादिविषय शुद्ध भेदद्वयमुक्तं, विटादिविषयस्तु
 सङ्कीर्णं एव वेद्याकुलजाम्ना भवति ।

तदाह यदि वा कारणयुक्तयेति । विटे वेशस्त्री प्रधानत्वात् पूर्वमुक्ता कुलस्त्री
 तु तत्रापि पितृपितामहाद्यनुरोधादिति कारणशब्देनोक्तम् । अविष्टता भाषा कुल-
 म्त्रिया शीरसेनी, वेद्यायाः सस्कृता, आचारः कुलस्त्रिया विनयप्रधानः, अन्यस्या तद्वि-
 परोत् । तथा च देवीचन्द्रगुप्ते माषकमेनामुद्दिश्य चन्द्रगुप्तस्योक्तिः—

आनन्दाश्च मितेनरोत्पलरुचोरावध्नता नेत्रयोः
 प्रत्यङ्गेषु धरानने पुलविषु स्वेदं समातन्वता ।

१. KSS, NS. प्रयोगे तु ।

२. KSS., कुलस्त्रीसङ्गमो भवेत्तत्र । NS. कुलस्त्रीसङ्गमर्हति तत्र. ।

यदि वा कारणयुक्त्या ^१वेशकुलस्त्रीकृतोपचार. स्यात् ।
 अविहृतभाषाचार तत्र तु पाठ्य प्रयोक्तव्यम् ॥१३॥
 मध्यमपुरुषैरित्य धोव्यो विष्कम्भकोऽत्र तत्त्वज्ञे ^२ ।
 सस्कृतवचनानुगत सक्षेपार्थं प्रवेशकवत् ॥१४॥
 शुद्धः मकीर्णो वा द्विविधो विष्कम्भकोऽपि कर्तव्यः ।
^३मध्यमपात्र शुद्ध सकीर्णो नीचमप्यकृतः] ॥१५॥
 अङ्कान्तरालविहित ^४प्रवेशकोऽर्थक्रिया समभिधौश्य ।
^५सक्षेपात्सन्धीनामर्थाना चैव कर्तव्य ॥१६॥

कुर्वाणेन नितम्बयोरुपचय सपूर्णयोरप्यसौ
 केनाप्यस्पृशताप्यघोनिवसनप्रन्थिस्तबोच्छ्वासित ॥इति॥

अत्र हि व्युत्पाद्यस्तथाविध एव ताश्च एव च वृत्तान्तोऽऽके एवमेतत् ॥१३॥ एकविधति
 प्रकरणे भेदाः । प्रकरणे नायकापेक्षया प्रायश्च उपयोगितोऽपि मध्यमा एव सम्-
 बन्तीति तत्र विष्कम्भक लक्षयति मध्यमपुरुषैरिति । विष्कम्भयत्पुस्तम्भयतीति
 विष्कम्भक । सस्कृतेन वचनेनानुगत च सङ्कीर्णोऽप्यस्त्येवेति प्रवेशकेन धार्थक्रिया-
 कर्तव्यतामेव कर्तव्यत्वेनाभिसन्धाय विष्कम्भक. कार्य ॥१४॥ तामेवार्थक्रिया
 स्पष्टयति सक्षेपात्सन्धीनामर्थाना चेति । सन्धीना य सक्षेपो युद्धराज्यभ्रम्यादीनां
 धार्याना य सक्षेपस्तमभिसन्धाय अङ्कस्याङ्कयोर्वान्तराले मध्ये विष्कम्भको
 योग्य ॥१६॥

ननु कोहलेन मुखसन्धेरङ्कस्य चायमन्तराले विहित ।

“मध्यमपुरुषनियोज्यो नाटकमुखसन्धिमात्रमञ्चार ।

विष्कम्भको हि कार्यो नाटकयोगे प्रवेशकवत् ।” इति ।

तत्कथमुक्तमङ्कान्तरानुसारीति, उपलक्षणार्थमेतदित्यक्षेपः । तथाहि धीज
 विन्दुश्च प्रथममुपक्षिप्येते, तत्र च पृथग्जनस्यालम्बनिवेशत्वान् सचिवाशिगोधर-
 स्वाच्च तदुपक्षेपे विष्कम्भकस्यैवावसर इति यदुच्यते तदङ्कान्तरेऽपि मन्त्रगुप्तताया
 तुल्यमिति तत्राप्यनिवारितो विष्कम्भकप्रवेश । पृथग्जनोऽपि वा यत्र मन्त्रचिन्ताया-
 मनुप्रवेश्यते तत्र प्रवेशकोऽपि प्रथमोपक्षेपे न योग्य इति युक्तम् । सामान्येनाङ्कान्त-

१ KSS वेशकुलस्त्रीसगमो न स्यात् ।

२ NS अपि विज्ञेयः ।

३ NS, मध्यमपात्रे ।

४. NS., प्रवेशकार्यक्रिया KSS. प्रवेशकार्यक्रियामभिधौश्य ।

५. KSS. सक्षेपार्थं सन्धिष्वर्थात् सविपातव्यः ।

प्रनयोश्च बन्धयोगादग्यो भेद^१ प्रयोक्तृभिः कार्यः ।

^२प्रख्यातस्त्वितरो वा ^३नाटकयोगे प्रकरणे वा ॥५७॥

रानुमारीति अङ्कस्य मध्य दत्तनेन प्रस्तावनाङ्कमध्यवर्तिताप्युच्यते । प्रवेशक-
विष्णुभक्तविषये लिङ्गवचनयोरन्वत्वात् स्त्रीणामप्यनुप्रवेशः सख्याधिक्य च ।

एव मकलपुरुषार्यविषया व्युत्पत्तिः नाटकेन प्रधानस्य राजप्रायस्य श्रियते,
प्रकरणेन च मध्यमप्रायस्य, अपूर्वतुल्यत्ववस्तुनापि चैकविधकस्याभिधानात् चित्र-
व्युत्पत्तिः । तत्र रूपकलक्षणस्य सतीर्णतया बहवो भेदा सन्तीत्युक्तं नामान्यलक्षणे ।
तत्र प्रधानभूतयो सर्वरूपकप्रमरणकारिणो नाटकप्रकरणयोर्लक्षणमाङ्क्ये दक्षिते
सर्वरूपकाणां दर्शनं नूतनत्वोत्पत्तिप्रयोगेण तदेव दर्शनीयम् । उद्देश्यमानुसारेण तु
तत्त्वक्षणविस्तरणं पुनस्तल्लक्षणपरामर्शं च गौरवमित्यभिप्रायेणार्थात्रयं पठति प्रकरण-
नाटकभेदादित्यादि । प्रकरणनाटकाभ्यां भेदात् लक्षणान्यत्वान्नाटिका ज्ञेयेतिदूरेण
सबन्धः । उत्साहं वस्तु चरितं च नायकं च नृपतिमन्तं पुरकान्या सङ्गीतशालाकान्या
वाधिकृत्य प्राप्यत्वेन अभिमन्त्राय कर्तव्याः । श्रियं प्रायेण बाह्यत्वेन यत्र । चत्वा-
रोऽङ्का यस्यां कस्याश्चिदवस्थायाः समोऽवस्थासमावापः कार्यं इति यावत् ।
ललिताभिनयात्मिकेति केशिकीदं वदत्यर्थं । मुष्टं पूर्णतया विहितानि चत्वार्यपि
केशिकयज्ञानि यत्र । “अङ्गात्रकण्ठेभ्यः” इत्यत्र स्वाङ्गविशेषणभावात् षष्ठीः प्रयोगः ।
एतदपि न मुनिनयमनमित्यनादित्यमिति त्वन्ये । रतिपुरस्तरः समोऽगो राज्यप्राप्त्या-
दिलक्षणं आत्मा प्रधानभूतं फलं यस्याम् । अत एवाह राजगनैरुपचारैः व्यवहारै-
र्युक्ता, अग्यां वेदुर्दृश्यं तत्र व्यवहारः, तत्पूर्वनायिकागतं श्लोचप्रसादवचनैरवश्यं
भाष्यमिति दर्शयति प्रस्तावनेति, आर्यानुरोधात्श्लोचस्य पश्चात्पाठः ।

ननु यस्यां श्लोचो भवति सा न वाचिदुक्ततयाशक्याह नायकेति । नायकस्य
येयं देव्याद्या नायिका तथाभिलषितनायिकान्तरविषये दूतीवृत्तं सपरिजनं परिजन-
समुद्दिश्यं । एतदुभयप्रधानं सर्वं तत्रैत्यर्थः । अग्यत्सन्ध्यादि सर्वं पूर्ववदेव ।
तत्रैका नायिका तावद् व्याख्याता भवति । पट्टपदेयं नाटिकेति सग्रहानुसारिणो भट्ट-
सोल्लटाद्याः । श्रीशङ्कु कस्त्वयुक्तमेतदित्यभिधायाप्टधेति व्याचष्टे तथा हि देवी कन्या
चे ह्यातास्यात्भेदेन चनुर्धा, कन्यात्वन्तः पुरमङ्गीतकभेदेन द्विधेति । घण्टकादय-
स्त्वाहुः—नायको नृपतिरित्येतावन्मात्रं नाटकादावुपजीवितः न तु प्रख्यातत्वमपि
तद्भेदद्वयादन्येऽप्यविति षोडशभेदा इति । नायको नृपतिरिति ये प्रथमां पठन्ति

१. KSS एको प्रयोक्तृभिः ज्ञेयः ।

२. KSS, प्रख्यातस्त्वितरो वा ।

३. NS, नाटीसत्राश्रिते कार्ये ।

[प्रकरणनाटकभेदादुत्पाद्य वस्तु नायक नृपतिम् ।
 अन्त पुरसङ्गीतककन्दामधिकृत्य कर्तव्या] ॥५८॥
 स्त्रीप्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मिका सुविहिताङ्गी^१ ।
^२बहुनृत्तगीतपाठ्या रतिसम्भोगात्मिका चंभ ॥५९॥
^३राजोपचारयुक्ता प्रसादनश्लोचदम्भसयुक्ता ।
 नायकदेवीदूती सपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥६०॥
 [अन्तर्भाव्यता ह्येषा भाग्योद्यमयोयंत ।
 अत एव वशतानि रूपाणीत्युचितानि च] ॥६१॥

तत्रैतद्यथाहृत्वेववाक्यताया नूनमस्य कार्यम् । अन्ये प्रथममार्यार्चं पृथगेव च वासय योजयन्ति ॥५८—५९॥

प्रकरणभेदात्प्रकरणलक्षणाशात् उत्पाद्य वस्तु नाटकलक्षणाशाच्च नृपतिर्नायक स्थिते यनेत्यभिप्राये नाटकैव भूनेति ॥६०॥

अने तु प्रकरणनाटकभेदात् नाटिका भिद्यते नाटकशब्देनाभिनेय रूपमात्र तस्या मौमुमार्थप्रदर्शनाय स्त्रीत्वेन निर्देशेन दानि प्रकरणाणां च सार्थवाहादिनायकयोगेन कैश्चिन्निप्रधाना लभ्यन्त दत्वात् । यद्यपि च नाटकैवमुक्ता, तथापि प्रकरणनाटक लक्षणे एव तथा स्थिते तत्रैत्यभिप्रायेण उपसहरति प्रकरणनाटकलक्षणमिति अन्यदा-
 नूत्रमिति बक्ष्याम्यत परमिति ।

ननुहेशकरमत्यागे किं फल, उद्देशस्तावदत्र न परिगणनार्थं इत्युक्त, तेनास्य प्राग्ग्यान्नाटिकाया च विच्छिन्नोऽनावुद्देशकम् । यथा च नाटकप्रकरणयो र्व्युत्पाद्यभूयस्त्व तथा ममवकारेऽपि तत्र श्रवणोपायप्रदर्शनात् । केवल तत्तद्देवता-
 भक्तताया तच्चरितपुरस्मरतया तस्य तस्योपायस्यादरणीयत्व भवतीत्यनेनाभिप्रायेण दिव्योऽत्र नायकत्वेन निरूप्यते । तदीय च भूयस्तर न भूयस्तर विननवृत्तमनु-
 श्रयया प्रदर्शयते, तेन तन्मध्यपतिताना भवति निर्वेदादीनामभावे प्रयोगस्यारञ्जकत्व
 नाटकगताङ्गकदेशवत्, नाटवादी तु भूयस्तर चरितमनेकाङ्गरञ्जकवर्गेण विना न
 रञ्जकभेदेति नाटवादी दिव्यनायकनिषेध उक्त । (नोक्त ?) तत्र हि राजप्रभृतयो
 बहुतरफलानुवन्धिनि महति फले सप्रयामसाध्ये व्युत्पाद्यन्ते, न तमेह किन्तु श्रवणो-
 पायमात्रे ।

१. KSS. सुविहितार्या ।
२. KSS. प्रवृत्तगीतपाठ्या ।
३. KSS. कामोपचारयुक्ता प्रसादनश्लोचसयुक्ताऽपि ।

प्रकरण^१नाटकलक्षणमुक्त विधाः^२-मया समाप्तेन^३-
 वदयाम्यत परमह^४ लक्षण भुक्त्या समवकारम् ॥६२॥
 देवामुरखीजहृतः^५ प्रथ्यानोदात्तनायक^६श्चैव ।
 अद्भुस्तया त्रिवपटस्त्रिविद्रय स्पास्त्रिभृद्गारः ॥६३॥
 द्वादशनायकवहृतो ह्यष्टादशनादिना^७प्रमाणदच ।
 वदयाम्यत्या^८द्भुविधि मावत्यो नाटिका यत्र^९ ॥६४॥
 अद्भुन्त् समहसनः तत्रिवय राकपटः सवीचीकः ।
 द्वादशनाटीविहितः प्रयमः कार्यं प्रियोपेत ॥६५॥

अन्यरूपराणां तु त्रिवर्गोपायत्वं नास्ति एवाद्भुत्वान्, द्विमन्तु चतुरद्भुर्ग्रप
 पदवान्निदिष्ट इत्यत्र नान्यक्षणं कारणं वदयाम । तस्मान् त्रिवर्गोपायत्वादेव
 वाद्भुत्वाच्च द्वादशरूपानन्तरमेवाभिमानं युक्तमित्यत्र गृह्णा ॥६२॥

देवामुरख्य यद्गीत्रं पञ्चमपादनोपायत्वेन कृतो विरचितः । देवामुरा अपि
 चाप्रत्यासां वृत्त्यादीं श्रुतान्ते स्वयं वा वेनविदूहान् एति तन्निरामार्थं प्रथ्यानपदम् ।
 यद्यपि देवा पुनःपेक्षयोऽहनाम्नद्यापि स्वापेक्षया शास्त्रीर्यप्रधानतयोदात्ता उच्यन्ते
 भगवस्त्रिपुराग्निप्रभृत्सु । प्रगान्ता ब्रह्मादयः । उदना नृमिहादयः । अत्र यत्र
 तावन्नेत्रं ममापन्नं अद्भुत्सुत्तम् । अर्षेत्र्यं च कपटविद्रवशृङ्गारा प्रत्येक
 त्रिविधाम्त्र प्रत्यद्भुम् विद्रवादयस्त्रयस्त्रयादि कपट उपाशये विद्रवो व्यापत्तिप्रमाण-
 नामे शृङ्गार फलाशे, एव द्वितीयेऽङ्के तृतीये च ॥६३॥ द्वादशनायकवहृत इति
 प्रत्यद्भुमिति केचिन् । अन्ये तु प्रत्यद्भुम् नायकप्रतिनायकौ तन्महायो चेति चतुराह,
 नमुदापापेक्षया हि द्वादशेति ॥६४॥ सप्रहसन इति वचनात् प्रयमेऽङ्के कामशृङ्गारः
 प्रयोऽङ्क इत्याह तत्रैव हास्यम्यागमनान् । म्त्रि (क्रि?) योपेत इति काम शृङ्गारात्मक
 द्वादशघटिकावध्यतपाद्यं. कपटविद्रव प्रहसनलक्षणैरुपायैः प्राप्ते प्रथमाऽङ्के त्रिवर्गो-
 यादिति नान्यर्थम् ॥६५॥ द्वितीये त्वङ्के पटिकाचतुष्टयनामिनि कपटादिमिहसार्थः,
 तृतीये त्वङ्के मर्वे वन्तुवमाप्यते द्विघटिकान्तरमंगार्थैरुपायैः यद्यपि प्रत्यद्भुम् वन्तु-

१. KSS., NS. नाट्यनाटीलक्षण ...।
२. KSS., लक्षणमुक्त NS लक्षणमुक्त्या ।
३. KSS. कृत ।
४. KSS. नायकं ।
५. KSS. प्रमाण ।
६. अद्भुमिति वृत्तिं वा. पुम्के ।
७. इत्योऽन्ते परसदयो ग्रन्थान्तरे अधिका ।

कार्यस्तथा द्वितीयं समाश्रितो नाडिकाश्चतस्रस्तु ।
 वस्तु^१समापनविहितो द्विनाडिकः स्यात्तृतीयस्तु ॥६६॥
 २नाडीसज्ञा ज्ञेया मान कालस्य यन्मुहूर्तार्थम् ।
 तन्नाडिकाप्रमाणं ययोक्तमङ्गुलं सयोज्यम् ॥६७॥
 या नाडिकेति सज्ञा कालविभागे त्रियाभिसपन्ना ।
 कार्या च सा प्रयत्नाद्यया श्रमेर्णैव शास्त्रोक्ता ॥६८॥
 अङ्गुलोऽङ्गुलस्त्वन्वयार्थं कर्तव्यं काव्यबन्धमासाद्य ।
 अर्थं हि समवकारे ह्यप्रति^२सवन्धमिच्छन्ति ॥६९॥
 युद्धजलसम्भवो वा वाय्वग्निगजेन्द्रसध्नप्रकृतो वा ।
 नगरोपरोधज्ञो वा विज्ञेयो विद्रवस्त्रिविधः ॥७०॥

परिसमाप्तिरस्ति तथापि तृतीये बन्तुनमाप्तिग्रहणेनेदमाह बीजे तावदङ्गुलप्राप्यं उपलभ्यते, तदनन्तरमङ्गुलद्वयेऽवान्तरवाक्यार्थममाप्तिरन्योन्यविशिष्टैव विधेया । तृतीये त्वङ्केवान्तरवाक्यार्थं । तृतीयेऽन्त्या प्रथिमवद्ध । एव महावाक्यार्थ-निर्वाहेहेतुसबद्धैव सर्वस्य जायते । एव हि मानुसगणानां दिनतश्शोऽपि त्रिवर्ग-मिद्ध्युपायव्युत्पत्त्यनुगृहीता भवति, निरनुसन्धानादि तावत्तावत् परिममाप्त्या तावत्प्राप्ये निजहृदयमवादवलादिति ॥६६॥ जन एव मवदोऽवरोर्णश्च यत्रार्थं समवकारमनाह अङ्गुलोऽङ्गु इति, तुर्व्यनिर्गके अङ्गुत्रयसवन्धो भवति, न त्वङ्गोऽङ्गु परस्परमित्यर्थं । काव्यबन्धमिति । सर्वं वस्तु काव्यबन्धोपरिलिप्तमित्यर्थं अन्यथा हि समवकार एक कार्यमिति केयं फलिति ।

एतदेव निर्वचनेनाह अर्थं हि समवकार इति । समवकार इत्यस्मिन् शब्देऽर्थावाच्यमप्रतिसवन्धमिति नानिसबद्धं किञ्चित्सबद्धं वस्तिवच्छन्ति । सद्यद्वलादवस्यद्वलाच्च । प्रतिशब्देनानिश्चय उक्तं स निषिद्धं । त्रिविद्रव इत्युक्तं तन्त्रय वक्तव्यमचेतनकृतमन्यकृतमुभयकृतं वा यदनर्थात्मकं वस्तु, यतो विद्रवन्ति जना स विद्रव इति त्रिविधः । तत्राचेतनकृतमुदाहृतं जलवाय्वादिग्रहणम् । चेतनकृते गजेन्द्र उदाहरणम् । द्वयकृते नगरोपरोधस्तस्य युद्धाग्निदानादिसपाद्यत्वात् ॥७०॥ वपटी वञ्चना तस्याप्रयणमङ्गीकरणम् । त्रिधा तत्र वञ्चना, बुध्द्वैव वदाचित्त्वेवलय कण्ठो भवति स हि वस्तुगतनमविहितः, वस्तु फलं तत्प्राप्ती वस्तुगतः, फलमापकः कर्ता तस्य यः क्रम उपायचिन्तनादि, तेन विहितं यत्रानपराद्ध एव वञ्चकेन वञ्च्यते स एव-

१. KSS प्रमापविहितो ।

२. KSS. ज्ञेय तु नडिकाख्य ।

३. KSS., NS. सन्धान ।

वस्तुगतश्रमविहितो वैश्वशास्त्रा परप्रयुक्तो वा ।
 सुतदु स्रोत्पत्तिकृतस्त्रिविध १कपटोऽत्र विज्ञेयः ॥७१॥
 त्रिविधश्चात्र विधितः पृथक्पृथक्काययोगविहितार्थः ।
 २शृङ्गारः कर्तव्यो धर्मो धर्मो च कामे च ॥७२॥
 ३यस्मिन् धर्मप्रापकमात्महितं भवति साधनं बहुधा ।
 ४अतनियमतपोयुक्तो ज्ञेयोऽतो धर्मशृङ्गारः ॥७३॥
 अयंस्त्येच्छायोगाद्बहुधा चैवायंतोऽयंशृङ्गारः ।
 स्त्रीसंप्रयोगविषयेऽर्था रतिर्धर्मः ॥७४॥

युक्त । यत्र तु वञ्चनीयोऽपि सापराध स परयुक्त कपट- तदपराधे तु वञ्चनकस्य वञ्चनेच्छा नास्तीति नाय भेद समवति वञ्चनेच्छाभावे वञ्चनाया सपत्न्ययोगात् । यत्र तु द्वयोरपि न कश्चिदमिन्द्रियदोष काकतानीयेन तुल्यफलाभिसन्धानवतोरप्येक उपचयेनापरस्त्वपचयेन युज्यते तत्र वञ्चना सा वैकृता । न च कस्यानित्मुखमन्यस्य तु वस्तुसादयतीति ॥७१॥

धर्मोऽर्थे काम इति गल्म्या धर्मत्व कारणत्व चोच्यते । तेन धर्मो यत्र हेतुर्वा नाथ्यो वा नायिकालाभे स धर्मशृङ्गारः । एवमर्थकामयोर्वाच्यम् ॥७२॥ यत्र शृङ्गार इति तद्विषय प्रमदा व्यपदिश्यते, ज्ञानादिमुत्तरया प्राप्यो यत्र च प्राप्ते धर्म- प्रायैतारूपमात्महितं यज्ञादि पत्नीमयोगवृत्त मिध्यतीति सवन्ध, अनेनैवेति राज्य- भूमिगोमुवर्णादिभेदेनेत्यर्थः । रतिवद्दमानोऽर्थार्थमिति योयिता पुरुषाणा च ॥७३॥

ननु च देवेषु कथमर्थार्थित्वं गन्धर्वयज्ञादिषु संभवत्येवेति केचित् । यदर्थनीय तदर्थो देवेष्वपि चैतस्मंभवतीत्यन्ते । उपाध्यायास्त्वाह—तत्र नायकयो- रनुप्राप्तिरप्यन्यगतैव । यथा भगवतो भवानीपते गिरिराजपुत्रीमङ्गलमन्त्रिणादीना वारकाश्रान्तनिजराज्यममुन्मोचनाय भवतीति ॥७४॥ कन्याया विलोभो नायकस्य चस्यास्य तस्मिन्निनि परस्परानुरागकृत इत्यर्थः । स्त्रीपुंसयोश्चानुसंधानादि प्राप्ती निभृत इति प्रच्छादनपूर्वकं यदि चासावेवास्मीति प्रकटं कृत्वा य शृङ्गार स कामप्रयुक्त एव । स्त्री परस्त्री पुनरत्र विवक्षिता, यथा शत्रुस्याहल्या ।

१. KSS, NS कपटाश्रयो ज्ञेयः ।

२. KSS, त्रिविधाश्रुतिशृङ्गारो ज्ञेयो धर्मार्थकामकृतः ।

३. NS, यत्र तु धर्मसमापकः । KSS, यत्र तु धर्मं प्रापिनमात्रं हितं भवति साधित्वं बहुधा ।

४. KSS, प्रतिनियमतपोयुक्तः ।

कन्या^१विलोभनकृतं प्राप्तौ स्त्रीपुंसयोस्तु रम्य वा ।
 निवृत्त सावेण वा ^२यस्य भवेत्कामशृङ्गारः ॥७५॥
^३उष्णिग्गायत्र्यादीन्व्यानि च यानि वन्द्यकृतितानि ।
^४वृत्तानि समवकारे कविभिस्तानि^५ प्रयोज्यानि ॥७६॥
 एष कायंस्तज्ज^६ननारससश्रय समवकारः ।
 वक्ष्याम्यतः परमह लक्षणमोहाभृगस्यापि ॥७७॥
 दिव्यापुराणाश्रयकृतो दिव्यस्त्रीकारणोपगतगुणः ।
 सुविहितवस्तुनिबद्धो^७ विप्रत्ययकारकश्चैव ॥७८॥

नन्वेव शृङ्गारयोगे काव्ये केशिकोहीनता । केशिकया वृत्तौ हीनतेति तत्र समासः, तेन नर्माद्यङ्गचतुष्कृतदुपरस्जनपीतनृत्यवाद्याद्यभावात् केशिकया हीनात्र भवति । उपाध्यायास्त्वाहुः न काममद्भावमानादेव केशिकीसम्भवः, रौद्रप्रकृतीना तदभावात् । विलासप्रधानं मद्रूप भा केशिकी, न च चरितम् तद्रूपानुप्रवेशेऽपि तद्रूपबह्वारः, प्राधान्यकृतौ ह्यभावात्तद्व्युत्पन्नम् । तेन तत्र विषये भारत्यादिवृत्त्यन्तरा-
 विधानमेव युक्तमिति ॥७५॥ उष्णिक्मत्तानि, गायत्री पद्भिः । वन्द्यकृतितानि विषमाधंसमानि तान्यत्र समवकारे मध्यगयोज्यानीति । नैव प्रयोज्यात्रीत्युद्भूतं पठति, स्रग्धरादीन्वेव प्रयोज्यानि तात्पाक्षराणीति स च्चापष्टे । एव श्रद्धालवो देवताभक्ताः तद्देवताश्राद्धावनेन प्रयोगेणानुगृह्यान्ते, निरनुसन्धानहृदया स्त्रीवातमूर्च्छाश्च विदवा-
 दिनाहृतहृदया क्रियन्ते इत्युक्तं समवकारः । ॥७६—७७॥

अथेहाभृगमाह—दित्येति । दिव्याना पुराणा आश्रयणं नायनया तेन कृतं दिव्यस्त्रीनिमित्तमुपगतं गुणं यत्र । दिव्यानुपदेशात्मवकारवत् यमवद्वार्धता मा प्रमात्रोदिबाहं सुविहितेन सरिलष्टेन वस्तुना निबद्धं, त्रिगतानि प्रत्ययनारणानि विदवाभहेनवो यत्र ॥७८॥ मध्ये च तत्र दिव्यानामपि प्रवेशो भवतीति दर्शयति-

१. KSS विलोभन वा प्राप्त ।
२. KSS. जानोयात् कामशृ गारम् ।
३. NS, उष्णिग्गायत्री वा वृत्तानि । KSS उष्णिग्गायत्री वा यानि तपान्यानि ।
४. NS तान्यत्र ।
५. KSS., नैव NS सम्बन्धः ।
६. KSS, NS. सुयदु वसमाश्रयः ।
७. KSS, NS. निबद्धो ।

उद्धतपुरुषप्राय स्त्रीरोगप्रवितपाव्यमन्धश्च ।
 सक्षीभविद्रवकृत सफेटकृतस्तथा चैव ॥७६॥
 स्त्रीभेदनाहरणावमर्दनप्राप्तमस्तुशृङ्गारः ।
 ईहामृगस्तु कार्यं सुसमाहितकाव्यमन्धश्च ॥८०॥
 यद्दृष्टमायोगे कार्यं ये पुरुषा वृत्तयो रसाश्चैव ।
 ईहामृगेऽपि ते स्युः केवलममरस्त्रिया योगः ॥८१॥
 यत्र तु वधेऽस्तिताना वधो ह्युदप्रो भवेद्वि पुष्ट्याणाम् ।
 किञ्चिच्चद्राज कृत्वा तेषा युद्ध शमयितव्यम् ॥८२॥
 ईहामृगस्य लक्षणमुक्त विप्राः समासयोगेन ।
 द्विमलक्षण तु भूयो लक्षणयुक्त्या प्रवक्ष्यामि ॥८३॥
 प्रत्यातवस्तुविषय प्रत्यातोदात्तनामकरचैव ।
 पदरसलक्षणमुक्तद्वचतुरङ्को वै द्विम कार्यं ॥८४॥

उद्धतपुरुषेति स्त्रीनिमित्तरो रोष सक्षीभ आवेगः ॥७६॥ स्त्रीनिमित्तानि यानि
 भेदनाहरणावमर्दनानि यथायोग स्त्रीविषयाणि अन्यविषयाणि तं प्राप्त वस्त्वधिष्ठान
 प्रमदालदाण मन्ध तादृश शृङ्गारो यस्मिन् । अवमर्दन दण्ड । सुसमाहित-
 काव्यमन्ध इत्यनेन वीथ्यञ्जान्यत्र योज्यानीति दर्शयति ॥८०॥ बहुपरिमाण
 नायकसख्या वृत्तिरसविभाग च व्यायोगानिदेशेनाह मद्रथायोग इति । कार्यंशब्देनाह
 उच्यते । तेनैव एवाह नायकास्तु द्वादश समवकारानिदेशेन व्यायोगे तालाभात् ।
 अथ तु समवकारानिदेशेन मर्दनसपत्नेगौरव स्यात् ॥८१॥

ननु युद्धमवमर्दनं चेत्युक्त तत्रास्य प्रत्यक्षप्रयोज्यता मा भूदिति दर्शयति यत्र
 स्थिति । वधेऽस्तिताना वाध्याना भवेदिति ममाव्यत इत्यर्थः । तत्रेति येषामिति
 चार्थमाहार्यं । व्याजमिति पलायनादि ॥८२॥ ईहा चेष्टा मृगस्येव स्त्रीमात्रार्थं यत्र
 स ईहामृगः ॥८३॥

अथ द्विममाह—प्रत्यातवस्तुविषय इति । नाटकतुल्य सर्वमन्यत्वेवलं सन्धीनां
 रमाना चासमग्रता च शृङ्गारहास्यवर्जं पदरसत्वम् ॥८४॥ पर्यायेण शान्तस्य प्रयोगः

१. KSS व्यमर्दनप्राप्तः ।
२. NS चतुरङ्गविभूषितश्चैव ।
३. KSS. यद्वा योगे कार्यं ये पुरुषा ये रसाश्च निदिष्टाः ।
४. NS. तल्पान् ।
५. KSS. केवलममरस्त्रियो ह्यस्मिन् । NS. केवलमत्र स्त्रिया योगः ।
६. KSS. लक्षणमिदमित्युक्तं ममानयोधेन ।
७. NS अथ वै द्विमस्य लक्षणमतः प्रवक्ष्यामि ।

शृङ्गारहास्यवर्जं शेषं सर्वं रसं समायुक्तं ।

दीप्तरसकाव्ययोनिर्नानाभावोपसम्पन्नः^१ ॥८५॥

निर्घातोत्कापातरुपरागेण्दुसूयंयोर्युक्तं ।

युद्धनिघुदाघर्षण^२सफेटकृतश्च कर्तव्यं ॥८६॥

मायेन्द्रजालबहुलो^३बहुपुस्तोत्थानयोगयुक्तश्च ।

देवभुजगेन्द्रराक्षसमक्षपिशाचावकीर्णश्च ॥८७॥

घोडशनायकबहुल सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसम्पन्नः^४ ।

कार्यो डिमः^५प्रयत्नान्नानाश्रयभावसम्पन्नः ॥८८॥

[डिमलक्षणमित्युक्तं मया समासेन लक्षणानुगतम् ।

व्यायोगस्य तु लक्षणमतं परं सप्रवक्ष्यामि] ॥८९॥

स्यादित्याह दीप्तरसेति । काव्ययोनिः काव्यवस्तु ॥८५॥ देवादयो वाहुत्पेनापि सात्त्वत्यारभटीति । “जातिरप्राणिनाम्” इति केचित् । सात्त्वत्यारभटीवृत्तिसम्पन्नवृत्तिद्वयं यत्र वृत्तिसमूहे वा वृत्तिशब्दः सात्त्वत्यारभटीलक्षणव्यावृत्त्या सम्पन्नः । डिमो डिम्यो विद्वन् इति पर्यायात् तद्योगादयं डिमः । अन्ये तु डघन्त इति डिम उद्धतनायकास्तेपामात्मना वृत्तिर्यत्रेति । “इको ह्रस्वोऽचो गालवस्य” इति ह्रस्वः । नानाश्रयभावसम्पन्न इत्यनेन सर्वभावयुक्तत्वादिति वृत्तवैचित्र्यमाह ।

नाटकादनन्तरं डिमलक्षणं यद्यप्युचितं तथापि तद्गतप्रवेशिभारदिसम्भवनिराकरणार्थं तत्प्रकरणादपकृष्यास्याभिधानं, तेन दिनचतुष्टयवृत्तमेवात्र प्रयोज्यम् । अङ्कावनारः एव चात्र भवति । चूलिकाङ्कमुखयोस्त्वनापि युद्धादिवर्जने समुपयोगोऽस्त्येव । तत्र च वस्तुतः प्रवेशकाद्यनिषिद्धमेव, प्रवेशकस्य हासमेव एव । सरमेनिवृत्तवशाद्वा यथाङ्केष्वन्योन्यासवन्वात् यथा समवकारे बहुङ्केषुपि तस्मात्प्रकरणोन्वर्षाभ्यं तस्यावसरभावात् । तत्र हि नाटकान्तरमस्याभिधाने प्रकरणस्य न तत्सर्पित्वमुक्तं भवेत् । तदनन्तराभिधाने नाटिकादिभेदं न च ख्याप्यं । नाटिकाया च स्त्रीप्रधानत्वात्, त्रिशृङ्गारसमवकाराभिधानमेव तत्र परं न्याय्यम् । तत्प्रसङ्गेन च दिव्यपुरुषसन्धादीहामुगं उक्तं, तदनन्तरं च दिव्यपुरुषाधिकारेण रूपकाणीति पूर्वमनेकरसयुक्तत्वेन चित्तेतिवृत्तत्वादयमभिधातुं युक्तमित्यलं बहुना ॥८९॥

१. KSS. नानाभावान्वितश्चैव ।

२. KSS., NS. प्रहरण ।

३ KSS NS. बहुपुरुषोत्थानयुक्तश्च ।

४ KSS. सयुक्तः ।

५ KSS. तर्ज्जं नानाश्रयविशेषेण ।

व्यायोगस्तु विधितं. ^१कार्यं प्रख्यातनायकदारीरः ।
 अल्पस्त्रीजनयुक्तस्त्वेकाहकृतस्तथा चैव ॥६०॥
 बह्वरश्च तत्र पुरुषा ^२व्याघ्रच्छन्ते यथा समयकारे ।
^३न च द्विष्यनायकयुक्तं कार्यंस्त्वेकाङ्कु एवायम् ॥६१॥
 न च द्विष्यनायककृतं कार्यो राजपिनायकनिबद्धः ।
 युद्धनिपुणदाघर्षणसधर्षकृतरश्च कर्तव्यं ॥६२॥
 एवविषयस्तु कार्यो व्यायोगो दीप्तकाय्यरसयोनिः ।
 यक्षाम्यतः परमहं तत्तन्मनुस्मृष्टिकाङ्कुस्य ॥६३॥
 प्रख्यातवस्तुविषयस्त्वप्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ।
 दिव्यपुण्याविपुक्तं शीर्षयुक्तो भवेत्पुमि ॥६४॥

व्यायोगस्तु द्विमस्यैव शेषभूतो, दिव्यनायकामावात् केवलमश्रोदात्तस्य राजादे-
 नायकता, अपि त्वमात्यसेनापतिप्रभृतेर्दीप्तरसस्य, अत एवाह प्रख्यातनायकेति उदात्त-
 ग्रहणमपाकृतं व्यमित्यर्थः ॥६०॥ यथा समयकार इति द्वादशैत्यर्थः । तावदङ्कुपरिमाण-
 शङ्कामतिदेशात् प्रथामत्या प्रथमा वारयितुमाह एकाङ्कु एवेति । एवकारेणैकाह-
 चरितविषयत्वान्यायप्राप्तमेवार्थैकाङ्कुत्वमित्याह ॥६१॥

ननु प्रख्यातनायकस्येव विमत्र गृहीनमित्यप्रतिप्रमङ्ग समयति न चेति ।
 चो भिन्नत्रयम् । दिव्यैर्देवैर् नृषु श्रेयिभिश्च नायकं न निवदोष्य भवतीत्यर्थः ।

ननु कस्मादस्य व्यायोग इत्याह—युद्ध निपुण इति व्यायामे युद्धभागे निपुण्यन्ते
 पुरुषा यत्रैति व्यायोगः इत्यर्थः । निपुण्य वाट्टयुद्ध मनसं शीर्षविद्यामुलम्भादिकृता
 म्पर्षा ॥६२॥ दीप्त्वात्तन्मनुस्मृष्टिकाङ्कुस्य, दीप्तरसाद्या दीररीशद्याः तदुभय योनि
 वारणमस्य ॥६३॥

रौद्राद्यनन्तर “रौद्रम्य चैव यत्कर्म न ज्ञेय. करण (६-४५)” इत्युक्तत्वान-
 त्प्रधानमुत्सृष्टिकाङ्कुमेतदनन्तरमाह । प्रख्यातवस्तु विषय इति । प्रख्यात भारतादि-
 युद्धे विषये निमित्ते सति यत्त्वरणवृत्त चेष्टितं वर्णते तत्प्रख्यात स्त्रीपर्ववृत्तान्तवत्,
 माभूदित्यप्रख्यातग्रहणेनोक्तम् । तेभ्योभयोपादानस्य परम्परविश्रुतार्थत्वादभिञ्चित्वरस्त्व
 नाद्यङ्कुनीयम् ॥६४॥ निवृत्त युद्धा उद्धतप्रहारा पुरसा यस्मिन् । परिदेवित दैवोपात-

१. KSS. कर्तव्य. व्यातनायकदारीरः ।

२. KSS, NS कविभि. कार्यः ।

३ KSS., न च तत्प्रमाणस्तु तदेकाङ्कुः सविघातयः । NS न च तत्प्रमाणयुक्तः
 कार्य एकाङ्कु एवायम् ।

करुणरसप्रापकृतो निवृत्तयुद्धोद्धतप्रहारश्च ।
 स्त्रीपरि^१देवितबहुलो निर्वेदितभाषितश्च^२ ॥६५॥
 नानाध्याकुलचेष्ट सास्वत्पारभटिकंशिकीहोन ।
^३कार्यं काव्यविधिज्ञं सतत ह्युत्सृष्टिकाङ्क्षुस्तु ॥६६॥
 यदिव्यनायककृत काव्य सप्रामबन्धवधयुक्तम् ।
 तद्भारते तु वर्षे कतंव्य शान्यबन्धेषु ॥६७॥
^४कस्माद्भारतमिष्ट वर्षेष्वन्येषु देवविहितेषु^५ ।
 हृद्या सर्वा भूमि शुभगण्या काञ्चनी यस्मात् ॥६८॥
 उपवनगमनश्रीडा विहारनारीरतिप्रमोदा स्यु ।
 तेषु हि वर्षेषु सदा न तत्र दुःख न वा शोक^६ ॥६९॥

भ्मात्मनिन्दारूपमनुसोचन यत्र । निर्वेदिनानि श्रुतेषु निर्वेदो जायते तादृशि भाषि-
 तानि यत्र ॥६५॥ व्याकुला चेष्टा भूमिनिपातविवर्निताद्या । सास्वत्पारभटिकंशिकी-
 होन इति समाहारद्वन्द्वान्तरद्वन्द्वगमंस्तृतीयाममाम । उत्तमणीया सृष्टिर्जीवित
 प्राणा यासां ता उत्सृष्टिका शाचन्त्य स्थिरयस्याभिरङ्गित इति तथोक्ता । वृत्ति
 भिरत्सृष्ट्यादित्यन्ये तदा द्वित्व च त्रित्वमुद्देशस्यैकदेशेन । अयमद्भु इति निर्दिष्टो
 वृत्तानुरोधात् । इह च करुणरसवाटुल्यादेव देवविद्योग रौद्रवीभक्तभयानकसबन्धो
 दिव्ययोगे न भवत्यपि तु करुणयोग ॥६६॥ नन्वेव देवाना युद्धमध्यनुचिन्तित्याश्रय
 प्रमङ्गलान्तमवकारादौ देशविशेषोपयोग दर्शयति दिव्यनायककृतमिति । तेषा
 भारतवर्षावनीर्णाना युद्धादिक प्रदशयेदित्यर्थं ॥६७॥ अत्र राज्ञ पृच्छति
 कस्माद्भारतमिष्टमिति । अत्र प्रयोगे प्रतिवचिन वर्षेष्वन्येष्विति देशत्वेन भोग-
 भूमित्वेन विहितेष्वपीत्यर्थं ॥६८॥ उपवन गत्वा श्रीडा जनश्रीडादिना विहरणमु-
 पवन एव सञ्चरण नार्था सह रति सभोग प्रमोदो दिव्यपानाविकृतम् ॥६९॥ नन्वेव
 मिलावृत्तकुरप्रभृतिषु वर्षेषु मा तेषा देवाना वृत्त ध्यात्वायि तथापि स्वनिधानेषु
 व्यावर्ष्येनामित्यत आह ये तेषामधिवासा इति वनानि तेष्विति वामा । परंता
 इति कानामादय, सभोग इति सा हि तेषा भूमि भोगस्थान, जस्मिन्निति भारतवर्षे
 कर्मारम्भ आरम्भग्रहणेनेदमाह न तेषा दुःख पूर्णं कदाचिद्भवति । दुःखपूर्णताया

१. KSS. देव ।

२ KSS कर्त्तव्योऽभ्युदयान्नस्तर्जस्तसृष्टिकाङ्क्षुस्तु ।

३. KSS. तस्मात् ।

४. KSS. नित्यज्ञात हि ।

५. KSS. शोकम् ।

ये तेषामधिवासाः पुराणवादेषु पर्वता प्रोक्ताः १ । ०
 सन्भोगस्तेषु - भवेत्कर्मारम्भो भवेदस्मिन् ॥१००॥
 प्रहसनमपि विज्ञेय द्विविध शुद्ध २ तथा च सङ्कीर्णम् ।
 [अङ्गस्य लक्षणमिदं व्याख्यातमशेषयोगमात्रगतम् ॥१०१॥
 प्रहसनमतः परमह सत्तक्षण सप्रवक्ष्यामि] ।
 वक्ष्यामि तयोर्पुक्तया पृथक्पृथग्लक्षणविशेषम् ॥१०२॥
 ३ भगवत्तापसविप्रैर्यैरपि हास्यवादसंबद्धम् ।
 ४ कारुरूपसंप्रयुक्त परिहासाभाषणप्रायम् ॥१०३॥
 अतिकृतभाषाचार विशेषभावोपपन्नचरितपदम् ।
 नियतगतिवस्तुविषय शुद्ध ज्ञेय प्रहसन तु ॥१०४॥

देवत्वस्यैव विघातोऽनवस्थानप्राप्त्या स्वरूपलोप इति युक्तमुक्तम् । कर्णारसबाहुत्या-
 दुत्तमृष्टिवाङ्मूर्ध्नि दिव्यैर्वियाग एव तेषां सुखबाहुत्यात्तन्निधाने अन्धस्यापि शोकावसर
 पराकृतेरिति गाढदुःखाभिभूता, एवभूतप्रयोगदर्शने सति 'दुःखी दुःखाधिकान्
 पद्मे' इति नीत्या प्रतनुभूतदुःखभारा सुखेन विनेया भवन्ति, यद्योक्तं प्राक् स्वयं
 दुःखादितस्य च (१-१११) इत्युत्तमृष्टिवाङ्मूर्ध्निप्रयोगः ॥१००॥

एवं रञ्जनाप्रधानेन करुणेन युक्तं रूपकमभिधाय रञ्जनप्रधान हास्यप्राप्य
 प्रहसनं लक्षयति विभागमुखेन प्रहसनमपि विज्ञेयमिति द्विविधमिति । विभाग-
 शुद्ध सङ्कीर्णं चापीति । अपिशब्दोऽतिप्रमार्थः । तथेति सामान्यलक्षणम् । तदयमर्थः
 लक्षणविशेष विशेषलक्षणम् । भगवत्तापसविप्राः यतिवानप्रस्थगृहस्थाः, अन्ये
 शान्त्यादयस्तैरुपलक्षितम् । हास्यप्रधानवचनसवन्धशीलनादिना कुत्सितं पुरंपरत
 एव प्रहस्यमानं सामर्थ्यात्तैरेव भगवदादिभिर्युक्तम् ॥१०३॥ तथापि च भाषाचारौ
 यत्र न विदुतावसायास्लीलरूपौ तथा विशेषेण भावं व्यभिचारिभिरपपन्नानि पदानि
 कथास्रष्टानि यस्मिन् । नियतगति एकप्रचार यद्वस्तु तद्विषय प्रहसनीयलक्षणो
 यत्र, तच्छुद्ध प्रहसनम् । अत्र निर्वचनं यत्. परिहासप्रधानान्याभाषणान्यत्र
 बाहुल्येन भवन्ति तेन यत्रैकस्यैव कस्यचित् चरितं दुष्टत्वात्प्राधान्येन प्रहस्ते तच्छुद्ध-
 मित्यर्थः ॥१०४॥ यत्र तु वेद्यादिभिर्योगोऽयुल्लेखणं चाकृत्यादि तदेकद्वारेणानेक

१. KSS पर्वता गदिता ।

२. KSS. तथैव ।

३. KSS. भगवत्तापमभिदुःश्रोत्रिविप्रातिहाससंयुक्तम् ।

४. KSS नीचजन***।

५. KSS. भाषोपहारा***।

वेद्यावेदनपुस्तकविटघूर्ता^१ बन्धकी च यत्र स्युः ।

अग्निनृतत्रेयपरिच्छदचेष्टितकरणैरतु^२ सत्रीणम् ॥१०५॥

सोकोपचारयुक्ता या वार्ता यत्र दम्भसयोग ।

^३स प्रहसने प्रयोग्यो घूर्तप्रविवादसम्पन्न ॥१०६॥

'वीप्यङ्ग'. सद्रुक्त कर्तव्य प्रहसन यथायोगम् ।

— भाणस्यापे तु तक्षणमत पर सप्रवदामि ॥१०७॥

वेद्यादिवरितेन हसनीयेन सङ्घोर्णत्वात् सङ्घोर्णणम् । अन्ये त्याह— वेद्या स्वभावत एव चरित सिष्टमन्त्रे सम्भेतरतमत्वेन प्रहसनार्ह तरविशुद्धत्वात्सङ्घोर्णम् तद्योगाच्च रूपम् । ये तु स्वभावतो न गहिता भगवत्तापसादिचेष्टाविद्येपास्तेषा प्राकृतपुरुष-सम्पन्नित्वात्सोरात्म्योदितामन्यमदन्वदूप्यमाणतया प्रहसनीयता यातास्ते स्वभावशुद्धा तद्योगाद्रूपक शुद्धमिति ॥१०५॥ उभयसाधारणीमपि कवे शिक्षामाह—सोकोपचारैति । वार्ता प्रसिद्धिर्यदि सा लोकव्यवहारसिद्धा भवति, यथा शाक्याना म्नीसपकं प्रहसनीयो भवति, न चोपम् । एवभाविप्रसिद्ध एवोपहसनीयः । अत्राधिकरण स्वयमेवाह घूर्तप्रविवादेति । घूर्ता वृत्तिमत्तापसाद्य विटादयश्च । तद्विषयो य प्रकृष्टो विवादः विरुद्धतयावभासस्तेन फलभूतेन सपाद्यतया यद्रुक्त प्रहस्यमा तथामूर्त-चरितावलीकनेन हि सप्तद्वयमिति च्युत्याद्यो न भूयस्तान्वञ्चकानुपलपतीति ॥१०६॥ वीप्यङ्गरिति वक्ष्यमाणं, यथायोगमिति तेषा मप्रयोगे मख्याया क्रमस्य तु न वक्षि-न्वियम इति दर्शयति । प्रहसनस्याङ्गनिबन्धानभिधानात् शुद्धमेवाङ्ग, सङ्घोर्णत्वेनेकाङ्गम् वेद्यादिवरितमख्यावलादिति केचित् ।

अन्ये त्वेकाङ्गप्रकरणमन्त्रपातित्वादेकाङ्गमिति मन्यन्ते प्रथमगहनानिष्क्रे-नेसाभावपरित्यागे च प्रमाणाभावात् ॥१०७॥

अथ हास्यरमोचितविटघूर्ताद्यनूप्रवेष्टेन समानयोगक्षेम भाष तक्षयितुमाह आत्मानुभूतशसीति । एकेन पात्रेण हरणीयः तमाजिकहृदन प्रापयित्त्वोऽर्थो यत्र स भाग । एकमुखेनैव भाष्यन्ते उक्तिमन्त. त्रियन्ते अप्रतिष्ठा अपि पात्रविद्येया यत्रेति भाषः । तत्र स प्रविष्टः पात्रविद्येय. आत्मानुभूत वा यस्मिन् परगत वा

१. KSS. घूर्तविटा ।

२. KSS. करणात् ।

३. KSS. तत्रहसने प्रयोग्य NS. तत्रहसनेषु योग्य ।

४. KSS. उद्घात्यवादिभिरीद वीप्यङ्गे मिथित भवेन्मियम् ।

आत्मानुभूतशक्ती परसश्रयवर्णनाविशेषस्तु^१ ।
^२द्विविधाश्रयो हि भागो विज्ञेयस्त्वेकहायश्च ॥१०८॥
 परवचनमात्मसस्य प्रतिवचनं दत्तरोत्तरप्रथितं ।
 आकाशपुदपकथितं रङ्गविकारं रभिनयंश्चैव^३ ॥१०९॥
 दूतं विदत्तप्रयोग्यो नानावस्थान्तरात्मकश्चैव ।
^४एकाङ्गो बहुचेष्ट सततं कार्यो बुधैर्माणः ॥११०॥

वर्णयति ॥१०८॥ तत्र च प्रयोगप्रयुक्तिमाह परवचनमिति । परसन्धिवचन स्वय-
 मङ्गविकारं रभिनयेत् ।

ननु तत्परवचनमयुक्त कथमभिनयेत् आह आकाशे शून्ये यानि पुष्पकधि-
 तानि दृष्टानि यत्र शून्ये तेन वर्णयन्ते वा कश्चित्पदयत्याकर्णयति च तत्र च तद्वचन
 स एवानुवदन् सामाजिकान् बोधयति । यथा “भो बाहव । अतो किं ब्रवीषि”
 इत्यादौ न केवल परवचनमभिनयेत्, किन्तु प्रतिवचनं स्वोक्तं सह, अत एवोत्तरोत्तर-
 प्रथितयोजनाभिरूपलक्षितं ॥१०९॥ ननु योऽभावोऽप्यत्र प्रविशति स क इत्याह
 दूतं विदति । नानाप्रकारावस्थाविशेषात् लोकोपयोगिव्यवहार एव आत्मा वाच्य
 यस्य, अत एव बहुचेष्ट सततं कार्यं इति सकलमामान्यपृथग्गोपयोग्यस्तु लोकव्यवहारो
 वेद्याविटादिदत्तान्तात्मा निरूपयत इति बाहुरथेन पृथग्जनव्युत्पत्तियोनिरूपणमिद
 राजपुत्रादीनामपि शम्भोवृत्तान्तो ज्ञेय एवावञ्चनार्थमिति सप्रयोज्य इत्यर्थः ॥११०॥

इदमिह श्रीमाम्य—य एते उत्पृष्टिकादयो रूपकभेदा ते तावदेररसा एव
 यद्यपि नाटकादयोऽप्येवमेव । तथाहि सर्वरसयोग्यतायामपि नाटके प्रररणी च
 धर्माकादिवीर एव प्रधान परमार्थेन सर्वेषु नायकभेदेषु वीररतानुगमदर्शनात् ।
 रामवकारे तु यद्यपि हि शृङ्गारादित्वमुक्त तथापि वीर एव प्रधान रीतो वा । डिम-
 व्यायोगयोरप्येवम् । ईहामृगेऽपि रीद्राधान्यमेव, नाटिकाया तु शृङ्गार एव
 प्रधानम् । एव तावद् वीररीद्रशृङ्गारा यथास्व पुमर्थत्रयप्राणभूतत्वेन वर्तमाना
 एतेषु प्रयोगेषु दान्तवीभत्परसी तु चरमपुमर्थयोगात्तत्र च सर्वस्य नाधिकारीऽपि
 वस्यचिदपदिशमजन्मनोऽर्षिकारान्नाटके यद्यपि तत्फलप्रधानतया प्राधान्यमवलम्बे
 याना तथापि नामो प्रचुरप्रयोग इति तयोः पुरपार्थप्रवरप्राणितयोरपि वीरादिररान्त-
 राध्यावापेनावस्थापनम् । एव तावत्पुमर्थविषयो रूपकरसविषय एव परमार्थतः

१. NS. विशेषेषु ।

२. NS द्विविधाश्रयो...

३ KSS. अभिनयेत्तत् ।

४ KSS., NS. एकाङ्गो ।

तथापि त्वितिवृत्तवैतल्याद्रसान्तरप्रयोगोऽपि तदङ्गतया तत्र भवति । एव तत्प्रधान-
चेष्टायोगाद् वृत्तिवैचित्र्यमत्रोचितमेव । उल्लेखिकाङ्कप्रहसनभावाभ्तु कण्ठहास्य-
विस्मयप्रधानत्वाद् रञ्जकरसप्रधाना, तत एवात्र स्त्रीबालमूर्खादिरधिकारी । न च
विततमत्रेतिवृत्तम्, इतिवृत्तवैचित्र्यमपि तत्र नास्ति । तथाहि—उल्लेखिकाङ्के तु
वृत्तित्रय तावद्ब्रह्मसा निषिद्ध, भारती चाथ वृत्ति, चेष्टा हि करणेऽप्रधान, तदुप-
करण तु परिदेवित्तरिमिका भारती, तस्मात् फलसवित्यारया वृत्ति, वाक्चेष्टयो
फलानुभव इति यस्या लक्षण, साम्युपगन्तव्या । अवश्य चैतत्, अन्यथा मूर्छा-
मरणादौ वाक्चेष्टयोरभावे निर्वृत्तिरित्येव स्यात् । किञ्च यदि तावत्मुपसर्गकामोर्द्धेन
कंठिकयमिधीयते घर्ममर्थं चोद्दिश्य वृत्तिद्वय वक्तव्यम् । तस्माच्चेष्टातिमिका न्याय-
वृत्तिरन्यायवृत्तिर्वाग्रूपा तत्फलभूता फलमवित्तिरिति वृत्तिद्वयमेव युक्तमिति भट्टो-
द्भट्टो मन्यते ।

यदीह—

आद्ये वाक्चेष्टाम्या पुन्यार्थचतुष्टयेन चाट्टिये ।

पोऽथाथा फलवृत्तिस्तद्द्वयतोऽनेन्या तु रमभेदात् ॥

तदत्र केचिदाहु —सात्वत्तया यद्यपि क्रीडिती शक्यान्तर्भावा तथापि रञ्जक-
त्वानिश्चात् पृथगुपात्तात्, स्वरवन्मुग्गजाभिनयतश्च, न वा-प्रायवृत्ती (वृत्तिर)
पुमर्थधनुष्प्रयोगोपपत्तिविप्रतिषेधात्, फलवृत्ती च वृत्तिमामान्यलक्षण ध्यापाररूपत्व
यदि नास्ति तत्त्रय वृत्तित्वम् । अस्ति चेद्वाक्चेष्टानिरस्तो मानसो ध्यापारो न
वदित्त् लोरमिद्ध इति मूढमो वाक्चेष्टागत एवोपेत्य । ततश्च मरणमूर्छादावपि
प्राणात्मकायीयव्यापारसम्भव एव यदनुष्मरणे लयतालगतानि प्रवर्तन्ते सवेदनमपि
च मूर्छादौ नास्तीति शक्य वक्तुमिति फलवृत्तिरपि तत्र नयम् । तस्मात्तत्र सात्वत्येव
वृत्ति । यदि बाहृत्वापेक्षया वृत्तिमय वाच्यमिति व्यरहारो रूपरगमुदायापेक्षया
खण्डस्यावृत्तिवत्त्वेऽपि समुदितस्य रूपस्य वृत्तिमयत्वात् । यच्छात्रलोपर्ममनानु-
सारिणो मूर्छादावात्ममवित्तिलक्षणा पञ्चमी वृत्ति सकलकार्यनिवृत्त्यनुमेयां मूर्छा-
कर्मानुभावेन च फलेनावच्छिन्नामात्मध्यापाररूपा मन्यन्ते, न च परिस्पन्द एवंको
ध्यापार इति मनसिकृत्य तन्मत भावाना बाह्यग्रहणस्वभावत्वमुपपादयद्भि. भट्टोत्तलट
प्रभृतिभि पराकृतमिति न फलवृत्तिर्वा काचिदिति धतस एव वृत्तय इति ।

वयन्तु श्रुमः । कोऽयमस्थानसन्त्रास । यत्किञ्चिदिह नाट्ये समस्ति तच्चेद्
वृत्तिष्वन्तर्भाव्य तदा भवेदेतत्—न चैवम् । रङ्गो हि नाम का वृत्ति, मूढङ्गपणव-
वणाद्या का वृत्तिरपि हि भवेत् । तस्माद् ध्यापार पुन्यार्थसाधको वृत्ति । स च
सर्वत्रैव वर्ण्यत इत्यतो वृत्तयः । काव्यस्य मातृका इति न हि किञ्चिद्ब्रह्मपारमूय
वर्णनीयमस्ति । मदमूर्छादिवर्णनायामपि मनोव्यापारस्य सात्वत्याध्यस्य सम्भवात्,

[भाषस्यापि हि निखिल लक्षणमुक्त तयागमानुगतम् ।
 बोध्या सप्रति निखिल कथयामि यथाप्रमं विप्रा !] ॥१११॥ -
 सर्वरसलक्षणपादभा युक्ता ह्यङ्गस्त्रयोवशाभिः ।
 बोधी स्यादेवाङ्गा तथैकहारा द्विहारा वा ॥११२॥
 अद्यमोत्तममध्यामियुक्ता स्यात्प्रकृतिमिस्तिसृभिः ।
 उद्धात्यकावलगितावस्यन्दितनाल्पसत्प्रलापाश्च ॥११३॥
 वाक्चेत्यय प्रपञ्चो मृदवाधिवले छल त्रिगतम् ।
 व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतान्यस्या ॥११४॥

ब्रह्मणादावपि च मनोदेहव्यापारमभवेऽपि बाह्यत्वेन वाग्व्यापारमभावाद् भारती-
 वृत्तिरुच्यते । वृत्त्यन्तरनिषेधस्तु तदङ्गानामपरिपूर्णत्वात् । न च वायवाङ्मानम-
 व्यापार तद्वैचित्र्य यान्तरेणान्य कश्चिद् व्यापार मभवतीत्यसद्वृत्तम् । तस्मात्त-
 द्गप्रधाने भारती वृत्ति परिदेयित्वाहृत्यात् ।

यत्तु 'शृङ्गारहास्यवदनोरिह कंशिकी स्यात्' इति कोहलेनेकेन तन्मुनिमतविरोधा-
 दुपेक्षमेव, तस्य यत्र यत्रानुत्पन्ना चित्तवृत्ति ना ना कंशिकीत्याशयः । एव प्रह-
 मनभाषणयोरपि बाव्यापारप्राधान्यादेव भारती वृत्तिः, मूर्च्छादी तु व्यापारभावे वृत्त्य-
 भाव एव । न हि सर्वं नाट्यं वृत्तिमयत्रयया समर्थनीयमित्यनमतिप्रमथन्या ॥११२॥

अथ सर्वान्ते सर्वरसमयत्वादविततस्वभावत्वाच्च सर्वेषु भागव्युत्पत्ति-
 दाचिनीत्वेन प्रधानभूतत्वात्तदङ्गानां च नाटिकादिभागान्तममस्वरूपकोपजीव्यत्वाद्
 बोधी लक्षयति । एवह्यार्यैरित्याकाशपुरणभाषिर्निरुच्यते । द्विहार्येति उक्ति-
 प्रत्युक्तिवैचित्र्येणेत्यर्थः । अङ्गान्युद्दिशति—

उद्धात्यकावलगितावस्यन्दितनाल्पसत्प्रलापाश्च ।
 वाक्चेत्यय प्रपञ्चो मृदवाधिवले छल त्रिगतम् ।
 व्याहारो गण्डश्च त्रयोदशाङ्गान्युदाहृतानीति ।

उद्धात्यकावलगितावस्यन्दितनाल्पसत्प्रलापाश्च ॥११३॥ एतानि त्रयेण लक्षणानि
 वदन्ति स्वगतार्थानीति ।

नन्वेवामुक्तिर्बैचित्र्यरूपेण चेतस्यशान्तदृकारादिभ्यः को भेद, इतिवृत्तोप-
 षरणरूपत्वे तु सन्ध्यङ्गैभ्यः वयमन्यता, रमोपकरणतया वृत्त्यङ्गेष्वन्तर्भावः ।

१. KSS. विप्रात्रहार्मानवैकहारा वा ।

२. KSS. varies absolutely.

[अथ वीथीः सप्रोक्ता लक्षणमेवा प्रवक्ष्यामि] ।

पदानि त्वगतार्थानि ये नरा^१ पुनरादरात् ॥११५॥

योजयन्ति पदंरयंस्तदुद्घात्यरुमुच्यते ।

यत्रान्यस्मिन् समाधेय कार्यभन्दाप्रसाध्यते^२ ॥१६॥

न चैतद् व्यतिरिक्तमेवा सामान्यलक्षणमस्ति । तत्र केचिदुक्तलक्षणारिविशेषरूपत्व-
मेवंपा प्रतिपादयन्ति, विवेचकास्तु तद्व्यतिरिक्तान्येवैतानीत्याहुः ।

तथाहि प्रश्नप्रतिवचनयोरभ्याभिप्रायस्वरेण योगेन यद्वैचित्र्य तद्वीथ्यङ्गम्,
अत एवोदाहृतानीत्येवा सामान्यलक्षणम् । उदाहृताति प्रतिवचनानीत्यर्थः ।
तानि च नवार्थाणि प्रतिवचनशून्यस्य काव्यस्याभावात् तेन विचित्रार्थानि लभ्यन्ते ।
अत एव वीथी पङ्क्तिरन्योत्तरासहित्वात् विचित्रोक्तिप्रत्युक्तिगमत्वात्, लक्षणाल-
ङ्कारादीनां तु नोक्तिनियत रूपमिति विशेषः । तत्र यदा विवक्षितमुत्तरं दातुं
शक्नोऽप्य स्यादिति यन्मम मनसि वर्तते तदेव वचितं न वेत्येवमादिना निमित्तेन यदा
प्रष्टव्यं प्रतिवचनं वैचित्र्यमभिमन्वाद्यं पृच्छति, प्रतिवचनोक्तिमभिषत्ते तदा तदुत्तर-
मुदाहृत्याम् । प्रश्नात्मके उदाहृते साध्विति यत्, तत्राज्ञातार्थं वन् । पदान्यगतार्थानि
प्रश्नरूपाण्यादरात्कृतानि पर्यायं पदान्तरैरुत्तरत्वं नरा मुच्यते योजयन्ति ।
तदुत्तरपदमभूदात्मकमुदाहृत्याम् । यथा पाण्डवान्दे—

वा भूया बलिना क्षमा, परिभव कोऽप्य सद्गुर्यं कृतः,

किं दुःखं परमश्रेयो, जगति कं श्लाघ्यो य आश्रीयते ।

वो मृत्युर्व्यंसनं, शुचिं जहति के र्यंनिजिता शत्रवः,

कंकिज्जालमिदं विराटगरे च्छन्नस्त्रियैः पाण्डवं ॥११५॥

यत्रान्यस्मिन्निति । यत्रोत्तरे दीयमाने अन्यानुत्तमानपूर्वकेऽप्यन्यत्कार्यं
मिष्यति तान्यन्यकार्यावलगनादवन्मगितम् । यथा “अवि सुहाप्रदि दे लोअणाणा”
मिति विद्रूपकेण पृष्टे (रात्र) “मुखयतीति किमुच्यते” इति “टच्छेपोरुगु” मित्या-
द्युत्तरं वनन्वकप्रत्यायनोद्देश्येन प्रवृत्तमपि सागरिकागतमास्यावन्धजीवितं मुख्यं
शृङ्गाराख्यं कार्यं साधयतीति ॥११६॥

आक्षिप्ते त्विति । शुभाद्युमं देयं तेनावुद्धिपूर्वकं कुत्रचिदर्थं आक्षिप्तेऽपि
वोशलात्प्रच्छादनेच्छया यत्रोत्तरोऽयोऽर्थं उच्यते तदवस्पन्दितं चक्षुःस्पन्दनं
दिवदन्तर्गतसूचनीयसंभवात् । यथा—

१. KSS यैर्नरा NS. यत्तरा ।

२. KSS. प्रसाध्यते ।

तच्चावलगित नाम विज्ञेयं नाट्ययोषतृभिः ।

^१आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिंश्चिच्छुभाशुभसमुत्पत्तये ॥११७॥

^२कौशलादुच्यतेऽज्योऽयंस्तद्ववस्पन्दित भवेत्^३ ।

हास्येनोपगतार्थप्रहेलिका नालिकेति विज्ञेया ॥११८॥

मूर्खजनसन्निकर्षे हितमपि यत्र प्रभाषते विद्वान् ।

^४न च गृह्यतेऽस्य वचन विज्ञेयोऽगत्प्रलापोऽसौ ॥११९॥

मत्पक्षा मधुरगिर प्रसाधिताशा मदोद्धतारम्भा ।

निपनन्ति धातंराष्ट्रा कालवशान्मेदिनीगृष्टे ।

अत्र दैववशादयमर्थं आघात मत्पक्षे अमधुरा नीयेषान्ते, तथा प्रकर्षेण साधिता आघिसहिता रैदिश कुत धृतराष्ट्रात्मजा पतन्तीति । तत्रोत्तर प्रति-
हतमङ्गलम् । पुन सूत्रधार । नन शस्त्रमयवर्णनया धातंराष्ट्रा हसा नभस्तलात्,
इति व्यपदिशामीत्यादि अवस्पन्दितत्वमेव सूचयति “न खलु न जाने किन्त्वमङ्गल-
त्वात् शक्तिरनमेव मे हृदय” मिति ॥११७॥

हास्येनोपगतार्थेण प्रहेलिका परविवारणकारि यदुत्तर, अत एव हास्ययुक्ता सा
नालिना प्रणालिका व्याजेत्यर्थः । प्रकर्षेण हेलिका नर्मादिभीडारूप यस्याः सा प्रहेलिका
यथा—सुमगता “जस्य क्रिदे तुम आशदा गो एस्य एव् चिठ्ठदि ।” सामरिका
“सहि । वस्य क्रिदे ।” सुमङ्गता (महासम्) “अड अप्पमड् क्रिदे । ण चित्तफलवत्स ।”
अनया भङ्गया आच्छादिन च गर्भगत चास्य वस्तिवति ॥११८॥

मूर्खजनसन्निकर्षं इति यदुत्तर मूर्खं प्रति वस्तुतो हितमपि शब्दच्छलाद्यथा
प्रिय तास्य च मूर्खं, प्रियाशेन गृह्यते न तु हिताशेन । तथाभूतभङ्गीद्वयाश्रयण
च सिद्धत्वात्करोति । एव हि तात्कालिक, कोपोऽपि रक्षितो भवति प्रियामिवाधि-
त्वात् । यथा व्यमनिना राजपुत्रेण किं सुखमिति पृष्टे तेनोत्तर दीयते—

मर्वथा योऽश्वविजयी सुरामेव न तत्परः ।

तस्यार्थानां सुखानां च समृद्धिः करगामिनि ॥

असतोऽमाधुमूतस्य वस्तुन, प्रलपनमस्मिन्नित्यसत्प्रलाप इति ॥११९॥

१. KSS. आक्षिप्य कंचिदर्थं शुभाशुभसमुत्पत्तये ।

२. KSS. यत्सृजेत्बुद्धिवैश्यात् ।

३. इतोऽग्रे ग्रन्थान्तरेषु पद्यत्रयो अधिका ।

४. KSS. वचन न गृह्यतेऽस्य संज्ञेयोऽगत्प्रलापस्तु ।

एकद्विप्रतिवचना वाचयेती स्यात्प्रयोगेऽस्मिन् ।
यदसद्भूत वचन सस्तवयुक्त द्वयो परस्पर यत् ॥१२०॥
एकस्य चायंहेतो स हास्यजनन प्रपञ्च स्यात् ।
यत्कारणाद् गुणाना दोषीकरण भवेद्विवादकृतम् ॥१२१॥
दोषगुणीकरण वा तन्मुद्व नाम वित्तयम् ।
परवचनमात्मनश्चोत्तरोत्तरसमुद्भव द्वयोपेत्र ॥१२२॥

एकद्विप्रतिवचनेति । एक द्वयो प्रतिवचनमस्याम् । द्विग्रहणमनेकोपलक्षणम् । तदमुना सर्वप्रश्नोत्तरवर्गं स्वीकृतः । यथा—

नदीना मेघविगमे वा शोभा प्रतिभागते ।

वाद्यान्तरा विजेतव्या के नाम कृतिवोऽप्य ॥

यदसद्भूतमिति यथा रत्नावल्याम् “मुमङ्गते” उच्यते इति ह्यस्यो भवत्या ज्ञान” इति राजन्युक्तवनि मुमङ्गनयोश्चते “ण वैयल अट्ट चित्तपलहेण, ता देवीए शिवेरस्व” इत्यादी आभरणदानपर्यन्ते प्रपञ्च । तस्माद्—द्वयो सापरिकामुसङ्गतयो परस्पर-भङ्गमाश्रित्यासद्भूतमस्य द्वेष्यं निवेदयामीत्युक्तम् । मूलवश्व तनास्ति “भट्टिणो पन्नादेव निमिद मए” इति ह्याम्यपि परिहाररूप विद्यते । एतस्य च राज्ञोऽप्ये प्रयोगेने नागरिकानाम्प्रेमे हेतुभक्त्येवैति ज्ञानाऽभिधानात्प्रपञ्च ॥१२०॥

यत्कारणादिति गुणाना दोषत्व दोषाना वा गुणत्व यत्र त्रिपते तन्मुद्वम् । विशादृष्टान्तिप्रमेत तक्षणाद्विदोषमाह, इद वृत्त्यन्तर स्वभावमित्यर्थं यथा “शिर स्वा काको वा द्रुपदतनयो वा परिमृशेत्” (वेणी-३) इत्यत्र दोषस्य गुणीकरण, विवादाकर्षणेन मह “यदि शस्त्रमुज्जितमस्यपाणय” (वेणी-३) इत्यत्र कर्णवचनेन प्रतिज्ञानपरिपालनस्य गुणस्यापि दोषीकरण विवादकृतमेव । मुद्वमिति मर्दनम् । परपक्षमर्दनेन स्वपक्षमवनि रक्षतीति ॥१२१॥

परवचनमात्मनश्चेति परस्य वचनमात्मनश्च वचन परस्परपर्यविकोपनाभो यत्र भङ्गनीत्युत्तरात्तरस्याधिकधिकस्यार्धस्य समुद्भवो यत्र तदधिबलम् । एतदुक्तमवनि—यथोक्तिप्रत्युक्तिरने प्रियमाणे परस्परप्रज्ञानोपजीवनवलात्स्वपक्षगुणवृत्ता-दधिबलमवन्वादाधिबलम् । यथा नागानन्दे “रावस्यस्वपदमित्यर्थमी”त्यादिन धारस्य विद्वेषेण महोक्तिरभेण स्वपक्षो द्रदिमानमानीतो वावदाह “तनु धरीरत. प्रभृतिसर्वमेव मया परार्थं प्रतिपाल्यते (अ-१) इति ॥१२२॥

१. प्रतिवचनान् वाक्केतिहा नाम तामाह ।

२ KSS, NS. नामापि ।

अन्योन्यार्थविशेषकमधिब्रतमिति तद् बुधैर्ज्ञेयम् ।
 अन्यायमेव वाक्य छलमभिसन्धानहास्यरोपकरम् ॥१२३॥
 श्रुतिसारूप्याद्यस्मिन् बह्वोऽर्था युक्तिभिरित्युच्यन्ते ।
 यद्वास्यमहास्य वा श्रुतिस्त्रिगत नाम विज्ञेयम् ॥१२४॥
 प्रत्यक्षवृत्तिरक्तो व्याहारो हास्यतेसार्थ ।
 मरम्भसभ्रमपुत्र विद्यादयुक्तं तथापवादकृतम् ॥१२५॥

अन्यायमेव वाक्यमिति यद्वाक्यं प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य वचनमुच्यमानं कस्य-
 चिद्वचनमन्यस्य हास्यमपरस्य रोप जनयति तच्छलम् । यथा—

कस्म व ण ह्रीं रोमो दट्टूण पिआए सव्वण अहरम् ।
 सज्जगरपडुमग्घादणि वारिअवाने सहसु एल्लिम् ॥

एतद्वचन सलीमवन्धि मरुत्प्रत्यायन प्रयोजनमुद्दिश्य प्रयुक्त तस्य पत्न्या वधि
 सवन्धिना छल, विद्याधजनस्य हास्य, सपत्न्या रोप जनयति ।

श्रुतिसारूप्यादिति शब्दमारूप्याद् बहव इति प्रश्नप्रतिवचनस्य स्वभावा यत्र
 नियुज्यन्ते युक्तिभिरिति वाक्यादीना तर्ह्यवोपपत्तिभिः । प्रिसाब्दोऽनेकोपलक्षणम्,
 अनेकमर्थं गनमिति त्रिगत वाक्ये मुख्यमुत्तरमनेकप्रश्नसाधारणम् । इह तु य एक
 प्रश्नस्तदेव प्रतिवचनमिति विशेषः । यथा—

सर्वधितिभृता नाय ! इष्टा सर्वाङ्गमुन्दरी ।

रामा रम्ये वनान्तेऽग्निम् तस्या विरहिना मया ॥ (विक्रमो)

अत्रैतदेवोत्तर सावाशानाबुप्रयोगेऽपि प्रतिधिव्ये वामदक्षिणवंपरीत्यवन्तिराकाश-
 वाकु सवृत्ता यत एतद्वास्यम् । एवमहास्य उदाहार्यम् ।

प्रत्यक्षवृत्तिरिति प्रत्यक्षशब्देन भावी प्रत्यक्ष उच्यते । तद्वचनमर्थः—भाविनि
 प्रत्यक्षेऽर्धे दैववशाद् वृत्तिर्यस्य म व्याहार, विविधोऽर्थोऽभिनीयते येन । यथा
 “उद्दामोत्कलिना” (रत्ना-२) इत्यादि ।

संरम्भसभ्रमपुत्रमिति मरम्भेणावृत्तिविशेषेण यः सभ्रम आवेग, तद्युक्तं यद्वि-
 रुद्धं वातु यदनेन कृतं पूर्वोक्तवचन्यप्यदनमेव च तद्वचनं इष्टार्थगर्भत्वात् । गण्ड इव
 गण्ड । ईपदममाप्त वचन बहवचन तत्कृतेनाशेषेण कृतं स्वय प्रतिवचनना पूर्व-
 वचनस्य गनमित्यर्थः । तथा च कोह्ल—

वचना मन्वद्धानामन्ते यत्स्यात्पदे त्वसवन्ध, ।

मवद्वम्बिवाभाति हि तद्गण्डो नाम धीम्यङ्गम् ॥

१. KSS., NS. श्रुतिसारूप्याद्यात्मनि ।

२. KSS., NS. त्रिगत नामापि विशेषम् ।

बहुवचनाक्षेपकृत गण्ड प्रवदन्ति तत्त्वज्ञा^१ ।

इति दशरूपविधान सर्वं प्रोक्त मया हि लक्षणत ॥

^२पुनरस्य शरीरगत सन्धिविधौ लक्षण वक्ष्ये ॥१२६॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपनिरूपण नामाध्यायोऽष्टादश समाप्त^३ ।

अनेनेपदसमाप्तिरेव दर्शिता । यथा द्रुपदोऽनेन भानुमतीं प्रत्युच्यते—

अध्यासितु एव त्रिराजघनस्यलस्य

पयाप्तमेव करभोरु । ममोरुयुग्मम् ॥ इति (वेणी)

तत्र प्रविश्य कञ्चुकी

भग्न भीमेन मृता भवनो रथकेतनम् ॥ इति ।

तत्रोरुमर्मितयुपूर्वविधान्तमपि भग्नमित्यत्र सबन्धयोग्य जातम् ।

एतं त्रयोदशभिरङ्गयुक्ता वीथी, तस्यादृश सर्वैरमत्वस्याभिधानात् पयापेण रसाना प्राधान्यादुत्तमो मध्यमोऽधमो वा नायको भवत्येव । तथा च कोह्ल —

उत्तमाधममध्याभिर्युक्ता प्रकृतिभिस्तथा ।

एकहारा द्विहारा वा सा वीथीत्यभिमज्ञिता ॥ इति ॥

अधमप्रकृतेस्तु न नायकत्वमिति ध्रुव, तद्दि प्रहसनकमाणवादी किं द्रुया हास्यादिरम-
प्रधानत्वे ह्यधम एव नायक । तथाशरीरफलेन प्रधानतया मत्रध्यमानो नायक
उच्यते । अनायकत्वेऽहि चास्याधमत्व नानुपादेय स्यात् । परिवारतया तस्यानु-
प्रवेशो ह्यनियमित एव सर्वत्र ।

अध्यायार्थमुपसंहरन् भाषिनमर्थमनुभवते इति दशरूपविधानमिति लक्षणत
इत्यनेनेदमाह दशैव तानि लक्षणानि उदाहरणाना तु का गणना एव च पूर्यमेव
दर्शितम् । तत्रैषा पुमर्थोपयोगो निजनिजलक्षणानवरे दर्शित एवेति पौनर्यस्य ना-
श्रीयत इति शिवम् ।

इति विमलशिशिरदीपित्तिरहितशिरमण्डनाटि घटास्यवण ।

अभिनवगुप्तो गुप्त दशस्वरूप मतत्त्वक व्यवृणोत् ॥

इति श्रीमन्महामाहेश्वरभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविमृताव-
भिनवभारत्या दशरूपकविधान नामाष्टादशोऽध्याय समाप्त ॥

१. अत्र मुद्रितपुस्तिकानुसारेण पाठभेदः । तत्र षोडशपद्यान्वधिकानि सन्ति ।

२. KSS इतिवृत्तद्विविधानसन्धिविलक्षण वक्ष्ये NS इतिवृत्तद्विविधान
सन्धिविधौ*** ।

३ KSS इति भारतीये नाट्यशास्त्रे दशरूपविधान नाम विंशोऽध्यायः ।

INDEX OF HALF VERSES OF THE NATYASAstra

असोपरि शिर कृत्वा	१२८	अङ्गप्रत्यङ्गसयुवत	२
अमो प्रसिधिली मुक्ती	४४	अङ्गवाक्यकृत हास्य	११६
अक्षर निचृदिति प्रोक्त	१८२	अङ्गमौष्ठवसयुवत	१३८
अक्षराम्या सदा द्वाभ्याम्	१८२	अङ्गसौष्ठवसयुक्ती	८२
अकार्यं महता कृत्वा	२३०	अङ्गहारविनिष्पन्न	२
अकारस्तु स्मृते कार्यं	२५३	अङ्गहास्य वार्थहास्य	१३३
अकाराद्या स्वरा ज्ञेया	१७२	अङ्गाभिनयमेवादी	२
अशोच शोच जननै	२२६	अङ्गारकारकव्याघ	२७६
अग्नादिदेवत प्रोक्त	१८१	अङ्गालङ्कारश्रेष्ठाभिः	१६५
अग्रगौ पृष्ठगौ वापि	७६	अङ्गा वङ्गा कलिङ्गाश्च	१५६
अग्रतः पृष्ठतो वापि	७१	अङ्गुत्य करण विप्रा	५६
अग्रतस्तु ममादेशा	१८३	अङ्गुत्य सहता सर्वा	३३
अघोपा टनि ये त्वन्ये	१७२	अङ्गुत्यग्रस्वस्तिक	२६
अघोपा घोषवन्तस्तु	१७२	अङ्गुत्यश्नाञ्चिता सर्वा	६५
अङ्ग इति रुद्रिशब्दो	३०५	अङ्गुत्यो यस्य हस्तस्य	२८, ४१
अङ्गच्छेदेऽथमक्षोपान्	३०६	अङ्गुष्ठ कुञ्चितदर्चव	३७
अङ्गच्छेद कृत्वा	३०६, ३११	अञ्जलमकुट्टज च	८२
अङ्गच्छेदे तमन्यस्मिन्	१५४	अञ्जलमनादर्चव	१०६, १३६
अङ्गच्छेदे तु निर्वृत्त	१५४	अञ्जलमङ्गुरंगार्थः	८४
अङ्गस्तु सप्रहतत	३२२	अञ्जितमन्वभिनयवर्षविद्युत.	१६५
अङ्गस्य लक्षणमिद	३३०	अञ्जुकेति च ववव्या	२८०
अङ्गसमाप्ति कार्या	३०६	अञ्जित कुञ्चितदर्चव	६४
अङ्गान्तरमन्मिषु च	३१०	अञ्जितापमृतोद्वन्ध	१७
अङ्गान्तरानुमारी	३११	अञ्जितो कूर्परासो तु	५४
अङ्गान्तरालविहित	३१६	अञ्जलिश्च कपोतश्च	१६
अङ्गाप्रवेशादाद्य भवति हि	३०२	अङ्गित्त शकटास्य च	८५
अङ्गुशुभप्रहणान्ताग	११३, १४१	अङ्गित्तश्च पुनर्वाम	६१-
अङ्गुशरज्जाकर्षण	३०	अङ्गिष्ठः स्यात्सप्तदशा	१७६
अङ्गे प्रवेशके च	३१४	अङ्गिष्ठो च प्रतिनिधिमिता	१६८
अङ्गोऽङ्गस्वन्यायं.	३२३	अङ्ग्यायतापदत्वाच्च	१३३
अङ्गकर्माणि शेषाणि	१७	अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ५१, ६१, ८५, १३०	
अङ्गनेपथ्यसर्वानि	१६६	२०२, २०८, २६६, ३०१	

यत ऊर्ध्वं व्याख्यास्ये	५६	जत्रोच्यते कथं नैषा	६६
यत. पर प्रवक्ष्यामि ४, ६, १६, २२, ५८, ८६, ६३, ११६, १४३, २४१		अत्रेति गणिकामाना अत्र नित्य प्रयत्नो हि	२६० ८२
यत पर रङ्गपरिक्रमस्य	१२६, १४६	अत्र नोक्त मया यत्तु	२५७
अत एव दर्शयानि	३२१	जयकुलजनप्रयुक्त	३१८
अतश्च विपुलान्या तु	२०६	अथ प्रेक्षणिकादच्चापि	१५३
अतश्च सपुनान् हस्तान्	४०	जय बाह्यप्रयोगेषु	१६१
अतिशान्त पुनर्वाम	८६	अथ मध्यमनीचैस्तु	६८, १३१
अतिशान्त विचित्र च	८५	जय योग्यन्वरी भाषा	२७३
अतिक्रान्त पुनर्वाम	८७, ८८, ८९	अथवा अङ्गुल्य सहिता	४०
अतिक्रान्तक्रम कृत्वा	७६	अथवाकारणोपेत	१६५
अतिक्रान्तक्रमे चैव	६६	जयवा छन्दत. कार्पा	२७५
अतिक्रान्ता च कर्त्तव्या	१३५	जयवाग्याह्न प्राप्य	५०
अतिक्रान्ता ह्यपक्रान्ता	६६	अथवाभिनयोपेत	८२
अतिक्रान्तेन पादेन	१४०	अथवायैवशाच्चापि	१५३
अतिक्रान्तपदै सा तु	१३२	जय वीथी सप्रोक्ता	३३५
अतिक्रान्तं पदैविप्रा	१०६	अथ वीथे च कर्त्तव्या	१३५
अतिक्रान्तरपक्रान्तं	१३७	अथवृद्धस्य कर्त्तव्या जय स्वभावजदचैव	११४, १३६ १३७
अतिक्रान्तं पदैर्गच्छेत्	१३८	अथानो मुखरागस्तु	१६
अनिघृत्वा सहस्रापि	१७८	अथाऽत्रैव प्रवक्ष्यामि	१०
अनिघोत तथा नूक्त	८४	अथामनविधि कार्यं	१४६
अनिभाषा तु देवाना	२७३	अथैषा रत्नभाषेषु	१०, ११
जतिभाषार्यभाषा च	२७३	अथैषा सप्रवक्ष्यामि	१२
अतिभाषाथय पाठ्य	६७३	अद्भुतसंभवदर्शनमष्टौ	३०७
अतिरिक्तेऽतिरिक्तञ्च	१२७, १४८	अद्भुते विस्मयात्स्तब्धी अथ मे सफलमायतनेषु	२६३ १६२
अतिवाक्यत्रिमोदेत	१६३	अद्भुतोऽप्योपि वा कश्चित्	२६७
अतिरक्तवरी वञ्चदशा	१७६	अथना इति ये क्वाता	११८, १३४
अनोऽधिकारधर छन्दो	१७६	अथरोष्ठपादरञ्जन	२८
अथ नाभिहिता यास्तु	१४३	अथमेषु प्रकीर्णद्व	४६
अत्रोच्यते कथं देवं	१३४	अथमोत्तममध्याभि	३३४

अधिकृत्यादिपक्रान्त	८८	अनघोनीत्तमाना च	२७४
अयोगतविचारा च	८	अनन्तरं प्रयोगस्तु	२५०
अघोभागवरी द्वष्टि	९	अनयो. ममानकरणात्	६६
अघोमुत्तनलाविदौ	५५	अनयोर्न्तरविहितः	३१०
अघोमुख स्थिते चापि	४	अनयोश्च बन्धयोगात्	३२०
अघोमुखस्थितं चैव	१२८, १४९	अनयं कविशरैश्च	११६
अघोमुखीना सर्वाणां	३४	अनयं वाक्यं विविधैः	१३३
अघोऽत्रलीकनेनैव	१४०	अनवस्थिततारा च	८
अघोऽत्रलीकनैश्चैव	१११	अनवस्थितमचारा	८
अर्धार्धमत्रद्विज्ञेय	९२	अनाविद्वेषु भावेषु	१३
अर्धार्धिका चापगति.	६९	अनिबद्धपद छन्दो	१७५
अन्त्य सप्तदशं चैव	१९९	अनिभृतवैषपरिच्छद	३३१
अन्त्य सप्तदशे पादे	१९७	अनिमित्तप्रकथनो	११५
अन्त्यमेकोनविंश च	२०१	अनियुक्ताप्येक वाक्य	२८६
अन्त्याद् द्विगुणितात्	१८४	अनिष्टदशाने गन्धे	११
अन्त्ये यदि शवार.	१८८	अनिष्टश्रवणे चैव	१०१
अन्त्योपान्त्ये गुरुष्वन	२०१	अनिपण्णेन मात्रेण	१०९
अन्त्योपान्त्ये च दीर्घाणि	१९७	अनीप्सिने विपादे च	३
अन्त्योपान्त्ये च शक्यवर्गौ	१९५, १९६	अनुवत श्रूयते वाक्य	१६४
अन्तपुरसङ्गीतक	३२१	अनुपक्षितप्लमच्छ यत्	२४३
अन्तर्भाविगता ह्येषा	३२१	अनुष्टुप् द्व्यधिका चैव	१८०
अन्तस्था. सवृत्तज्ञाः	१७३	अनुष्टुप्चपला मा तु	२०६
अन्धकारेऽथ याने च	११०	अनुष्टुप्तुम्ब तदा	१८९
अन्धस्यैव गति कुर्याद्	१४०	अनेकत्वादिचाराणा	२५८
अन्धत्रार्थेन सम्बद्ध	२३३	अनेकभावमयुक्तं	२५१
अन्धदा पुनरापति	२७९	अनेकभेदवाहृत्स्य	१
अन्धस्मिन्नेव पतनात्	२६३	अनेकयुक्तिमद्वाक्यं	२२७
अन्यापदेशकथनै	२२५	अनेकवाक्यसयुक्तं	२२७
अन्यापदेशै. कथन	२६६	अनेकस्य तथैकेन	२३४
अन्यापनपदत्वाच्च	११६	अनेकार्थविशेषयत्	२५१
अन्या मा लोकासंस्था तु	१३४	अनेकोपाधिसयुक्तः	२६३
अन्त्ये चाप्यर्थसंयुक्ता	४७	अनेन कार्यम्पानेन	७८, ७९
अन्येऽपि देशाः प्राच्या ये	१५९	अनेकैव क्रमेणैव	१२
अन्योन्यार्थविशेषकं	३३८	अनेन चारीयोगेन	११५, १४२
अन्योन्यद्रुहामवेधात्	७१	अनेकैव विधानेन	११३, १४१
अन्योन्यसदसा यन	२४६		

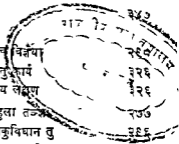
अपराधः पुनर्वापि	८६	अपमुद्वेष्टितकरणे	६४
अपकान्तः पुनश्चाद्यो	८८	अपमेवाङ्गुलिपरि	४१
अपदेशस्तु परोक्षो	२२३	अयुग्मणो विधानव्यो	२०८
अपरस्परनिष्पन्ना	२७२	अयुज्ज सर्वगुरवो	२०६
अपराधानुसरणे	१०२	अयुजोर्लक्षणं ह्येतत्	२०५
अपरिज्ञालतत्त्वाद्यं	३२७, २५८	अरालस्य यदा वक्र	५२
अपवेष्टितमेकं स्यात्	५८	अरालस्य यदा वक्र	२७
अपसर्पिं पुनर्वापि	६१	अरालो तु विपर्यन्तो	४३
अपसरणमेव कार्यं	३१५	अर्थं हि समवकारे	३२३
अपसव्यप्रदेशास्तु	१६०	अर्थप्रधानं नाम	१७३
अपसमारं तथा व्याधौ	६	अर्थस्य च व्यक्तिरदास्ति	२४३
अपि रुस्यचिद्युवतिरस्ति	१६३	अर्थस्य साधकत्वं	२६४
अपि चात्ययिके कार्ये	१०२	अर्थस्येच्छायोगात्	३२४
अपूर्वक्रोधजनित	२३२	अर्थहीनं त्वसम्बद्ध	२४१
अप्यनुक्तो बुधैर्वज्र	२४५	अर्थानुवृत्तिर्ह्युपपत्तिरुक्ती	२१६
अप्रत्यक्षार्थसम्पर्कं	२६१	अर्थान्तरस्य वधने	२६५
अप्रार्थनीयामन्या वा	२२८	अर्थापेक्ष्यक्षरस्युत	१७५
अपृष्ठं रथवा पृष्ठं	२२५	अर्थापत्तिं प्रसिद्धद्व	२५५
अभवद्दन्तवैकल्याद्	२३८	अर्थाभिधानयुक्तः	३१२
अभितप्ता च निवेदे	६	अर्थचन्द्रो ह्यरालश्च	१६
अभिनयकरास्तु ये	४६	अर्थतालोत्थिते पादै	११४, १३६
अभिनयास्त्वनेनैव	२५	अर्थनारीगतिः कार्या	१२२, १४५
अभिप्लुतार्थं विज्ञेय	२४२	अर्थव्याकोपपक्षात् च	८
अभिपूर्वंस्तु षोड्	१	अर्थापत्तिमगणार्थात् च	२०६
अभिप्रेतार्थसिद्धयर्थं	२६०	अर्थनेकेन यद्वृत्त	२३८
अभिमानावष्टम्भ	४३	अलङ्कारविरामाभ्या	२८३
अभिमुखपराङ्मुखाभ्या	३२	अलङ्कारा गुणाश्चैव	२४६
अभियुक्तविशेषस्तु	२४७	अलङ्कारास्तु विज्ञेया	२३३
अभूतपूर्वसंज्ञार्थं	२२३	अलङ्कारा विरामाश्च	२६६
अभूतपूर्वो योऽप्यर्थः	२६०	अलङ्कारैर्गुणैश्चैव	२१७, २५६
अभ्यन्तरेण करणं	५८	अलपदावुत्वणो च	२०
अमी गुणा रूपगुणानुरूपा	१६१	अलपल्लवकाराली	५६
अयं विधिस्तु कर्तव्यः	६६, १३१	अलपल्लवमस्मानो	५२
अयथातथादिकेषु तु	२७१	अलात वामकं चैव	८५

अलात वामक पाद	८७	अष्टाशीति महेशाणि	१७८
अलातरच भवेद्दाम.	८८	अष्टौ पष्टिश्च वृत्तानि	१७७
अलातरच पुनर्वाम	८९	अष्टाशीतिश्च वृत्तानि	१७८
अलामलामातृमुक्तास्य	११७	अष्टिरस्यष्टिरणि च	१८२
अलोकरचैव लोकश्च	१५१	अष्टौ चैव तु वृत्तानि	१७८
अलीलचक्षुः स्याच्चैव	१३९	अष्टौ सहस्राणि शत	१७७
अलीलचक्षुश्च भवेत्	१०९	अष्टौ स्थानानि वर्णानां	१७२
अत्पस्त्रीजनयुक्त	३२८	असुरेयप्रमाणानि	१७७
अवकृष्टे पदे चैव	११५	अस्मिन्ते सिरसि तदा	१९०
अवगीतोऽपि हीनोपि	२४९	अमयुता. करा ह्येते	४०
अवशा विहृतादौ च	१५	अमयुता सयुताश्च	१९
अवर्ण्यं वर्ण्येते यत्र	२४१	असस्थिनपदा सुविह्वलाङ्गी	२०७
अवरद्धानुसरणे	१३४	असस्थिते पदे	१८९
अवलोक्य दिश कृत्वा	११९	असिनापचक्रतोमर	२९
अवसस्तोतरपुटा	६	असूपावेदनावज्ञा	१४
अवस्यान्तरमासाद्य	१००	अमौ हि रामा रतिविग्रहप्रिया	२४०
अवस्यान्तरयोगे तु	१३३	अस्पष्टदक्ष दकारो	२७१
अवहित्य समाख्यात	१२०	अस्पृष्टभूतल चैव	१४७
अवाङ्मुखत्व निर्मुक्त	१५	अस्य रष्टिविधानस्य	५
अविह्वनभाषापार	३१९, ३३०	अस्य त्रिविधान् योगान्	३०
अविशेषाभिधान यत्	२४२	अस्य क्षाया च नृत च	२
अवेश्य वृत्तिबाहृत्य	१६०	अश्वावस्योपत कार्यं	३०४
अव्यक्तार्थप्रवादे च	२८९	अस्यैव चाङ्गुलीभि	२२
अकृद्स्य प्रयोगज्ञो	११४	अस्यैव चाङ्गुलीभ्या	२३
अकृद्भ्याम प्रनान्त	८३	अस्यैव तु ऋषिभ्यस्य	२९
अनेपाङ्गाकुलाद्यन	११२, १४१	अस्यैव तु यदा मुष्टे	२८
अन्वयाने गति. कार्यं	११३, १४१	अस्यैव दक्षिण पाद पञ्च	७९
अश्रुप्रमाजने तिलकविरचन	२३	अस्यैव नैपरीत्येन	१११, १४०
अष्टत्रिका. सस्कृती स्यात्	१८०	अस्यैव शिखराहस्यस्य	२९
अष्टाक्षरकृते पादे	१५९	अस्यैव समपादस्य	६४
अष्टादश द्वितीयं च	२११	अस्यरा. स्वरादश्चैव	१७९
अष्टादश सप्तदश तथा	२००	अस्वस्थकामिते चैव	१०१, १३३
अष्टावादो गुरुणि	२०३	अह वः कथयिष्यामि	१

बह्व प्रमाण गत्वा	१५४	आत्मानुभूतशशी	३३२
बह्वमिति च दर्पवचने	६०	आत्मभावमुपन्यस्य	२२५
बहो श्लाघ्य वृत्	१६७	आदर्गधारण खण्डन	२६
बह्वद्या तु मही यत्न	१०५, १३८	आदित्याशु स्वधिन्येषा	१०६
आक्षिप्त वामक कुर्यात्	८८	आदौ द्वे चतुर्यं च	१६५
आक्षिप्तेऽर्थे तु कस्मिद्विचद	३३६	आदौ द्वे निघने चैव	१८८
आकम्पित कम्पित च	२	आदौ द्वौ पञ्चम चैव	१६१
आकारकारसयुक्त	२६४	आदौ द्वौ यन पादौ तु	२३६
आकाशमीना चारीणा	७३	आदौ पञ्चाक्षरच्छेष	१६३
आकाशगमने चैव	१११, १४०	आदौ पादस्य तु यत्र	२३६
आकाशपुरुषकथितं	३३२	आदौ यत् क्रोधजनन	२२६, २२८
आकाशिक्य स्मृता ह्येता	६६, ७६	आदौ पट्दशम चैव	१६४, १६६
आकाशेन विमानेन	१५४	आद्य चतुर्यं दशम	१६४
आकाशस्थलितं प्राय	१४१	आद्य चतुर्यमन्त्य च	१६०
आकुञ्चित कुञ्चित स्यात्	११	आद्य चतुर्यं पठ च	१६६, १६८
आकुञ्चितपुटापाङ्गा	८	आद्य चारानमुत्तान १०८, १३२, १४५	
आकुञ्चित पुनरचैव	१४६	आद्य चैव चतुर्यं च	२०२
आकुञ्चित समञ्चैव	१२८	आद्य तु जनित कृत्वा	८६, ८७, ६१
आकुञ्चित सम चैव	१४८	आद्य तृतीयमन्त्य च १८८, १६१, १६२	
आकृत्या चेष्टया चिह्नं	४६	आद्य पाद च जनित	८५
आकेकरा दुरालोके	६	आद्य सर्वगुरुज्ञेय	१८४
आकेकर पुटा शान्ते	६	आद्य पृष्ठापसर्पी च	६१
आकेकरा विक्रोशा च	५	आद्यञ्चारासमुत्तान	१२२
आक्षरात् पाठ्यकृत ज्ञेय	१७४	आद्यस्तु जनित. कार्यो	८६
आख्यानमिति तज्ज्ञेय	२२५	आद्यस्तु जनित कृत्वा	६०
आख्यानयाञ्चा प्रतिषेधपृच्छा	२१६	आद्यस्तु जनितो भूत्वा	८७, ६१
आपना मेघसमये	२०६	आद्या चान्त्यमितिश्चतुस्त्रिकमुता	२००
आगतासि भवन मम	१६२	आद्या धनुर्नता कार्या	२६
आगमनामाख्यातिनपात	१७१	आद्यात्यराणि वै पञ्च	१६७
आधूर्णमानमध्या या	८	आद्यात्यराणि पञ्चाप	१६७
आङ्गिस्तु भवेच्छाखा	२	आद्ये पुनरन्त्ये द्वे	१८७
आङ्गिको वाचिकरचैव	१	आद्यो दण्डप्रमरचैव	८८
आचार्यबुद्ध्या तानीह	६२	आद्यो भ्रमरक कार्य	८६, ६०

आधून तु शिरो ज्ञेय	३	आलेख्यनेत्ररञ्जन	३८
आधूतमुच्यते तिर्यक्	३	आवत्यन्ते कनिष्ठोष्ठाद्या	५८
आनिमुञ्चिनपदमाग्रा	८	आवन्तिका वैदिकिका	१५८
आपाप फावाण भवति	२७१	आवन्ती दक्षिणात्या च	१५६, १६०
आपापण च दूरस्थे	२८४	आवन्त्या दक्षिणात्याया	१६०
आभीरोविन दावरी वा	२७६	आवन्तित नत क्षिर्ण	६३
आम्पो विनिमृत ह्येतत्	२६६	आवन्तित प्रयोक्तव्य	६३
आमुष्ण तदुरो ज्ञेय	६०	आवन्तित करतले	३५
आमुष्णतलमव्यस्य	३८	आवश्यविरोधेन	३०८
आमुष्णमथ निर्गुण	५६	आवश्यककार्याणा	३०८
आम्यन्तरस्तु नृपते	१२६	आवश्यकानां कार्याणा	३०८
आमत्रणस्तु पापण्डा.	२७६	आवाहनमवतरण	२३
आम्नायमिद्ध सर्वासा	२७५	आवाहने विमर्गे च	११६, १४३
आपत चावहित्य च	११६, १४३	आवाहने विसर्गे षिक्	२८
आपतजङ्घा निम्नकपोला	२०३	आविद्धवक्री मूक्याम्बो	२०
आपतदण्डग्रहण	३०	आविच्छृतेषु सर्वेषु	१४६
आपापनासाण्ड-	२१०	आवेगे च तथा हर्षे	१३४
आपापनादुभयत	६१	आवेगे चैव हर्षे च	१०१
आधुष्मिगिति वाच्यस्तु	२७८	आवेष्ट्यन्ते यदङ्गुरयः	५८
आरोद्रुमुद्धहेद् गात्रं	१११, १४०	आशी प्रियोक्ति. कपट. क्षमा च	२१६
आरोहणावतरणं	११२, १४०	आशीर्वादाश्च तथा	२६
आर्यामीनिरसार्थेव	२११	आश्चर्यं अच्छरिय	२०२
आर्याणां तु चतुर्मात्रा	१८३	अमलाशाञ्च लोकस्य	११८
आयन्त्रिपरिपिण्डेन	२११	आयन्नीकतन्तु यद्वात्म्य	१६४
आर्यामुष्णे तु चपला	२१०	आमां तु सप्रवदपामि	२०८
आर्येति पूर्वज्ञो भ्रान्ता	२७६	आसाद्य तु रस हास्यम्	१०६
आर्येति ब्राह्मण भ्रूयात्	२७८	आसाद्य हास्यं तु	१३६
आलवानायनादीनां	४६	आमूयितजुगुप्सायां	१२
आलम्यग्रमस्वेदेषु	१२८, १४६	आम्बन्दिनः पुनर्वामः	७६
आलिङ्गने महास्तम्भः	३७	आम्बन्दिनं च वामेन	८६, ८७
आलीढ म्यातक कुर्याद्	७६	आम्बन्दिन पुनर्दक्षः	६०
आलीढपरिवर्तस्तु	८०	आम्बोदने च योज्यः	३४
आलीढमहितं शम्भ	८०	आहाट्टेऽपिष्ठिता प्राणा	८३
आलीढस्यानकं कृत्वा	११८, १४२		

आह्वाने च निवारण	२७	ईहामृगश्च विज्ञेय	
आह्वानिद्वयं मुकुला	६	ईहामृगस्तु कार्य	
इतरार्थे पृष्ठस्तु	२१२	ईहामृगस्य लक्षण	
इतरेण निपीदन्च	११६	उवारवहला तज्ज	
इति छन्दासि यानीह	१८५	उवत काकुविधान तु	
इति दन्तोष्ठिजिह्वाना	१५	उक्तान्यत पर चैव	
इति वक्षरूपविधान	३३३	उक्ताद्युक्तितपर्यन्त	
इत्थ व्यञ्जनयोगः स्वरैश्च	१७३	उक्ता ह्येते द्विविधा	
इत्यादिलोकभावार्था	१७	उक्तो मयोहाभिनयो यथावत्	
इत्येतज्जङ्घयो कर्म	६४	उच्च दीप्ता च कर्तव्या	
इत्येव तु भ्रुव प्रोक्त	१३	उच्चय सदृशार्थो य	
इत्येव मुखरागस्तु	१६	उच्चा दीप्ता द्रुवा चैव	
इत्येव रसभावेपु	११	उच्चो दीप्ताश्च मन्द्रश्च	
इत्येव लक्षिता ह्येता	६	उत्क्षिप्त चापि विज्ञेय	
इत्येतदङ्गज प्रोक्त	६६		
इत्येतत्सक्षण प्रोक्त	१७	उत्क्षिप्तपातितकरस्तथा	१०६, १३६
इत्येते पर्वता श्रेष्ठा.	१५५	उत्क्षिप्तवक्रा तु यदा	२६
इत्यूर्वालक्षण प्रोक्त	६३	उत्क्षिप्तासावसक्तं	४
इत्येतदुदर प्रोक्त	६२	उत्क्षिप्ता तु भवेत्पाणि	६५
इत्येष निपथो हस्त	४३	उत्क्षिप्ता तु भवेत्पाणि	६५
इत्येषा सर्वविषमा	२०६	उत्क्षिप्ता यस्य पाणि	६५
इत्येषु दर्शनविधि	११	उत्क्षिप्य पातयेच्चैन	७३
इत्योष्ठलक्षण प्रोक्त	१४	उत्क्षेप पातनश्चैव	१२
इत्योष्ठवर्णाभ्युक्तानि	१४	उत्क्षेपो विस्मये ह्ये	१२
इदमेव विपर्यस्त	७८	उत्क्षिप्य हस्त पातेन	१०३
इह प्रवृत्तयो दिव्या	६६	उत्क्रण्डिते च तज्ज	४५
इह भावा रसाश्चैव	१५६	उत्कर्षण विवर्षण	४७
इह सम्प्रतमस्त्यद्य	३४	उत्कृतिर्द्विषधिका चैव	१८०
ईप्सिताथंप्रतिद्वयर्थ	२६४	उत्क्रम्यापि क्रम तज्ज.	२६५
ईप्सितेनार्थजातेन	२४३	उत्तमाधममध्याना	१००, १४५
इष्टघ्राणतमोच्छ्वासे	१३	उत्तमाना करा कार्या	४८
इष्टार्थस्यापने चैव	२८६	उत्तमाना गतिर्या तु	१०२, १३२
ईयत्प्रसारिते जङ्घे	१२८, १४६	उत्तमाना तु कर्त्तव्या	१०६
ईहामृगेऽपि ते स्युः	३१६		

उत्तमाना तु कर्तव्या	१३६	उद्धनपुरुषप्राय.	३२६
उत्तमाना भवेदेपा	१०६, १३६	उद्धना येऽङ्गहाराः	१२३, १४६
उत्तमाना मयोक्ता तु	१३२	उद्धता ये च पुरुषा	१६१
उत्तमानामय प्राय	१०५	उद्भटगामिनी परुषभाषिणी	२१०
उत्तमानामिय कार्या	१३५		
उत्तमाबंधविशेषो य	२२२	उद्यानारामसरितः	१५१
उत्तममध्यमैर्नीचैः.	२७७	उद्धर्यन्ते कनिष्ठाद्या	५८
उत्तरोत्तरसजल्पे	२८६	उद्धहन्निव गात्राणि	१३६
उत्तरोत्तरसजल्प	२८८	उद्धाहित च विज्ञेय	६३
उत्तरोत्तरसजल्पो	७६	उद्धाहित तु विज्ञेय	१४६
उत्तरोत्तरसमुक्त	२५२	तद्धाहित नतश्चैव	१२८
उत्तानाधोमुखी वायी	२४	उद्धाहित नत पोढा	१४८
उत्तान पार्श्वगर्ध्व	४७, ५१	उद्धाहित समं चैव	५६
उत्तानाबन्धिनती नापि	२०	उद्धाहितन्तु विज्ञेय	१२८
उत्तानितमुख चैव	१४६, १२८	उद्धाहितमुर कृत्वा	७०
उत्तानो बतुंलम्ब्यथः	५१	उद्धाहितमूर्ध्वगत	६१
उत्तानो वामपार्श्वस्थो	४२	उद्धाहिता चूर्णपदै मा	१३२
उत्पन्नवीजवस्तु	३१६	उद्धाहिता चैव करी	६२
उत्प्लुतमेऽहस्तचरण	२०१	उद्धाह्य गात्र पाद च	१४०
उत्प्लुतमध्या श्पिट्मु	६	उद्धाह्य गात्र पादश्च	११२
उत्प्लु इति विज्ञेय.	४३	उद्बृत्त दक्षिण चैव	८६
उत्प्लाहजननै स्पष्टं	२२०	उद्बृत्ताविति विज्ञेयी	५२
उत्प्लाहन वट्ट तथा	२२	उद्बृत्तो दक्षिणश्च	८७
उत्प्लाहो जञ्छाहो पय्य च	२७२	उद्बेष्टित प्रमारित इति	५६
उत्प्लुतिनाद्धो व्यायोगो	३००	उद्बेष्टितापविर्द्धश्च	७३
उत्प्लन्दिता च जनिता	६६	उद्बेष्टिती भवेदेको	५६
उदात्तगमने चैव	६५	उद्बेष्टधन्ते धदङ्गुल्य.	५८
उदात्तललितैर्गात्रै	१२२, १४५	उन्नताभ्युन्नतमुखी	१६
उदात्तश्चानुदात्तश्च	२८५	उन्नामन प्रणागो	२३
उदारमधुरै भव्यं	२५२	उन्मत्तस्यापि कर्तव्या	११५, १४२
उद्घट्टितः समश्चैव	६४	उन्मत्ताभिनयस्त्वैव	१४२
उद्घट्टितेन पादेन	३३४	उन्मत्तो भवति ह्येव	११५
उद्घास्यकावगिता	७३	उन्मादेऽभ्युचिते चैव	२८६

उन्मेषश्च निमेषश्च	११	उरुद्वृत स एव	६०
उपमा नाम स ज्ञेयः.	२३८	उरुम्या बलन कृत्वा	७३
उपमा रूपक चैव	२३३	उरुम्या बलन यस्मात्	७१
उपमायाबुधैरेते	२३५	उरोमण्डलिनी चैव	२०
उपमास्विह दृष्टाना	२४७	उष्ण उह यज्ञो जवलो	२७२
उपरिगतोऽग्रस्ताद्वा	२७२	उष्णिग्गायत्र्यादीन्	३२५
उपर्युपरि विन्ध्यस्तौ	४५	उष्णिगुत्थितपादा	१८८
उपवनगमनःश्रीडा	३२६	उष्णीपमुकुटधारण	२३
उपवनसलिलाना बालपद्मं	१६५	उष्णे चापि प्रयोजनध्या	१३७
उपसर्गाह्युपदिष्टास्तस्मात्	१७४	ऊरुद्वृत च तेनैव	८८
उपसर्वे नत कार्ये	६१	ऊर्णनामस्नास्रचूड	१६
उपस्थितमृत्तिश्चैव	१०६, १३६	ऊर्णनाम न विज्ञेय	३६
उत्परद्भुत्तरवारो हेटा	२७१	ऊर्ध्वजानु च विदिष्य	१४२
		ऊर्ध्वजानुश्च सूची च	६६
उपाध्यायस्य नृपते	१२७, १४८	ऊर्ध्वननगोत्रकर्मिन	३०
उपाध्यायेति चाचार्यं वृद्ध	२७८	ऊर्ध्वप्रगारिताविद्धी	५७
उपानम्भदृते चैव	७८	ऊर्ध्वमण्डानिनी चैव	२०
उपेनमनिचिचार्ये	२५१	ऊर्ध्वमण्डलिनी हस्तौ	५५
उपेन्द्रव्या विज्ञेया	१६१	ऊर्ध्वमन्य प्रतीर्णे च	३६
उभयो प्रीतिजनन	२६४	ऊर्ध्वमुखेन तु कुर्यात्	२५
उभयोरर्धयोरेतत्	२१०	ऊर्ध्वमुरलोकित ज्ञेय	११
उभयोरर्धयोर्ज्ञेयो	२०६	ऊर्ध्वा हनमुसस्पेव	३६
उभयोरर्धयोर्व्यंश	२१०	ऊर्ध्वा ह्यमगताप्राश्च	३३
उभाम्यामपि पादाभ्या	७३	ऊर्ध्वोत्थोपैहरो यत्र	६०
उभाम्यामपि हस्ताभ्या	४१	ऊरुमाणश्च सहसहा	१६३
उरपात हनोत्साह	१०७	ऊरुमाणस्तालध्या	१७२
उर सम तु विज्ञेय	६१	ऋजुस्थितस्य चोर्ध्वाध	२
उरो निर्भुग्मेतद्धि	६०	ऋजुस्वभावसस्यान	४
उरम शिरम षष्ठात्	२८३	ऋज्जायतोन्नतनतं	१११, १४०
उरमश्चापि चिबुक	६५, १३०	ऋनवो मही तद्योप	४२
उरभोदाहृत वाक्य	२८४	ऋपयस्तापगार्श्चैव	१३८
उरस्युद्ग्रेष्टन कार्यं	८१		

एजोञ्चारपरानिग्र	२७०	एकेन द्वाभ्या वा	३५
एक जानु यदास्यैव	१४७	एकैक पादमुत्क्रम्य	२३८
एक भूजमुपाधाय	१२८, १४६	एकोर्नविसतिर्धृतिः	१७६
एक खञ्जगतो नित्य	११६	एकोऽपि दारुयते तत्	२६७
एक प्रमारित किञ्चित्	१४६	एकोऽभिदाय्यते यस्तु	२२०
एक समस्थित पाद	१४३	एहवाक्रीहिता वद्धा	६६
एन एव रसस्तेपा	१०४, १३७	एतच्छापगत विद्यात्	६२
एकत्रिंशत्सहस्राणि	१७७	एनदास्यन्दित नाम	६०
एकद्विसप्तवृत्त नायैः	३०८	एतदुक्त मया राम्यक्	६१
एकद्वित्रिचतुषञ्च	२६४	एतत्कृतव्यलीकाना	१४७
एकद्विप्रतिवचना	३३७	एतत्स्थान विधातव्य	१४६
एकपादप्रचारो यः	६७	एतदेव विपर्यस्त	२६६
एकमात्र भवेद् ह्रस्व	२५३	एतदेवावनरण सरित्स्वपि	११३
एकमात्र पदके स्यात्	१८८	एतानन्यादेष मुञ्जीत	१३७
एकरात्रो परिग्रह	२०६	एनानि वाव्यस्य च लक्षणानि	२६८
एक वाक्येन सयुक्ते	२३५	एनानि खण्डानि समण्डलानि	६३
एकविधा च विज्ञेयं	२०३	एनानि गुरु सख्यानि	२०२
एत्र विमनिके पात्रे	२०१		
एकस्या एव ललितात्	१२	एनानि च लघनि स्युः	२००, २०२
एकस्य चार्यहेतो	३३७	एनानि पादर्वकर्मणि	६१
एकस्य वदना वा धानोः	१७५	एतानि सवुमज्ञानि	२०६
एतस्य वट्टभिः साम्या	२३४	एनानि समवृत्तानि	२०४
एवम्यानेकविषया	२३४	एतान्यपि दशोक्तानि	८५
एवस्यैवेन ना कार्या	२३४	एतान्याकाशपाभीति	८६
एवाक्षर भवेदुक्तं	१७६	एतान्याविद्धमज्ञानि	१६१
एकक्षरापिका पङ्क्तिः	१८०	एतादृशविध ज्ञेय	२३७
एवाद्धेन कदाचिद्	३०८	एता भौम्यः स्मृताश्चार्यैः	६६, ७३
एवाद्धे मन्विद्यानव्यो	१५४	एतावदिति च कामं	४१, ४६
एवाद्धो बहूचेष्ट.	३३२		
एकादश मण्डन	२०१	एताश्चार्यो मया प्रोक्ता	७७, ८५
एकादशाक्षरा त्रिष्टुप्	१७६	एतेन च विवरपेन	१७६
एकादशाक्षरे पात्रे	१६१	एतेन तरुणफनानि	३४
एकादिना तथा सस्था	१८५	एते तु सयुता हस्ता	१६
एकाधिनाक्षराष्टिश्च	१८०	एतेन त्वभिनेय नाहं	२८
एकारवहृता तेषु	२७६	एतेन धैर्यमदगर्व	४३
एकार्यशासनवृत्त	२२४	एतेन वालनरवः	२५

एतेन सत्त्वशीण्डीर्यं	२६	एव नामविधान तु	२=१
एतेन पुन स्त्रीणा	२६	एव नामेतिकार्यं च	१६
एते घोषाघोषा कण्ठयोष्ठया	१७८	एव पादस्य जङ्घाया	६७
एते दोषास्तु विज्ञेया	२४३	एव प्रचार कर्तव्य	८१
एते मेघा गजितनादोज्ज्वलविह्वला	१६५	एव भावरसार्येषु	१६
एते व्यञ्जनवर्णा समासत	१७३	एव भावरमोपेत	२=६
एतेषा छन्दसा भूय	१८३	एव भाषाविधान तु	२७७, २=१
एतेषा लक्षणमह	२६८	एव रमेषु भावेषु	१०
एतेषु ये धिना देहा	१५८	एव राजसभा प्राप्य	१२६, १४८
एतेष्वेव गति प्राज्ञो	१०२	एवं लिङ्गस्थिताना हि	१३६
एते ह्यष्टौ त्रिका प्राज्ञं	१७६	एवविधस्तु कार्यो	३२८
एतैरङ्गैः समासैश्च	१७१	एव विद्येषु भावेषु	१२
एतैर्नानाप्रकारै बहुलसुरभि	२०१	एव विविधयोगास्तु	२०६
एभि प्रयोक्तृभिर्न्यायै	८०	एव विन्यस्य वृत्ताना	१८५
एभि शब्दविधानै	१७५	एव व्यायामसजात	१३०
एभिरर्थक्रियापेक्षै.	२४१	एव व्यायामसयोगे	८४, ६३
एभिरैव तु सयुक्ता	१८३	एव स्थानविधि कार्य	१२१, १४४
एभिरैव विपर्यस्तं	१०६, १३६	एव हस्तचरित्वा तु	७७
एभिर्विनिर्गतास्त्वान्या	१७६	एवगु भारते वर्षे	१५४
एभिव्यञ्जनवर्गेन	१७३	एवमन्त पुरे ज्ञेयो	१४८
एभ्योज्ये बहवो भेदो	४	एवमर्थार्थ हीन तु	१००, १३८
एलकात्रीडितं पादं	१०८, १३८	एवमादिषु चान्येषु	२६३-
एलकाक्रीडितं चैव	६१, १०५	एवमाम्यन्तरो ज्ञेयो	१२६
एव कल्याविभागस्तु	१५६, १६५	एवमेतच्छिरोनेत्र	१८
एव कार्यस्तर्ज्जं	३२५	एवमेतस्तु विज्ञेय	२०२
एव कृत्वा तु सर्वेषा	१८५	एवमेतस्त्वरकृत	२६६
एव गतागतं कृत्वा	६८	एवमेतानि वृत्तानि	२०८
एव गतागतं गत्वा	१३३	एवमेता प्रयोक्तव्य	११६, १४३
एव गतागतं गत्वा पादानामेव	१३१, १३३	एवमेते ह्यलङ्कारा	२५१
एव ज्ञेया करा ह्येते	५१	एवमेव प्रयोक्तव्य	१२२
एव तु सङ्कृत पाठय	२६६	एवमेषु तु विज्ञेय वृत्ताना	३१
एव देवानुकरणे दोषो	६६	एव एव कर कार्यो	४०
एव देववानरण प्रयोज्य	१४१	एव एव तु विज्ञेय	६६
एव नानाश्रयोपेत	२८६	एव एव तु विज्ञेय	१३२
एव नानार्थमयुक्तं.	१७६	एव एव प्रयोगेषु तलसत्यादते	१३२

एष च निवापसलिले	३७	कचटतपा स्वरिता	१७३
एष च वधुवराणा	४५	कञ्चुकीयस्य कर्तव्या	११४
एष चारीप्रयोगस्तु	८७, ८८	कटिजानुविवर्ताच्च	७५
एष पादप्रमारस्तु	८६	कटिमवेत्तु व्याभुग्ना	६१
एष पादाहते कार्यो	६५	कटिशोर्पनिविष्टाग्री	५५
एष प्रहारपाते	२१	कटीपादर्वभुजासंश्च	६१
एष प्रहारे त्यायामे	२८	कटी मध्यस्य चलनात्	६२
एष मदनान्जुमर्दे	४२	कटीकर्णसमा यत्र	८२
एष विनयाभ्युपगमे	४१	कटीरुमं मया प्रोक्त	६२
एष मलिलप्रदाने	३४	कटीनाभिचरी हस्ती	८२
एषा प्रयोग उत्तंव्या	१६१	कण्ठेन शमनं भुयात्	२८४
एषा वान्ता व्रजिन	१६६	कठयोरस्यान् विद्यात्	१७३
एषा छन्दसगति कार्या	११६	कठयो विमर्जनीयो	१७२
एषानुकरणे वार्था	१०८, १२८	कथं निन्द कमलाविशाललोचने	१६५
एषा ध्रमनि मन्ता	१८८	कथं वार्थमनयो ह्येव	१
एषामेवानुगैर्हस्ते	१०८, १२८	कथं विधेयस्मरण	२४०
एषामेव तु सर्वेषा	२७३	कथानिदुपविष्टस्तु शयान	११५
एषा स्त्रीणा प्रयोक्तव्या	१२८	कदाचिदुपविष्टस्तु	१४२
एषा स्त्रीणा प्रनर्तव्या	१०८	कदाचिदौशधीराम्या	२५२
एषा स्त्रीणा प्रयोक्तव्या	१०६	कदाचिद्वादिनि जवात्	११५, १४२
एषा स्त्रीषु प्रयोक्तव्या	१३६	कनिष्ठाङ्गुलकाङ्घ्रौ	३४
एषा स्वभावगमने गतिः	१३३	कन्दनमेन्द्रगोपकर	१६७
एषोऽभ्युदनिम्बनुत्परध.	१६१	कन्याविलोभनकृत	३२५
एषोऽग्निद्वर्षावारा	२१	कलोलम्यान्तरे वापि	८१
एन्त्रे तु मण्डले पादो	७६	कमलामलरेणुत्तरङ्गसोल	२७३
एस्वर्येण प्रनत्ताना	२७४	कम्पनं चैव गात्राणा	११४, १६०
औत्पत्तिक प्रसूते	३१६	कम्पनेन च गात्राणा	१३५
औत्पत्तिकानि यानि स्यु	२८०	कम्पनं वलनं जैव	६२
कदयाविभागो ज्ञेयानि	१५१	कम्पनं शेषना शीत	१४
कदयाविभागो निर्देश्य.	१५१	करजपदविभूषिता पयस्व	१६४
कण्ड कथं डा.	१७२	करणं कर्म म्यान	४८
कण्ड कथं टट नथ	१७२	करणाना ममामोग	६८
कमनदयवाण गिञ्च	२७१	करणानि विविक्तानि	१४०

करणे तु प्रयोक्तव्यः	५७	कार्यं गोपुच्छाद्य	३१५
करावुद्वेष्टिताग्री तु	५७	कार्यं शीतस्पर्शं	६०
करुणरसप्रायकृतो	३२६	कार्यं कार्यविधिज्ञं	३२६
करुणे गववरी ज्ञेया	२५२	कार्यं पुष्पप्रकरश्च	३३
करो वक्षमि निक्षिप्य	१०७, १३७	कार्या प्रकम्पिता रोप	३२
कर्णादिष्टाङ्गुलस्ये च	६५	कार्यं प्रतिग्रहाचमन	३७
कर्णाम्या वाहृशिरमी	१३०	कार्यं प्रवेश पात्राणा	६४, १३०
कर्णावमप्रलम्बो चिद्	२००	कार्यं आत्ययिके चैव	१३४
कर्त्तव्योऽङ्गुल मोऽपि तु	३०४	कार्यं शनैश्च कर्त्तव्य	१०७
कर्त्तव्यो नारीणा	२६	कार्यंस्तथा द्वितीय	३२३
कर्मलक्षणमयुक्त	१८	कार्यंस्त्रिकविवर्तश्च	८८, ६०
कलहे स्वस्त्रिकयुपता	३२	कार्यहास्य तु विज्ञेय	११६, १३३
कल्पकानगतं पादं	१०५, १३८	कार्याङ्गुलनमस्यैव	१२
कलाकालप्रमाणेन	२६४	कार्याङ्गुलनयविशेषः	३७
कलाप्रमाण मध्ये च	१३२	कार्याणि रोपजाति	३४
कलाम्यासाश्रय चैव	२७४	कार्या च सा प्रयत्नात्	३२३
कलावस्थान्तरकृत	२७४	कार्या चैव तु हीनाना	१३५
कलिक मध्यमे यत्र	१००	कार्या चैव हि नीचाना	११८
कलोपचारज्ञानार्थं	२७५	कार्या पाशुपताना च	११०, १३६
कस्माद् भारतमिष्ट	३२६	कार्या यथारस स्यु	३७
कस्मान्मन इति प्राक्ते	११३	कार्या शेषु भावेषु	१३
कस्य तु पृथुमृदुजघना	२१०	कार्येषु विपरीतेषु यदि	२२६
कस्मादिन्नयो ह्यस्मिन्	२६२	कार्योऽदिम प्रयत्नान्	३२७
काङ्गुलकोऽल्पपदश्च	१६	कार्यो विराम पादान्ते	२६३
काङ्गुलेर्नामिका वक्त्रा	३४	कार्यो विवर्तितान्या	३३
कान्ता भयानका हास्या	४	काल-नोपधरं मुधीरघन	१६७
कापालिकास्तु घण्टान्त	२८१	कालानिक्रमणो चैव	१३४
कापुश्यमप्रयुक्त	३३०	कालोत्थानगतिरसौ	३१२
कामस्य नारभूते	२१०	काव्य कार्यं तु नाट्यज्ञं	२५२
कामस्यापीद कामाहर्तुकाम	१६३	काव्यनिबन्धाश्च स्यु	१७३
कापो द्वादशमाशौ च	२११	काव्यबन्धास्तु कर्त्तव्या.	२१२
कारुण्यव्यपदेशेन	२७३	काव्ययोगेषु सर्वेषु	२५३
कारुणा, नित्यिनश्चैव	३७८	काव्यरत्नेपेर्बहुभिः	३१५
कार्मुकमुक्तेनानु चकार	२०३	काव्ये कार्याणि कविभि	२८१

काव्ये यन्नाटके चैव	२३६	वृञ्चितरच तथाङ्गुष्ठः	२०
काव्येषु भावार्थगतानि तज्ज्ञैः	२१६	कुञ्चिताकुञ्चिते मूर्ध्नि	१७
नाष्टासने द्विजातीना	१२६	कुञ्चिता चाभितप्ता च	५
षाष्टासन द्राह्मणानां	१४८	कुञ्चितामूपितानिष्ठ	६
किं गच्छ मा विद्य	१६२	कुट्टन खण्डन छिन्नं	१४
किं त्वया कुमतिस्त्रय्या सदा	१६२	कुट्टन दन्तसधर्मः	१५
किं त्वया मुमट दूरवर्जितं	१६२	कुटिलगतयश्च सर्वे	३१
किञ्चिच्चला म्यरा	७	कुटिल भ्रुदुष्टि	६
किञ्चित्तरिंशत्तावेतो	५४	कुन्तलबुण्डलाङ्गद	३२
किञ्चित् पार्वतनश्रीवं	३	कुञ्जः खञ्जोऽप खलतिः	१३३
किञ्चित् विवर्तितकराग्रः	३८	कुञ्जवामननीचाना	६२
किञ्चित्सादुस्यमम्यत्र	२३६	कुमार्यश्चैव वपनध्या.	२८०
किञ्चिदञ्चिनपक्षमाग्रा	७	कुमुदीत्यत्तवृन्तेषु	४२
किञ्चिद्वलग्नविन्दु	३०६	कुर्वन्त्यावन्तिवीमेते	१५८
किञ्चिदाकुञ्चितपुटा	६	कुमुमस्तवकादान	१२०
किञ्चिदाकुञ्चिता दृष्टि	६	कुमुमितमभिपरयन्ती	१६०
किञ्चिदाकुञ्चितै	१३८	कुलवृक्षानारुज्जनी	२०६
किञ्चिदुन्नमितर्गात्रे	१४५	कूर्परस्वस्तित्रगतौ	५७
किञ्चिद्व्याज कृत्वा	३२६	कूर्परासोचिनो हस्तौ	४५
किञ्चिद्व्याजवाया तु	११२, १४१	कृतिरच द्व्यधिक्य प्रोक्ता	१८०
किञ्चिद्व्यतेन गात्रेण	१२१	कृतिरच प्रकृतिरचैव	१८२
किञ्चिद्व्यतेन चाङ्गेन	१४४	कृतेन स्मरणम्य किं सचि	२०५
किञ्चिद्विष्टञ्जारा च कार्या	७	कृत्नो दानसदृशाणि	१७८
किमिद वपटाग्रयदुर्विपहं	१६२	कृत्वा गात्र ततो	१२२, १४५
किमिद रपापहृतशोभ	२०७	कृत्वा गात्र तथा गच्छेत्	१०८, १३२
किमिदभारववनमेव ते	२०७	कृत्वा चारी तपोदृढा	१४२
किमिह बट्टुभिर्गर्व.	१६६	कृत्वा नाभितटे हस्त	१०८, १३२
किलगच्छान्तो रेफो	२७१	कृत्वाऽभिविद्ध स्थानन्तु	१२१
कीर्णां नानार्थैरवनिरियमसवाधा	१६६	कृत्वाविहित्य स्थान	१४४, १४५
कीर्त्यमानैर्गुणैश्च	२२०	कृत्वोर्ध्वजानुवरणं	८६
कुञ्चितं च मरोमाञ्च	१४	कृत्वास्याप्यभिनेया यै	११४
कुञ्चितं दक्षिणं कृत्वा	८०	कृत्वाङ्गानां तु कर्तव्या	१३८
कुञ्चित पादमृत्तिलप्य	७३, ७४, ७५	वेतकीकुमुमपाद्दुरदन्ता	२३८
कुञ्चित रेचित्रं चैव	१२	वेतुमर्त्ता गणा प्रीक्ताः	२०७

केवल पृष्ठत. दस्र	८१	क्षतंगंवाक्षरिव	२४०
केवलमूर्ध्वनिक्षेप	११३	क्षरन्तो दानमलित	२३५
केवल तूर्ध्वनिक्षेप	१४०	क्षाम चावनत ज्ञेय	१३
केशदंशाद्रिनिष्क्रान्ती	५४	क्षाम दुःखेषु कर्त्तव्य	१४
केशपागच्छदा चत्रवाक्स्तनी	१६४	क्षाम खल्ल गम पूर्ण	६२
केशं. स्नानादर्थः कुमुमभरितं	१६६	क्षाम खल्व च पूर्णं च	६२
कंसिकीवृत्तिहीनानि	३०१	क्षाम फुल्ल च घूर्णं च	१३
कोटित्रयञ्चामिकृत्या	१७८	क्षाम हास्येऽप्य रुदिते	६२
कोटिदश्वंवेह वृत्तानि	१७८	क्षामस्वरकपोलदच	११४, १३८
कोषे वितर्कं हेलाया	१२	क्षितिघरमदृशोच्चरूपा	२०२
कोश तु सर्वलघ्वन्त्य	१८४	क्षिप्त व्यायामयोगेषु	६४
कोशलस्त्रोशलादश्वं	१५८	क्षिप्रमाविद्धकरण	७४
कोश्राविति निर्देशे	३२	क्षिप्रमुक्ताङ्गुलीषि	४०
कोञ्चपदेय वृत्तविधाने	३०२	क्षणेह. ष्णे ष्ह	२७२
कौतुकविवाहयोग	२६	क्षणदच सर्वेषुषि	२३६
कौशलादुच्यतेऽप्य	३३६	क्षत्रे गतिस्तू कर्त्तव्या	१३२
कौशल्यादेककत्वाद्वा	१६६	खटकः खटकं ग्यन्.	४२
क्रमप्रवृष्टनारा च	७	खटवाररूपे यदा हस्ते	३०
क्रमस. करण विप्राः	५८	खटवाररूपो तु तो स्थाना	५६
क्रमादाहुञ्चितपुटा	५	खटकावधंमानदच	१६
क्रमान्नेपनमेकैक	१८५	खटकावधंमानो च	१३८
क्रमैरभिनयंयुंवा	१३७	खटकाधंमानो तु	११४
क्रममेतत्तु विज्ञेय	८६	खण्डं विभिरचनुनिर्वा	६८
क्रियते वाक्यचेष्टाभि.	२६४	खययपमा उग हत	२७१
क्रोढार्थं सर्वलोक्तस्य	२७४	खययवमाण ह्यारो	२७१
कूटे मध्य दिन प्रोक्त	१८१	खलोऽवल लोको	२४०
कूटा रूप्कारूपोद्भूत	५	खनीनग्रहपाददच	१४१
क्रीवप्रसादशोका	३०७	खस्यानाञ्चैव नातीपा	१२३, १४६
क्रीधे विवर्जित वायो	११	खटक भ्रामनेत् परथात्	८६
क्रीधस्यानेषु दीपेषु	१२	खटकेन च कर्त्तव्य	८६
कश्चिदानन्तरनितं	१०५, १०८, १३८	खेदानस तथा चधु.	१६७
कश्चिदुन्नमितं गात्रं.	१२२	ख्यातरूपा वृत्ते	२८८
कश्चास्यसि बरोह	२०७	गङ्गातामरमध्ये तु	२७६
कथो मृदूर्णो यामो वा	१५४	गङ्गेव मेघोपगने	२०६

गच्छेत् त्वक्त्वां त	१९६	गतिस्तत्र प्रकुर्वीत	१३८
गच्छेत्तथाध्याधिकया	१०६	गती नमेत चेदानी	११८
गच्छेन् सललितं	१०३	गन्तव्य विक्रमैर्विप्रा.	११६
गच्छेदथाध्याधिकया	१३६	गन्तव्य किङ्कमैश्चैव	१४२
गच्छेदभ्यन्तर जानु	६२	गण्ड चक्षज डङ्गण दधन	१७२
गच्छेत्तदि विकृष्टस्तु	१५४	गमने च निपण्णः	१३२
गच्छेत्सललितः	१३४	गमनेन निपण्ण	११६
गच्छन्ति पदन्यस्तास्ते	२७०	गम्या भत्रेति वाच्या वै	२८०
गजदन्त स विज्ञेय	४५	गम्या भूमिज्वगम्या च	१६४
गजदन्तोऽनहित्यश्च	१६	गम्भीरायांनि नामानि	२८१
गजधाजिरथाशीस्तु	१४२	गर्भणीव दृश्यते ह्यनार्य	१६०
गजाद्वाजाविकोष्टादि	२७६	गर्वेच्छादर्शने चैव	३
गणाद्वापरववने तु	२०७	गर्वेऽप्यहमिति सज्जैः	३१
गणेषु त्रिषु पादस्य	२०६	गर्वेऽहमिति सताटे	३२
गण्डघोर्लक्षण प्रोक्त	१४	गर्वे माने विलासे च	४
गति तत्र प्रयुञ्जीत	१०५	गश्च तथा च वै भवति	१६६
गति वाञ्छुकिनी प्रोक्ता	१३६	गाढे प्रहारे कार्या च	१०७, १३६
गतिरपि शरणावलम्बनमन्दा	१६४	गात्रैर्विकारविक्षिप्तैः	११८
गतिर्मन्दा चेय सुतनु	१६७	गान्धारश्च निपादश्च	२८३
गतिः खिन्ना चेय	१६७	गायत्यकस्माद्गसति	११५
गति. प्रयोक्तृभिः कार्या	१०७, १३६	गायत्रीप्रभृति त्वेषां	१७७
गति. शृङ्गारिणी कार्या	१०२, १३४	गायत्र्यां द्वौ त्रिकौ ज्ञेयो	१८०
गतिः स्थिततया कार्या	१०१	गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च	१८२
गतिः स्थिरतया कार्या	१३५	गीतकप्रभृतीनां तु	१८४
गतिप्रचार विमलेत्	११७, १३३	गुणानिपाताद् दोषाद्वा	२६५
गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं	१४६	गुणातिपातातिशयो	२५५
गतिप्रचारानुगत च पाठ्य	१४६	गुणातिपाती मधुरैः	२६१
गतिप्रचारानुगतश्चपाठ्यं	१६२	गुणानुवाची हीनानां	२२२
गतिप्रचारस्तु मयोदितोऽयं	१२६	गुणाविधानं विविधैः	२६१
गतिमेतेषु भावेषु	१३४	गुणाभिवाद्यं दोषान् वा	२३२
गतिरेव प्रवर्तय्या दीपा ये	१०५, १३६	गुणा विपर्ययादेयां	२४३
गतिश्च वार्पगम्येऽपि	८१	मुणैर्वेद्भिरेकार्यं	२२४
गतिष्वधमपात्राणां	६३	गुरुकार्यां तु वक्तव्या	२७६

गुरुमध्यविहीनस्तु	२०६	ग्राह्याण्युपनेयानि च	४४
गुरुपूर्वो भकार स्यात्	१७६	श्रीप्रदेश कर्तव्यो	१३६
गुरु दीर्घं प्लुतञ्चैव	१७६	श्रीवर्कर्मणि सर्वाणि	१७
गुरुयुगमन्त्ये	१८७	श्रीप्नो गिम्होति तथा	२७२
गुरुलघ्वक्षरकृत	१७६	ग्लाना च शङ्किता चैव	५
गुरुलघ्वक्षराणीह	१८५	ग्लाने स्वप्ने विहस्ते च	५०
गुगुर्णि जागते पादे	१६२	चक्र तद्धितपाताका	३१
गुर्णि द्वादशे पादे	१६३	चप्रवच्चनवाल तु	२३८
गुरुर्णि त्रैष्टुभे पादे	१६०	चतु पञ्चप्रकाराणा	८११
गुरुर्णि यस्मिन्ता	१८६	चतुर किञ्चिदुच्छुवासा	१२
गुरुर्णि यस्या सा	१८६	चतुरधंकल व स्यात्	१००
गुरुण्यतिजगत्या तु त्रिभिर्हृदै	१६५	चतुरक्षस्थितौ ह्रस्वौ	५२
गुरुण्यन्यानि पादे तु	१६२	चतुरस्रौ तपोद्वृत्तौ	२०
गुरुण्यष्टाक्षरे पादे	१८६, १८८	चतुरस्रौ भवेद्द्वाम	५४
गुरुण्येवादशे पादे	१६१	चतुर्णां यत्र पादान	२३७
गुरोरघस्तादाद्यस्य	१८३	चतुर्थं च द्वितीयं च	१८६
गुरुमदर्याविहीनस्तु	२०८	चतुर्थमन्त्य दशम	१६४
गुरुवंक्षरप्रायवृत्त	२५२	चतुर्थमाद्य षष्ठं च	२०१
गुरुवंतक सर्वलघु	२०६	चतुर्धादक्षराद्यत्र	२०६
गुरुवंतकाललघु न्यस्य	१८३	चतुर्दश तथान्त्ये द्वे	१६८, १६६
गुरुवंक ग इति प्रोक्त	१८०	चतुर्दश पञ्चदश	१६६
गुरुवंके गीति विज्ञेय	१७६	चतुर्भिरशकंज्ञेया	२०७
गुरुवैरश्मिने वनमभिनवे	१६६	चतुर्भिस्तस्यैव प्रवरललितस्य	१६७
गुरुवार्यवचने चैव	२८८	चतुर्भिस्तु भवेद्युक्त	१७६
गुरुदा चनिततारा च	७	चतुर्विधातिके पादे	२०२
गुरुदार्थमर्थान्तरमर्थहीन	२४१	चतुर्विधदचैव भवेत्	१
गुरुद्वार्ता यत्र भवेत्	३१८	चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च	१५६
गुरुहीत्वा जामहस्तेन	४३	चतुर्व्यवसितञ्चैव	२३७
गुरुष्टोभिरुद्यानवनानि चैव	२३६	चतुर्व्यवसित नाम	२४०
गुरुषिता पादयोगेन	२०४	चतुष्फल नूतमाना	१३१
गुरुहणे ह्यामिपलाभे	३३	चतुष्फलमथार्धञ्च	६८, १३१
गुरुहनभन्नचरित	२७४	चतुष्फलस्य द्विकल	१३१
गुरामो पूर्णस्वरौ द्वौ तु	३००	चतुष्कलप्रमाणेन	१३४
गुराह्य मरालपदमिति	३४		

चतुष्कलोऽप्य द्विकालः	६८	छ इति प्रकारो नित्य	२७१
चतुष्कलोऽप्युत्तमाना	१३०	छन्दा. प्राकृतं पाठ्यं	२७५
चतुष्टयं दानानाम्च	१७८	छन्दस्तास्ति नियोक्तव्या	४७
चतुष्पष्टिशतान्यष्टौ	१७८	छन्दतो यस्य पादे स्यात्	१८२
चतुष्पालास्तरोरिसप्तैः	१०४, १३७	छन्दमा तु तथा ह्येते	१७७
चतुष्पालप्रमाणेन	६६, १३१	छन्दास्येवं हि यानीह	१८७
चतुष्पालस्तु देवानां	१३०	छन्दोऽज्ञेयमेतत्तु	१८६
चतुष्पालो द्वितालश्च	२३०	छन्दोयुक्तं रामामेन	१७६
चतुष्मित्रवा तु जागवी	१८०	छन्दोहीनो न शब्दोऽस्ति	१७६
चत्वारिंशत्तया चाष्टौ	१७२	छलपुत्रत्या त्वन्येषा	२२६
चत्वारिंशत्तया द्वे च	१७६	छिन्नं तु शब्दमस्तेषः	१५
चत्वारिंशत्तर्पकश्च	१७८	छिन्नं व्याधौ भवे शीते	१५
चत्वारि चैव द्रुतानि	१७८	छिन्ना चैव निवृत्ता च	६२
चत्वार्यादौ गुरुणि स्युः	१६६	छिन्ना ध्यायामसन्नान्त	६२
चत्वार्यादौ च दशम	१६८	छेदन भेदन चैव	४७
चत्वार्यादौ तथा षष्ठ	२००	छेदस्तु ये मया प्रोक्ता	२०५
चराक्षयुणितेषाम्	१८६	जगति विधाने नित्यसनिविष्टा	१६३
चरित्ति यन्नेकविध	३१७	जगत्पतिजगत्पत्नी वा	२५२
चर्मण्वीनदीतीरे	२७७	जगत्या समवर्णानां	१७७
चलन कम्पन ज्ञेय	१०	जगत्यामतिपूर्वावां	१७७
चला हृदिनगर्भा च	६	जघने जघना चैव	२०८
चलितश्च पुन वाप्यौ	६४	जङ्घास्वस्तिवयोगेन	६३
चतुर्थं माधुर्यं दाक्षिण्यं	३६	जपाध्ययनसहस्राप	१५
चिन्तान्विते तथा स्वस्याः	१३५	जात्या नीचेषु दोषख्या	११८
चिन्तासने सलक्षिते	१४४	जयतिमुरदंत्वजिष्णु	२३७
चिन्तवन्मन्त्रबुभुभुः	१६५	जलघारवं श्रुत्वा	१६८
चिन्तायां च तदीत्सुक्ये	१४६	जलप्रगाणापेक्षा तु	११२, १५१
चिन्तायां चावहित्ये च	११६	जलाशयमृगध्याल	१११
चिन्तायांभवहित्ये च	१५३	जातिचेष्टानुरूप्याणि	२८१
चिबुकोरश्रीर्नो हस्तौ	१२४, १४६	जातिनीचेषु कर्तव्या	१३५
चौरवर्ममयीभस्म	११६, १३३	जातिभिः श्रुतिभिश्चैव	२६६
चूडाशोकारविन्दैः कुरुवर्कतिलकैः	२०१	जातिहीनाश्च या नायः	१२३, १४५
चेदना राजपुत्राणां	२७५	जाति यस्य गौ न	१८६
चेद्दीहितप्रवृत्तिभिर्विद्वत्तैस्तु शब्दं.	२५४	जानाति मामयुक्ता	२१०

जानीत समवृत्ताना	१८५	तच्चावलगित	३३६
जानुगत विमुक्त च	१४६	तच्छब्दो नामनो ज्ञेय	१८२
जानुना कुञ्चनाच्चैव	६३	तर्ज्जो. शतसहस्रं द्वे	१७७
जानुपरि कर ह्येव	११६	तर्ज्जोस्तेनानुगारेण	१६
जालवातायनादीना	४४	तत पाठ्य प्रयुञ्जीत	२८३
जिह्वा दृष्टिरमूपाया	६	तत सललित पाद	१२१, १४४
जिह्वामूलीय (क)	१७३	ततो भाण्डोन्मुखो गच्छेत्	६८, ११३
जिह्वामूलश्चमन्ताश्च	१७२	ततो वामपद दद्यात्	१२१, १४४
जुगुप्सिता विस्मिता च	५	तत्काञ्चीयमक चैव	२३७
जृम्भणे चुम्बित कार्यं	१५	तत्क्षाम्य हि महीपातं	२७८
ज्येष्ठे चतुष्कल ह्यत्र	१००	तत्पुरुषादिकसर्गं	१७५
ज्येष्ठे चतुष्कला कार्या	१३२	तस्याद्दु सप्तविध	१७३
ज्वरात् च रुजात् च	१३५	तत्प्रकरणेऽपि योग्य	३१७
ज्येष्ठे स्वल्पप्रचारा स्यु	४६	तत् प्रिय वचन ज्ञेय	२२८
ज्वरात् च दुषार्त्तं च	१००	तत्र चूर्णपदस्येह	१७५
जौ त्रिकौ हि पादगौ	१६०	तत्रापि चोद्धता ये तु	६६, १३१
जात्रा दिवसावस्था	३०८	तत्रापि नामवेध तु	६८, ३१३
ज्ञेय प्रकरण चैव	३००	तत्राप्यङ्कच्छेद	३११
ज्ञेयमाग्नेदित नाम	२३६	तत्रोपबहन कृत्वा	१३०
ज्ञेयस्त्वभिनयो विप्रा.	१	तत्सर्वं कर्त्तव्यं वर्णात्	३११
ज्ञेयाऽत्यनुक्तसिद्धिश्च	२५५	तत् स्यान्मुखापहरणे	४
ज्ञेया शतसहस्राणा	१७८	तथा कलामु काष्ठानु	४०
ज्ञेयाश्चाष्टौ त्रिकास्तत्र	१७६	तथा काकुविशेषश्च	५०
ज्ञेयो प्रपोक्तृभिनित्य	५३	तथा च पस्याम्यहमद्य	१६३
ज्ञेयो वै वर्धमानस्तु	४६	तथा चलितपक्ष्मा च	६
ज्ञेयो वै विपद्यो नाय	४४	तथा चूर्णपदश्चैव	१४१
ज्ञेयो गरुडपक्षी च	२०	तथा चेष्टाकृतश्चैव	२
टठडडणा	१७२	तथा चेह सहस्राणि	१७८
ड इति च भवति	२७१	तथा चैककल पात	१३१
डिम. समवकारश्च	१६१	तथा चैककल पातो	१३०
डिमलक्षण तु भ्रूय	३२६	तथा चोत्कटिक स्थान	१२५, १४६
त एव सर्वे कर्त्तव्या	२६६	तथा बोद्धाहित कुर्याद्	६४
तकारबहुला नित्य	२७७	तथाति जायती चैव	१८२
तच्च दद्यात्तर्ज्जोरधिता	२०१	तथा दक्षिणहस्ते च	११७

तथा द्वितीयः कार्यस्तु	११६, १३२	तथैवापमुतांसं च	६१
तथा निम्नतलदचैव	३३	तयोषान्त्यं जगत्यां च	१६२
तथा पञ्चदश चैव	२००	तदप्यष्टौ नित्यं समनुगतमेवोक्तमन्यै	१६७
तथापसूनमेव तु	६१	तदा हि वृत्तं जगतीप्रतिष्ठितं	१६३
तथा पाश्चगतश्चैव	३८	तद्विगतसन्धिबिभक्ति	१७३
तथा पिहितहस्तदच	१०४, १३६	तद्भारते तु वयं	३२६
तथा प्रसारितगुञ्जी	५५	तद्वशापत्रपतित	१६८
तथा प्लवङ्गमा ज्ञेया	१५६	तद्विदा मतवैपम्यं	२०६
तथा भयानके चापि	१३७	तद्वै पादान्तायमक	३३७
तथा भयानके चैव	१०७	तनु क्षाम भत धत्व	६२
तथा भावरसोपेत	१६	तन्नादिकाप्रमाण	३२३
तथा योन्यतरी चैव	२७३	तन्मनो मम प्रविष्टं	१८६
तथार्थाभिनये चैव	५७	तन्मालायमक नाम	२४०
तथा लाभे तु कार्यस्य	१५४	तपस्विग्नो देवनादच	२७६
तथावतरणञ्चैव	११२	तपस्वीति प्रधान्तस्तु	२७८
तथावतरणे चैव	१४०	तमप्यक्षरसङ्घात	२१०८, २७५
तथा वीरे च कर्तव्या	१३८	तयोभोष्ठस्वविन्यासो	१५१
तथा ब्रतानुया च स्याद्	१३६	तयोविभाग वक्ष्यामि	१७१
तथा ब्रतानुयापित्या	१०६	तयोविभा गस्वराश्चैव	१७१
तथा शतसहस्रञ्च	१७७	तयोश्चापि प्रविद्यतो	१५३
तथा शतसहस्राणा	१७८	तर्जनीमध्यमाङ् गुण्डाः	३६
तथा शतसहस्राणि	१७८	तर्जनी मध्यामायाश्च	२५
तथा पदमिदचान्वैः	१६७	तर्ज्यह् गुण्डमन्दरा	३८
तथाष्टिरपूर्विका यतिः	१६६	तलिङ्गार्थानि नामानि	२८०
तथामन्विधिः कार्ये विविधौ	१२३, १२५, १४७	तत्र रोगराजिरतिर्भाति गुणतु	२०७
तथा सर्वलघुश्चैव	२०६	तस्माच्छ्रील साधुहेतो शुवुत्त	१६२
तथास्यं नेत्राद्यं भ्रमरसहित	१६७	तस्माद्देवानुकरणे	१३४
तथा स्वगृहवार्तासु	१२६, १४८	तस्माद्वाच परं नास्ति	१६६
तथास्वभावजनश्चैव	१०४	तस्य तु प्रकृति ज्ञात्वा ज्ञात्वा तथा	१३३
तथा सौष्टवसमुक्तं	१०३	तस्यं क्षिरोहस्तोर	२
तथैव भणिवन्धान्ते	५३	तस्यैव चादरं पार्श्वं	६१
तथैव प्रविद्येत् गेहं	१५३	तस्मास्तु प्रकृति ज्ञात्वा	११७
तथैव शुद्धसम्प्रेटा	२५२	तस्मात्तु भयसंयोगो	१७६
		तस्मान् पुरयतेऽर्थात्	१७५

ताडन चेति विज्ञेय	४७	तुल्य ते दाशिना	२३४
ताण्डवेषु प्रयोक्तव्य	६४	तुल्यात्पादद्वयादन्त्याद्	२३८
तानपरस्परवृत्ते	२७०	तृतीयसन्त्य नवम	१६३
तानि नाट्यप्रयोगजैर्न	१४६	तृतीय चैव पठ च	१२६
तानि त्वरालयोगान्	२७	तृतीयमवनञ्चापि	१८१
तानि नाट्यप्रयोगज्ञै	१२३	तृतीया प्रकृति कार्या	१२२, १४५
तान्यह सप्रवक्ष्यामि	४६	ते च लोकस्वभावेन	४
तामनुष्टुभाश्रयस्था	१८६	तेन चार्थेन सम्पन्न	२४७
तारदक्षैव हि मन्द्रश्च	१८१	तेनैव समकालञ्च	१२१, १४४
ताराकृतोऽस्यानुगत	११	तेषा कक्ष्याविभागाश्च	१५५
तारापुटभ्रुवा कर्म	१०	तेषा कार्या गतिर्ये तु	१०६
तावेव विजितेन्द्रिय शुभमते	२००	तेषा तु दर्शनेच्छुर्य	१५२
तावेव तु परावृत्तौ	५५	तेषा तु वचन ध्रुत्वा	१
तावेव पार्श्वविन्यस्तौ	५५	तेषा देशानुमारेण	११८
तावेव मणिवन्धान्ते	५२	तेषा देशानुरूपेण	१३१
तालमात्रान्तरे न्यस्त	११६, १४३	तेषा न चेष्टित कार्ये	१५५
तालमात्रोत्पितं पादं	१३६	तेषान्त्वनिमित्तव यत्	१५६
तालव्या इचुयथा	१७२	तेषामासनसत्कार	१२७, १४८
ताले विश्वसने चैव	४०	तेषामेवानुगर्हंस्तौ	१०५
तासा मध्ये स्थितोऽङ्गुष्ठः	३५	तेषा विभाग विज्ञाय	१५०
तासामुपरि चाङ्गुष्ठ	२८	तेषु प्रयुज्यते ह्येषा	१५६
तियंभनयोर्ध्वंसस्यो	५६	तेषु हि वर्षेषु सदा	३२६
तियंक् प्रसारित चैव	११२	तैर्भूपिता बहु विभान्ति हि काव्यवन्धा	
तियंक्प्रसारितास्यो च	५३		२५३
तियंक्प्रसारिता चैव	१४१	तोषेल्पे वमानोररूपं.	११२
तियंक्प्रसारितौ चैव	५४	तोषेल्पे वसनीरुर्के	१४१
तियंगता क्षिप्ता	६२	त्यक्त्वा (कृत्वा) समपद	६६
तियंक्स्थितौ चाभिमुखौ	५२	त्रयाधोगततारा च	७
तिस्त्र, कोट्यो दश तथा	१७६	त्रस्ता ग्रामे भवेद् दृष्टि	६
त्रिस्त्र प्रसारिता यत्र	३५	त्रयोदशविध ह्येतत्	४
तीक्ष्णरूक्षाभिनयने	२८८	त्रयोदशाक्षरे पादे	१६५
तीक्ष्णगन्धे विकृष्टा ती	१३	त्रयोदश द्वादश च	१६६
तीक्ष्णभाषण यत्	२२५	त्रयोदशाप्रतिजगती	१७६
तुभ्य तुञ्ज मह्य मञ्ज	२०२	त्रासने च कुसत्वाना	१२५

शामोद्भूतपुटा या तु	८	त्वग्रसादाच्छ्रुतं सर्वं	१
त्रिसप्तस्त्वथ वर्णम्यो	२११	त्वमति मधुरवानया देवि	१६६
त्रिसप्तस्याञ्च यदि	२०६	दक्षा गृहृष्ट्येषु तथा	२१०
त्रिषदाद्यं तु विज्ञेयाः	२०६	दक्षिण च नयेत्पार्श्वं	१४४
त्रिकं मलतित कुरवा	११५, १४५	दक्षिण चापि वामस्य	४३
त्रिकैवियमयूतानां	२०५	दक्षिण चैव हस्तं तु	१३३
त्रिपताकः स विज्ञेयः	२२	दक्षिण कामपादस्य	१२१, १४४
त्रिपताकहस्तजानि तु	२७	दक्षिणं विनमेत्पार्श्वं	१२१
त्रिपताकानामिक्रया	२३	दक्षिणस्तु सम. पादः	११६, १४३
त्रिपताके यदा हस्ते	२५	दक्षिणस्य समुद्रस्य	१५८
त्रिपताकोऽपर. वर्ण	५४	दक्षिणाभिमुख सोऽथ	१५२
त्रिलोक्या गुणाश्चान्	१६४	दक्षिणो नाभिसस्यस्तु	१३०
त्रिविध षष्ठ्य विज्ञेय	२७०	दण्डक नामविज्ञेय	२०४
त्रिविध ह्यक्षर कार्यं	२५३	दत्तप्रायाणि नामानि	२८१
त्रिविधरथात्र विधिज्ञैः	३२४	दत्ता त्रि सेनेति	२८१
त्रिविधमन्वाङ्गिको ज्ञेयः	२	दन्तबुन्तकृतास्त्रं	१८८
त्रिविधा तु गति कार्या	११५	दन्तक्षताघर सुध्रु	२०६
त्रिष्टुप् च जगती चैव	१८२	दन्तुर. मलति. कृञ्जा	११६
त्रीणिम्यानानि करः	२८३	दन्तोऽष्टम्युरणार्थैव	१३७
त्रीण्यक्षराणामि विज्ञेय	१७६	दन्तोऽष्टम्युरणं चैव	१०६
त्रीण्यक्षराणि चान्यानि	२०६	दन्तदंष्ट्रेऽधरे दष्ट	१५
त्रीण्यादावष्टम चैव	१६५	ददारूपविधाने तु	२६६
त्रीण्यादी च गुरुणि	२००	दगाक्षरकृते पादे	१६०
त्रीण्यादी यदि हि गुरुणि	१६०	दशाक्ष्यश्च शताक्ष्यश्च	२२
त्रैतामिसस्यिना मध्या	३४	दष्ट च दन्तक्रियया	१५
त्रैष्टुभमेव हि तत्त्वस्तु	१६०	दष्टो दद्वोति तथा	२७२
त्रैष्टुभे द्वे सहस्रं च	१७७	दारिष्याध्ययनाभाव	२७३
त्र्यक्षरास्तु त्रिका ज्ञेया	१८४	दाघाणार्तिर्त्रैपुराश्चैव	१५८
त्र्यङ्गुत्रया त्रिपटः	३२२	दासविटथेऽष्टियुत	३१८
त्र्यश्रस्त्रिषोणे चतुरश्ररङ्ग	६८, १३१	दिनश्रयान्त्सहृतरदिममण्डला	२३७
त्र्यस्रा पार्श्वगता ज्ञेया	१६	दिवशावसानकार्यं	३०६
त्र्यश्रे त्रिषोणेदचतुरश्रके वा	१४६	दिविकल्पस्तु यः पठः	२०६
त्व पुनर्नरोदगा दुरतिप्रसादा	१६१	दिवीकसा तु सर्वपा	६६

दिवीरुसा तु शेषाणा	१३१	देवताना गुरुणा च	४०
दिव्यभावपरीत यत्	२५१	देवताना शिर स्यस्तु	४१
दिव्यमानुषरत्यर्थं	१६४	देवनुजगेन्द्रराक्षसी	३२७
दिव्यरूपद्वियुक्त	३२८	देवानामपि ये देवा	२७७
दिव्या तु दुवप्रकृती	१३४	देवाश्च लिङ्गनश्चैव	२७७
दिव्या तु प्रकृतिज्ञया	१३४	देवासुरबीजकृत	३२२
दिव्याना गमन कार्यं	१५३	देवीति महिषी वाव्या	२८०
दिव्याना छन्दगमनं		देवेति नृपतिर्वाच्यो	२७६
दिव्याना नृपतीना च	१३४	देश काल प्रयोग च	४७
दिव्यापुरुषाश्रयकृतो	१२५	देशजातिसमुत्थेन	१३१
दिव्यो दिव्येतरश्चैव	१८२	देहतोयाशया वक्त्र	१६४
दीर्घतराभि स्थूलसिराभि	२०३	देवाना नृपतीनाञ्च	१२६, १४७
दीर्घनिश्वसिते चैव	६०	देवाना प्रकृतिर्दिव्या	६६
दीर्घं विश्वस्यान्तर्गूढ	२०४	देवाभिगमने चैव	१२५
दीर्घोच्छ्वसनता लोके	६१	देवाभिवन्दने कार्यं	१४७
दीप्ता विकसिता श्रव्या	६	देवाच्चैनवलिकरणे	३६
दुर्जनोदाहृतं रुक्षैः	२२६	देवार्चनवलिहरणे	३३
दुर्बोधनैश्च न कृता	२४६	देवाशंभास्तु राजानः	६६
दुशील वा निर्गुण वा	१६२	दैत्यदानवयक्षाणा	६६
द्रुतीर्दशितमार्गस्तु	१३४	दैत्यनागासियाश्चैव	१५१
द्रुर वा सन्निकृष्ट वा	१५२	दैत्याना दानवाना च	१५५
द्रुराध्वान गतस्यापि	११४	दोल पुष्पपुटश्चैव	१६
द्रुरस्थाभापणे चैव	२८८	दोपगुणीकरण वा	३३७
द्रुती (दर्शन) शितमार्गस्तु	१०२	दोषा न परिकल्पन्ते	२२०
दृप्ताना दैत्ययक्षाणा	१३१	दोषैर्यदन्पनामोक्तै.	२३३
दृष्ट चैवोपदिष्ट च	२५५	दोर्बल्ये निश्वसिते	४५
दृष्टनष्टानुसरणे	२८६	द्योतयन्त्युपसर्गास्तु	१७३
दृष्टश्रुतानुभूतार्थं	२६६	द्विद्वान्धमहाराष्ट्रा	१५८
दृष्टिर्भयानकाल्यर्थं	५	द्वय तदेव बहुध.	२
दृष्टिर्विकसितापाङ्गा	८	द्रुतप्रचाराणाविद्या	१३८
दृष्ट्या हि सूचितो भावः	१५६	द्रुतप्रचाराधिष्ठाना	१०५
दृष्ट्वा तु ता विशालाक्षी	२३४	द्रुतमध्यमप्रचारः	६४
दृष्ट्वंवावनेव कञ्चिद्	२२६	द्रुतमारेचमादेतद्	३
दृष्ट्वंवावयवान् कारिचद्	२५६	द्रुता गतिश्च प्रचाराधमाना	१३१

द्रुता गतिस्तु कर्तव्या	१३२	द्विकला चोत्तमे यत्र	१००
द्रुतैश्चूर्णपदैश्चैव १०८, १११, १३८, १४०		द्विविकल्पस्तु पठो यो	२०६
द्रुमप्रासादशैलाश्च	१४१	द्विविधं हि स्मृतिपाठ्य	१७१
द्रुमप्रासादशैलेषु	१४०	द्विपिण्डश्च सहस्राणि	१७८
द्रुमे चारोहण कार्यं	११३	द्वौ द्वौ वर्णौ तु वर्णाद्यौ	१७२
द्रयोरधंसम विद्याद्	२०५	द्वौ समो द्वौ च विपमौ	२०४
द्रात्रिदशब्ध सहस्राणि	१७७	धनुरेकेन हस्तेन	१४०
द्रादशनाडीविहित.	३२२	धनुर्गृहीत्वा चंकेन	११०
द्रादशनायकबहुल	३२२	धर्मी या द्विविधा प्रोक्ता	१६२
द्रादशाक्षरके पादे	१६३, १६४	धान्यफलपुष्पसदृशान्यनेन	४४
द्राम्या तु वामपाद्वे	३२	धार्यमाणस्तु बहुभि	२१६
द्राम्या सन्दर्शापोन्मित्य	३२	धामिति च वचन	३८
द्वारन्तु यत्प्रासमृदङ्गभाण्ड	१६२	धीरप्रशान्ते च तथा	२७३
द्वाराणि पट् चैव भवन्ति	१६२	धीरोद्धते सललिते	२७३
द्राविशत्यक्षरे पादे	२०१	धूर्तवितसप्रमोज्य	३३२
द्विकला चोत्तमे यत्र	१३२	धृतो हर्षे सललिता	६
द्विकलाधर्मप्रयोगेषु	१३२	धृत्यामपि हि पिण्डेन	१७७
द्विको ग्लाविति वर्णोक्तौ	१८३	धर्मो दायणे सत्वेन	१२३
द्विगुण सभते शोभा	१६	धर्मोत्साहपराक्रमप्रभृति	२००
द्विगुणाञ्च लघो कृत्वा	१८४	ध्रुवनश्चैव कर्तव्यो	२८३
द्वितापे चरणे च स्याद्	२०५	ध्रुवगता ते रजनी विना	२४०
द्वितालञ्चैव मध्याना	१३०	ध्रुवाविधाने चैवात्म	१८१
द्वितीय च चतुर्थं च	१८८, १९०	ध्रुवाया सप्रवृत्ताया	१३०
द्वितीय पञ्चम चैव	१८८, १९४	ध्रुवायोमे तु वदयामि	२०८
द्वितीय पार्श्वसरित्पटः	४४	नकारबहुला तेषु	२७७
द्वितीयमन्त्रं दशम	१६३	न द्यु तव कदाचित्क्रोषता	१६६
द्वितीयमन्त्र पठ	१६६	न सुन्वस्या प्रियतमः	२०६
द्वितीयद्वच चतुर्थद्वच	२१०	नृपालीढ गात्र	१६७
द्वितीयादितपुञ्जप्र	२०६	नृगरे वा वने वापि	३५३
द्वितीयान्त्ये चतुर्थं च	१६५	नृगरोपरोधजो वा	३२३
द्वितीयान्त्यो युजो पादौ	२०८	न च गृह्यतेऽस्य वचन	३३६
द्वितीये चरणे च स्याद्	२०५	न च तानि प्रयोज्यानि	२०८
द्वित्रिप्रयोगयुक्तौ	२२६	न न दिव्यनायककृतं	३२८
द्विधा क्रिया भवत्यासा	१५६	न च दिव्यनायकयुक्तं	३२८

नजौ रजौ द्वितीये च	२०७	नाटकं सप्रकरणमङ्को	२६८
नत चापि हि कर्तव्य	६३	नाटकलक्षणभेदतु	३१६
नत समुन्नत चैव	६१	नाटकाद्येषु काव्येषु	२०८
नत स्याञ्जानुनमनात्	६३	नाटके च्छन्नवेपाणा	१५४
न तत्र सौष्ठव कार्यं	१०६, १३६	नाट्यधर्मोप्रवृत्त हि	१६५
न तस्य विक्रम कार्यः	११६	नाट्यप्रयोगेण खलु	१६२
न तस्या सौष्ठव कार्यं	१२२, १४५	नाट्यप्रयोगे कर्तव्य	२७६
न तस्यातिक्रम. कार्यो	१३२	नाट्ये कतिविध कार्यं	१
नता ननास्यालङ्कारबन्धे	१६	नाडीमज्ञा ज्ञेया	३२३
नता मन्दा विकृष्टा च	१३	नातिचूर्णपदैर्युक्ता	२४६
नता मुहु झिल्लटपुटा	१३	नागिदूरे च कण्ठेन	२८४
न ते काचिदग्या समा दृश्यते	१६४	नात्युत्क्षिप्तं पदैर्गच्छेत्	१०६, १३६
न निषण्ण न च स्तब्ध	१०८, १२२, १३२, १४५	नानाकुसुमचित्रे	१८८
न खर्वरकिरानान्ध	२७६	नानाकुसुमनामान	२८१
न बहूनीह कार्याणि	३०८	नानाचीरधरसचंद	११५, १४२
नमनोन्नमनात्वापर्णो	६२	नानादेशसमुत्पत्ति हि	२७५
न महाजनपरिवार	३१५	नानाद्रव्यातुरागाद्यं	२३६
न मे प्रियमिद जनस्य	१६६	नानाधिकरणपार्याना	२३५
न मे प्रिया त्व	१६३	नानापुष्पनुगन्वाभि	१०३
न यः पर्यवतिष्ठेत	२१६	नानाभावसमायुक्त	१४६
नयनाभिनयोऽपि स्यात्	१६	नानाभावसमायुक्त	१२४
नयनोपम्य पञ्चलरूपण	३५	नानाभावोपगन कार्यं	६०
नयविनयनियमसु	३५	नानारत्नं कनकचचित्तैः	१६८
नरस्वभावमुत्सृजन्	१२३, १४५	नानारूपं स्वरयंत्र	२४०
ननिनीपद्मकोशो तु	५६	नानावतमकविबिभूषितकर्णपाशा	१६५
न ब्रह्म. कर्तव्य. स्यात्	३१४	नानावर्णाश्च तथा	३६
नवम दशम चैव	२०२	नानावस्योपेता कार्यं	३०७
नवम सप्तम पट्ट	१६१	नानाविधानयुक्त	३०५
नवाक्षरा तु बृहती	१७६	नानाविभूतिभिर्युत	३०२
नवाक्षरकृते पादे	१८६	नानाविहितज्ञा चैव	२७३
न हस्ताभिनय कार्यं.	५०	नानावृत्तिविनिष्पन्ना	१७६
न ह्यङ्गाभिनयात्किञ्चिद्	१६५	नानाव्याकुलचेष्ट	३२६
नाटक सप्रकरण	१६१	नानाशास्त्रगतघ्नितो	२००
		नापराध्य पठेत्तज्ज्ञो	२६५

नाभिकमलविवरोत्पत्तिता	२०७	निमृत्तं सावेग वा	३२५
नाभिप्रदेशे विन्यस्य १२१, १२२, १४४,	१४५	निमीलित घषा चक्षुः	१४७
नामत वभंतश्चैव	२६७	निम्नमुन्नतपृष्ठं च	६०
नामयेत्तद्गतौ किञ्चित्	१३५	नियत पदविच्छेदो	१७६
नामाख्यातार्थविषय	१७४	नियतगतिवस्तुविषय	३३०
नामाख्यातोपगदिष	१७१	नियमस्थमुनीना च	१२७
नामानि पुराणां तु	२८१	नियमस्थे वितर्के च	२८८
नाम्ना राजेति वा वाच्या	२७८	नियमस्थो मुनीना तु	१४८
नाम्ना वयस्येत्पि वा	२७६	निपुद्गसमये चैव	११६
नाम्ना वृत्त लोके	२०४	निपुक्तार्थे तु तद्वाक्य	२८५
नायकदेवीगृहजन	३०७	निपुद्धे सप्तये चैव	१४२
नायकदेवोद्गती	३२१	नियोगाधिकृताश्चैव	२७८
नायिकाना सस्तीना	२७६	निरवद्यस्य वान्यस्य	२६०
नारदस्य प्रतिकृति.	२०६	निरव्यत द्विविध प्रोक्त	२२१
नागायसक्ता निमिषा	६	निर्घाटनमायस्त	२५
नासाग्रानुगता दष्टिः	५	निर्घातोत्कापात्	३२७
नामिकाश्लेष ह्येतत्	१३	निर्दिष्ट शिल्पकार्यास्तु	२७५
नास्ति वाश्चदहस्तस्तु	४६	निर्देशसम्प्रदानापादान	१७३
निपुञ्चित तु कर्तव्य	१३	निर्देशा वाहने चैव	२
निपुञ्चितपुटापाङ्गा	६	निर्भुम्न चापि विज्ञेय	१५
निगूढा गूढनारा च	८	निर्बहणे कर्तव्य	३१६
नित्यसनिविष्टा जगतिविषाते	१६२	निर्वाणदीपो नात्यर्थं	१०३, १३४
निजा प्रकृतिमूलमृज्य	१४५	निर्वाणैरमुष्यविगतासु	१३
नितम्बपादवैद्वहनाद्	६२	निर्वेदे चापि मलिना	६
नितम्बे दक्षिण कृत्वा १२१, १४४	१२१, १४४	निर्वेदोत्प्राप्तचिन्तासु	१५
नितम्बौ चापि विज्ञेयौ	२०	निवर्तनं च पञ्चैतान्	६२
नित्य यत्पदमाधिता	२००	निवर्तनं तु वर्तव्य	६३
निदर्शनं निरव्यत च	२५५	निवार्यते च कार्यैः	२२६
निदर्शनं शून्यस्पर्शाः	२२७	निवृत्ताभिमुग्धोभूता	१७
निद्रास्वप्नसुषार्येषु	६	निवृत्ता वर्तते चैव	६२
निन्ध्यमद्य किं त्व विगतितशोभा	१६३	निश्चये परितोषे च	१२०, १४३
निबद्धं तु पद श्रेय	१७५	निश्वासे च नता कार्या	१३
निबद्धाक्षरममुक्त	१७५	निश्वासेरायतोत्सृष्टैः	१०६, १३६
		निष्पण्णदेहा कर्तव्या	१३२

निपण्णदेहा पङ्गोस्तु	११६	नोकना या या मया ह्यात्र	११६
निपघो नाम विज्ञेय	४३	नोत्तममध्यमपुरुषैः	३१२
निपेघगर्वगाम्भीर्यमौन	११६	नोदात्तनायककृत	३१७
निपेघगर्वगाम्भीर्यमौनमायबला	१४३	नोद्वेजयति यस्माद्धि	२४८
निष्क्रान्तमध्या दृष्टिस्तु	६	नोर्ध्वं वर्षात्प्रकर्तव्य	१५४
निष्क्रान्तोर्ध्ववशाच्चापि	१५३	नौनागारभयानेषु	१२८, १४८
निष्क्राम सर्वेषा	३०७	नौ यौ तु प्रथमे पादे	२०६
निष्क्रामण सवलन कर्तव्य तु	१०	नौस्यस्यापि प्रयोक्तव्या	११२, १४१
निष्क्रामो निर्गम प्रोक्त.	१०	न्यसेल्लघु तथा सौक	१८५
निष्क्रमेच्छश्च तस्माद्धि	१५३	न्यस्येत् प्रस्तरमार्गोऽयम्	१८३
निष्पीडन तथालककस्य	३८	न्यायादपेत विज्ञेय	२४२
निष्पीडितः पुनश्चैव	४३	न्यायादपेत विषम विसन्धि	२४१
निहञ्चित तु विज्ञेय	४	पक्षवञ्चितकौ चैव	२०
निहञ्चित परावृत	२	पक्षवञ्चितकौ हस्तौ	५५
नीचाना मध्यमाना च	१३६	पक्षिणा व्यापदाना च	११८
नीले तु वैडूर्यमये	१५५	पक्षोत्क्षेपाभिनय	२२
नृत्तहस्तनतश्चोर्ध्वं	२०	पक्षान्त गंततार च	११
नृत्ते गीते च बाधे च	१४२	पक्षमोद्देशात् समुद्विग्ना	६
नृत्तेऽभिनययोगे वा	५६	पङ्क्तावन्तगतमकार. स्यात्	१६०
नृत्यते गस्यते पञ्च	१६४	पङ्क्तियोगमुप्रतिष्ठिताङ्गी	१६०
नृत्यत्यपि च सहृष्टो	११५	पङ्क्त्या सहस्र वृत्ताना	१७७
नृपतीना पञ्चरित	३०३	पञ्चपञ्चाशदाद्या तु	२११
नेत्रभ्रूनासाधरूपोलचिवुक	२	पञ्चप्रकारा हस्तस्य	५१
नेत्रभ्रूमुखरागंश्च	४८	पञ्चभिरादौ छेदमुपेता	२०३
नेत्ररोगे च पिहित	११	पञ्चम सप्तम चाग्न्य	१८६
नेत्रसकोचनस्वेदण	१३७	पञ्चविंशत्यतिकृति.	१७६
नेत्रे लीलालसान्ते कमलदलनिभे	२००	पञ्चशतधातुयुवत	१७४
नेपथ्यरौद्रो विज्ञेय	१०४, १३७	पञ्चपट्सप्ततिश्चैव	१७८
नेकरसान्तरविहिता	३०७	पञ्चपटिसहस्राणि	१७७
नेघनेऽन्यतरस्या वै	२०५	पञ्चाक्षरादौ च यति	१६६
नैव तेऽस्ति सगमो	१६०	पञ्चादौ पञ्चदशक	१६६
नैवाचारो न ते मित्र	२०५	पञ्चादौ शक्यरी पादे	१६६
नैवातिरिक्तं हीन वा	१८१	पञ्चाशद्भिः सहस्रंश्च	१७८
नोक्तश्च य सोऽयंबधेन	१२६	पठता ब्राह्मणाना च	२५३

पतनमरणव्यतिश्रमपरिवृत्त	२५	परिच्छेदविरोधपन्तु	१५५
पतावरित्रपताकदच	१६	परिदेविते तु हाकार	२५३
पतावाभ्या तु हस्ताभ्या	२२, ४०	परदोषैर्विचित्रार्थैः	२६७
पताके तु यदा वक्र	२२	परवचनमात्मनश्च	३३७
पताकी तु यदा रस्तौ	४५	परवचनमात्मसस्य	३३२
पतितोषावली वद्ध	१६४	परिग्रहो निग्रहश्च	४७
पतितोष्वंपुटा साश्वा	५	परिजननयानुबन्ध.	३०६
पत्नी चार्थेति सभाध्या	२८०	परिवृष्टतलस्येन	२२
पथि चरणरचनरञ्जन	२५	परिपतनवक्रमण्डलमभिनेया	३१
पथ्या च विपुला चैव	२०८	परिमण्डल भ्रमितया	३३
पथ्यापाद समास्थाय्य	२०६	परिमृदिनेन तु नील	३६
पथ्या यथा-रक्तमृदुपपनेत्रा	२१०	परिवर्तान्निस्स्यापि	६१
पथ्या हि विपरीता श्रा	२०५	परिवाष्पुनिशाक्येषु	२७४
पदबन्धा कर्त्तव्या	१७५	परिवाहितमाधुत	२
पदवर्णमजामे च	२६३	परिवृत्त तथा चैव	६३
पदानिन्दवगतार्थानि	३३५	परिवृत्य द्वितीय तु	६८
पद्मशोशो यमा हृन्तो	५६	परिवृत्य द्वितीयं तु	१३३
पद्मशोभ्य हृन्स्य	३६	परिवेषणे तथैव हि	३२
पद्मानवास्ताः कृमुदप्रहासा	२३६	पश्य फल्य विद्यात्	२७१
पद्मोत्पलपुमुदाना	३६	परोक्षस्य समाह्वानि	२८८
पदादियमनञ्चैव	२३७	पर्यायश पाद्वर्गत	३
पदोच्चय तु त विद्यात्	२२४	पर्यायश. सन्नमयेत्	११७, १३३
पद्मगाना गतिः कार्य	११३, १४१	पर्यायशब्दाभिहित	२४१
पदवभमास्त्वोष्ट्या.	१७२	पल्लवो च शिरोदेशः	५७
पदयोरोष्ट्रभान	१७२	पवनबलविधूतचाक्षार्ध	२०७
परस्तराग्रसदित्पटो	२४	पवनबलममाहृता तीव्रगम्भीरनादा	२०२
परम्परानुबल्येन	२३१	पवनश्च स्त्रियदर्चव	२५
पराङ्मुखनता विद्धी	५३	पश्चात्प्रविष्टा विज्ञेयाः	१५२
पराङ्मुखन्तु कर्त्तव्यो	२५	पश्चादान्त्यो लणो संयोज्यौ	२०४
पराङ्मुखस्याभिमुखी निवृत्ता	६२	पश्चादर्थे तु पठ.	२०८
परापेक्षाप्युदागार्थ	२६०	पश्चाद्वा यो मयाः पठः	२०६
परावतानुकरणात्	४	पश्चिमाद्येत्तु चपला	२१०
परित्रयेण रङ्गस्य	१५१, १५३	पश्य पश्य रणमस्य	२३६
परिवृहा तु शास्त्रार्थ	२६२	पश्य विलासिनि कुञ्जरमेतं	१६०

पाञ्चालमध्यभायान्तु	१५६	पाद्वक्रान्त पद कुर्वात्	११३
पाञ्चाला सौरसेनाश्च	१५६	पाद्वक्रान्तक्रम कृत्वा	१४१
पाञ्चाल्यमौद्दमागध्या	१६०	पाद्वक्रान्तैर्द्रुताविद्धै	१०५, १३८
पाठ्यस्यंते ह्यलकारा	२८७	पाद्वक्रान्तै ससलितै	६७, १३१
पाणिलंताख्यो यत्रैक	१२०	पाद्वमेक शिरश्चापि	१३३
पातन करुणे कार्ये	१०	पाद्वमेक शिरश्चैव	११७, ११८, १३५
पाद प्रमारित किञ्चित्	१२४	पाद्वलक्षणमित्युक्त	६१
पाद समस्थितश्चक	१२०	पाद्वर्वागतविकीर्णाश्च	३५
पादयो. पतन मम्यक्	१३१	पाद्ववितर्तश्च विज्ञेयो	५६
पादयोरनुगो चापि	१३४	पाद्वविलोकने जून्ये	३
पादयोरनुगो हस्तौ	१०३	पाद्वोन्मुखी स्याद्बलिता	१७
पादयोरन्तर कार्ये	१३०	पिण्डीकृत्य च मात्राणि	१३६
पादश्च पद्यतेर्धानो	१८१	पिण्डीकृत्य तु मात्राणि	१०७
पादस्थालान्तरम्यस्त	१२०	पितरश्चापि विज्ञेया	१५५
पादस्य पतन तर्ज्जे	१२१, १४४	पित्र्ये निवापे जप्ये च	१२५
पादस्यान्त पद यत्र	२३६	पित्रोनिवापे जप्ये च	१४६
पादस्यान्ते तथा चादौ	२३७	पित्र्ये समाधिजप्ये च	१४७
पादादियमक नाम	२३६	पीतमाले तथा मद्ये	३
पादान्तयमक चैव	२३७	पुटान्तमण्डलावृत्ति	१०
पादे तु जागते यस्या	१६४	पुटौ प्रस्कुरितौ यस्य	८
पादेनाग्रतलस्थेन	११६	पुन स्त्रीणा प्रवक्ष्यामि	२७६
पादेनाग्रतलेनाथ	१३२	पुनरपि च भ्रमिताग्ररुपा	३२
पादे भौ लो तृतीये च	२०५	पुनरपि मण्डलगतया सर्वग्रहण	३१
पादे यत्र क्लृप्तौ ज्ञेया	२०	पुनरस्य घरीरगत	३३६
पादे यत्र लघूनि स्यु	१६४	पुनरात्मोपन्यास	३५
पादे यदि निविष्टौ	१८८	पुनरासा प्रवक्ष्यामि	१४४
पादे लघूनि दोषाणि	२००	पुनरेव च नारीणा	३७
पादे षोडशमात्रास्तु	२०७	पुनर्गतिप्रचारस्य	१३१
पादे सप्ताक्षरे ज्ञेया	१८८	पुनर्वाक्यविधान तु	२७७
पादे सिद्धे सम सिद्ध	२०५	पुनश्च करुणे कार्या	१०६, १३६
पादंराकुञ्चितं विञ्चित्	११३	पुनश्च वाक्याभिनय	१६६
पादोत्क्षेपश्च कर्तव्य	१३०	पुनश्चासा प्रवक्ष्यामि	१२१
पादो यत्र व्रजेद्विप्रा.	६३	पुनश्चिन्तान्भिते चैव	१०१
पाणिंरम्यन्तर गच्छेत्	६३	पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि	१५६

पुरुषत्रायकशाभिहिता त्वया	१६४	प्रस्थातवस्तुविषय.	३२६, ३२८
पुरुषाणा भवेदेषु	१४८	प्रगीतहसितश्चापि	१४२
पुरुषाभाषण ह्येव	२७६	प्रग्रहग्रहणाद्यान	११३
पुरुषैर्वैहृमिर्बुधत	१६१	प्रचलाचिरापलादिषु	२७१
पुरोध श्रेष्ठ्यमात्याना	१४७	प्रचारस्त्रिविधोऽङ्गाना	५१
पुरोधमाममात्याना	१२६	प्रच्छन्नकामिते चैव	१०३, १३४
पुरोधोऽमात्यपत्नीना	१२६, १४८	पञ्चावरा दशपरा	३०७
पुरो विचलिनस्यश्च	१२०	प्रणतोन्ते च कार्ये हि	३१
पुष्पाणा ग्रहणविधिः	३६	प्रतिषेधकृते षोडश	३५
पुष्पापवयग्रथने ग्रहणे	३८	प्रनीपनयन यत्तु	६३
पुष्पैर्दधान्यै मिरमि	१६८	प्रत्यक्षवृत्तिरक्त.	३३६
पुत्तिन्दा क्षावराश्चैव	१३१	प्रत्यक्षाणि तु नाङ्के	३१४
पूर्णमुच्छ्वमिते स्पृते	६८	प्रत्ययविभागजनिता	१७५
पूर्णमुत्साह्यवेषु	१४	प्रत्युवाच पुनर्वाक्य	१
पूर्वंप्रविष्टा विज्ञेया	१५२	प्रथम मुहूर्तिर्वर्णे	१८३
पूर्वस्यान्तेन पादस्य	२३८	प्रथम समपादेन	१०६, १३६
पूर्वाचार्यैश्चन शब्दाना	१७३	प्रथमतृतीयौ पादौ	२१०
पूर्वार्थे लक्षण होतद्	२१०	प्रथमादक्षराद्यत्र	२०६
पूर्वाशयममानार्थे	२३६	प्रथमादिरयान्त्ये च	२०६
पूर्वो ह्यम्बन्धेया	१७३	प्रथमे च तृतीये नौ	२०७
पृच्छन्नत्र भिन्नैःशं-	२२७	प्रदक्षिणप्रदेशा च	१५६
पृच्छन्ते पाभिपत्तेऽर्थे	२६६	प्रबन्धशोभाकरणानि तर्ज्ज.	२६८
पृथक्त्रयोऽनर्गोभ्यो	१७४	प्रयोजनान्यनेकानि	२६४
पृथिवी मागराश्चैव	१५१	प्रयोगजानि सर्वाणि	१७७
पृष्टे कृत्वा कृतप	१६२	प्रयोगर्ज्वत्त प्रवरललित	१६७
पृष्टे न्यस्त देवेन्द्रेण	२०४	प्रयोगमेया च पुन	२५१
पेगनकुत्सामायासदोष	३८	प्रयोगम्बवत्पगीतार्थे	१५६
प्रवर्णिनस्तु विज्ञेय	६०	प्रयोगो द्विविधश्चैव	१६१
प्रकरणनाटकभेदान्	३२१	प्रनेगितशरीरस्तु	१३८
प्रकरणनाटकलक्षण	३२२	प्रलोकितोत्प्रेक्षिते च	१०
प्रकरणनाटकत्रिपये	३१०, ३११	प्रदिकमिनकमलकान्तिमुखी	२०६
प्रकृतंस्याध्वगस्यापि	१३६	प्रवेपितशरीरश्च	१०८
प्रकृतिन्चैत्रविगत्या	१७६	प्रशंसा चैव निन्दा च	२३४
प्रकृतीना तु गर्वाभा	१४८	प्रदनवार्तायुक्ति	३६
प्रस्थानवस्तुविषय	३०२		

प्रस्तावितशयवाक्येषु	३	प्रादक्षिण्यात्प्राप्ता द्रुष्टु बहुवदन	२०४
प्रथयेणार्थसयुक्त	२३०	प्राधान्येन पुन सज्ञा	५७
प्रसन्न वदन कृत्वा	१०६, १३२	प्राप्ताना चातिसक्षेपात्	६८८
प्रसन्नमाननमुर	११६, १४३	प्राप्ताना यत्र दोषाणा	२३१
प्रसन्नस्त्वद्भुते कार्थो	१६	प्राप्ति तामपि जानीयात्	२२६, २५६
प्रसादेषु तथा प्रोक्त	१४१	प्रायो धीरे च रौद्रं च	१६३
प्रसारित प्रहर्षादेशे	६१	प्राभादद्भुमर्शलेषु	१११
प्रसारिता कनिष्ठ्य च	४०	प्रासादारोहण कार्यं	११२, १४०
प्रसारिता समा सर्वा	२०	प्रासादारोहणे यतु	११२
प्रसारितोत्तानतलो	५३	प्रासादे यन्मया प्रोक्त	११२
प्रसार्यं बाहूमेकैक	११२, १४१, १४६	प्राशुदिव्यास्त्रयोगेषु	४
प्रसार्यं बाहू शिथिली	१२४	प्रियदानरता पथ्या	२०५
प्रसिद्धैस्त्वगूढञ्च	२२०	प्रियदेवतमित्राऽसि	२०५
प्रमृत मधुर धापि	२३६	प्रियाप्रसादने कार्यं	१२५, १४६
प्रस्थलिताप्रपदप्रविचाम	१६०	प्रियेति भार्या शृगारे	२८०
प्रस्तारयोगमासाद्य	२११	पुरोध सार्थवाहाना	२८०
प्रस्तारोऽक्षरनिर्दिष्टो	१८३	प्रिये थिय चर्णविशेषणेन	१६१
प्रस्तावेनेव शेषोऽर्थ.	२६८	प्रेष्याणामपि कर्तव्या	१२२, १४५
प्रस्तम्भमानपक्षमात्रा	७ ७	प्रेष्या हज्जेति वक्तव्या	२८०
प्रहसनमत परमह	३३०	प्रोद्धत्तनिष्ठब्धपुटा	५
प्रहसनमपि विज्ञेय	३३०	प्रोत्साहनोदाहरणे निरुक्त	२१३
प्रहारे तत्प्रयोक्तव्य	१४७	प्लुत चैव त्रिमान स्याद्	२५३
प्रहृत शेषभावेषु	१०, १४	पौण्ड्रा नेपालशार्चैव	१५६
प्राहृत सस्कृत चैव	२७३	फुल्ले फुल्ले मन्त्रमरे	२३८
प्राकृतभाषाचार	३१२	फुल्लपद्यनना त्व द्विरेफेक्षण	१६८
प्राकृतवन्धेष्वेव सस्कृतमपि	२७०	वद्धा चारी तथा चैव	११५
प्राकृतस्यापि पाठपस्य	२६६	वलेन विगृहीतस्य रिपुणा	१८७
प्राग्व्योतिषा पुलिन्दाश्च	१५६	वमआरमज्जिमाइ अ	२७०
प्राज्ञा प्रावृत्तयश्चैव	१५६	बहवश्च तत्र पुरुषा	३२८
प्राच्या विद्वेषादीना	२७६	बहि पाश्वांस्यतोऽङ्गुष्ठ	६४
प्रातिपदिकार्थयुक्तता	१७४	बहुचारीसमायुक्तता	११५, १४२
प्रातिपदिकार्थयोगा	१७४	बहुचूर्णपदेषुवत	३१३
प्रादिनादिकार्थसिद्धि	१७४	बहुजानिबीजपूरकमानिपलण्ड	३३
प्रादक्षिण्य परिमण्डल च	२७	बहुनूत्तमीतपाठ्या	३२६

बहुवाहुवंदुमुखो	१०४, १३७	भट्टेति सावंभौमस्तु	२७६
बहुरसहनमार्गं सन्धितन्धानयुक्त	२५४	भट्टिनी स्वामिनी देवी	२८०
बहुबचनाक्षेपकृत	३३६	भयाशीतज्वरकोषप्रस्तानां	१५
बहुसारचलित यच्च	२	भयाकुलिनचितरत्वात्	१३८
बहुशो यच्छ्रुत वाच्य	२४८	भयानके सवीभरमे	१६, २८६
बहूना च प्रधानाना	२६०	भयकरि कि त्व	१८७
बहूना च प्रयुक्ताना	२६२	भयसयुक्तया दुष्ट्या	१०८
बहूना तु प्रधानाना	२२४	भये विलासिते चैव	१३५
बहूना भाषमाणाना	२२२	भवनि च जगतीस्यः	१६५
बहूना बहूमिज्ञोपा	२३४	भवति यदि पतिस्तथा	२०२
बहून् गुणान् क्रीतियित्वा	२६१	भवति पादे सतत	२०६
बह्वाक्षयमपि कार्यं	३१३	भवन्ति यत्र तज्जेय	२०१
बालानामपि कर्तव्या	१२२, १४५	भवन्ति यत्र दीर्घाणि	१६६
बालालापे च शीघ्रे च	३६	भवन्ति यस्मिन्मा ज्ञेया	१६८
बालोरगवत्यवधूपदीपवती	३१	भवेत् प्रयोगो नाट्येऽत्र	१५८
बाहुग्रीपांङ्घ्रिनिक्रान्ती	५४	भवेद्धि जागते पादे	१६४
बाहुग्रीपे प्रसन्ने च	१३०	भवेद्युहंभवन्नस्य	३६
बाह्य वा मध्यम वापि	१५२	भागवन्नुत्तापसोन्मत्त	२७४
बाह्यजनन तज्जेय	३१७	भाण समवनादच	२६८
बाह्यभ्रमरक चैव	११५	भाणस्यापि तु लक्षण	३३१
बाह्यौरिति करणगता	५६	भारते त्वय हेमे वा	१५४
बाह्यार्थग्राहिणी ध्यामा	७	भारते मानुषाणां च	१५४
बुधजनबहूनीतस्या	१८६	भावस्वैर्भुरवयै. तुभापित्तस्त्वं	१६५
बीजाधर्ममुक्तिमुक्त	३०८	भावाना च रसाना च	१
ब्रह्मक्षत्रम्य नामानि	२८०	भावेष्वेतेषु नित्य हि	२८८
ब्रह्मोत्तरप्रभृत्तम	१५६	भाषा चतुर्विधा ज्ञेया	२७२
ब्राह्मणीतापसोवाञ्छ	१२६, १४८	भिक्षुचक्रचराणां च	२७४
ब्राह्मणे मन्त्रिवो वाच्यः	२७८	भिन्नबलितेन बुर्यान्	२५
ब्राह्मण्यार्थेन वक्तव्या	२८०	भिन्नार्थं तदपि प्राहु	२४२
भगवत्तापमविप्रै.	३३०	भिन्नार्थमभिविज्ञेय	२४१
भगवन्निति ते वाच्या	२७७	भुग्न तज्जान्विते योग्य	१५
भगवन्निति ये वाच्याः	२७७	भुजांमकूर्परारपस्तु	५३
भान् च स्थानक नृत्ते	१२१, १४४	भूमौ यद्वर्ध्वपतन	१४७
भगिनीना तु कर्तव्यं	१४८	भूमौ विसर्पितं पादेः	११०, १४०

भूम्यासन तथा कार्यं	१२७, १४८	मधुकरपरिणीयमानसब्द	२०७
भुयश्चोर्ध्वविरचिता	३१	मधुराकुञ्चितान्ता च	८
भूपणाक्षरसङ्घातो	२५५	मध्य श्वक्षरमित्याहु	१७६
भूपर्णैरिव चित्रार्थे.	२५६	मध्यमपात्र शुद्ध	३१६
भूपर्णैरिव विन्यस्तैः	२१७	मध्यमपुरुषैर्नित्य	३१६
भृकुटीकुटिला दष्टि	५	मध्यप्रमारिताङ्गुष्ठौ	५३
भृशमुद्बन्तारा च	७	मध्यमाङ्गुष्ठमन्दसो	३६, ६०
भोगिनीना तथा चैव	१२६	मध्यमाना गति चैव	१३५
भोगिन्यः परिशिष्टास्तु	२८०	मध्यमोत्तमगीचाना	१२२
भोजनहिरण्यगणना	३६	मध्यस्यादिपु भावेषु	१६
भौ तु भयाविति यस्य	१६०	मध्यानामघमाना च	१०५, १३२
भ्रशश्चानुनयो माना	२५५	मध्यानामपि सत्त्वज्ञा	१०७
भ्रमण चलनोद्भूते	१०	मध्या वा सन्निकृष्टा	१५३
भ्रमण बलन पात.	१०	मनोरथश्च लेशश्च	२५५
भ्रममाणस्य चाकाशाद्	१४०	मन्यनशराववर्षण	३०
भ्रमितावुरस स्थाने	५६	मन्दकुलस्त्रीचरित	३१८
भ्रम्यतश्च तथावाशाद्	१११	मन्त्रा हुता च वर्तव्या	०८६
भ्रुवोहनति रक्षेप.	१२	मन्त्रा नीचा च वर्तव्या	२८८
भ्रुवोर्मूलममुरजेपात्	१२	मन्दमञ्चारिण दोना	६
भ्रौ चरणे यदा विनियती	२०१	मन्दापमानतारा या	८
भ्रौ यदि नाश्च नित्यमिह	१६६	मन्दोत्कम्पममायुस्तै	१३
मङ्गलायांनि नामानि	२८१	मन्त्रा विलम्बिता चैव	२८६
मगत्याध्ययनध्यान	४	मन्मथेन विद्धा शललितभावा	१६३
मङ्गलाद्रव्याण स्वर्गः	२३	मन्मथेष्योद्भव कोप	११६
मणिवन्धनमुक्ती तु	५४	मन्मथेष्योद्भव कोप	१४३
मणिवन्धनविन्यस्तौ	४२	मरकतबद्धपदिः प्रदर्शन	३४
मणिवन्धनविदित्प्राभ्या	३३	मत्तिनान्ता च मत्तिना	७
मण्डलगतितस्तथा स्वस्तिरक	५६	महानद्या भोग पुलनमिव ते भाणि	१६७
मनङ्गजा विराजन्ते	२३५	महामेरी प्रयत्तिशब्द	१५५
मत्तमातङ्गममना	२३५	महीगताभ्यां जानुभ्या	१२५, १६७
मत्तानां तु यति. कार्यं	११५, १४१	महेन्द्रो मत्तप मह्य	१५८
मत्ते प्रमत्ते चोन्नते	५०	मागधी तु मरेन्द्राणां	०७५
मदनमश्विलामं कामिनीना	१६५	मागध्यवन्तिजा प्राभ्या	२०५
मद्रकमेतदद्य मुभगे विदग्धगतिचेष्टितं	२०१	माप्रागपविभागस्तु	१८४

मायागणौ गुरुरर्चव	१८३	मृदुनलिन्रीवापाण्डुवनशोभा	१६३
मानासस्थाविनिद्रिष्टी	१८३	मृदुजलितपदार्यं गूढशब्दार्थहीन	२५४
मानालोकज्ञ मुनवलकूलशीलाद्यो	१६६	मृदुमन्गतिरचैव	१२३, १४५
मानुपाणा गतिर्या तु	१५४	मेघरव निशम्य मुदित.	१६६
मानुपाणा च कर्तव्य	२७५	मेघमालादिक तत्स्यात्	२०४
मानुपी चैव मन्तव्या	१३४	मेति वदेति च योग्या	३१
मानुपे कारणादेवा	१५४	मोदृमिते कुट्टमिते	४, १२
मानुष्य इति विज्ञेया	६६	मोत्तूण मद्रचोद्रह	२७१
मायेन्द्रजालवट्टल	१६१, ३२७	मो म्नी च स्युश्चरणरचिताः	१६८
माजने कुट्टिमाना च	१४७	मोहमूच्छामिदगलानि	१२४
मार्षो भावेति वक्त्रव्य	२७८	मोहे प्राणमये चैव	१४७
मालनीमालया	१८८	म्री मी चान्धी	१८३
मिश्रो ग्लाविति विज्ञेयी	१८३	म्री मी तु प्रथमे पादे	२०५
मुकुल तु यदा हस्त	४३	म्री म्नी यौ यश्च मम्यम्	२०१
मुकुलस्तु यदा हस्त	४६	म्री म्नी य्मो ल्पो च सम्यम्	२००
मुकुलिनकुसुमेष च	३६	म्मी यदि पादे स्वभावपि	२०३
मुक्तजानुजमेतद्धि	१४७	म्लानभ्रूपुटपदमा या	७
मुग्धजेर्मनये विप्रा	२	म्सो ज्मी लौ गुरु च	२००
मुग्धभ्रुवेभपुत्रानि	५६	म्लेच्छशब्दोपचारा	२७३
मुखरापविहितस्तु	१६	म्लेच्छाना जानयो यास्तु	११८
मुखरागन्विनी यस्मात्	१६	य कश्चिन्नार्थवशात्	३११
मुण्डामन तु कर्तव्यं	१४८	य नित्त दाश विद्रुतसोम	२०३
मुण्डासनञ्च दातव्य	१२६	य मर्म सहितो गच्छेत्	६८
मुदिनजनपदाट्टला स्फीतसम्यक्विरा	२०४	य ईदृश प्रवेदा स्याद्	११६
मुनीना नियमेष्वेव	१२५	य इमे स्वरान्दचतुर्दश	१६३
मुनिभिः भाषिता कृच्छ्रात्	२३४	य एका भूमिका श्रुत्वा	१६४
मुष्टिकस्वम्बिनी चापि	२०	यथादच गुह्यकारचैव	१५५
मुष्टिद्व च सिधिराश्रयद्व	१६	यच्छन्द पूर्वमुद्दिष्ट	२५२
मुहुर्थावृत्तनारा च	८	यच्च महीतलरचित	२७
मूर्धजनमन्निकर्षे	३३६	यज्ञोपवीतपारणवेधन	३८
मूर्च्छाध्याधिमदावेश	४	यज्ञो भवति न जन्त	२७२
मूर्तिमत् सामिलापञ्च	१६४	यज्ञत्रियेव दक्षर्मधुरं कृत्वावर्न.	२५४
मूर्तिमन्त प्रमुग्धन्ते	१६४	यत् प्राण. स पुरुषः	१५३
मृगशीर्षं परो गेयो	१६	यनस्तस्य हृत तेन	१५३

यतिश्चेदस्तु विज्ञेयः	२०८	यत्वाविडा ज्जहा रन्तु	१६१
यतीना श्रमणाज्ञञ्च	१०६	यथा एष गजोऽद्वि	१६६
यतो मुख भवेद्भाण्ड	१५३	यथा क्रमेण करण तद्	५८
यत्कारणाद् गुणाना	३३७	यथा च ते ध्यानमिद	२४०
यत्किञ्चित् काव्यवर्धेषु	२३४	यथा चूर्णपर्वद्विचर्च	११३
यत्तादृशो भवेद्विप्रा	१३३	यथा तथा वृत्तिभेद	२६६
यत्तु त्रिय पुनर्वाक्य	२२६	यथादर्शनमन्वञ्च	६३
यत्पलायनपराणस्य	१६२	यथादेन यथाकाल	२६२
यत्प्रत्यक्षं परोक्ष वा	२६२	यथा मानारत्नादृषे	१६२
यत् प्रयोजनसामर्थ्यात्	२५८	यथा नेत्र प्रसर्पेत	१६
यत्प्रसन्नेन मनसा	२६८	यथाप्रकृति नादृषन्तो	१३०
यत्र कविरात्मशक्त्या	३१६	यथा मार्गंरमोपेत्	१३०
यत्र तत्सुष्पिताग्ना स्याद्	२०७	यथा येनाभिनेय च	१८
यत्र नु वधेष्मिताना	३२६	यथा विघ्नणित विलोचना	१६६
यत्र तुल्यार्थयुक्तेन	२५८	यथा लक्षणमेतेषा	२०
यत्र पञ्च लघुग्यादौ	१६७	यथा सर्वलुघसर्व	२०६
यत्र पादास्तु विषमा	२०४	यद्य स कृदाक्षिप्त	३
यत्र वार्ता प्रवर्तेन	१५२	यदनापमयाह्वयं	३१६
यत्र गन्दायनम्पत्ति	२४६	यदसद्भूत वचन	३३७
यत्र व्यप्रावृष्ठी हस्तौ	५०, २६३	यदा तु जात्यरौ रत्नौ	१८६
यत्र शास्त्रार्थसम्पन्ना	२२८	यदा तु शकवद् गच्छेत्	११६, १३३
यत्र स्नदणविचित्रार्था	२१८	यदा द्विरुदितौ हि पादमभिसन्धितौ	१६६
यत्र स्निष्टा विशिष्टार्था	२५७	यदा म्मो पादस्यौ	१६७
यत्र सक्तीतयन् दोष	२६५	यदा प्रदेशिनी वन्ना	२६
यथातिशयवरे पादे	१६६	यदा भवेना करणे स	४४
यथापसारयन् दोष	२३२	यदा मनुष्या राजान	६६
यथार्थस्य समाप्ति स्यात्	१८१, ३०६,	यदा लो गदवान्ते	१६७
	३१३	यदा पदभिरद्दो भवति	१६७
यथार्थाना प्रसिद्धाना	२६०	यदा मष्टदये पादे	१६८
यथान्परद्वारं स्तिरट्टैः	२१८, २५७	यदि धनु चरणस्यती नौ	२०२
यत्रास्मिन् समावेश्य	३३५	यदि सन्तु पादे म्यो त्रिनौ	१६३
यत्रैकस्यापि शब्दस्य	२२०	यदि सन्तु यति यद्भि	१६८
यत्त्वयाज्य वृत्त कर्म	२३५	यदि च नकार आदिरचित	२०१
यत्त्वया ह्यनेकभावेः	१८६	यदि चरणनिविष्टौ नौ	१६५

यदि च समश्रित हि	२०१	यस्याः सप्तदशरे पादे	१८८
यदि त्रिकौ ज्यो भवत	१६३	यस्याः स्युः पादयोगे	२०६
यदि वा कारणयुक्तया	३१६	यस्या गुरुणि सा ज्ञेया	१६०
यदि विहित स्यादत्यष्टि	१६८	यस्याङ्गुल्यस्तु वितताः	३३
यदि वेशयुवतिमुक्तं	३१८	यस्याङ्गुल्यस्तु विननाः	२५
यदि सोऽन भवेत्तु समुद्रसमस्त्रिपु	१६२	यस्वार्थानुप्रवेशेन	२५०
यदि हि चरणे न्यौ	१६८	यस्यास्तु त्रैष्टुभे पादे	१६२
यदीदृश भवेन्नाट्यं	१६३	यच्च कदयाविभागोऽय	१६५
यदुच्यते तु वचन	२६०	यद्वेतिहासवेदार्यो	१६४
यद् गृहद्वचनरोपकम्पिता	१६२	या वपिताक्षी पिङ्गलवेशा	२०३
यद्विष्यनायककृतं	३२६	या किञ्चित्मदशी ज्ञेया	२३४
यद्यस्य वरुं क्षिप्य वा	२७६	या कृता गरसिहेन	११८, १४२
यद्येषा सश्रिता स्यात्कृति	२००	या क्रिया क्रियत काव्ये	२५०
यद्वाक्य वाक्यवृत्तं	२६७	या गतिर्मध्यमाना तु	१०२
यदीरे कीर्तित छन्द	२५२	या गम्या प्रमदा भूत्वा	१६४
यद्वायोगे कार्यं ये	३२६	यात्राकारोद्भववैक्यैः	२२७, २६६
यन्नाटके मयोक्तं	३१७	या त्वन्या लोनविदित	६६
यन्मन शोत्रविषय	२५१	या त्वाङ्गुल्यस्तपदमात्रा	५
यगक चञ्चाल च	२३७	या नाटिकेति सज्ञा	३२३
य समं महिनो गच्छेत्	१३१	यानि शौम्यायं गुणानि	२८६
यस्तादृशो भवेद्विप्रा	११६	यानि स्युम्नीदृशरुझाणि	२८६
यस्तु मून. सोऽपि मशो	२७१	यानि निदिमनुक्तानि	२२०
यस्तु मर्षागिरा प्रोक्तः	४४	यान्यन प्रतिमिद्धानि	२०८
यन्मात्पदाग्निपनि	१	या पूर्वमेवाभिहिता	१२२
यस्मान् पूरयतेऽर्थान्	१७५	यामं याम चन्द्रवतीना	२३८
यस्मादभिनयो ह्येष	१	या मनिदचैव मध्यानां	१३२
यस्मान्नामानुसञ्च	२८१	या मयाभिहिता पूर्वं	१४५
यस्मान्निपतन्ति पदे	१७४	यान्तु पूर्णन्तु पूर्वेण	१८५
यस्मिन् धर्मप्रापक	३२४	यावद् व्याधिजराप्रचण्डनधरो	२००
यस्मिन् स्थाने स समी	१७३	यादृचापि तागां कर्तव्या	१२३, १४५
यस्मिन्सम्मान न मदर्थ	१६६	युग्मोजविपमे पादौ.	२०६
यस्य पादस्य करणे	६४	युग्मेऽप्यविपमे पादे	२०५
यस्य यद् दृश्यते रूप	४६	युग्मोजविपमेः पादवृत्तमर्धसमं	२०५
यस्या भो तो नाः भौ	२०३	युद्ध शय्यश्रव	३१४

मुद्रचारीप्रयोगेषु	६७	रङ्ग तु ये प्रविष्टा	३०८
मुद्रचारीप्रचारेषु	१३१	रङ्गकोणोन्मुख गच्छेत्	६७, १३१
मुद्रजलसम्भवो वा	३२३	रङ्गपीठगत प्रोक्तो	१६५
मुद्रनिमुद्रासर्वणसर्वर्ण कृतश्च	३२७, ३२८	रङ्गावतरणरम्भ	१५३
मुद्रास्यमहास्य वा	३३८	रङ्गावतरणरम्भ	११६
ये चान्ये क्रव्यादा	४५	रङ्गे विकृष्टे भरतेन कार्यो	६८, १३१, १६६
ये घोदासा भावाः	३१५	राजपिक्वस्यचरित	३०२
ये नश्र कार्यपुरुषाः	३१५	रतिमभोगच्छिन्न ते	२०६
ये तु पूर्वं मया प्रोक्ता	१५०	रतेनरात्रि रमयेत्	२६०
ये तेषामधिवासा	३३०	रथस्यस्यापि वर्तव्या	११०, १५०
ये देवास्तेषु कुर्वीत	२७७	रथ्ये त्रिपुष्टो वापि	१५६
ये देवास्तेषु युञ्जीत	१५८	रह धवलभारमण	२४०
येन येन हि समेति दर्शन	२३६	रसानजघनकटीनामा	२६
ये नायका निगदिता	३०७	रदिमकुशाङ्कुराधनुषा	२६
ये नेपथ्यगृहद्वारे	१५१	रमत्रास्तु रनेष्वैव	६
ये वर्षा वर्षगता	२७०	रमजा दृष्टो ह्येता	६
ये वर्षा संयोगात्	२७०	रसजाना तु दृष्टीना	१०
ये विरामा स्मृता पाक्ष्ये	२६५	रनवा सहजाश्चामा	६
ये विरामा स्मृता वृत्त	२६३	रने रौद्रे तु वक्ष्यामि	१०६
ये श्रिता वै जनपदा	१५८	राजात्रत्वपिभिर्वाच्य	२७६
येषामन्यस्य बाहुत्य	१६१	राजपत्न्यस्तु सभाप्या	२८०
योऽस्यस्वभावो लोकस्य	१६४	राजाश्व गर्षिणावाश्व	२०४
योने ध्याने स्तोके	३८	राजोपचारमुक्ता	३२१
योत्रयन्त्रि पर्दरन्वै.	३३५	रामा रामा विस्मयते	२३८
योग्या शकारभाषा तु	२७६	रादपूनामभिजानीयाद्	१८५
यो यथाभिनवो यत्पिन्	१	रादपूनामर्घविषमा	१८४
यो मनश्चोत्रविषय	२५१	राश्विका नागराख्या	१६६
यो वागभिनय प्रोक्तो	१६७	रिपुभक्तमुक्ताराश्वरवभीनर्वाङ्मुभट	२०२
यो विधि पुरुषाणात्	१२१, १५४	रक्षस्पृष्टितेजसाश्च	११५
योपिश्भिरथ काम्येति	२७६	रथाम्पुष्टितेजस्तु	१५१
मौलिकी तथा न्यो यदि धनु	१६२	रथा स्थिरोद्धनपुटा	६
मोघनागरकादीनां	२७६	रथो निर्मलनपरौ रौद्र.	१०४
रक्ताक्ष पिङ्गनेशाश्च	१०४, १३७	रधिरविलनन्देहो यो	१०४, १३७
रक्तेष्ट पीनमध्य क्षमसहितधनाः	२००	रुर्करदमाभिर्वा	२६१
रक्ष पिशाचभूनाश्च	१५५	रुद्रोपवसुक्ता	२५२

रूपनिर्बर्णना भुवन	११, २३६	लिङ्गनामामनविधिः	१२७
रूपोपेना देवं स्पृष्ट समदगज	२०४	लीलयोद्वाहितेनाथ	१२१, १४४
रूढचमरमहिमुरगज	२५	लीलाङ्गहारभिनय	१६३
रेचिना विधुनध्रान्ता	१६	लीलाग्रर्षोपपन्ना वा	१२५१
रेचितो चापि विज्ञेयी	५३	लीला रती रवि च	३६
रोत्री वीरा च वीभ्रमा	४	लुप्तविभक्तिर्नाम्ना	१७५
रोपे विनक्तं विज्ञाने	३	लृलू दन्वो ओ ओ	१७२
रौद्रनिर्भ्रमंनकयो	१३७	लेहन जिह्वया लेह	१५
रोद्रे रमे प्रवक्ष्यामि	१३७	लोकश्रियास्वभावेन	४६
लक्षण तस्य वदयामि	१६७	लोकप्रसिद्ध द्रव्यन्तु	१६४
लक्षण नियम चैव	२०८	लोकप्रसिद्धैर्बहुभि	२६५
लक्षण पुनरेतेषा	१४६	लोकस्य हृदयग्राही	२६०
लक्षणव्यञ्जिता हस्ता	४६	लोकाना प्रभविष्णु	२३७
लक्षणममानकरणान्	२२४	लोके गुणातिरिक्ताना	२२०, २६७
लक्षण मप्रवदयामि	५, १८, १८३	लोके प्रकृतिप्ररूप	१७५
लघुगण व्यादौ	१८७	लोनवार्ता क्रियोपेत	१६२
लघुपवनस्रोतान्जगध्रमरादिवान्	२३	लोकोपचारमुक्ता या	३३१
लघुपूर्वो यकारस्तु	१७६	लागित चैव विज्ञेय	२
लघुमन्त्रस्थितो रेफः	१७६	लौकिकी नाट्यवर्मा च	१६२
लघुग्यानि शेषाणि पादे स्युः	२०२	वक्र तु भ्रमणं चैव	१४२
लघ्वक्षरप्रायवृत्त	२५२	वक्रं सौम्य ते पद्यपत्रायताश्रं	१६३
लघ्वक्षरप्रायवृत्ते	२८६	वक्रस्यापर पूर्वस्य	२०७
लघ्वेकं ला इति शैव	१८०	वक्षन्त्यर्षेव मित्राणां	४१
लज्जाया च प्रणामे च	४	वक्षन्त्याश्चैव मध्याना	४८
लनादयो च करो ज्ञेयो	५४	वक्षमोऽष्टाङ्गलस्यो तु	५२
लनानितम्बगो हस्तौ	११६, १४३	वदयामि तयोर्मुक्त्वा	३३०
लम्बिनाकृञ्चिनपुटा	८	वदयाम्यनः परमह	३२२, ३२५, ३२८
ललिताकुलभ्रमिनचार	२०७	वदयाम्यस्याङ्कविधि	३११
ललितैरङ्गविद्यार्ताः	१६४	वचन नामगमेत	१७४
लली कपीहली	२४०	वचनेन विनानुक्त	२६८
लले च मन्मते चैव	२८६	वच्चनि वगनदप्रवा	२७१
लापवार्थं पुनरमी	१७६	वदवानलमह शामकराणां	२४
लाभे तथा च भुवनस्य	१३३	वदवानडाग तुन्यो भवति	२७१
लिङ्गिना चासनविधिः	१४८	वणिजां मन्त्रिणा चैव	१३८

वणिजा सचिवाना च	१०८	वाचिकाभिनय कार्य	२६३
वत्स वच्छ ध यथा	२७२	वाचिकाभिनय कुर्यात्	५०
वत्स पुत्रक तातेति	२७६	वाचि यत्रस्तु कर्तव्यो	१६६
वदनाम्नामे कुञ्चित	३१	वाक्यमर्थं परित्यज्य	२६३
वनमनिशयगन्धादय	१६०	वाच्य शिष्य मुतो वापि	२७६
वनेकण्टकिन बल्ली	२३४	वापो स्त्रियो ह्रमकुलं	२३६
वयस्य राजमिति वा	२७६	वामदक्षिणपादाम्या	११५, १६१
वयोडनुरूप प्रथमन्तु	१४६, १६८	वाम समुन्नतटकटि	११६
वरतनु पूर्णचन्द्र तव	१८६	वाम स्वभावतो यत्र	११६, १४३
वरतनु प्रततप्नुतसर्पणं	१६४	वामवेध तत कुर्यात्	६८, १३१, १३३
वरमृगनयने ! चपलासि	२१०	वामो दक्षिणपाद्वेन	६३
वर्गे वर्गे समारुयाती	१७८	वामो नत कटीपाद्वे	१४३
वर्जित काव्यदोषस्तु	२६५	वामोन्नत त्रिक यस्मिन्	१४३
वर्णपदक्रमसिद्ध	१७५	वायूमिवेगवेला	२२
वर्ण स्वरो विधिवृत्त	१८१	वाराणानामयमेवकाल	२४०
वर्तयिष्याम्यह विप्रा	२६७	वाप्याम्बरुद्धनयन.	१०६
वर्णाश्चत्वार एव स्यु	२८५	वाहनानि विचित्राणि,	११०
वर्धनगते च भावे	२७१	वाहनार्थप्रयोगेषु	१४३
वर्धमान स विज्ञेयः	४६	वाह्लीका दाक्षिणात्या च	२७५
वर्षाणि सप्तद्वीपाश्च	१५१	वाह्लीकभापोदीच्याना	२७६
वलन गमन श्यस्रं	१०	वाह्लीका शल्पकारचंब	१५६
वलन चंब कर्तव्य	६३	विश सप्तदश चंब	२०२
वलिताविद्धकरणाद्	६२	विकलाङ्गप्रयोगेष	११६
वलिता ध निवृता ध	१६	विकलाववसचारा	१३६
वस्तुगतत्रमविहितः	३२४	विकल्पगणना वृत्त्वा	२११
वस्तुव्यापी विन्दु	३०६	विचीवंवसना चंब	१११, १५०
वस्तुसमापनविहित	३२३	विकूणनञ्च गात्रस्य	११४
वस्तुग्यभिनयस्येह	८	विकूणनेन वक्त्रस्य	१३६
वस्त्राभरणसस्पर्श	१३३	विकूणित विवर्तस्तु	१८
वस्त्राभरणसस्पर्श	११८	विकूणिना चकर्तव्या	१३
वाक्यमाधुयंसम्पन्ना	२६५	विकूणिना सकुचिता	१३
वाक्ये युक्ते पथ्ये सत्ये	३५	विद्वृतविचारितचरित	३५
वाक्ये सातिशयैरुक्ता	२६५	विद्वृतिः स्यात् प्रयोविगा	१७६
वाक्येस्तथ प्रपञ्च.	३३४	विद्वृते व्याधिते श्लोके	२८६
वाङ्मयानीह दास्त्राणि	१६६		

त्रिकुष्टोत्फुलितपुटा	१३	विद्वान् पूर्वोपलब्धी	२२७
त्रिकोशितोभयपुटा	८	विधातव्या प्रयत्नेन	५८
विक्रान्तयमक नाम	२३८	विधानमुत्क्रम्य यथा च	१६८
विक्षते च्छन्नगमने	१३५	विधाने छन्दसम्पेप	१८१
विक्षेपघूनने चैव	४७	विधिर्गणकृतश्चैव	१८१
विशेषार्चव जह्याया	६३	विद्युत वारणे चैव	१५
विप्रहः प्रहमश्चैव	१३७	विद्युत विनिवृत्त च	१५
विष्णिनशरोर च	१०७, ११५, १३६	विनता च पुना कार्या	३१
	१४१	विनिगूहनमायाशी	१४
विचारगहन यत्स्यात्	२४४	विनिवृत्तममूपाण	१५
विचारस्याभ्याभावा-	२६३	विनिवृत्ते त्वापमृतं	६१
विचारे विहृते चैव	३	विनिष्क्रामो विसर्गन्तु	१४
विच्छिन्नमन्दरहिते	१३	विनीतवेशश्च तथा	१३६
विन्देयोऽतिजगत्या तु	१६५	विनोतवेपथु भवेत्	१०६
विच्युतश्च मशश्चश्च	३६, ४०	विन्ध्यसागरमध्ये तु	२७७
विच्युतो चलितावस्थौ	२६	विपरीत हमयोगे	२७२
विजयार्थानि नामानि	२८१	विपरीता न पथ्यासि	२०५
विजृम्भित निःश्वमित	२४०	विपरीताथया हस्ता.	५०
विज्ञेय प्रावृत पाठय	२६६	विपर्ययगतैर्हृस्तं	११६, १४२
विज्ञेय मन्वृत पाठय	१७१	विपर्ययः प्रयोक्तव्य	१२३
विज्ञेया नाट्यतत्त्वज्ञैः	१६५	विपर्यस्तप्रयोगस्तु	१४५
विज्ञेयो वेदवन्धो तु	५४	विपुलजघनवदनस्तननयनैः	२१०
विज्ञेयो नृत्तनत्वज्ञैः	५४	विपुला तु युजि ज्ञेया	२०६
विटचुम्बने च कार्यो	३६	विपुलान्या खलु गदिता	२१०
विटस्यापि तु कर्तव्या	११३, १३८	विपुलाऽभि प्रिये थोप्या	२०६
विनर्गोऽतिनपुटा	८	विप्रकृष्ट तु यो देश	३०६
विनत घूर्णमथोक्त	१४	विप्रतणिकसचिवाना	३१७
विनक्तिनाभंमुकुल	५	विप्नुता चपलोन्माद	६
विश्रामन सललित	१२०	विप्नुतोद्भूततारा च	८
विदिश्वपि भवेदङ्ग.	१६२	विभक्तान्तं पद ज्ञेय	१७५
विद्रूपकन्यापि गतिः	११६, १३२	विभजन्त्यर्थं यस्मात्	१७५
विद्रु रवेण राज्ञी च	२७६	विभजेत्यवमशेष	३०८
विद्युन्मन्दा मन्द्रघनुरञ्जनदेहा	१६५	विभवाविभी मुरत गुणागुणो	३६
विद्वग्मनोहर स्वन्त	२६२	विभाति ताम्र दिवि सूर्यमण्डल	२३७

विभावयति यस्मान्च	१	विश्वमेनाविरामेषु	२६५
विभूषण चाक्षरसदृतिश्च	२१३	विश्रान्तिषु तथैव स्यात्	१४४
विभ्रान्ता दृष्टिरावेगे	६	विश्रामेष्वथ देवाना	१२०
विभ्रान्ता ह्यवदाता च	१३६	विरहितोष्ठ च विवृत	१५
विभ्रान्ता वाप्युदाता वा	११०	विश्लेष पुटयोरेस्तु	११
विमानस्यस्य कर्तव्या	१११, १४०	विषण्णे मूर्च्छिते भीते	५४
वियुता समुताश्चैव	५८	विषमार्थममाना तु	२०४
विरचितमुर्गसस्य	२१	विपादविस्तीर्णपुटा	७
विलम्बितगतिं सा तु	१६६	विपादे च वितर्के च	२६४
विलम्बिता च दीप्ता च	२८६	विष्कम्भकमुत्कटित	१४६
विलम्बिते विरामे हि	२६४	विष्कम्भगामिनी चैव	१३५
विलाहलीलाविब्वोक	१२०	विष्कम्भगामी च भवेद्	११५
विनिश्चित मही शृङ्गाक्षरै	१६८	विष्कम्भनकृतप्राण	११४
विलेखित गिर कृत्वा	१४२	विष्कम्भनकृतप्राणा	११४
विस्रोवित गृष्ठनस्तु	११	विष्कम्भनगतप्राणा	१३८
वित्वक्वित्थफलाना	३३	विष्कम्भावञ्चितो पादो	१४७
विवक्षितोऽय एवायं	२४२	विष्कम्भित पुनश्चैव	१२५
विवर्तनं षटाक्षस्तु	१०	विष्कम्भितगतिप्राणा	१३६
विवर्तनं कम्पन च	१४	विष्कम्भिताञ्चिनी पादो	१२४
विवर्तनं समुद्भूत	१०, ११	विष्कम्भेनाञ्चितो पादो	१४६
विवर्तित म स्फुरित	९१	विष्णु प्रभूतेऽलोऽय	२३६
विवर्तितानयनाद्	६१	विष्णु मृज्जतिभूतानि	२३६
विवादादिषु चायेय	१४६	विमर्जितजन स्रस्ता	१०३
विघटतुरङ्गनागरथ	२०२	विमर्जितजनस्तथ	१३४
विविधा ज्ञानिभाषा च	२७३	विस्तरण पुनरेव	१७३
विविधानि क्रियाभिर्वा	१५४	विस्तीर्णोत्सृम्भमद्या च	८
विविधाश्रमो हि भाण	२३२	विष्कारितचलन्नेत्रो	१३८
विवृत च तथोद्वाहि	१५	विस्फारिते चले नेत्रे	१००
विवृत चादि विज्ञेय	१५	विस्फारितोभ्रमपुटा	६
विबोधमर्वांमपौप्रथ	६	विस्मयापर्ययोरचैव	२८६
विब्वान्के च पुन स्त्रीषा	६०	विस्मयायैव ह्ये च	११
विभिष्टास्तु स्वरा यथ	१७५	विस्मये चैव ह्ये च	१०६
विशेष. कीत्यंते यस्तु	२६१	विरिम्भे चावहित्ये च	१००
विशेषदर्शनञ्चास्य	२३७	वीक्ष्य करोत्यनी वृषभयजविलम्बितम्	१६७
विशेषमुक्त वचन	२६१	वीयो समवकारश्च	३००

वीथी स्यादेकाङ्का	३३४	व्यसनमेवासौ त्व	१८८
वीथ्यङ्गं सयुक्त	३२१	व्यसनाव्यसना शारजगीना	२३८
वीथ्या सप्रति निखिल	३३४	व्यञ्जन यद्मवेदीर्घं	२६४
वीभले कुस्मितत्वाच्च	२६३	व्यञ्जनानि स्वराश्चैव	१७१
वीररोद्रभयाद्येषु	१६	व्यसने नायकाना च	२७६
वीररोद्राद्भृतेषु	२८६	व्याकोशमध्या मधुरा	६
वृद्धे वा मध्यमे वापि	१३६	व्याजलिङ्गप्रशिष्टाना	२७४
वृत्त सदस्वललित	२०१	व्याजेन श्रीडया वाऽपि	१२३
वृत्त सम्प्रयादि स्वात्	२०१	व्याधिग्रस्ते च निद्राया	१४६
वृत्तस्य सा तु विज्ञेया	२०२, २१०	व्याधिग्रस्ते ज्वरात्ते च	५०, ११४
वृत्तन्तु सर्वेष्टन्दस्सु	१८३	व्याधिग्रस्तोज्वरात्तश्च	१३८
वृत्तमेवो भवेद्यत्र	२४२	व्याधिते च ज्वरात्ते च	२८८
वृत्तलक्षणमेव तु	२०८	व्याधिते तपसि श्रान्ते	६२
वृत्तस्य परिमाणन्तु	१८५	व्याधिते भूर्च्छितेभते	३
वृत्ताना तु समानाना	१८४	व्याधिते हृषिते श्रोत्रे	१३५
वृत्तानि च चतुष्पष्टि.	१७७	व्याधिप्लुते च शस्त्रशते	४४
वृत्तानि चैव चत्वारि	१७७	व्याधिव्रीडितनिद्रासु	१२४
वृत्तानि तेषु नाट्येस्मिन्	१८७	व्यायामे ताण्डवे चैव	६३
वृत्तानि परिमाणेन	१७८	व्यायोगस्तु विधिर्ज्ञ.	३२८
वृत्तानि समवकारे	३२५	व्यायोगस्य तु लक्षण	३२७
वृत्तान्तस्वरूपस्यने	३१३	व्यावृत्तित तृतीय तु	५८
वृत्ताभ्येतेषु नाट्येस्मिन्	१८५	व्यावृत्त विनिवृत्त स्यात्	१५
वृत्तरेव तु विविधै	२१८	व्याहारो गण्डश्च	३३४
वृत्तात् गुण्योद्धरण	३८	व्योम्नश्चावतरेद्यस्तु	१११
वृषभललित चित्र	१६८	व्योम्नस्त्ववतरेद्यस्तु	१४०
वृषभललित वृत्त	१६८	व्रजेत् प्रच्छन्ननामस्तु	१०५
वेद्यो विमर्जनीयो	१७३	व्रननियमतपोगुवन.	३२४
वेद्यमानशरीरश्च	१०४, १३५	व्रतस्थाना तप स्थाना	१२३, १४६
वेद्यापद्मशब्दश्च	१०३, १२५	व्रतिनश्चाश्रमस्था ये	१३६
वेद्याचेटनगुमक	३३१	श्रुषीगुण्डामनप्राय	१२७, १४८
वेद्यानाञ्च प्रदातव्य	१२६	शमतीच तयास्य	१८८
वेद्यानामपि कर्तव्य	१४८	शकटास्यस्थितं पार्दः	११०, १३६
वेतालीय पुरस्कृत्य	१८४	शकस्याप्युत्ताना तज्ज्ञैः	३२
व्यसन कान्त वमलनिलया	१६८	शकारधोपकादीना	२७६
व्यसत त्व मर्त्यलोके वरतनु	२००	शशारभाया मोक्तव्या	२७६

शकाराभीरुचण्डाल	२७५	शिर पार्श्वंनत चैव	१२४
शकारस्यापि कर्तव्या	११८, १३३	शिर पुण्योन्मिश्र	१६७
शङ्कित पुष्यो गच्छेद्	१३५	शिरस कर्मण कर्म	१७
शकवरी द्वयधिका पञ्च	१८०	शिरस प्रथम कर्म	२
शङ्काया शङ्किका ज्ञेया	६	शिरसो रेचन यस्तु	३
शत विंशतिरष्टौ च	१७७	शिरोहस्तकटीवक्ष	२
शत सहस्र लक्ष च	४०	शिष्टा ये चैव विद्वत्स्या	२७४
शतत्रय समाख्यात	१७८	शीतग्रस्ते भयार्ते च	३
शानानि त्रीप्यशीतिश्च	१७७	शीतेन चाभिभूतस्य	१०७, १३६
शतानि पञ्च वृत्ताना	१७७	शीते भये च वाप्यो	४१
शानै, शनैश्च कर्तव्या	१३७	शुकतुण्डस्तु स कर	२७
शानैरषोमुखाविद्धौ	४५	शुकतुण्डौ करो वृत्वा	४५
शानैराकम्पानादूर्ध्वं	२	शुद्ध सवीर्णो वा द्विविध	३१६
शानैर्मूर्धोपेण चैव	११४	शून्या च मलिना चैव	५
शब्दच्युतञ्च विज्ञेय	२४३	शून्या दृष्टिस्तु चिन्ताया	६
शब्दबन्ध प्रयोगेण	२५१	शृ गार कर्तव्यो धर्मो	३२४
शब्दविषयप्रयोगे	१७३	शृङ्गारहास्यवर्जशेषं	३२७
शब्दशक्त्युत्सुरश्च स्यात्	१०४	शृङ्गाराद्येषु योक्तव्य	४२
शब्दशक्त्युत्सुरदचापि	१३५	शृ गारे च रसे वीरे	२५२
शब्दानुदारमधुरान् प्रमदाभिधेयान्	२५३	शृङ्गारे च मम वाप्यं	११
शब्दान्यामस्तु यमक	२३७	शृङ्गारे चैव शोके च	१०१
शरीराभिनयोऽप्योऽपि	१६	शृङ्गारे सतिने मौम्मे	१२
शरीराधयमभूत	१८१	शृणुत व्यभिचारिण्य	६
शत्यावयप्रहृणापनर्पणे	३८	शेषाणा प्रमदानान्तु	१२६, १४८
शशङ्कवत् प्रकाशान्ते	२३४	शेषाणामर्थप्रयोगेषु	११६
शस्त्रक्षान्मूर्त्तिकान्	१२८, १४६	शेषाणामर्थयोगेन	१४२, २५२, २६४
शस्त्राप्यभिनेयानि तु	२६	शेषाणि गुरुस्तद्यानि	२११
शाखाङ्गोपाङ्गमयुक्त	१, १६	शेषाणि च गुरुणि स्यु	१८८
शाम्नावलम्बने कार्या	१२०, १४४	शेषाणि तु गुर्गणि	१८८
शारीर मन्त्रमभूत	१८१	शेषाणि तु गुर्गणि स्यु	१६४
शारीर्यामथ बीपायां	२८३	शेषाणि च लघूनि स्यु	२०१
शिरस्स्तु यदा हस्तौ	४३	शेषा भिन्नौर्ध्वं वलिना	२६
शिरः षण्डयने चैव	३६	शेषा ये लक्षणैर्नोक्ता	२३५
शिर पार्श्वगत चैव	१४६	शेषे तलस्ये कर्तव्ये	४०
		शेषैरन्यैर्जनैर्वाच्य.	२७८

शैलवानविमानानि	१६४	पट् त्रिकास्तु घृतिः प्रोक्ता	१८०
शैला यथाशत्रुभिराहता	२३६	पट्पञ्चाशच्छते द्वे च	१७७
शोकग्लानस्य चोत्सुक्ये	१४७	पठक्षरकृते पादे	१८८
शोके चाक्रन्दने तीव्रे	१२१, १४७	पडादाविष्टम चैव	२०२
शोभतेप्रवरकाननहस्ती	२३८	पाठ्य यदि लघुनि	१८६
शोभते वदया	१८८	पट्जपंभौ तथा चैव	२८३
शोभा स्वा न वहति ता	१६०	पट्सलक्षणमुक्त्वा	३२६
शोभाह्वयैर्हरिम मनामि	१६५	पट्विंशति स्मृतान्येभि	१७६
शौर्येना समाश्रित्य	२७५	पट्विंशतिरिहाग्यानि	१७६
शौर्षोदात्तानि नामानि	२८१	पट्विंशत्यक्षरे पादे	२०३
श्चप्सत्सध्या छ इति	२७२	पट्विंशत्यामेवोनामा च यदि हि	२०३
श्येनवर्हिणभासाना	२३४	पट्विंश गण्डमुद्दिष्ट	१३
श्रमग्लानिविपादेपु	१४६	पण्या वलानां परत्.	२६४
श्रमग्लानी मदे चैव	१४७	पठ च तवम चैव	१६२
श्रमश्रमनापिनपुटा	७	पठं च सप्तम चैव	१६५
श्रमश्रमनाभिभूतश्च	११५	पठश्च द्विविधरूपस्तु	२०६
श्रवणान्यानि वत्रा	३१	पठो वै द्विविकल्पस्तु	२०८
श्रवणे दशने चैव	१५	पोडशनायवयङ्गुलः	३२७
श्रान्ता धमार्ते स्वेदे च	६	पोडशाक्षरके पादे	१६६
श्रुतिमारुप्याद्यस्मिन्	३३८	पोडशाष्टादशे चैव	२०१
श्रुत्वा घनगजिनगद्रितटे	१६१	पोडशकादशे चैव	१६७
श्लशाल्यशिशिललाधवनिस्सारार्थे	३७	पट्: दृ. स्त स्यः	२७२
'श्लिष्टता या पदाना हि	२४३	सकरोऽपि भवेतेपा	५७
श्लिष्टा ललाटपट्टेपु	३२	सकृत्यमिक्वनी चैव	१८२
श्लिष्टा ललाटे शक्य	३२	मकोचिनपुटाध्यामा	६
श्लेष. प्रमाद समता	२४३	मक्षिणा वज्रमध्ये हि	२०६
श्वेतादयस्तथा वर्णा	१८१	सह शेषः सक्षिप्त	४३
पट्कल तु न वर्तव्य	१२१	मक्षेपनस्तु सक्षिप्त	४६
पट्कल न प्रयोक्तव्यं	१४४	मक्षेपात् मन्वीना	३१६
पट् कोट्यस्तयोत्कृत्या	१७८	मक्षेपाथं मन्विषु	३१०
पट्त्रिसचैव वृत्तानि	१७७	मक्षोभविद्वयकृता.	३२६
पट्त्रिसदनेनानि हि लक्षणानि	२१६	मग्रह परिग्रही धारणं	४३, ४६
पट्त्रिसद्वृष्टयो ह्येता	५, १०	सचारिणीना दृष्टीना	७
पट्त्रिसल्लक्षणान्येन	२५५	सज्जामात्रा प्रणयं	३६

सज्ञाभात्रेण कर्तव्यानि	११३, १४१	सतत जगतीविहित हि तत	१६२
सज्ञोपदेगपृच्छामु	८	सतेन नाम्ना भाष्य	२७६
सत्रासने कुसत्वाना	१४७	सत्यमुद्गिरता दृप्ता	६
सत्यक्तविभूषा	१८७	सत्त्व च विवृत दृष्ट्वा	१३८
सपूर्णचन्द्रवदना	२३५	सत्त्व च भवति शपयो	२७१
सप्रणष्टेन्द्रियमना	१२४, १४६	सत्त्व च विवृत दृष्ट्वा	१०८
सप्रत्यतीतकालश्रियादि	१७४	सदृश तत्तवैव स्याद्	२३५
सभाष्या शाक्यनिर्ग्रन्था	२७६	सदृशार्थाभिनिष्पत्त्या	२६७
सभ्रमविषादमूर्च्छा	६०	साध्यते योज्यं सम्बन्धो	२३१
सभ्रमाद्भुतसदर्थो	१३५	सनिकुञ्चिततारा च	८
सभ्रमे चैव हर्षे च	१३६	सनिमित्तप्रवचनो	१४२
सभ्रमोत्वानरोपेषु	३११	सनिमेषानिमेषा च	६
सभ्रमोत्पातरूपेषु	६६	सनिष्पेपकृते चैव	४३
समुषप्रमृताङ्गुष्ठ.	२५	सन्तापोपश्लुता दृष्टि	८
सयुक्ताना तु पुनर्वक्ष्ये	२७२	सन्तापो मनसो यस्तु	२३०
सयुक्ता सयोगे कार्या	३२	सन्त्रामोत्फुल्लमध्या च	८
सयुतकरणः कार्यं	२१	सन्त्यन्यान्यपि वृत्तानि	१०८
सयुतकरणेनैव	३५	शन्दशस्त्रविधो ज्ञेयो	३८
सयुतकरणो वा स्याद्	२५	सन्दष्टक द्विर्जदंष्ट	१४
सरम्भसभ्रमयुत	३३६	सन्दष्टयमक नाम	२३६
सबाहनेऽमियष्टीना	२८	सन्दष्टक समुद्ग च	१६
सवृत्तविवृत पाल्य	२१	सन्देहात्कल्प्यते यस्तु	२६३
सदिलष्टस्थिरपक्ष्मा च	६	सन्देगाबाहुनालाप	३
सदलेपश्च वियोगश्च	४७	सन्धिष्वचनविभवत्युपग्रह नियुक्ते	१७१
ससर्गाद्देवताना च	२७५	सन्धिष्विग्रहमम्यन्ध	२७४
सस्तारपाठ्यसमुक्ता	२७३	सन्धीयते च यस्मात्	१७५
सस्मृत प्राकृत चैव	२७३	सन्धीयते पदे यस्मात्	१७५
सस्मृतवचनानुगत	३१६	सन्ना पनिततारा च	७
सस्थिते तारके यस्याः	६	सन्निविष्टा जगत्या	१६४
स एव प्रमदाना तु	१४४	सन्निहितनायकोऽद्भु	३०६
स एव प्रमदाना वै	१२१	सपुष्टकराक्ष धतत्रोक्षिनाथ	२४०
स बर्कट इति ज्ञेय.	४१	स पूर्वं वारणो भूत्वा	२३८
स चापि दक्षिणो हस्तः	४३	सज्जम नवम चान्य	१६८
सचिबधेष्टिग्राहण	३१८		

सप्त चैव सहस्राणि	१७८	समा स्वाभाविकी ध्यान	१६
सप्तभि सहितान्येव	१७९	समासवद्भिर्विविधैः	२४९
सप्त वै गतितास्त्वत्र	१७८	स मिथ्याध्यवसायवस्तु	२२३
सप्तपष्टिकरा ह्येते	२०	समीक्ष्य वृत्ते वर्तव्यः	२९५
सप्ताक्षरा भवेदुत्पिक्	१७६	समुद्गयमक चैव	२३७
स प्रहसने प्रयोज्य	३३१	समुद्गयमक नाम	२३८
सभ्रक्षेपकटाक्षा च	१५	समुद्गस्त्वनुकम्पाया	१४
सम नाम प्रसुप्तस्य	१२८, १४९	ममुद्रहतभ्रुपिष्ठा	११५
समञ्चाधर्ममञ्चैव	१७६	समुद्रहनिवाङ्मानि	११५
सम माच्यनुवृत्तादि	१६	समुद्राहितगात्रा च	१३५
सम साच्यनुवृत्ते च	१०	समुन्नत सम चैव	१३०
सम स्वभावभावेपु	१५	समुन्नतत्रटिर्वाम.	१२०
सम पाद स विज्ञेय	६४	समुन्नतो लताहस्तः	५४
समतार च सौम्य च	१०	समे समासन चैव	१४८
समतारा समपुष्टा	७	समे सगासन दद्यात्	१२७
स मन्व्यस्नदा हृत्नो	४३	ममे. सम्भाषण कार्ये	२७८
समपाद तथा स्थाने	११०	समंश्च सहितो गच्छेत्	१५३
समपादन्वया स्थाने	१४०	समो यत्र स्थितौ धामः	११९, १४३
सममन्यविकारा च	८	समी पादो रगाषाय	१४७
समन्यैव यदा पाणि	६४	सम्भद्विरामपादाश्च	१८१
समा प्रमारितास्त्रिभः	३७	सम्प्रोक्तौ करिह्नी च	२०
समानकूर्परासौ तु	५२	सम्भोगान्तेपु भवेत्	३३०
समा गताप्राः सहिता	३९	सम्भ्रमविपादमूर्च्छित	४४
समागमो निमेष स्याद्	११	सयौवनाना नारीणा	१२१, १४४
समा ननोन्वा श्रयः	१६	सरासि हर्मं वृमुर्म	२३६
समानसञ्चद्विघ्नष्ट	२७०	सर्गविशा चूर्णपदा	११८
समानो विपमाणा च	१८५	सर्जकदम्बनीपटुटजनुमुमसुरभि.	१९७
समानाभिस्तथा सस्य.	२८०	सर्पशीपो यदा हस्तो	५३
समानि गणनायुक्तिम्	१७९	सर्वतो भ्रमणाच्चापि	६२
समानोऽय दयस्थेनि	२७८	सर्वतो भ्रमणाच्चैव	४
समानोऽष्टहीनाश्च	२७७	सर्वत्र च प्रयोगे भवति	२७१
समाप्तेऽयं पदे वापि	२९३	सर्वत्र मप्तमस्यैव	२०६
समामोक्त्वा मनोप्राहि	२५८	सर्वथा सर्वविपमा	२०५
समा विकसिता दृष्टिः	७		

सर्वपादैश्च विपमैः	२०४	सहस्राणि घत चक्र	१७८
सर्वपिण्डीकृताङ्गस्तु	१२४	सहस्राण्यपि धत्वारि	१७७
सर्वमेतत्तु विज्ञेय	२७४	सहासन न दुष्येत	१२७, १४८
सर्वमेतद्यथातत्त्व	१	स हि सयोगविहीन	२७२
सर्वरसलक्षणाद्या	३३४	साक्षाद्सन्ततिलकेव	१६५
सर्वराकुञ्चितेरङ्गं	१४६	सा चानुष्टुप्छन्दस्युक्ता	१८६
सर्वलोरुमनोग्राहि	२५६	सा ज्ञेयाह्युपपत्तिस्तु	२३१
सर्ववृत्तिविनिष्पन्न	३००	सा त सर्वगुणैर्हीन	२३४
सर्वसकोचिताङ्गी च	१३२	सात्वती कैसिकी चैव	१५८
सर्वसकुचिताङ्गा च	११६	सात्वत्यारभट्टीयुक्त	१६१
सर्वस्त्रीभि पतिर्वाव्य.	२७६	सारिक पूर्वमुक्तास्तु	२
सर्वस्य महजो भाव	१६५	सादृश्य क्षोभजनन	२६६
सर्वाङ्गक तथैव च	२६	सा द्वितीया द्विलघुका	२०६
सर्वासा प्रकृतीना तु	१००	सापने विस्मये हर्षे	३
सर्वास्ववस्थामु च कामतन्त्रे	१६१	साध्यन्ते निपुणैरर्था	२५८
सर्वास्वेह हि घुडामु	२७५	साध्वमे च विपादे च	६३
सर्वे नागाश्च निषेधे	१५५	सानन्दाश्रु प्लुना दृष्टि	६
सर्वे पादा समा यत्र	२४०	सानुस्वारविसर्गं च	१७६
सर्वे भावाश्च दिव्याना	१५५	सानुस्वारैरुदारैश्च	२४६
सर्वेषा चैवमार्याणा	२०६	सा पूर्वा मन्तव्या प्रयोगकाले	१६२
सर्वेषा छन्दसामेव	१८५	सा परिहार्यां श्रौञ्चपदा	२०३
सर्वेषा छन्दसामेव	१७६	सा मन्तव्या तु दिक् पूर्वा	१५३
सर्वेषा जातिवृत्ताना	२११	साभो भारैरानदङ्गि	१८६
सर्वेषामेव काव्याना	२६६, ३१६	सारूप्यमिध्याप्यवसायसिद्धि	२१६
सर्वेषामेव चार्याणा	२११	सार्थे बाहुत्यमेवस्य	१६१
सर्वेषामेव वृत्तानां	१८२	सा विज्ञेया द्विजमुनिगर्ण	१६८
सर्वेषामेव हस्ताना	४७, ५८	सा स्यात्तनुमध्या	१८७
सर्वे हस्तप्रचाराश्च	४८	सिहृथांवानराणा च	११८, १८२
सर्वे पिण्डीकृतेरङ्गं	१४६	सिहृव्याघ्रे प्वाभिनय	३६
सर्वे राकुञ्चितेरङ्गं	१२८	सिहृव्यालट्टिप्रदभंन	४५
सर्वे. मसौष्ट्वैरङ्गः	६१	सिहादीना प्रयोक्तव्या	११६
सवाण्यः साधुनयन	१३६	सिहादीना च योक्तव्या	१४२
सहजात तु सहज	१२	सिहामनन्तु रामीना	१२६
सहसा दर्शनं यत् स्यात्	११	सिहासन महादेव्या	१४८

मितमूर्ध्वेन तु कुर्यात्	३६	न्निग्धा हृष्टा च दीना	५
सिद्धान् बहून् प्रधानार्थान्	२६१	स्यात् कुञ्चित मकुञ्चित	१४
सिद्धिप्रमाधित तस्य	२२१	स्रग्दामपुष्पमाला	३०
सिद्धैरर्थे सम हृत्वा	२१८, २५७	स्रग्दाममात्यरचनानामु	१६५
सिद्धोपमानवचन	२२२	स्रसती हस्तो विमुक्तौ च	१४७
सुकुमारप्रयोगाणि	१६१	सोऽङ्गाभिनयसमुक्तौ	१६४
सुकुमार स्तयाऽविद्धो	१६१	सोऽद्वाहिता चूर्णपदा सा	११६
सुकुमारायंसमुवर्त	२४६	सोऽर्धचन्द्रो हि विज्ञेयः	२५
सुखदुःखोत्पत्तिदृत्	३०३	सोज्जेकत्वाद्वाचाराणा	२२७
सुखदुःखोत्पत्तिद्वय	३२४	सौ शिके यदि गादे	१८८
सुखप्रयोज्यैश्चन्द्रै	२४६	सो गौ तु प्रथमे पादे	२०५
सुखस्रग्दार्थसंयोगान्	२४५	सौम्य भद्रमुखेत्येव	२७८
सुखोऽमीलिततारा च	७	सौम्या विक्वमितान्ता च	५
सुगन्धिभिद्वय मालाभि	१३४	सौष्टवेनाथ सत्वेन	१४५
सुतनु जलपरीतलोचन	२००	सौष्टवेन समायुवर्त	१३४
सुनिपण्णेन गात्रेण	१३६	स्खलित धूणित चैव	१२०
सुप्रतिष्ठा भवेत् पञ्च	१७६	स्खलिते धूणिते चैव	१४४
सुप्रमिद्धाभिधाना तु	२५०	स्त्रो स्त्रो च प्रथमे पादे	२०७
सुप्तमूर्च्छितवानोऽप्य	११	स्त्रो स्त्रो गदच त्रिका	२०७
सुरङ्गाभिनयादीना	२७६	स्त्रो स्त्रो गदच चतुर्थे तु	२०७
सुरपतिघनसुखत्रयलायद्वय	२०२	स्त्रो स्त्रो च ततो न्तो ज्यो	२०७
सुराष्ट्रावन्तिदेशेषु	२७७	स्त्रो स्त्रो चादौ यथा न्यो	२०७
सुबिहितवस्तुनिबद्धो	३२५	स्तनाभ्यां तान्वा त्वं	१६७
सुसिन्धता चूर्णपदा	१३५	स्तम्भ च निम्नपृष्ठं च	६०
सूचया चाप्यभिनयं	१०२	स्तम्भेनोत्थापनं कार्यं	११६
सूचामु चाङ्गु रगते	२६२	स्तम्भेन्नोलघ्ननं कार्यं	१३२
सूचीविद्धमविद्ध वा	१२०, १४३	स्तम्भग्रहणे च तथा	४५
सूचीविद्धैरपधान्ते	११३, १४१	स्तम्भनं चापि विज्ञेयं	६२
सूच्या चैवाप्यभिनय	१३४	स्तम्भे मानग्रहणे	६०
सूच्याम्य पद्मकोशदच	१६	स्त्रीणां कापुरुषाणां च १०८, १२२, १२७,	
सूनदचास्य भवेदेवं	११०, १४०	१४५, १४७	
सैवार्थं मपुर वाचय	२३२	स्त्रीणां चैवागनविधि	१४८
सैववास्तव्य मौवीरा	१५८	स्त्रीणां नदेव कर्तव्य	१२२, १४५
सैव भूमिस्तु बहुभि	१५३	स्त्रीणां विलाने विज्योक्तेः	१४

स्त्रीणां स्वानानि कार्याणि	११६, १४३	स्थानेऽस्मिन् सविधानीय	१२०
स्त्रीणाञ्च पुरुषाणाञ्च	१२६	स्थानन समपादेन	१११, १४०
स्त्रीणाञ्चाप्यासनविधि.	१२६	स्थित मध्य द्रुत चैव	१३०, १३१
स्त्रीपरिदेवितबहुल	३२६	स्थित्वा नूपुरपादेन	११५, १४२
स्त्रीणामेतत् स्मृत स्थान	१२०	स्थित्वा पादनलाग्रेण	६४
स्त्रीणामुद्वाहि लीलाया	१५	स्थिरस्वभावाभिनये	६४
स्त्रीनीचजातिषु तथा	२७४	स्थूलकायस्तथा प्रागु	१०४
स्त्री पुम प्रकृति कुर्यात्	१२३, १४५	स्थूलकायस्त्वतिप्रागु	१३७
स्त्री पुमास ध्वभिनयेत्	१२३	स्थूलस्थादि तु कतंब्या	११५, १३५
स्त्री पुमास ह्यभिनयेत्	१४५	स्थूलेषुद्वाहिणा योग्या	६२
स्त्रीपुण्ययोश्च सलापे	१२	स्थैर्योपपन्ना गतिघ्नमाना	१३१
स्त्रीभेदनापहरणौ	३२६	स्नान मन्धाधितयै	१८८
स्त्रीवेपभाषितैर्युक्त	१२३, १६५	स्नेहादादिष्वयोगाद्वा	२३०
स्त्रीसप्रयोगविषयेषु	३२४	स्नानैश्चूर्णं मुखमुरभि	१६८
स्वगित पिहिते प्रोक्त	११	स्पर्शजुलेपनार्थं योग्य	३७
स्ववीयसीनामेतासा	१२१	स्पृष्टा काथा मान्ता	१७२
स्थानक तावदेव	१२०	स्पृष्टितकलशशुक्तिनिर्गोर्णमुक्ता	२०४
स्थान वृत्वावहित्य तु	१४५	स्फुरदादित्पदमाप्रा	७
स्थान वृत्वावहित्यञ्च	१२२	स्फुरताधर चरितनेत्र	२०७
स्थान तु वैष्णव कार्यं	१३०	स्मितभाषिणी ह्यचपला	१६३
स्थान प्रमारित नाम	१२८, १४६	स्मितवदाविप्रराशौ	१८६
स्थानक तावदेव स्थान्	१४४	स्मिताद्यंमुकुला दृष्टि.	८
स्थानमाकुञ्चित नाम	१२८, १४६	स्मृते धामुयिते चैव	२५३
स्थानमेतत् नारीणां	१४३	स्वादपि चाष्टिमेव यदि	१६६
स्थानमेतत्प्रयोक्तव्य	१२०	स्यादिवक्त्रवादिष्वर्थेषु	६४
स्थानान्यस्य पुनस्त्रीणि	४१	स्वजनप्रियसञ्जनभेदकर	१६२
स्थानान्येतानि नारीणां	११६	स्वजातिसद्गद्गी चैव	१३६
स्थानीया या स्त्रियस्तासा	१६४	स्वत मुप्रतिबद्धञ्च	२४४
स्थानीया ये च पुरुषा	१२७	स्वप्नायिते च सभ्रान्ते	५०
स्थानीया ये तु पुरुषाः	१६८	स्वभावत्रा तु तस्यैषा	११७
स्याभिभावाश्रया ह्यंता	७	स्वभावत्राता तस्यैषा	१३३
स्थानेऽस्मिन् सन्निधीयति	१४३	स्वभावमात्मानस्त्वक्त्वा	१२३, १४५
स्थानेऽस्मिन् सविधान्य	११६	स्वभावमाया विन्यस्य	११७, १३३

स्वभाव भावीपगत शुद्ध	१६८	हर्षप्रकाशनाय	२६८
स्वभावरचिते भ्रुमी	६४	हर्षप्रसादजनिता	५
स्वभावसस्यमा चैव	१४७	हसितरदितादिसभ्रम	६०
स्वभावसिद्धमेवैतत्	१०	हसितरदितेषु कार्ये	६०
स्वभावोत्तमगती	६७	हस्त च चतुर कृत्वा	१०६
स्वभावाभिनये चैव	१४६	हस्त चतुरक कृत्वा	१३६
स्वभावाभिनयोपेन	१६३	हस्त नपेतको नाम	४१
स्वभावेनोत्तमगती	१३०	हस्त स शिखरो नाम	२८
स्वय वितर्क्ये कर्तव्यं	४६	हस्त सूचीमुखो नाम	३०
स्वयमुपपान्त भजसि	१८७	हस्तपादसमुत्क्षेप	१३६
स्वयुवनिवृते गोष्ठाद्	१६८	हस्तप्रचारस्त्रिबिधो	४७
स्वराजद्वारसयुक्त	१६३, २६५	हस्तादीना प्रवक्ष्यामि	१८
स्ववक्षोपनयो दृष्ट्या	१४७	हस्तानां करणविधि	५६
स्वसीष्टवसमायुक्ती	११३	हस्ताभिनयस्तज्जै.	४८
स्वस्य मन्दापस क्लान्तं	१४६	हस्तापितगण्डा कि	१८७
स्वस्वजातिसमुत्थेन	११८	हस्ता ह्येते प्रयोक्तव्याः	४७
स्वस्वित्पेन रचितं	२३६	हस्तोपरि शिरः कृत्वा	१४६
स्वमेति भगिनी वाच्यः	२८०	हस्तोरः पाद्वंजठर	१८
स्वस्विकविद्युत्करणात्	२१, ४२	हस्तो कट्यूरुविन्यस्ती	१२४, १४६
स्वस्विकविति विख्याती	५२	हस्ती तथैव कर्तव्या	१३०
स्वस्विकी विपतानी तु	२४	हस्तो तदनुगी चापि	१३६
स्वस्विकी विप्रकीर्णो च	२०	हस्तो तु मणिवन्धान्ते	५६
स्वाद्यधिकार गुणैरथं	१७४	हस्तो तु सर्पन्तरती	५३
स्वाभाविवः प्रसन्नश्च	१६	हामे स्वय गतिः कार्यः	१३२
स्वामाविपरस्तु कर्तव्यः	१६	हास्यवीमत्सयोदचापि	१०
स्वामाविका चेति बुद्धेः	१३	हास्यशृंगारकण्ठे	२८६
स्वामीति युवराजस्तु	२७८	हास्यशृंगारयोः कायी	२८३
स्वेदस्य चापनयने	२७	हास्या शष्टिस्तु कर्तव्या	५
स्वेदापमार्जनेषु च	३४	हास्ये चोद्देशमात्रेण	२६३
हसपद्रुती हस्ती	५२, ५५	हास्येनोपगनाय	३३६
हसास्यो हंसपक्षश्च	१६	हा हा कर्षं किमिदमिति नो	१६६
हकारान्तानि कादीनि	१७२	हिक्यादु मे च तथा	
हनृधारणे च योग्यः	४२	हिमवतसश्रिना ये तु	१५६
हरनयने च सलाटे	३३	हिमवत्पृष्ठस्ये तु	१५५

हिमवत्सिन्धुसौवीर	२७७	हेतुसमयदृष्टान्ता	२५५
हिमवर्षहते वडे	५०	हेतोनिदर्शनकृत	२५६
हीना वनेचराणा च	२७५	हेमकूटे च गन्धर्वा	१५५
हीनै सपरिवार तु	२७८	होत्र द्रव्य छत्र	२६
हृदयस्थस्य वाक्यस्य	२६६	होमयज्ञक्रियायाञ्च	१२५, १२७, १४८
हृदयस्थस्य भावस्य	२२५	ह्रस्व दशाक्षरे पादे	१६०
हृद्या सर्वा भूमि	३२६	ह्रस्व दीर्घं प्लुतञ्चैव	१८१, २५३
हृद्यैर्गन्धैस्तथा वस्त्रै	१०३	ह्रस्वदीर्घप्लुतानीह	२५३
हृद्यैर्वस्त्रस्तथागन्धै.	१३४	ह्रस्वाद्यमथ दीर्घाश्च	२०५
हृष्टै प्रसन्नवदनै.	- २६४		